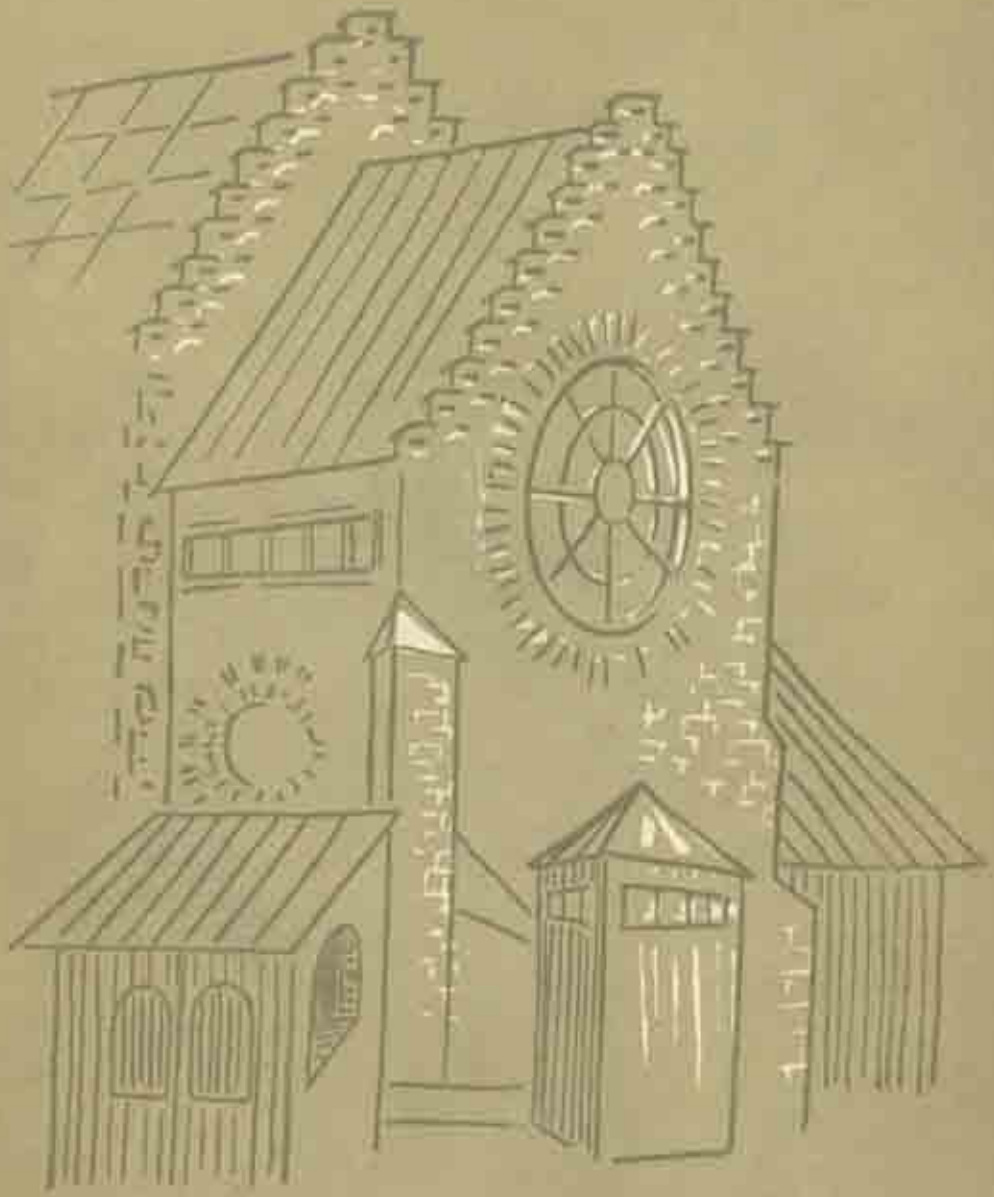

ערים ואמהות בישראל

הוצאת מוסד הרב קוק ירושלים

ערים ואמהות בישראל

מצבת קודש לקהילות ישראל שנחרבו בידי
עריצים וטמאים במלחמת העולם האחרונה

חלק שלישי

ערוך בידי

הרב י. ל. הכהן פישמן

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

הוצאת מוסד הרב קוק שעל יד המזרחי העולמי
ירושלים תש״ח

כל הזכויות שמורות

נדפס בארץ ישראל
Printed in Eretz-Israel

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

דפוס "העברי", י. ורקר ירושלים

וואַרשה

מאת

דוד פלינקר

עם דברי הקדמה מאת

הרב שלמה דוד כהנא, רבה האחרון של וואַרשה

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

התוכן

דברי פתיחה	5	9
פרק א: הצעירה בקהילות ישראל	10	14
פרק ב: הפוגרום הראשון. 1455	15	18
פרק ג: היהודים חסרי הזכויות	19	22
פרק ד: חיים אי ליגליים של יהדות ווארשה	23	30
פרק ה: קרב דמים בין שני שרים בגלל היהודים	31	32
פרק ו: תקופת הקונסטיטוציה של השלישי במאי ויהודי ווארשה	33	43
פרק ז: יהודי ווארשה במרד קושצ'ושקו	44	55
פרק ח: הקמת קהילה יהודית	56	58
פרק ט: יהודי ורשה בימי נפוליון	59	66
פרק י: יהודי ווארשה בימי המלוכה הקונגרסאית	67	81
פרק יא: בין מרד למרד	82	88
פרק יב: המצב הכלכלי של יהדות ווארשה במחצית הראשונה של המאה הי"ט	89	94
פרק יג: תקופה חדשה	95	104
פרק יד: רבני ווארשה	105	113
פרק טו: גשר בין מזרח למערב	114	120
פרק טז: כוח חדש עולה	121	129
פרק יז: מלחמת העולם הראשונה	130	132
פרק יח: בימי הכיבוש הגרמני	133	138
פרק יט: ווארשה חוגגת את שחרורה	139	140
פרק כ: המפלגות ו"הפוליטיקה הווארשאית"	141	148
פרק כא: החיים הכלכליים של יהודי ווארשה	149	155
פרק כב: החיים הדתיים	156	162
פרק כג: חיי התרבות	163	188
פרק כד: צדקה וחסד	189	192
פרק כה: הקהילה היהודית	193	200
פרק כו: ווארשה במצור	201	209
פרק כז: תחת השלטון הנאצי	210	215
פרק כח: גיטו	216	221

פרק כט:	ה"אוטונומיה" היהודית	227 – 222
פרק ל:	חיי הגיטו	240 – 228
פרק לא:	המלחמה בין רוסיה וגרמניה	242 – 241
פרק לב:	חיסול הגיטו	259 – 243
פרק לג:	המרד	275 – 260
נספח:	אישים	292 – 276
	ציונים	299 – 292
	ספרות	303 – 300

דברי הקדמה

מאת

הרב שלמה דוד כהנא

רבים הסופרים שהשביעו את עטם לקינה על החורבן הנורא של יהדות פולין, ובראשה הקהילה שהיתה עיר ואם בישראל לתפוצותיו — ו ר ש ה, על מאות אלפי היהודים שהיו בה, על חכמיה ורבניה ואדמורי"ה וחסידיה.

אוי מה היה לנו! אותה קהילה בקהילות ישראל בדורנו, שתורתה וחכמתה, כדריה ומנהגיה היו לקו של הכרעה לתפוצות ישראל — נמהקה מעל פני הארץ, ואין אנו מוצאים כוס של ניחומים לשברנו, ואין בכוח אנוש לספר לדור אחרון את רוע האכזריות של עמלק שבדורנו, שעשה את מעשיו לעיני הגויים אשר עמדו מרחוק ולא חשו להצלתנו.

עלינו נאמר מאמר חז"ל: אם יהיו כל הימים דיו והאגמים קולמוסים והשמים יריעות — אין מספיקים לכתוב חללה של רשות... אין מספיקים למנות את חללי ישראל שהפילה הרשות הרשעה בחרב ובאש.

כאשר הוצאו עשרה הרוגי מלכות להריגה. שרפי מעלה צעקו מרה. יצתה בת־קול ואמרה: אם אשמע קול אחר, אהפוך העולם למים. רצונו של מקום שלא יפול רוח האומה, כביכול נוח לו לקדוש־ברוך־הוא שיקדשו בניו את שמו מתוך אמונה ומתוך שמחה. ואם קצרו הקדמונים בדברי הספד על הכלל, האריכו ביחידי סגולה, כגון בסיפור ב' מאות הילד והילדה שהפילו עצמם לים, בסיפור האשה ושבעת בניה, בסיפור בנו ובתו של ר' ישמעאל בן אלישע, וכו'. חביבה אצל הקב"ה מסירות הנפש בקדושת השם ותורתו, ומהם ילמדו הדורות — על דעת כן אנו דבוקים בה' ובתורתו.

ותבוא ברכה על ראש הרה"ג חכם וסופר הרי"ל הכהן פישמן הי"ו על עבודתו בקודש, ובתוכה אוסף תולדות הקהילות־הקדושות בגלויות ישראל לדורותיהן, על ששונן המדומה ועל אסונן כי רב. ודבר גדול נעשה בהכניסו באוסף הזה את ספרו של הסופר ר' דוד פלינקר על י ה ו ד י ו א ר ש ה. אמנם, שעה זו אין הלב פנוי להיסטוריה אבל הוא ספוג וסופג מעשי אלפים מישראל שמדריגת מסירות נפש שלהם הרימה אותם גם במקרה הזה מבין אחיהם, אם כי מעולם לא נתאמתו כל־כך הדברים: כ ל י ש ר א ל ק ד ו ש י ם. ידעו־נא הדורות גם על הכלל וגם על הפרטים. ידעו נא על ר' מנדלי אלטר זצוק"ל, הרב מבנדין, שנתן במתנה כל חלקו לעולם־הבא לאשר יביא לו קיתון של מים לנטילת־ידים קודם לווידוי. ידעו נא על הרב הגאון ר' מנחם זמבא שהקהיל קהילות בגיטו

וארשה להתכונן לקידוש־השם, וקבע שיעורים להלכות אלו וחידש בהן חידושים בדברי הרמב"ם — תוך כדי נפנוף חרבות הצר האויב האכזרי ימש"ו. ואמנם, זכה ר' מנחם וקידש את השם, וגופו הטהור נמצא אחר כך בקרב עדת ההרוגים ברחוב קופייצקה. ידעו נא על יפי רוחו של הרה"ג ר' יצחק ניסנבוים, מורם של ציוני ווארשה, שלא רצה להיפרד מחבריו ראשי ופרנסי ק"ק ווארשה, ולא רצה להשתמש ברשות שהיתה בידו לנסוע חוצה־לארץ. יזכרו נא את ר' הלל צייטלין, הסופר הסוער אשר בסערת נפשו הרגיש בשואה הממשמשת ובאה וכצופה לעמו עמד והוכיח וביקש שיבואו ויצילו בעוד מועד. מי יתנה את אצילות נפשו של הרופא המלומד, הסופר, החסיד במדותיו ובמעשיו, יאנוש קורצ'אק, אשר לא רצה להיפרד מחניכיו בבית היתומים, והוצא להורג יחד עם היתומים, שהוא היה להם לאב כל ימיו. יזכרו נא הדורות את צ"ג בנות ישראל הקדושות, תלמידות „בית יעקב", אשר מסרו את נפשן על קידוש השם. ויימנה־נא בין קדושינו ראש־הקהל הממונה, המהנדס ד"ר צ'רניאקוב, אשר קיפח את חייו בידיו כדי שלא למסור נפשות ישראל להריגה. על אלה אני בוכיה, הגדולים והקטנים, הבחירים והאנוסים, כולם עלו בסערה של קדושה ונתקדשו.

כשם שמברכים על הטובה כך מברכים על הרעה — יברכו נא המחבר הסופר רב־הכשרון, והמסייע בידו הרי"ל הכהן אשר עטו חרוץ ושנון, ששניהם נתנו מכוחם לאסוף דמעות בנאד. ואסיים בדברי הנביא: אתה ה' לעולם תשב כסאך לדור ודור, כי לא יזנח לעולם השם. תרדוף באף ותשמידם מתחת שמי ה'.

ירושלים שבין החומות ר"ח כסלו תש"ח

על הספר

כמה דורות היתה ווארשה קיימת כקהילה שתורה וגדולה שכנו בה יחד, רבתי ביהודים ושרתי במדינות גלויותיהם, ולא זכתה שתכתבנה תולדותיה. רבני ווארשה וחסידי ווארשה, משכילי ווארשה וסופרי ווארשה, עסקני ווארשה ושתדלני ווארשה. כנראה הפריעה החיוניות הרבה שבהווי החיים לפרספקטיבה הנאותה, כדי שאפשר יהיה לתאר את האנשים ומעשיהם מתוך דיון של הערכה. אכן, משנתרבה הקהילה הורגש ברבים הצורך לשמור בשביל דורנו ובשביל הדורות הבאים זכרה החי של העיר ואם בגלויות. שעה שספר זה נמצא בדפוס הופיע בניו־יורק ספרו של ד"ר יעקב שאצקי על תולדות היהודים בווארשה (חלק א). שעה שספר זה יוצא כבר נמצא בדפוס ספר אחר על יהודי ווארשה (של א. לוינסון). כאילו נתעורר בלב רגש של חוב וחובה: מדוע לא נעשה לפני כן נסיון לרכז את המונוגרפיות השונות על פרקים ופרטים מתולדות היהודים בעיר.

מתבר הספר אינו היסטוריון ולא היתה דעתו מכוונת להציע כאן מחקר היסטורי או תיאור לשם היסטוריה. איש שגדל בווארשה, בשכבה שהיתה מושרשה בעיר והיתה סבורה שכך יתנהג העולם עד סוף כל הדורות: הגויים יהיו מיצרים לישראל, ויהודים יבטלו אותם בלבם וימשיכו לכתת רגליהם אל אדמו"ריהם ולהתווכח על זכויותיהם ועל לשונותיהם ועל ארצות מקלט שלהם — היה המחבר פעיל באותו סקטור של ווארשה היהודית שהאופטימיות היהודית בגלויות היתה מנת חלקה יותר משל אחרים. קצת תורה וקצת חסידות וקצת השכלה וקצת לאומיות וקצת זכויות, ולא מעט אמונה בגויים, בא ראש־השנה תש"ש והפך את כל הקערות יחד על פיהן. דומה, בבת־אחת ירדה המכה על יהודי ווארשה — על אלה שהיו סבורים שפכחותם־פקחותם תעמוד לדורות. והגויים, אותם גויים טובים שכל־כך היה נראה שלחנם אין אנו רוצים לחיות אתם בשלום, בגלל דברי חלומות, אולי בגלל ארץ־ישראל הרתוקה — אותם גויים הראו עתה את פרצופם כמו־שהוא: נוח להם באבדן עמם וארצם ובתנאי שיראו בצרותיהם של ישראל.

במנוסה מווארשה בשבע דרכים, מבעד כל השבושים מופיעה לפני עיני המחבר וארשה היהודית זו שהוא הכיר אותה, והוא רואה ומראה אותה בהיוויה למפרע, ואינו יכול לכבוש את טענותיו כלפי הגויים, שאינן טענות כל עיקר...

יפה עשה מוסד הרב קוק שהכניס את הספר הזה לתוך הסידרא של ע ר י ם ו א מ ה ו ת ב י ש ר א ל, אם כי דרך התיאור והכוונה שבתיאור שונות כאן כל שהוא מאלה שבספרים אחרים שבאותה סידרא.

משניתן לי על־ידי הנהלת המוסד והמחבר לטפל בחיבור הזה, לא ראיתי את תפקידי בשינוי אופי החיבור, אלא בהתאמת אופיה של מונוגרפיה תיאורית ריפורטז'יסטית למדה הכללית של אמת היסטורית ולמסגרת הסידרא שבה היא מופיעה.

ירושלים א ניסן תשח.

א. ז. אשכלי

דברי פתיחה

וארשה.

שׂרוש פעמים במשך מלחמת־העולם השניה האירו הלהבות שעלו בשמי וארשה את העולם כולו והסעירו את לבבות העמים.

בפעם הראשונה, בספטמבר 1939 עמדה וארשה כולה על נפשה, על תושביה היהודים והנוצרים, ולחמה באויבה האיום.

בפעם השניה, עמדו העמים מקרוב ומרחוק בתדהמה, ביאנואר ובאפריל 1943, בשעה שקומץ יהודים בגיטו, רעבים ומדוכאים, קמו ויצאו לקרב אחרון נגד המכונה הצבאית האדירה של גרמניה הטמאה והארורה.

ובפעם האחרונה בקיץ 1944, היה זה נסיונה של וארשה הפולנית להתקומם וללחום.

עברו רק שנים אחדות, והשם וארשה נעלם מעמודי העתונות. פסקו ההספדים. השר של שכחה עושה את מלאכתו בנחת, לאט־לאט, ובבטחה.

נשארו החורבות. החורבות האילמות־השתקניות של חיים שהיו סוערים לפנים, של תקוות, של מאבקים סוערים ורותחים וגועשים, שהתחוללו כאן. נשארו החורבות של כרך, של עיר מיוחדת במינה, עיר בעלת שני לבבות. עיר, שהיתה הלב של הפולניות. עיר, שהיתה הלב של יהדות עמוקה ומקורית. עיר, שהיתה לא עיר־בירה מדינית בלבד, אלא גם מטרופולין רוחנית של האומה הפולנית. עיר, שהיתה בו בזמן גם עיר־ואם־בישראל. עיר, שכל רחוב וכל בית בה העידו על גדולת פולין מלפנים, על הדר מלכים וסיימים, הטמאנים ונסיכים. עיר, בה היתה כל אבן רוויה נשמה של יהדות, של תורה וחסידות. עיר, שיצאו לה מוניטין באלגאנטיות המעודנת, ב„שיק" הפולני הקליל והחינני. ועיר זו היתה מפורסמת גם בקפוטה היהודית הארוכה, בשטריימלים של הרביים והחסידים ובקולפאקים החומים של רבניה. עיר, שרחוב מארשאלקובסקה וה„עולם החדש", הפולני, הוסיפו לה חן, ונאלבקי וגז׳יבוב היהודיים קבעו לה דינאמיקה וטמפו. עיר שפרוס וסינקביץ׳ וז׳רומסקי עשוה בית־יוצר לשפה הפולנית. עיר שי. ל. פרץ, נחום סוקולוב ושלום אש בנו בה את הספרות המודרנית ליהודים. עיר, בה הטיף רומאן דמובסקי ללאומנות קיצונית ולאנטישמיות. עיר, בה חגגה הרנסנסה היהודית הצעירה את נצחונותיה. עיר בעלת מסורת מרדנית, של מאבקים לאומיים וחברתיים רותחים, ועם זה עיר של שלוה ונחת, של עליזות וחינניות, עיר אוהבת שעשועים וריקוד.

עיר בעלת שני לבבות — וארשה.

היה זמן, והיה נדמה, כי שני הלבבות יתאחדו ויהיו לב אחד כואב בכאב

אחד, במזעקה אחת, חדור תקוה אחת, אמונה אחת, צפיה אחת — גורל אחד. אז בערו שמי ווארשה באש. אש, שאפפה את כל העיר. הפצצות נפלו לארמון מלכי פולין ולבית־הכנסת של סרדינר, לבתי־פועלים פולניים בוליה ולמשכנות־העוני היהודיים בקרוכמאלנה. האש אכלה את רחוב מארשאלקובסקה הגויי והלהבות ליחכו את נאלבקי היהודית. התמוטטו חומות בתי־הכנסיות של היהודים, ונפלו הקירות האפורים של בתי־היראה. כלה בעשן עמל דורות יהודים ורכוש עשירי אצילי פולין. אמהות יהודיות ופולניות התרוצצו פרועות־שער ויוקדות עיני־אימה על פני הרחובות הבוערים באש, ואימצו את ילדיהן אל לבותיהן. אז עמדו בחורים יהודים בעלי מצנפות־משי מבית־מדרשו של הרבי שברחוב הברזל, עמדו הדוקי שפתים והפרו חפירות־מגן יחד עם סטודנטים פולנים. פועלים יהודים עמלו יחד עם חבריהם הפולנים להקים מיתרסים מקרונות־טראם מהופכים. צעירים יהודים מגזי־יבוב עמדו בשורה אחת עם בני הנוער הפולני, וניסו לעצור בזרועותיהם החלשות את קלגסי היטלר. בנות ישראל מרחוב הפראנציסקאנים חבשו את פצעיהם של לוחמים פולנים, וכמוהן עשו נשים פולניות ליהודים מרחוב טבארדה, שלא הניחו גם הם את הרובה מידם.

אז היו לווארשה לב אחד ותפלה אחת וקללה אחת.

אך הגורל היהודי הוא נסיון קשה. הדליקות כובו. החללים נקברו בקברי־אחים. האגרוף הטמא של האויב ניחת כבד על השרידים שנשארו בחיים. אך לא הרי נחיתתו על מארשאלקובסקה כנחיתתו על נאלבקי. בפארבר הקראקובי המיושב גויים היתה כבדה הנשימה. ברחוב טבארדה המיושב יהודים לא היתה נשימה.

הוי, מה ערמומיים הם הטמאים! הם מפלגים את מחנה עבדיהם. הרואה את חברו נכבל בידיו וברגליו, שמח על שאין הוא נכבל אלא בידיו בלבד...

והטמאים אומרים בחיוך ארסי:

— הביטו וראו, עונש שאנו עונשים את היהודים. הם, היהודים, אשמים במלחמה. רק הם...

ועינים יהודיות מביטות באימה ובהשתוממות ורואות, כיצד קמות חומות הגיטו, קמות והולכות וגבוהות יותר ויותר. עוד מעט ותושלמנה החומות, ותסגורנה בעדם מכל עבר. ומביטות העינים היהודיות באימה ובתקוה. הן אי־אפשר שיקרה כדבר הזה... במאה העשרים... בתקופת התרבות והקידמה. הלא יחרד העולם מרוגז והטמאים לא יעיזו, לא יעיזו...

והטמאים מעיזים והעולם מחשה. ושותקים כל אלה, שבהם נתלו העינים באמונה. ושותקים אלה, שזה עתה עוד נלחמו שכם בשכם עם הכלואים. הם שותקים מתוך אימה, שותקים מתוך אזלת־יד וחוסר־ישע. הם שותקים ורואים, כיצד קמה החומה, גדלה והולכת מעלה־מעלה.

ווארשה אינה עוד העיר בעלת שני הלבבות. אף אין כאן שתי ערים נבדלות. אלה הם שני עולמות שונים. שני כוכבי־לכת זרים זה לזה.

ווארשה של רחוב מארשאלקובסקה עודנה משמיעה על קיומה, עוד יש

לה תחנות־רדיו חשאיות. עוד יש לה קשרי־מחתרת. היא מספרת באזני העולם על סבלה, על תקותה, על אמונתה ועל התכוננותה...

אך ווארשה של טבארדה ונאלבקי שותקת. לווארשה זו פה סתום. ווארשה זו אינה יכולה לקבול, אפילו לא לבכות. ווארשה זו אינה יכולה לספר באזני העולם אם היא חיה, אם עודנה קיימת, אם עדיין לא נחנקה. ג י ט ו. רק מפעם לפעם פורצת זעקה חנוקה. ורצה הזעקה על פני העולם, דופקת על דלתות וחלונות של ידידים מדומים ומבקשת רחמים:

— הצילו!...

אך העולם הגדול, הרחמן, עמוס דאגות אחרות, דאגות כבדות. העולם מחשל את כלי־הנשק לקראת נצחון. מה לו ולזעקה חנוקה מגיטו אפל?...

ז'ממה מאיימת יורדת על ווארשה היהודית. דממה, בה נעשה והולך פשע איום, שמאז נברא העולם לא נעשה כפשע הזה... יום אחרי יום, שבוע אחרי שבוע, בסדר ובחשבון הגיטו הולך וטובע בדם...

ואנחנו כאן אפילו לא ידענו, כיצד גווע הגיטו. כן, אף לא ידענו. לנו נודע רק אחר כך. אחרי־ככלות־הכל. בעת שהגיטו היהודי בווארשה ובכל פולין נספה בדם ובדמעות, בעת שאחינו ואחיותינו הובלו לטרבליאנקאות, בעת שהוטענו לתוך קרונות־המות, בעת שילדי ישראל הושלכו בעד חלונות הבתים ונופצו אל הקירות, היינו זייט כרגיל, אנחנו היהודים בירושלים ובתל־אביב, בלונדון ובניו־יורק, אכלנו ושתינו והשתעשענו. כאילו לא קרה ולא כלום. אנחנו לא ידענו. אין זאת, כי לבות־אבן היו לנו אם לא שמענו את זעקת אחינו, אם לא נחרדנו לקול בכי ילדי ישראל נטבחים. אנחנו לא ידענו, אף דמעה לא הזלנו אז. לא הטחנו ראש בכותל. ה ע ם נטבח — ואנחנו לא ידענו. רק כשהגיעו השליחים השרידים — אחד ממשפחה, אחד מעיר — נשארנו קפואים מאימה ומדווי...

ואז פרצה מן הלב היהודי השאלה המרה: ווארשה השניה, הפולנית, ווארשה של מארשאלקובסקה ונובי־שוויאט, איך? הלא ראתה, הלא הביטה לכל המתרחש — האם האימה השתיקה אותה? הנטלה הזוועה את קולה ממנה? או שמא עצמה את עיניה ולא רצתה לראות? ואולי לא שתקה? אולי אבד קולה? אולי אי־שם דוכא קולה? על־ידי מי? ומדוע?

במאוחר באה התשובה. תשובה איומה, אכזרית.

ווארשה השניה, ווארשה הפולנית ר א ת ה ו י ד ע ה ונשארה — אם בעין טובה — אדישה.

הלא רק את היהודים מחסלים. מה איכפת לה?...

לעיר בעלת שני הלבבות אבד לב אחד. הלב היהודי נעקר מתוכה. הרחובות עומדים על מקומותיהם. השמש עולה וזורחת על גז'יבוב ועל גנשה, על רחוב הפראנציסקאנים ועל טבארדה. רק היהודים אינם. האנשים נעלמו. רק קומץ קטן נשאר. קומץ קטן, הנאחז בשארית כוחו בחומות העיר המתה. הם כבר ראו את הכל. הם כבר הרגישו את הכל. הם כבר יודעים, שאין להם לצפות לעזרה משום

צד. האם נישאו עיניהם, למרות הכל, אל העבר השני של ווארשה? האם חזרו וניסו לדפוק על הלב השני של ווארשה?...

כן, לוחמי הגיטו ניסו וחזרו לדבר על לב שכניהם ללא הועיל. וווארשה הפולנית לא נקפה אצבע גם בימי המרד היהודי.

והיהודים — מבודדים, עזובים, גלמודים עם נשק עלוב בידיהם — לחמו ועמדו במערכה ללא צל של סיכוי נגד צבא היטלר האדיר. וכל רחוב, וכל סימטה, וכל בית, וכל מרתף נהפך למבצר של עמדת־נגד יהודית.

כן, עתה אנו יודעים את האמת האיומה, הטראגית, ובכל זאת כל כך קשה לתאר לעצמנו את המונח ווארשה בימי המרד היהודי:

בחלק אחד של העיר פורצים פנימה טאנקים, רועשים תותחים, עפות פצצות... בתים בוערים בלהבות. נשמעות אנקות פצועים.

וסמוך לכך, מעבר לחומות הגיטו פתוחות החנויות, קרונות הטראם נמשכים בקויהם. אנשים עוברים ושבים בחוצות. חיים כמו מקודם, סועדים בצהרים ושוכבים בערב לישון במיטה, רק מרחוק נשמעים הדים של יריות תותחים וקולות נפץ של פצצות...

בא החורבן הסופי והאחרון של ווארשה היהודית. יחד עם האנשים נפלה העיר, נפלו הבתים. חורבות תוהות נשארו ממה שהיתה לפנים עיר ואם בישראל, חורבות אילמות, המביטות אל העבר השני, בו הולם דופק־החיים, בו מהלכים בני־אדם בחוצות, בו עומדים חנווני בחנויות פתוחות ובאים אליהם קונים — ובערבים חומקות ומתגנבות אל בין־החורבות דמויות של נמושות — באים לחפש מטמונים של רכוש יהודי...

אפשר היה להניח, שבמרד היהודי כבר פרעה ווארשה את החוב האחרון של העינויים שהוטלו עליה. כבר מצלצלים פעמוני הנצחון. בכל החזיתות מוכים הטמאים. כמו שפך־לבה של אש משתפכים נחשולי הצבאות האדומים, והטמאים נסים ונמלטים באימה ובמהומה. עוד יום ועוד שעה, ונדמה כי עוד מעט והמנצחים יעברו את הוויסלה ויכנסו לבירת־פולין.

והנה שוב מתנערת ווארשה למלחמה. הפעם יוצאת המחתרת הפולנית לקרב. הפעם יודע העולם ברור, מה מתרחש בווארשה, יודע את כל הפרטים על הקרבות הדרמטיים. יודע, באיזה רחובות מתנהלים הקרבות, היכן נוחלים נצחונות והיכן מוכרחים להיסוג.

אולם לא את הכל יודעים. אין יודעים שגם עתה לוחמים שרידי יהדות ווארשה, לוחמים בעילום השם היהודי, ונופלים בלהבות.

נדמה, כי במהרה יהיו צבאות הגנרל בור שותפים לתפארת הנצחון עם אנשי ה„מאקי" של הגנרל קניג שבפאריס. אך סאת הפורענות של ווארשה עדיין לא מלאה. אמנם, מוכיח הגרמנים בכל החזיתות, אך עודם חזקים למדי נגד ווארשה. באות הקריאות לעזרה. מטוסים אנגלים, אמריקנים ופולנים מחישים עזרה. וווארשה של מארשאלקובסקה אינה בודדת, כמו שהיתה וווארשה של נאלבקי, אך כוח הטאנקים הגרמניים חזק ממנה. וווארשה נופלת בפעם השלישית. וקריין־הרדיו

הגרמני מודיע ביבשות ובקרירות, כי „מה שהיתה פעם ווארשה אינה קיימת עוד".

נשתתק גם הלב השני של ווארשה. נשארו רק החורבות, חורבות של חיים, שלפנים היו הומות ורוגשות. חורבות העיר בעלת שני הלבבות.

החורבות מחקו את ההבדלים בין ווארשה היהודית ובין הלא־יהודית. החורבות טשטשו את הניגודים, הם איזנו את כל החשבונות, הפסיקו את ה„פולמוס", שהתנהל זמן כה רב בין שני הלבבות של ווארשה. החורבות יצרו קלסתר־פנים אחד לנאלבקי היהודית ולמארשאלקובסקה הגויית.

קלסתר־פנים אחד רק לזמן־מה. הנה חוזרת ונבנית ווארשה השניה, הפולנית. אולם, ווארשה היהודית אינה קמה לתחיה. ווארשה היהודית נעקרה עם שרשה. נגדע האילן הגדול של יהדות אירופה. ווארשה היהודית נהפכה לבית־קברות ענקי.

ונשאר לנו רק לספר ולרשום לדורות את קורותיה ותולדותיה, את חייה ואת סבלה, את שמחתה ואת יגונה ואת ימי החורבן הנורא של העיר־ואם הגדולה בישראל.

המחבר

פרק א. הצעירה בקהילות ישראל

לאזר, היהודי הראשון בווארשה

ווארשה בירת פולין, ווארשה העיר־ואם בישראל, אשר עד מלחמת־העולם השניה היתה הגדולה בקהילות ישראל באירופה, המרכז הכביר של יצירה ויזמה יהודיה בחומר וברוח בכל ארצות הגולה, ווארשה על שלוש מאות וחמשים אלף תושביה היהודים, על רבניה וחכמיה, סופריה ומלומדיה, על חרשתניה וסוחריה המפורסמים, ווארשה היהודית, שבחורבנה הנורא בימי היטלר נעשתה סמל לטרגדיה של כל העם היושב בגולה — היתה הצעירה בין קהילות ישראל המפורסמות בפולין.

קהילת קראקא כבר היתה מפורסמת בעולם היהודי. לקהילת לבוב כבר היה שם במרחקים. קהילת פוזנא היתה נודעת בכל תפוצות ישראל. קהילת לובלין היתה מרכז חשוב בחיי היהודים. ועדיין לא היה זכר לקהילת ווארשה, כי עדיין לא היתה במציאות.

ההיסטוריונים מחולקים בדעותיהם: מתי התישבו היהודים בפולין? יש אומרים, שכבר במאה השמינית היה קיים ישוב יהודי בפולין. אחרים קובעים שבמאה ה־11 היה כבר ישוב יהודי ניכר על אדמת פולין.

היהודים נמלטו לפולין לפי דעתם של הללו, מהרדיפות בביהם ואונגאריה. „רק נסיכות מאזובשה סגרה זמן רב את שערי שעריה בפני הבאים" — ואולי היהודים הבאים אף לא הרבו לדפוק על שעריה הסגורים של נסיכות מאזובשה. נסיכות זו היתה עסוקה בימים ההם במלחמות, וליהודים, לא היה שם שדה־פעולה מתאים.

הידיעה הראשונה על יהודי נסיכות מאזובשה היא מפלוצק משנת 1237. ועדיין אין זכר ליהודי ווארשה. במאה ה־13 מתחיל פיתוחה של העיר ווארשה, ועוברות כמעט מאה שנה, עד שיהודים בווארשה נתנו סימן לקיומם. בשנת 1334 חקק קז׳ימייז׳ הג׳ הגדול, מלך פולין, חוקים שהיתה בהם רוח חסד ליהודים. יש לשער שבאותה תקופה מתחיל גם ישובם של יהודים בווארשה.

בארכיאות פולין נשמר פנקס־פרוטוקולים מהעיירה טשארסק, ובו מסופר שבשנת 1414 הגיש היהודי מווארשה אלעזר Lazaro תביעה נגד תושב ווארשה, פיוטר.

אין אנו יודעים מה היה בסופו של המשפט, מי מבעלי־הדין זכה, אולם אנחנו זכינו לשמוע ממקור זה על ר׳ אלעזר, היהודי האוטנטי הראשון בווארשה. אולם, יש לשער שהוא לא היה היהודי היחידי בווארשה. וכמו כן יש לשער שכבר חיו יהודים בווארשה לפני שנת 1414, כי אין להניח שר׳ אלעזר זה, התחיל את חייו בווארשה, בסכסוך עם תושב העיר הנוצרי פיוטר. ובכן, אפשר לקבוע, שבסוף

המאה ה־13 כבר ישב ויהודים בווארשה. וודאי נתרבה ישובם, כבמקומות אחרים בפולין, אחרי גזירות פראג 1389, 1399.

עקבות של חיים יהודיים

רצוננו לדעת את ראשיתו של הישוב היהודי בווארשה אינו יכול לבוא על סיפוקו. לא ניתן לנו לדעת הרבה. מקורות יהודיים אין לחלוטין. לא נשאר שום ספר, כתב־יד, פנקס, שיש בו עדות לדורות הקדומים. לולא התעודות ממקורות לא־יהודיים, לא היה נשאר זכר מקיומם של היהודים שבנו והקימו את ווארשה הישנה.

מקורות אלה הם ה„אקטים" מן המחוז והעיר ווארשה ופרוטוקולים של בתי־המשפט בווארשה ומהם ניסו היסטוריונים לתאר דמות מחיי היהודים בווארשה בימי־הביניים.

יחסו של השלטון אל יהודים בווארשה לא היה שונה מיחסו אליהם ביתר ערי המדינה. היהודים בממלכת פולין כבארצות אחרות באירופה היו „עבדי המלך". יהודי ווארשה היו עבדי הנסיך של מאזוביה (Servi Camerae) כאלה, כן אלה היה מוטל עליהם לספק כסף למלך או לנסיך. ובמידה שהיו ממלאים את שליחותם בה במידה היו נסבלים. ואם היו חושבים המלך או הנסיך שהיהודים כבר עשו את שלהם, ואין עוד צורך בהם — היו מפקירים אותם לידי העריצים הקטנים או לידי ההמון, שעשה בהם שפטים. זה הוא סיכום ההיסטוריה „הפוליטית" של היהודים בכל ארצות אירופה, ופולין בתוכן.

היהודים הקימו את ערי פולין, פיתחו את המסחר והמלאכה, ותגמולם שלהם היה: גירושים, רדיפות, החרמת רכושם.

היסטוריון פולני כותב:

„כל החוקר את שאלת היהודים בלי דעות קדומות, אנוס להודות שכשרונותיהם היו למקור העשירות בפולין". ועוד: „כמעט בכל מקום בפולין התקיימו המסחר והתעשיה רק הודות ליהודים"...

המצב לא היה שונה בווארשה: פנקסי עירית וארשה מלאים רשומות על עסקי היהודים. האוכלוסיה היהודית בווארשה היתה אז קטנה מאד. לפי ההשערה, חיו אז בווארשה כמאה ועשרים נפש יהודי. 10 יהודים היו משלמי־מסים בעיר.

יהודי ווארשה עסקו במסחר. היו בנקאים יהודיים ששלחו את ידם גם במסחר. המסחר היהודי התרכז בעיקר בבהמות, בתבואה ובעצים. יהודי ווארשה באים גם בקשרים עם חוץ־לארץ.

ממשפט אחד נודע לנו שהיהודי מווארשה, הילאס, נסע לחוץ־לארץ ושם בילה שתי שנים, מ־1458 עד 1460.

אנחנו מוצאים זכר לארבעה יהודים מווארשה שנסעו עם מכתב ממלך פולין אל ראש מסדר האבירים נושאי־הצלב ששלטו באזורים הבלטיים, בדבר עוול שנעשה ליהודי בשם שלמה. אנחנו מוצאים את יהודי ווארשה בדאנציג. הם מוכרים לשם תבואה ועצים, ומביאים משם לווארשה אריגי צמר, משי, וכו'.

היו אומרים על יהודי ווארשה שלא היו להוטים אחרי נסיעות רחוקות. לאמתו של דבר, היו יהודי ווארשה מגיעים אף לאיטליה הרחוקה, ועל רקע זה הגיע הדברים לידי משפט בין יהודי מבריסק, זוסמן, ובין יהודי מווארשה, ראובן.

יהודי בריסק בווארשה

יהודי בריסק ניהלו בווארשה מסחר בממדים גדולים. יהודי בריסק היו מפורסמים במאה הט"ו כסוחרים מובהקים. הסוחרים הגדולים בבריסק מקבלים רשיונות מיוחדים מהמלך והם נוסעים לדאנציג עם תוצרת ארצם, ומביאים משם סחורות לשוקי פולין.

אולם לא כל יהודי היה זוכה לקבל רשיון מן המלך לארצות, שבהן שלטו מסדרי האבירים הגרמנים, יורשי נושאי־הצלב. ובלי רשיון כזה היתה אסורה הכניסה ליהודים לארצות ההן. הסוחרים האלה היו באים, איפוא, לווארשה, ושם היו נפגשים עם סוחרי דאנציג, וקם משא־ומתן ער בין המדינות השכנות.

במחצית השניה של המאה הט"ו פסקו יהודי בריסק מבוא לווארשה. דאנציג נכנסה לרשותה של פולין, וכבר מותר לכל יהודי לנסוע לדאנציג. וווארשה איבדה את חשיבותה לסוחרי בריסק, ומשום כך פחת זכרם בפנקסי העיר. אולם, אין יהודי בריסק שוכחים את ווארשה לגמרי. מעתה הם קושרים קשרי־מסחר עם תושבי העיר עצמה. וכך יהודי ווארשה, ביחד עם אחיהם היהודים מבריסק, מפתחים ומרחיבים את מסחרה של ווארשה. הם לא הסתפקו במסחר הארצי, אלא השתדלו לבוא בקשרים עם חוץ־לארץ.

בין יהודי ווארשה לא היו עשירים מופלגים כעשירי קראקא. ווארשה, והנסיכות מאזובשה בכלל, היתה עניה. בכל זאת היה מקומה ניכר במסחרה של פולין.

שלושת הרבנים הראשונים

בכל מקום שהיו יהודים באים לשם מיד היו מיסדים קהילה. כך גם עשו יהודי ווארשה. מתוך דוקומנטים נודע לנו שבשנת 1428 חילקו פרנסי הקהילה הלוואות מכספי הקהילה ליחידים. בשנת 1438 התיצבה משלחת של פרנסי ווארשה לפני הנסיך בבקשה להרשות לקבוצת יהודי גניזן להשתקע בווארשה.

הקהילה היתה מורכבת מן הרב, השמש, המלמד והדיינים. מן הדורות ההם ידועים לנו שמותיהם של שלשה מרבני ווארשה: ר' דוד (1463—1460), ר' אהרן (1491) ור' משה (1527). בודאי היו בווארשה רבנים גם לפני שנת 1460, אבל אין שמותיהם ידועים. על פעילותם של הרבנים הללו אין אנחנו יודעים הרבה. ידוע שהם היו דיינים, ופסק־דינם היה מוכר על ידי הנסיך.

פרנסתם של רבני ווארשה היתה כנראה דלה מאד. כבקהילות קטנות בדורות מאוחרים, היה הרב עוסק בתורה, והרבנית — במסחר. וכך אנו מוצאים זכר לרבנית בשם פ ז י ר ה, שהיתה פעילה מאד במסחר. כנראה היו גם כלי־הקודש האחרים אנוסים לשלוח ידם במסחר, ושמש אחד בשם מושקה (משה) נזכר בפנקסי־העיר, בשנת 1466, כמלוה ברבית.

בין יהודי ובארשה נמצאו גם רופאים. ולא יהודים בלבד היו פונים לעזרתם. הם היו נקובלים כמו־כן על הנוצרים. בשנת 1435 היתה סלאווה, אשתו של החלפן היהודי אלכסנדר עוסקת ברפואה בווארשה והיה משא־ומתן מקצועי בינה ובין הנוצרי מאצ׳יי מסושקא. ההסכם שביניהם היה: הרופאה היהודית התחייבה לרפא את אשתו של מאצ׳יי, ובשכר זה תקבל 180 פרוטות (גרושי).

ובשנת 1527 היה משפט בין הכומר רוסלאב ובין הרופא היהודי פיליפס. הכומר טען: הרופא איים עליו, שאם לא יקבל את הרפואות יהיה רע. ובלחץ האיום והנורא הזה נתן לו הכומר ששים פרוטות. אבל השם־יתברך עזר לו, והוא הבריא מבלי שנזקק לרפואה, ועתה בא לדרוש את ששים הפרוטות ששילם ללא תמורה.

במקרה הזה נשאר לנו גם פסק־הדין: הרופא נדרש להשבע בשם אלהים ובתורת־משה שהוא לא איים על הכומר!...

ושוב, בשנת 1463 מופיע לפני בית־המשפט המחוזי בווארשה רופא יהודי, בשם ישראל.

מכאן אנו למדים: א) ליהודי ובארשה לא היה זר המקצוע היהודי המובהק— הרפואה. ב) מצבם החוקי של יהודי ובארשה לא היה רע, אם יהודי העיז להתנגד בפומבי לכומר, ולא להזקק לו עד שיביא דבריו במשפט, ושם לא היה היהודי חסר הגנה.

היחסים בין היהודים והפולנים

יהודי ובארשה היו חיים ביחסים טובים עם שכניהם הנוצרים. היחסים האלה לא היו בקשרי מסחר בלבד, היו קיימים ביניהם גם יחסים חברתיים. כשכנים היו נפגשים יחד, אפילו על הכוס ועל המשחק. מכתבי בית־המשפט נודע לנו שבשנת 1414 שתה היהודי אלעזר יין בצוותא עם האציל ציאלק מטשרסקי ושחק אתו בקוביה.

כתבי בית־המשפט הנחילו לנו כמו־כן זכר למריבות ולקטטות בין יהודים ונוצרים, שהיו מסתיימות בבית המשפט. אפשר למצוא בכך ראיה שהיו יהודי ווארשה מרגישים את עצמם בטוב ובבטחה, אם היו מעיזים לעמוד מפעם לפעם בפני שכניהם, לא בדברים בלבד אלא אף במהלומת־יד...

כמו בכל עיר, היה גם בוורשה „רחוב היהודים". אולם ג י ט ו לא היה בדורות ההם. הרחוב היהודי לא היה מסוגר, והיהודים לא היו מוגבלים במקום מגורם בעיר, וכמו כן היו נוצרים גרים ברחוב היהודים.

את „הרחוב היהודי" בנו היהודים על ככר שקבלו מהנסיך. במקום הזה הקימו בית־מדרש, תלמוד־תורה, מקוה ובית־עלמין.

אי־אפשר לקבוע היום היכן היה בדיוק מקומו של הרחוב היהודי. בדוקומנטים שנשתמרו נקרא הרחוב היהודי בשם Dunay Platea Judaerum. ההיסטוריון היהודי ע. נ. פרנק, הגיע לידי סברה שרחוב־היהודים היה הרחוב דונאי ומקור השם הוא ב„אדוני": בבית־מדרשם התפללו היהודים בקול רם, והנוצרים בשמעם את המלה „אדוני" חוזרת ונשנית בפי המתפללים, קראו כך לרחוב היהודים...

לעומת זאת ידוע לנו בוודאות שהיה קיים בית־כנסת בעיר, מכיוון שבשנת 1522 נתן נסיך ווארשה את מגרש בית־הכנסת במתנה לאחד קוזיארסקי, תושב ווארשה.

בכרוניקה המשפטית נזכר אחד בעל בית־מרחץ בשם ש מ ע ו ן. בית־העלמין היהודי עבר אחר כך, אחרי הגירוש בשנת 1531, לרשות הכנסיה של שוו. יאן והוקמה שם מאפיה.

באותם ימים בהם הקימו היהודים בווארשה מוסדות שונים לצרכיהם לא חשו בעניינים הכבדים שהיו מרחפים מעל לראשם, שעוד מעט יהיו שוב נאלצים לקחת בידם את מקל־הנודדים...

אין צורך ביהודים

הנסיך יונאש, הזמין את היהודים לבוא לווארשה, והם לא אכזבו אותו.

יהודי ווארשה מילאו את שליחותם. הם היו „עבדי הנסיך". הוא נתן להם את האפשרות להקים ברחוב היהודי קהילה ומוסדותיה, ולא הפריע בעדם לחיות את חייהם לפי דתם ומנהגיהם. ויהודים מצדם מילאו את הכיסים הריקים של נסיכי ווארשה.

אולם לא למען הנסיך בלבד עבדו ועמלו היהודים. הם פיתחו את המסחר. כשאר יהודי פולין, וכיהודי שאר ארצות נכנעו יהודי ווארשה לגורלם, להיות בנקאים על־כרחם. היהודים הנהיגו בנסיכות מאזובשא העניה את שיטת האשראי בחיי הכלכלה.

הכנסיה אסרה על הנוצרים לעסוק בהלוואה ברבית. אולם, בלי הלוואה ברבית אין אשראי, ובלי אשראי אי־אפשר לפתח מסחר, ובלי מסחר יישארו הנסיכים בידים ריקות. ואז פנו אל היהודי. הנסיכים והמלכים מקבלים אותו תחת חסותם. אולם, בתנאי שימלא את התפקיד האסור והנחוץ של מלוה ברבית. והדברים ידועים.

הנוצרים הלווים אינם אוהבים לפרוע את חובותיהם. הם שונאים את היהודים ומצפים להזדמנות הראשונה לנקום בהם ולחסל את חובותיהם על ידי גזל ושפיכת דם יהודי.

ובשעה קשה של חמת העם מושך הנסיך את ידיו מעבדו. הוא קיבל מן היהודי מה שאפשר היה לקבל, ומוסר אותו לרשותו של ההמון.

אף הוא מחרים את רכוש היהודי, ואחרי שחמת ההמון שככה, הוא חוזר וקורא ליהודי. נותן לו שוב את השאנסה לחיות עד יום הזעם הבא. וחוזר חלילה. והדברים ידועים.

כך היה גורלם של יהודי ווארשה.

הם באו על פי הרוב מן המערב — מהמחוזות המערביים של פולין, מביהם, מארצות אשכנז והונגריה. הם הביאו אתם לעיירה הקטנה והנחשלת, ווארשה, מטען חשוב של תרבות (רופאים, רבנים) ונסיון רב במסחר. והם פיתחו את המסחר והמלאכה בווארשה. לא הסתפקו במסחר בתחום נסיכות מאזובשא הנחשלת, אלא הוציאו את תוצרתה של הארץ העניה והבלתי נודעת למרחב — לדאנציג, לאיטליה הרחוקה.

ומאז התחיל פיתוחה המזורז של ווארשה. בהשפעתם התחילו גם תושביה הנוצרים של ווארשה עוסקים במלאכה ובמסחר. תושבי ווארשה התחילו מתעשרים. גם אנשי הכנסיה שולחים את ידיהם במשא־ומתן. שורה של דוקומנטים מעידה

שיהודי ווארשה — כאחיהם במקומות אחרים באירופה — לוו מהם כסף ברבית, מאנשי הכנסיה הקאתולית.

משהגיעו ימי העושר והגאות לתושבי ווארשה הנוצרים, התחילו להציק לשכניהם היהודים. מעתה אין עוד צורך בהם. להפך, הם מתהרים מסוכנים.

יודעים הם העירונים הנוצרים שהיהודים הם „עבדי הנסיך", אולם הם גם יודעים שזאת היא אהבה התלויה... בכסף. והם יכולים לשלם לנסיך גם תמורת ראשי עבדיו, היהודים. וגירוש היהודים הוא „עסק מכניס" לשני הצדדים: הסוחרים ובעלי־המלאכה הנוצרים יפטרו ממתחרים מוכשרים, והנסיך יקבל כסף ועוד יוכל להחרים לטובתו את רכושם של יהודי ווארשה. ונוסף על העסק הטוב יזכו שני הצדדים גם ב„מצוה" של „נקמת ה'" מהכופרים היהודים...

בעצם, כבר נחתם גורלה של קהילת ווארשה. אין ביצוע הגזירה תלוי אלא בשעת־כושר. ושעת־הכושר לא איחרה לבוא בהופעתו של הגזיר קאפיסטראנוס.

הגזיר יוחן מקאפיסטראנוס

הגזיר יוחן מקאפיסטראנוס נחשב בין ק ד ו ש י הכנסיה הקאתולית. בדברי־ימי־היהודים שמו כטמא, צורר ישראל ומרצחם של אלפי קדושים מישראל. ועינינו ידוע: במחצית הראשונה של המאה החמש־עשרה הופיע הגזיר הפראנציסקאני הקנאי. הוא היה דרשן מחזיר־בתשובה בגרמניה, בשליזיה ובמוראביה. הוא פעל כנגד ההוסיטים ושאר ה„כופרים", וכמסורת בני המסדר שלו, „האחים הקטנים", היה צורר היהודים. ובכל מקום שהוא בא, שם נשפך דם יהודי, דם קדושים וטהורים מוסרי נפשם על קידוש־השם.

קריאתו של האפיפיור מרטין הה' אל הקתולים בגרמניה שיצאו למלחמה בנשק ביד על הכופרים אשר בביהם, עשתה את קאפיסטראנוס לשליחו של ראש הכנסיה הנוצרית.

וקהילות ישראל באירופה רעדו מפחד בשמעם את שמו.

והימים ימי צרה ליהודים בכל אירופה. בשוויץ ובמאיורקה ובאוסטריה, בקאשטיליה ובבואריה רודפות הגזירות אשה את רעותה. האפיפיור איגיניוס הב' גוזר על יהודי ספרד, ויורשו ניקולאס הה' גוזר על יהודי איטליה. אותו אפיפיור מאשר את מינויים של אינקוויזיטורים לאנוסים בספרד. אלפונסוס ספינא מסית בספרד, ברנרדינוס מפלטרי מסית באיטליה, ניקולאס מקוזא מביא את הסימן היהודי לגרמניה. ובארצות אשכנז, פולין וביהם ממלא את תפקיד הזעם הגזיר הנאפוליטאני הקנאי. בדבור ובמעשה — בהסתה, בעלילת־דם, בחמס עושק. בערי באוואריה ובוורמיזה ובברסלא, בכל מקום שלשם הגיע, היו משפטים ומוקדי־אש וגירושים ליהודים.

קאפיסטראנוס בא גם לפולין שבעצם תקופת המלוכה זיכה מלכה את יהודי ארצו בחירויות (1447), ואימה נפלה על קהילות ישראל בכל הארץ.

בביגנן שבאשכנז פונה הרב זליגמן אופנהיים אל רבני ארצו בקריאה נרגשת: „ומעולם לא היה כל כך צריך להיות באגודה אחת ושלום ושלוה כמו עתה... אשר

פגע הכומר גם ביושבי תחת המלך מפולין מלכות קראקא וסביבותיו, אשר מקדם ומאז חשבו לפליטה לבני הגולה. ולא האמינו כל יושבי תבל כי יבא צר ואויב בשערי פולין, עתה הם רובצים תחת משא המלך ושרים, וכתבו לנו לבקש עוזר ותרופה"...

ימים קשים ומרים באו ליהודי פולין. קאפיסטראנוס בא לקראקא ב־28 לאוגוסט 1453. המלך קאזימיז' הד' ושריו קיבלו את פני הנזיר בכבוד רב. והמוכיח דיבר קשות עם מלך פולין על אודות ה"פריבילגיות" שנתן ליהודים, ודרש לבטלן.

בקראקא מצא הנזיר איש עצה, ההגמון זביגנייב אוטשניצקי, ושניהם לחצו לחץ על המלך.

בספטמבר 1454 נחל קאזימיז' תבוסה במלחמתו עם אבירי־הצלב של חוף הים הבאלטי, והוא מאמין שנענש בגלל חטאיו, ובנובמבר 1454 ביטל את חירויות היהודים. בשנה שלאחריה פרעו פורעים ביהודי קראקא.

פולמוס קאפיסטראנוס לא פסח על יהודי ווארשה. בימי נצחונו של קאפיסטראנוס על מלך פולין, נמצאה אורחת בביתו, הנסיכה אננה מווארשה, והיא הפצירה בנזיר שיבקר גם בבירת מאזוביה. אולם, אין הנסיכות הנחשלה הזאת ראויה בעיניו של „שבט היהודים" לבוא לשם. הרי הוא עומד עתה לפני ארגון מסע־צלב לשם הצלת בלגראד — מעשהו האחרון בעולם הזה (1556) — והוא מסתפק בשליחת תלמידיו: משלחת בת ששה נזירים, עם תלמידו המסור יעקב בראש, יוצאת בברכתו לדרך לווארשה, על חשבונה ובכספה של הנסיכה ממאזוביה.

לכבוד האורחים החשובים הוקמה כנסיה בווארשה, ומעל במתה הם נושאים את דבריהם הנלהבים אל תושבי העיר, מסיתים בכופרים ושונאי הנוצרים...

והתסתה נותנת פריה. תושבי וארשה הנוצרים היו מחכים לשעת־כושר להפטר מן המתחרים היהודים, ולהתעשר מרכוש היהודים אשר יישדד.

בשנת 1455 פרצו בפעם הראשונה פרעות ביהודי ווארשה, ובהסכמת הנסיך ובברכת הכנסיה גורש היהודי מן העיר.

ודאי היה הנסיך מרוצה. הוא מילא את רצון נתיניו, וקיבל לידיו את רכושם של המגורשים. יש לשער שהנסיך לא התכוון כלל לוותר על יהודיו לזמן רב. הרי הם בשבילו פרה חולבת. ומכיון שלא היה להם לאן ללכת, באין ברירה ודאי נצטופפו במקומות הסמוכים לווארשה.

הגירוש השני

דומה, שאחרי הפרעות והגירוש של שנת 1455 לא נשארו יהודי ווארשה זמן רב מחוץ לעיר. כמה שנים אחרי הגירוש — לפי פנקסי העיר — חוזר זכרם בתעודות, בעסקי מסחר וממונות של יהודי ווארשה.

היהודים חזרו והקימו את קהילתם מחדש. ב"תלמוד־תורה" למדו ילדים. בבית־המדרש נשמע קול תפילות היהודים. הרב ר' דוד (1460) ישב על כסא הרבנות והגה בתורה, ואשתו הרבנית עסקה במסחר ודאגה לפרנסת הבית. שוב באים לווארשה יהודים מרחוק. קבוצת יהודים מגנזן ובראשם אחד שלמה מתיישבת

בעיר. ולכאורה חזרו גם היחסים בין היהודים לבין שכניהם הנוצרים להתפתח בכיוון רצוי. כדרכם, שכחו היהודים מהר את המאורעות של שנת 55־1454. עסקיהם מתרבים וגדלים. כך נמשכה האידיליה כ־30 שנה.

ופתאום בא מפנה בגורלה של קהילת ווארשה. אין אנו יודעים את גורמי המפנה. האם התעשרו היהודים למעלה מן המידה? האם נתנה ה„התחרות היהודית" שוב את אותותיה? ואולי היו הגורמים „דתיים"?

לכל השאלות האלה אין תשובה. יש רק עובדה היסטורית: ב־11 לנובמבר 1483 הכניסו העירונים תושבי ווארשה הנוצרים לאוצרו של הנסיך בולסלב 120 פלורינים וקיבלו תמורת הכסף כמה וכמה זכויות (פריבילגיות), וביניהם גם הטלת איסור על היהודים — שהם „זרים" בעיר — לעסוק במסחר (דאטאל), פרט לעונת הירידים הגדולים.

ובכן, בשנת 1483 חזרו יהודי ווארשה ונעשו זרים, כלומר: חסרי זכות ישיבה בעיר, מגורשים. אכן, במשך שלש שנים עד שנת 1486, אין למצוא בפנקסי ווארשה זכר לשום משא־ומתן של יהודים. כאילו נעלמו פתאום מן המציאות.

אכן נעלמו. נעלמו מווארשה ומצאו מקלט בעיירותיה הסמוכות: בבלוניה, פולטוסק, טשארסק, ועוד. ובמסמכי תעודות מן העיירות אנו מוצאים שמות משמותיהם של יהודי ווארשה.

כך נחרבה קהילת ווארשה בפעם השניה.

ושוב שבים היהודים

גירוש היהודים היה „המסחר האציל" של הנסיכים והמלכים, בפולין כבכל מקום בעולם. הם קראו ליהודים, כדי לקבל מהם כסף, וגירשו אותם כדי להחרים את רכושם. כנראה ידעו יהודי ווארשה המגורשים את הפוליטיקה ה„פיסקאלית" של נסיך ווארשה ומהרו להתפשר אתו. אין במסמכים זכר לסכום, שנתנו יהודי ווארשה לנסיך בולסלב, אולם מכיון שהשליט נהפך למגן־יהודים, נראה שהיה הסכום ניכר.

הנה מקרה „אקטואלי": שאלה בדין החזרת הרכוש ליהודית.

בבית־המשפט המחוזי בווארשה דרשו היהודים ראובן וביינאש (ביינוש) מתושב ווארשה הנוצרי טיפיל להחזיר להם את ביתם. הנוצרי טוען, שהוא הכר את הבית מן הנסיך לזמן ממושך.

שני הצדדים צודקים: משניהם קיבל הנסיך כסף. אולם, נציגו של הנסיך במשפט, עומד לצדם של היהודים: הנסיך רק דורש, שהיהודים ישלמו לו את דמי־החכירה בזמן, ופסק־הדין יוצא לפי דרישתו של הנסיך — לטובת היהודים.

היהודים, למודי נסיון, הקפידו מעתה לתת „הלוואות" תכופות למושל ווארשה. ידוע לנו על היהודי מיכה שהלווה לנסיך 30 פלורינים ועל היהודי אשפינה שהלווה לו 26 פלורינים.

יהודי ווארשה חזרו והקימו את קהילתם. על כסא הרבנות ישב ר' אהרן ואתו שני דיינים, יוסף וביינאש. נתחדש בית־הכנסת שנהרס ב־1483 שנת הגירוש. וכנראה היתה גם מקוה כשרה לקהילת ווארשה, כי במסמכים נזכר שמו של בעל המרחץ סמולקא (שמואלק ?).

הנסיך בולסלב היה הפעם מרוצה מן היהודים שלו. הוא עצמו העדיף את הסוחרים היהודים. הוא קנה לבנים בסכום של 3 פלורינים מיהודיה אחת מפולטוסוק וקנה מאת סוחר יהודי קטיפה ב־37 פלורינים. ובחצרו של הנסיך שימשו יהודים סוכני־כספים שלו. אחד מהם ידוע בשמו: ר' שלמה, תושב צ'יכאנוב, שעבר לווארשה.

יורשו של הנסיך בולסלב, קונרד האדומי, לא הלך בדרכי קודמו. ידו היתה כבדה על יהודי ווארשה, והטיל עליהם עול מסים שהיה קשה מנשוא. ושוב פקד את יהודי ווארשה גורל אחיהם במקומות אחרים: הכסף מקופת הקהילה כבר אזל והנסיך כובש את פרנסיה בכלא. הרי הוא יודע: היהודים מקפידים על מצות פדיון־שבויים. ואמנם, פונים יהודי ווארשה אל עשירים שביניהם, מעלים להם ריבית גבוהה, וחובות הקהילה גדלים והולכים משנה לשנה.

חורבן קהילת ווארשה

לא הנסיך האכזרי קונרד הוא שהחריב את קהילת ווארשה. הקהילה היהודית בווארשה נחרבה עד היסוד בימי יורשיו, הנסיכים קלי־הדעת ורודפי התענוגות, יאן וסטאניסלאב.

אין במסמכים זכר לשום מאורע שקבע את גורלם של יהודי ווארשה. אבל, עובדה היא: משנת 1493 עד 1525 אין למצוא זכר לקיומם של יהודי ווארשה.

מה קרה? לאן נעלמו יהודי ווארשה? התשובה היא: גורשו מן העיר. וכנראה נתחסלה הפעם הקהילה היהודית לחלוטין. הנסיכים יאן וסטאניסלאב נתנו במתנה לאחד קוזיארסקי, בשנת 1522, את המגרש שעליו עמד לפנים בית־הכנסת. בשנת 1536 נתנה הנסיכה אננה למקורבה מ. נוסקובסקי מתנה, מגרש שהיה שייך ליהודי אברהם. והכנסיה קיבלה לרשותה את בית־העלמין היהודי (1530) והקימה בו... בית־אפיה.

כך חילקו הגויים ביניהם את ירושת יהודי ווארשה.

על חורבנה של קהילת ווארשה מעיד מסמך אחד משנת 1516, שבו מדובר „על הנימוסים מימים קדמונים, מזמן שהיו שוררים בזמן שהיו יהודים גרים בווארשה" ("inxta morem veterem tempore judeaorum in quando et prout Judaeis habitabunt").

מדברים על ימיהם של יהודי ווארשה כעל דור נשכח כמעט. גם בפעם הזאת אין אנו יודעים על מה גורשו היהודים. אבל, יש לשער שגם הפעם קבעה את גורלם המדיניות הפיסקאלית של נסיך מאזוביה.

בשנת 1527 חדלה להתקיים נסיכות מאזוביה. היא נעשתה לחלק ממדינת פולין, ומלכה זיגמונט בא בשערי ווארשה.

ומה עושה מלך חדש הרוצה לבסס את עמדתו בשטח זר ולמצוא חן בעיני נתיניו החדשים? הוא גוזר גזירות על היהודים, וקונה עולמו בשעה אחת.

בשנת 1527 פירסם זיגמונט את הפריבילגיה לתושביו הנוצרים, הפריבילגיה המפורסמת של "de non tolerandis Judaeis". בצו התקנה הוא מזכיר נימוקים להצדקת המעשה. העיקר הוא: כתוב וחתום שמהיום והלאה אסורה ליהודים הכניסה לווארשה.

סוף־סוף זכו עירוני ווארשה לנצחונם הגדול. לא בלבד שאסור ליהודים לגור בווארשה, אלא אף אסור עליהם לנהל בה מסחר בקביעות. מותר להם לבוא בשערי העיר לשם ישיבת ארעי — אך ורק בימי הירידים.

הקין הקץ על כל שביב של קיום ששרד מקהילת ווארשה.

פוגרום על משה, היהודי היחידי שבווארשה

יהודי אחד הוצא מגזירות הגירוש. בצו מיוחד מתיר המלך למשה המוכסן ולמשפחתו לגור ולסחור בווארשה.

בלבוב וקראקא כבר היו אז עשירים יהודים מופלגים. אולם, בנסיכות מאזוביה וגם בווארשה עצמה, עדיין לא נודעה עשירות יהודית. משה בעל־המכס,

או משה הזקן, כפי שנקרא במסמכים (חתנו נקרא "משה הצעיר") הוא ה"גביר" היהודי הווארשאי הראשון שנודע לנו שמו. נסיך ווארשה מסר לו את החכירה של מסי־המכס בארצו, והמלך זיגמונט השאיר את משה בעל־המכס על כנו.

אולם משה לא הסתפק בעניני מכס בלבד. הוא יחד עם בני משפחתו הענפה ניהלו גם עסקי בנקאות, ובית־מסחר חשוב, שהיה בקשר ישיר עם סוחרי דאנציג הגדולים.

כאמור, לא נשמרו מקורות יהודיים מאותם דורות, ואין לנו תיאור מחיי היהודים בווארשה באותם ימים, וקשה לנו לראות מה היתה מהות אישיות כאישיותו של משה בעל־המכס. אולם נראה שהיה האיש מפורסם כבר־אוריין, ובמסמכי העיר וארשה הוא מוכתר בתואר Doctor ebraicus, שהוא תוארו של רב.

כשתי שנים, משנת 1527 עד 1529, חי משה בעל־המכס עם משפחתו בשלום ובשלוה בקרית ווארשה. היהודי האחרון שנשאר מן הקהילה שנחרבה. אכן, גם משפחה יהודית יחידה היתה כצנינים בעיני שכניה הנוצרים. באופן חוקי אי־אפשר היה לפעול נגד ביתו של משה ומשפחתו. כתב המלך זיגמונט שמר עליה, ועירית ווארשה לא העיזה להפר את דבר המלך. אולם נשארה בידם העצה הבדוקה והמנוסה — הסתת ההמון ביהודים.

את מלאכת ההסתה ניהל בכשרון היועץ העירוני יאן ווילטשאק, אף הוא עמד בראש הפורעים שהתנפלו על ביתו של משה בעל־המכס וערכו בו פוגרום כהלכה.

יאן ווילטשאק כיוון לשעת־הכושר. ראש־המשפחה, משה עצמו, נעדר אותו יום מן העיר, לרגל עסקיו. יתכן שבנוכחותו של היהודי רב־ההשפעה לא היה מעיז יועץ־העיר להתחיל במלאכת הפוגרום. גם בנו לאזר, לא היה במקום. נשארו בבית רק חתנו, משה הצעיר ואשתו, ויהודי עובר אורח.

האספסוף בראשותו של יועץ־העיר הנזכר התנפל על הבית, רגם אותו באבנים, שבר את הדלתות והתחיל שודד מכל הבא בידיו. דרי הבית הסתתרו במעבר שחיבר את ביתו של משה בעל־המכס עם ביתו של הצבע הנוצרי יאן לודיואדא. האספסוף רגם אותם באבנים. ואז עלה בידי היהודים לקרוע כמה קרשים מגג ביתו של הנוצרי יאן, ושם — בביתו — מצאו מקלט. השכן הנוצרי לא גירש את האומללים מביתו, ולא מסר אותם לידי הפורעים. הוא נתן להם מחסה. והפורעים רודפי השלל הסתפקו בשדידת רכושם של היהודים, ולא דרשו מן הנוצרי שימסור את היהודים המסתתרים לידם.

ואולי פחדו הפורעים לרצוח את היהודים נפש בגלל אגרת־מגן של המלך זיגמונט.

בימינו הרי זה כמעט פוגרום "אידילי". יהודים מסתתרים בביתו של נוצרי בווארשה, בעל־הבית מקבל את פניהם והפורעים יודעים ואינם קורעים לגזרים את ה"עבד היהודי הנבזה". ראו מה בין וארשה של 1530 לווארשה של 1940.

הפורעים עמדו אחר כך במשפט ויאן השכן הטוב העיד בהם לפני השופטים.

ומעדותו הגיע אלינו הד של שיחה בין המציל והניצולים, ספק רצינית ספק לגלגנית:
המציל שואל שאלת־תם כביכול:

— האם אינך רוצה להגן על ביתך? הלא שודדים!... והיהודי מחזיר לו את תשובתם של כל הדורות של יהדי הגלויות בשעה שהם ניצולים:

— לא, איני רוצה! מי יתן ואציל את חיי ואת חיי אשתי.

גם המשפחה היהודית היחידה שנשארה בווארשה לא נחשכו ממנה פרעות.

משפחת משה בעל־המכס חיתה בווארשה עד שנת 1532. באותה שנה מת כנראה ראש־המשפחה ואז היו יורשיו אנוסים לעזוב את העיר, כי הרשיון של המלך היה חל רק בימי חייו של משה המוכסן, כדין יהודי־החסות בכל מקום.

בשנת 1532 נשארה וארשה „יודענריין". לא נשאר כלום מן הקהילה בת מאה ועשרות השנים. לא נשאר שריד מיהודי העיר. נהרסו בית־הכנסת, בית־הספר, בית־המרחץ. על חורבותיהם ועל קברי מתיהם הקימו הגוצרים את בתיהם ובתי־מלאכתם.

תם ונשלם? לא! היהודים הם עם קשה־עורף. תם פרק אחד מחיי יהודי וארשה.

פרק ד. חיים אי־ליגאליים של יהדות ווארשה

יחס אצילי פולין ליהודים

בשנת 1527 נחרבה קהילת ווארשה. יהודיה גורשו. רכושם נשדד והוחרם. בכל מקום ובכל ארץ נרדף היהודי על צוואר. ליהודי ווארשה המגורשים לא היה לאן להרחיק נדוד. חיפשו להם מקומות ישיבה לא הרחק מן העיר, והתיישבו בכפרים ובעיירות הסמוכים לווארשה. עזר ומגן מצאו בין בעלי־האחוזות הגדולים, אצילי פולין.

תושבי ווארשה הנוצרים היו רובם גרמנים, כי היהודים והגרמנים הם שבנו את רוב ערי פולין! — והיו מתחרים אלה באלה, אולם בעלי־האחוזות אצילי פולין לא חששו להתחרותם של היהודים. הם היו המעמד השליט בארץ. האכרים היו עבדיהם ואילו תושבי־הערים לא היו משועבדים, אבל לא היו להם זכויות פוליטיות. העירונים לא היו מיוצגים בסיימים הפולנים שהיו מפורסמים בזכות ה"וויטו" שהיתה לכל אחד הצירים. העירונים לא היו מרוצים במצבם של נחותי־דרגא ועם עליית הערים ומעמדן הכלכלי דרשו זכויות שוות עם האצילים — כדבר שקרה בארצות המערב בדורות שלפני כן.

אצילי פולין המיוחסים לא העלו על דעתם שיאה להם לשבת בסיים יחד עם תגרנים, אנשי משא־ומתן ונלחמו בדרישותיהם של העירונים. ומשום כך היו האצילים מעונינים במציאותם של יהודים כתושבי הערים. הללו לא ידרשו זכויות פוליטיות ולא ישתוקקו לישיבה בסיים.

לאמתו של דבר היו הנימוקים הפוליטיים הללו תוספת ומסקנה בדיעבד ביד האצילים להיות סובלנים כלפי היהודים. הנימוקים המכריעים באו משטח הכלכלה.

לכל בעל־אחוזה בפולין היה „יהודי שלו". בלי היהודי קשה היה לקיים את המשק. אצילי פולין היו אוהבי חיים. הם היו עוסקים בציד, באכילה ושתיה, ב„עניני בינו ובינה", ובשעה הפנויה מעניני העולם הזה הגו בדברים שעמדו ברומו של עולמם: בסכסוכים בין סיעות ומפלגות, במזימות נגד המלך או בעדו, בוויכוחי־הסיים הסוערים. הם לא היו פנויים וגם לא רצו להתעסק בעניני המשק שאין בהם הנאה ואינם מרחיבים את דעתו של אדם. ואת הדאגה להנהלתו העסקית של המשק הטיל האציל על שכם היהודי.

היהודי היה מוכר את התבואה, היה נוסע לדאנציג עם עצי יערותיו, היה מבקש לקוחות לבהמות מרפתו של „הפריץ" והיה מוצא לו ל„פריץ" אריגים לבגדיו ותכשיטים למתנה לאשתו ופילגשיו. ועיקר־העיקרים: היהודי היה ממציא ל„פריץ" שלו כסף בכל עת, כל שעה שהיה הלה נצרך לו.

וה„פריצים" באים לעתים תכופות לווארשה, בה מתקיימים הסיימים, „פריץ" „פריץ" וחצרו ועבדיו ושפחותיו, נשים ופילגשים ומרעים. כל אחד מתכוון להיראות לפני חברו ברוב עשרו. ובווארשה צריך היהודי להמצא כל שעה סמוך ל„פריץ". עליו לדאוג לנוחיותו של האציל, לצרכיו המרובים, — לספק לו בגדי־משי מצרפת.

תכשיטי זהב מאיטליה, יין מאונגאריה וכו' וכו'. אמנם יש בווארשה גם סוחרים נוצרים. אבל אתם קשה לבוא לידי הסכם. ראשית כל דבר הם עצלים, אין הם אוהבים עמל. ועוד, ששכרותם מעבירה אותם על דעתם והם שוכחים שה"פריץ" הזמין משתה לערב, שמלה חדשה לאשתו ובגד נאה לעצמו...

וגם אלה נימוקי לוואי. נימוק מציאותי יותר הוא, שרבים מבין האצילים וכהני־הדת הם עשירים מופלגים, והם רוצים שכספם ישא פירות. ואילו הרבית אסורה עליהם. וכשנמצא יהודי בשכנות אפשר לסדר הכל ולצאת ידי חובה בלפי מעלה וכלפי עצמו... הם המוסרים את כספם לידי היהודי, והיהודי הוא המלוה ברבית...

הכמורה הגדולה ובעלי־האחוזות העשירים לא השלימו, איפוא, עם גירוש היהודים מווארשה. הם נתנו מקלט למגורשים באחוזותיהם הסמוכות לעיר. שם, במחוזות, גרו יהודי ווארשה עם נשיהם וטפם בחסותם של האצילים. ביום היו היהודים באים לווארשה ועוסקים כמקודם לכן במסחר ובמלאכה, ולילית לילה הם חוזרים אל בתיהם בכפר...

ושוב מלחמה ביהודים

ושוב מתחילה מלחמה נגד יהודי ווארשה, שבאופן רשמי אינם בעיר. סוחרי ווארשה הנוצרים נוכחו לדעת, שלא הועילו הרבה בגירוש היהודים. אמנם, אין היהודים גרים בעיר, ואסור להם לקנות בית בווארשה—אולם, לא נפטרו מן המתחרה היהודי. ביום באים היהודים לווארשה, והמסחר בידיהם. האצילים, שרי־הצבא, חצר־המלך, הכמרים וגם גדולי הסוחרים עצמם פונים אל הסוחר ואל בעל־המלאכה היהודי.

הסוחר היהודי מוכר את סחורתו בזול, ובעל־המלאכה היהודי עושה את מלאכתו באמונה ומדייק בזמן. ועוד: תושבי ווארשה הנוצרים התרגלו לאט לסדר את קניותיהם מחוץ לעיר — הם נוסעים לשם כך לאחוזות־האצילים, ששם גרים יהודי־ווארשה המגורשים.

עירית ווארשה, שבה שלטו הסוחרים הנוצרים, באו לפני המלך ושריו בטענות וקובלנות, ודרשו לאסור על היהודים לגור במקומות הסמוכים לווארשה.

והם לא באו לחצר בידים ריקות. בידיהם היו מתנות יקרות ערך למלך ולמשפחתו, ואף שרי המלך אינם מפסידים בהשתדלות זו. ומידה כנגד מידה — היהודים מגינים על חייהם באותן דרכים עצמן... גם הם משחדים את אנשי החצר, גם הם מביאים מתנות למלך. ויש ליהודים מסייעים. בעלי־האחוזות הסמוכות לווארשה מתנגדים בתוקף לדרישות עירית ווארשה, כי הם נשכרים מדיירים היהודים.

מן ה"מלחמה" הזאת נהנים שרי המלך. אין הם מסרבים לשום צד לקבל ממנו מתנת־יד, הם מבטיחים לכל צד למלא את מבוקשו, ומרמזים שהאמצעי היעיל לכך הוא בדורונות חדשים...

הסכסוך היה ממושך ומייגע, ובשנת 1570 יצא צו מלפני המלך זיגמונט אוגוסט

שלפיו אסור ליהודים לגור, לסחור, לעסוק באומנות, לא בלבד בווארשה עצמה, אלא גם בתחום של 15 קילומטרים מחוץ לעיר מסביב. רק יהודים שיש להם ענין מיוחד או משפט, יהיה מותר להם לבוא לווארשה לשם סידור עניניהם (כמובן, מלבד עניני־מסחר, האסורים לחלוטין), בתנאי שעירית ווארשה תתן רשות על כך. ואולם, שעה שבווארשה יהיו מתקיימים מושבי הסיים, מותר ליהודים לבוא וגם לעסוק במסחר בתוך המטרופולין.

פקודה זו הניחה את דעתם של כל הצדדים. הסוחרים והאומנים הנוצרים נצחו נצחון גמור — סוף־סוף נפטרו מהמתחרים המסוכנים. וגם האצילים נחה דעתם, כי להם היה העיקר שבזמן הסיים לא יחסר על־ידו היהודי. ומעל לכל היו מרוצים ראשי העיריה ופקידיה. מעתה היה גורלם של היהודים נתון בידיהם. הם יכלו לתת או לא לתת ליהודי לבוא לווארשה לשם סידור עניניו. ומכיון שכך, חזקה שמאותו יום ואילך לא יהיו כיסיהם ריקים מכספי השוחד מיד היהודים.

והיהודים ?

איש לא שאל את פי יהודי ווארשה לדעתם. תחילה שרתו את המלך. אחר עבדו בזיעת אפם למען האצילים. מעתה יהיו נאלצים להזיע גם למען פקידיה ושריה של עירית ווארשה. נתקיים בהם ביהודי ווארשה המאמר "על כרחך אתה חי"...

היהודים אסורים, אולם כספם מותר

היהודי פסול מלבוא בקהל, אולם כספו כשר. הכלל הגדול הזה בתורת שנאת־ישראל היה כלל קבוע בכל הדורות. ובזכותו של הכלל הזה חיו והתקיימו יהודי ווארשה במשך מאות שנים, על אף כל האיסורים והגזירות והרדיפות וההחרמות.

„לכסף היהודי אין ריח", והכל רצו בכספם של יהודי ווארשה ולא מאסו בממון ישראל — החל משרי המלך הגבוהים, משליטי־הכנסיה הנכבדים, ועד אחרוני הפקידים בעירית ווארשה.

ליהודים העשירים נמצא מוצא בנקל. השרים הגבוהים היו מגינים עליהם. וגם שליטי העיריה קיבלו את חלקם ביד רחבה ובעין יפה. על אף כל האיסורים ניהלו את עסקיהם בווארשה, היו יוצאים ונכנסים בחצר המלך ובארמונות השרים, והמסחר היהודי השתגשג בווארשה. היו יהודים שחכרו את מסי הסחורות הנמכרות („שעלאנזשנע") ואת מסי המשקאות החריפים („טשאפאווע") ועשו עושר בחכירתם. היה מעשה, ופעם אחת מעלו החוכרים היהודים בכספי המסים, והמלך סטיפאן באטורי גזר בגלל המעשה הזה גזירה קשה (1580) על יהודי ווארשה.

רע ומר היה תמיד רק גורלם של עניי־העם היהודים. בידם לא היה כסף לשחד בו את שרי המלך, חסרים היו את האמצעים הדרושים לספק את דרישותיהם של שליטי העיריה. לא היו להם פרוטקטורים ולא מגינים וממליצים. הם היו הפקר, הם היו נתונים לחסדם ולשרירות־לבם של פקידי עירית־ווארשה. והללו היו עורכים יום־יום ציד בחוצות ווארשה על הרוכלים ובעלי־המלאכה העניים. בלשו בבתים, אסרו יהודים, שדדו את רכושם הדל, הלקו אותם, ולבסוף גרשום מן העיר.

למחרת היו היהודים חחרים, ובעד מתנת שוחד העלימו פקידי העיריה מהם עין ליום או יומיים, ואחר כך התחיל ה„ציד" מחדש...

המקורבים למלכות

באותם ימים, בהם הופקרו חיי רובם של יהודי ווארשה לשרירות־לבם של שליטי העיריה היו גם יהודים שנחשבו למקורבים למלכות. אותו מלך זיגמונט שאסר בשנת 1570 איסור חמור על היהודים לגור ולעסוק בפרקמטיה בווארשה, הוציא מכלל היהודים את ה„יהודי שלו" — את י ד י ד י ה. ידידיה היה „יהודי החצר" התקיף. לו היה זכל מותר — גם לגור בווארשה, וגם להתעסק בפרקמטיה. ולא הוא לבדו. גם בני משפחתו היו פטורים מכל האיסורים וההחרמות, ולא עוד אלא שליהודי־החצר, לידידיה, מותר להעסיק במסחרו עוזרים יהודים.

וידידיה ניצל את זכותו זו במלואה. עשרות יהודים היו עוסקים בבית־המסחר שלו, והיו מהלכים חפשים ברחובות ווארשה, עושים את מלאכתם בפרהסיה. ואיש לא העיז לנגוע בהם לרעה. גם בענין זה לא היה המצב שונה מזה שהיה בדורות ההם בערי אשכנז, באלזס ולותיר, באיטליה. לאמתו של דבר היו הללו יהודים שהיו עוסקים במלאכתם או ברוכלות על חשבון עצמם, ורק למראית־עין היו נרשמים כפקידיו ומשרתיו של יהודי החצר. כך קמו בכל מקום קהילות קטנות של יהודים, שהן ומוסדותיהן היו קיימים כפמליה של אחד עשיר בעמו.

לא פחות מכובד מידידיה בימי המלך זיגמונט היה יהודי החצר מארק (מאיר?) עם משפחתו בימי המלך וולאדיסלאב במאה השבע־עשרה (1648). בגללו התנהל משא־ומתן פוליטי ממושך בין המלך וולאדיסלאב ובין שרי עירית־ווארשה, משא־ומתן ששיקף את המצב העלוב והמדוכא של אותם מיהודי ווארשה שהיו מאושרים, תקיפים, שהיו יוצאים־ונכנסים בשערי המלך...

וכך היה מעשה:

היהודי מארק, שהיה קרוב למלכות, הגיע כבר, כנראה, לגיל העמידה. בניו היו נשואים והיו בעלי משפחות משלהם. אולם, מארק הבא־בימים לא היה יכול לנהל את עסקיו לבדו, והמלך הרשה, איפוא, גם לבניו של מארק ולבני משפחותיהם לבוא לגור בווארשה. אולם, העיריה התנגדה לדבר. היא מסכימה למארק עצמו, שיגור בעיר, יאין היא מסכימה לתת את רשותה גם לבניו. עוד פרט אחד שבו דומות קורות היהודים בווארשה לאלה של אחיהם במקומות אחרים באירופה עד לתקופת האמאנסיפאציה.

המשא־והמתן היה ממושך ומייגע. ולבסוף באו שני הצדדים לידי פשרה. המלך הסכים לא להזכיר את בניו של מארק בכתב הרשיון, ושרי עירית ווארשה הבטיחו ב„תקיעת כף" למלך, ש„יעצמו עין" ולא יפריעו את בניו של יהודי החצר מלהתיישב בווארשה!...

שתי שנים אחרי המשא־והמתן המאלף ההוא (1650), חזר המלך ואישר את זכויותיו של מארק. והפעם הזכיר גם את שמות בניו ליב (לאוואק) ויעקב, והתיר להם במפורש לגור בווארשה ולהקים בה בתים.

האם שמרו שליטי ווארשה את הבטחתם ב„תקיעת־כף" שלהם או הפירוה והציקו לבניו של אותו יהודי־החצר — אין הדבר ידוע מתוך דברי ימי ווארשה. לעומת זאת, אנו למדים מכאן כמה היה טראגי מצבם של היהודים, אף של אלה שהיו מקורבים למלכות, כביכול.

יהודי ווארשה והסיימים

אין צורך לומר שיהודי פולין לא היו מיוצגים בסיימים. זכות הבחירה לפארלאמנט הפולני היתה אך ורק למעמד האצילים בלבד, כבכל המדינות הפיאודאליות. האכרים היו משועבדים לבעלי האחוזות, ה„פאן" היה אדונם לחיים ולמוות. לעומתם היו תושבי הערים אנשים חפשים לפי החוק. בהם לא יכלו לעשות בני מעמד האצילים כעולה על רוחם, והיו מתמרמרים על התגרנים עזי־הפנים. אולם זכויות פוליטיות לא היו לעירונים ואף לפטריציאט שלהם לא ניתנה דריסת־רגל בסיים. לפי החוק הכתוב היו היהודים „עבדי המלך" ולפי חוקי המציאות היו נכנעים לכל עריץ ורשע, וזכויות פוליטיות ומה גם נציגות בסיים לא עלתה על דעתם, כשם שלא עלתה כזאת על דעתם של יהודים בכל ארץ אחרת. דאגתם היתה לנהל את ענייניהם היהודיים לפי דרכם ולפי תורתם. ואת זאת השיגו. הקהילות, הרבנים, הדיינים ובראשם „ועד ד' הארצות"—„הסיים היהודי"—סיפקו את דרישות היהודים. ואף־על־פי שלא היה להם שום מגע ומשא ישיר עם הסיים בווארשה, היו יהודי ווארשה בכל זאת מצפים ומקווים לכינוסי הסיימים: כי בהזדמנויות הללו היה מותר ליהודים לבוא בריש גלי ובאין מפריע לעיר הבירה ולעסוק בה בפרקמטיה ובמלאכה.

אותו חוק היה קיים החל משנת 1570, משעה שגורשו היהודים מווארשה. בימים אלה לא היו נאלצים להסתתר בחורים ובסדקים, לא היו תלויים במתח שוחד יום־יום לשוטרי העיריה, ושעתם היתה פנויה לעבודתם. והפרנסה היתה אז מצויה בבתיהם של יהודי ווארשה. מכל קצווי פולין היו באים לווארשה שרים חשובים, אצילים עשירים עם משפחותיהם, ידידיהם, תומכיהם ומלחכי־פינכא שלהם ואחריהם באו משרתים, פקידים ועוזרים למיניהם. שעה שהיו צירי הסיימים עסוקים בפוליטיקה גבוהה, במזימות של המעצמות השכנות, במריבות משפחתיות שלא פסקו, במלחמות על הפריבילגיות של מעמד האצילים התקיף כנגד מגמותיו הצנטראליסטיות של המלך, לא פסקו בווארשה הנשפים, לילות השעשועים, המשתאות והסעודות. התחרותם של כל אציל ושר בחברו להתהדר ולהתפאר בעשרו, בגדלותו, בנשפים, בהילולא וחינגא, עשתה אותם צרכנים טובים של הסוחרים ובעלי־המלאכה היהודים. הללו מקפידים להניח את דעתם של הלקוחות רמי המעלה ומסתפקים ברווחים קטנים.

ואם דחוקה לו השעה, עומדים היהודים לרשותו — בין שיחכיר להם את הטחנות באחוזתו, שימכור להם את עצי יערותיו, או תבואת שדותיו, בין שיחתום על שטר, עם רבית — הכסף יימצא בן־רגע.

לשווא מוחים הסוחרים הנוצרים בווארשה, מתאוננים באזני המלך ושריו.

צירי הסיים עומדים כמגן ליהודים — מחשש שמא, בהעדר היהודים מווארשה, „יפשטו הסוחרים הנוצרים את עורנו". ובעצם מעוניינים גם שליטי העיר ביהודים, ואין הם רוצים באיסורים ובגזירות, אלא כדי להוציא מתנות ודורונות תמורת „עצימת עין"...

וכך היו היהודים בווארשה יושבים ומתפללים שימי הסיים יארכו. ובשעה שהיתה מתקרבת מועצת הסיים לקצה, ושליחי העיריה היו יוצאים לרחובות העיר ותוקעים בחצוצרות, היה בה, ב„תקיעה", סימן רע ליהודי ווארשה. היהודים היו יוצאים אז באופן רשמי מן העיר, והיו שבים אליה למחרת היום. ואתם חזרו הימים הטובים לעריצי העיר. מעתה היו יהודי ווארשה נתונים שוב לחסדם.

ביום כלולות בן־המלך

ביום ה־25 לפברואר שנת 1691 התקיימו בווארשה ברוב פאר כלולות בן־המלך יאן סוביאסקי. ווארשה צהלה ושמחה. העיריה ערכה קבלת־פנים לכבוד המחותנים. את הוצאות קבלת־הפנים הטילה העיריה במס מיוחד על תושבי העיר. ואין תושבי ווארשה מתאוננים על המס. הם יודעים שיבואו אורחים רבים וחשובים מכל הארץ. ובימי משתה ושמחה ירבו בהוצאות ואפשר יהיה להרויח בשפע. אולם הצל האחד בשמי ווארשה הבהירים היו היהודים־המתחרים.

עירית ווארשה הוציאה אז פקודה מיוחדת, להזהיר בעונש חמור את בעלי־הבתים אשר ישכירו דירה או חנות ליהודי. ולא הניחה הפקודה החמורה לבד את דעת שליטי העיר ולא בטחו בכוחה. ברשימת הוצאותיה של עירית ווארשה בימי כלולות בן־המלך נמצא כתוב: „לאדון המרשלק הגדול 10 טאלארים, 66 זהובים, 201 גדולים שיאסור ליהודים לבוא לווארשה בימי חתונת בן־המלך; לכומר הדרשן 4 לוגי יין, 6 זהובים, 201 גדולים — שידרוש נגד היהודים ונגד השרים הנותנים חסות ליהודים. לאדון מזכיר־המדינה ניתנו לימונים לא לתת הגנה ליהודים; למשרתו של המארשאלק הגדול — 1 זהוב ו־54 גדולים בשעה שראשי העיר נתקבלו לראיון ודיברו אתו על־אודות היהודים".

ובכן, כולם קיבלו ביד: השרים הגבוהים, הכומר וגם המשרת לא נתבייש. כל כך רב היה הפחד מפני המתחרים־היהודים. וחבל שאין בנמצא פנקס קהילת ווארשה מאותם הימים. אולי היינו נודעים מתוכו שגם יהודי ווארשה לא טמנו ידם בצלחת, שגם הם מצאו את הדרך לשרים ולמלכים. ומשום זה אין אנו יודעים כיום אם השתתפו יהודים בשמחת כלולות בן־המלך או לא.

על אף הכל . . .

ועל אף כל הרדיפות, הצרות והנגישות ידעו יהודי ווארשה לא בלבד להתקיים, אלא אף לשמור על הווי חייהם הרוחניים, להשיא את בניהם ובנותיהם מתוך שמחה, להתפלל בבתי כנסיותיהם ולשמוח — בשבתותיהם ובחגיהם.

באופן רשמי לא היתה קהילה בווארשה. אסור היה למנות רב בווארשה ואסור היה שיהיו בה פרנסי־קהילה. אולם מותר היה שישב שתדלן יהודי בווארשה.

דרך כלל היה יהודי־החצר השתדלן. הוא היה נציגו של וועד־ארבע־ארצות ומתפקידו היה להגן על יהודי כל הארץ בחצר המלך. היה לו, לשתדלן, רשיון מיוחד מן המלך לשבת בקביעות בעיר־הבירה וסביבו נתכנפו יהודים עם רשיונות מיוחדים ובלי רשיונות, ואתם דיינים, שעסקו בשאלות איסור והיתר, ושוחטים וחזנים. ובימי הסיימים, כאשר היו היהודים יושבים בהיתר בווארשה, מותר היה להם להתאסף בבתי־כנסיות ובבתי־מדרשות. ובשעה שהיו הסיימים מתפזרים היו בתי־הכנסיות נשארים אחריהם. שרי העיר קיבלו ביד ו„עצמו עין". ויהודים הרימו קולם בתפילה וקידשו את החודש בחוצות והוליכו את בניהם ובנותיהם בתופים ובמחולות לחופה.

אמנם, הרדיפות מצד פקידי העיריה לא פסקו. מפעם לפעם הוציאו בתי־הדין בווארשה פקודות גירוש. אז היו היהודים מחליפים ביניהם את דירותיהם, והיה צורך בפסק־דין חדש.

וכן היה הענין נמשך חדשים ושנים.

כפי הנראה, לא היו עסקי היהודים בווארשה רעים, כי מכל קצוות פולין היו באים יהודים לווארשה, והיה חשש עינא בישא. וועד־ארבע־הארצות ראה צורך להטיל איסור וחרם על יהודים ואף על שתדלנים יוצאי ערים אחרות, שהיו באים להשתקע בווארשה.

הצורר ביאלינסקי ותלמידי בתי־הספר של הישועים

עם ישראל מלומד ביסורים. יהודי ווארשה לא היו יוצאים מן הכלל. הם השלימו והתרגלו למצבם הקשה — ועשו חייל בפרקמטיה ובמלאכה. אוכלוסי היהודים בעיר נתרבו, והיו תושבי ווארשה עוסקים בתורה ובדרך־ארץ, עד שקם עליהם צורר חדש בימי המלך אוגוסט השלישי.

המארשאלק ביאלינסקי נתמנה מושל עליון בווארשה. בן־דורו, הכומר קיטוביץ, העיד עליו בספרו: האדון הזה היה קשה לא פחות משהיה ישר. בידיו ממש העביר לעולם הבא אנשים שהובאו אליו למשפט. המלכה היתה היחידה שלא נתנה לו מנוח בהשתדלויותיה בזכותם של הנידונים למיתה. אולם, ביאלינסקי סירב לא פעם למלא את בקשותיה. ולחסדיו של איש זה היו יהודי ווארשה נתונים. הוא לא ידע רחם. ורדף את היהודים עד חרמה. בימיו כמעט שחזרה ווארשה ונתרוקנה מתושביה היהודים.

עוד ניתוספה להם ליהודים בבירת־פולין צרה חדשה: תלמידי בתי־הספר לישועים.

כדי לחזק את האמונה הקאתולית הרופפת בפולין וכדי „לשמור עליה מאפיקורסים ומינים" יסדו הישועים בתי־ספר בערים רבות. תלמידי בתי הספר נחשבו יחסנים גדולים. את רוב זמנם בילו בהתקפות על אנשים מחוסרי־מגן. ומאליו מובן, שקרבנותיהם הראשונים היו היהודים. בקראקא ובערים אחרות היו היהודים נאלצים להעלות מסים כבדים לפרחי כמורה אלה (זשאקי), כופר נפש.

מן ה„אינטליגנציה הנעלה" הזאת סבלו יהודי ווארשה לא פחות מאשר מרדיפות הצורר ביאלינסקי. מוריהם לא הניאום מכך, אדרבה, הם רוו נחת מתלמידיהם: וכי יש אמצעי בדוק ומנוסה לחיזוק האמונה מלהסית ולהכות ביהודים? לבסוף הגדישו ה„לומדים" הללו את הסאה. פתחו ביהודים וסיימו בתושביה הנוצריים של ווארשה. והיה מעשה ושחררו בידיהם איש שנידון למיתה על ידי ביאלינסקי. השר האכזרי לא יכול להשלים עם שערוריה זו ושפך את חמתו על תלמידי בתי־הספר ומאותו יום נוכחו לדעת, שלפגוע מותר ביהודים בלבד...

באותם ימים כתב אחד נוצרי בן־דורו בתוך דבריו: „כהנים גדולים בעיר הבירה הזאת! מה נורא המחזה שהעין רואה! תלמידים וגם גדולים רודפים בהמולה גדולה אחרי יהודים ומכים אותם במקלות. לעינינו ההנפלו כעשרים איש על יהודי אחד שנסע בעגלה והכו את היהודי במקלות עד שנפל מן העגלה. כיצד אנו יכולים לסבול את שארית הפראות הזאת של המנהגים הישנים!".

זה היה קול קורא במדבר.

פרק ה. קרב דמים בין שני שרים בגלל היהודים

אחרי מות הצורר

אחרי מות הצורר ביאלינסקי הוקל במקצת ליהודי וואַרשה. למושל העיר בתמנה המארשאלק לובומירסקי (1766). בתחילה לא הציק המושל החדש ליהודים. הימים ימי פריחה ושגשוג לבירת פולין. התושבים היו מרוצים במלכם סטאַניסלאַב אוגוסט פוניאַטובסקי (1766). ראשית כל, היו מרוצים שהיה המלך מבלה את רוב זמנו בעיר. וכשמלך בעיר הפרנסה מצויה אצל תושביה. בחצר המלך עורכים משתאות וחגיגות ונשפים, ומכל הארץ נוהרים השרים אל חצר המלך.

אף אנחת היהודים הוקלה. הצורר ביאלינסקי מת. המושל החדש, הנסיך לובומירסקי, לא הכביד אוכפו עליהם. העסקים היו טובים. ועל הכל: בסיים לא פסקו הדיונים והוויכוחים הסוערים, ובימי הסיים, הרי היו היהודים יושבים בוואַרשה בהיתר, כידוע. אמנם, הסוחרים הנוצרים לא פסקו מלהציק. כדרכם מאז היו באים לחצר המלך ומתלוננים על היהודים המוציאים מידם את המסחר והמלאכה. אולם יהודי וואַרשה ידעו את אשר לפניהם: להוסיף מתנת־יד לשר פלוני ולפקיד אלמוני...

ובשעת הכושר שאפה העיריה להיבנות על חשבון המארשאלק ולקבל לידיה את השמירה על היהודים. הסיים נאות לקבל את בקשת העיריה, והיהודים נמסרו לחסדו של ה„מאַגיסטראַט" הוואַרשאַי. ראשי העיר קיוו להתעשר ממתן השוחד של היהודים, ועצתם הופרה. ליהודים היו פרוטקטורים אמיצים: שרי המלך, ראשי האצילים וגם גינירַאלים מן הצבא הרוסי, שכבר חנה אז בוואַרשה.

עם סיום הדיונים באותו סיים (1768), הודיעו שליחי העיריה בתרועת חצוצרות, כדרכם, שעל היהודים לעזוב את העיר. היהודים צייתו לפקודה, יצאו מן העיר וחזרו אליה למחרת היום, כדרכם מאז. שליטי העיריה יראו לפגוע בהם, כי חששו מפני היהודים שהיו בחסותם של האפיטרופסים בעלי־ההשפעה.

מאוכזבים פנו מושלי העיריה למארשאלק לובומירסקי ומרצונם הטוב מסרו לידיו את הפיקוח על היהודים. הנסיך לובומירסקי, שהיה אחד מגדולי פולין, לא היה מפחד מפני תומכי היהודים וב־10 לאוקטובר 1770 פירסם פקודת גירוש על יהודי וואַרשה.

אולם, דומה שכל מי שהיה סבור שהנסיך ויועציו התכוונו באמת לגרש את היהודים מוואַרשה, היה טועה. היתה ימין דוחה ושמאל מקרבת. על יד האיסור הגמור והחמור היה פתוח פתח כדי לספוג את כספי היהודים.

הוד מעלתו המארשלאק פסק: 1) מ ו ת ר ליהודים לבוא לוואַרשה אל רופא או אל אחד משרי המלוכה. 2) מ ו ת ר לשתדלן היהודי לשבת בוואַרשה. ולשתדלן מותר להעסיק דיינים, שוחט וגם משמש־בקודש. 3) מ ו ת ר לסוחרים יהודים

להביא לווארשה את סחורתם, ולמכור אותה — אך ורק לסוחרים נוצרים. וכל יהודי חייב לשלם בעד כרטיס כניסה לשבועיים (בילטבה) ששה גדולים־כסף (בערך 7,5 קופיקות; 0,0075 משטרלינג).

והיהודים שילמו. הכנסותיו של הנסיך נתרבו. שומריו ופקידי העיריה, לא הפסידו גם הם. הנסיך לובומירסקי אסף הון עצום מכספי היהודים. הכנסותיו הגיעו במשך שנה אחת ל־200.000 זהובים! ופתאום קמו מתחרים מסוכנים לנסיך: בשנת 1775 התיר הסיים ליהודים לגור בקביעות בגליל מאוביה.

ולגדולי שרי פולין היו אחוזות רבות בגליל מאוביה, בשכנות לווארשה. והם הזמינו את יהודי ווארשה להתיישב באחוזותיהם. ביניהם היו הנסיך אדם פינינסקי וההראביא יוזף פוטוצקי בעל האחוזה „לשנו", אולם, הנסיך סולקובסקי הרבה לעשות מכולם: הוא הקים בתים גדולים עם חנויות באחוזתו סמוך לעיר וקרא לה בשם: י ר ו ש ל י ם ה ח ד ש ה (לאחר מכן שדרות ירושלים שבווארשה). ויהודי ווארשה התיישבו עם סחורותיהם באחוזתו של הנסיך סולקובסקי התקיף, הסמוכה לווארשה. ואתם יחד „עזב" המסחר את עיר־הבירה, ו„כיתת את רגליו" ל„ירושלים החדשה".

רוזניה ושריה של פולין היו באים יום יום ל„ירושלים החדשה", וקונים שם את כל מצרכיהם — ודוקא מיהודים. הסוחרים הנוצרים בווארשה היו מלאי הימה. זעף גם הנסיך לובומירסקי. הכנסותיו פחתו. תושבי ירושלים החדשה לא היו באים לווארשה כמקודם ועשירי העיר ואציליה באו אליהם.

והתחיל ריב חריף וממושך בין שני השרים. שר אחד הגן על יהודיו ב„ירושלים החדשה", והשר האחר קצף עליהם קצף רב. ושניהם התכוונו... לממונם של ישראל.

המלך בכבודו ובעצמו התערב בסכסוך וביקש מלובומירסקי לא להתגרות בסולקובסקי התקיף, בעל „ירושלים החדשה". אולם, אפילו בסכסוך על ענין פעוט כגון: היהודים ועל ענין בזוי כגון: הכסף, משהגיעו הדברים לשאלה של כבוד אישי והתנצחות, אין שלאכצ'ין פולני נענה אפילו לבקשתו של מלך... ומזלם של ישראל גרם: מושל ווארשה השיג סוף־סוף פקודה מבית־הדין נגד תושביה היהודים של י ר ו ש ל י ם ה ח ד ש ה ויצא לשם בראש מחנה כבד של שוטרים מזויינים. חיילי סולקובסקי יצאו נגדם. התלקח קרב עז, משני הצדדים נפלו חללים. אנשי לובומירסקי התגברו על מגיני י ר ו ש ל י ם ה ח ד ש ה. בתי היהודים נהרסו וכל הרכוש היהודי הוחרם.

לאצילי פולין היה מוסר משלהם: הרס וחורבן ופרעות — אדרבה, אולם, שוד לא היה ברוח האטיקטה, את הסחורות המוחרמות מכר לובומירסקי בווארשה, ואת הכסף מסר ליהודים... כך התלקח עוד בשעת שקיעתה של פולין קרב דמים בגלל יהודי ווארשה כדברי המשל ההמוני: אם אתה תכה את היהודי שלי, לא אשאיר עצם שלימה ביהודי שלך...

פרק ו. תקופת הקונסטיטוציה של השלישי במאי ויהודי ווארשה

תקופה הרת אסון...

ימי זעם התקרבו ובאו לאומה הפולנית. אויבים עצומים ציפו לשעת כושר, כדי לחלק ביניהם את מדינת פולין. הקיסרית קאטרינה הגדולה במוסקבה, יחד עם מלך פרוסיה וקיסר אוסטריה כבר הסכימו ביניהם על גורלה של פולין. צירה של הצארית בווארשה רקם מזימות, הוא התיחד עם שריה ורוזניה של פולין ולחש באזניהם על קאריירות מזהירות תחת חסותה של הקיסרית הרוסית הגדולה והזיל זהב רוסי לכיסיהם וכך עשה שליחה של פרוסיה ובדרך זו הלך נציגה של אוסטריה.

המלך פוניאטובסקי הרגיש וראה את השואה המתקרבת ובאה וטיכס עצה יחד עם חבר עוזריו ויועציו. הרגיש המלך שנעזב משכבת האצילים, וידע שאין לסמוך עליהם בלבד. חרב חדה היתה מונחת על הצוואר. ואז צצה ועלתה בחוגי שליטי פולין מחשבה על הצורך בריפורמות. אין שכבת האצילים יכולה לבדה לקיים את המדינה. יש לצרף גם את תושבי ה ע י ר. ואף יש צורך לתת זכויות ליהודים.

תושבי העיר ווארשה הנוצרים חשו ב„רוחות החדשות" המנשבות בין האצילים, תומכי המלך המתקדמים, והחליטו לנצל את הדעות המתקדמות, כדי להתחיל מפגיעה... ביהודים.

ובווארשה כבר היו יושבים כ־20 אלף יהודים, שעשו חיל בעמלם. אולם, עירית ווארשה לא התחשבה בהם וב־25 למאי 1778 חזרה וגירשה את היהודים מן העיר.

היהודים פנו אל המלך, נפלו לרגלי שריו ולשוא. עתה לא העיזו שרי החצר להתנגד לעירוני ווארשה ולהרגיז את רוחם.

נמצא עז־פנים אחד בשם פייר טאפר, הפאטריציאט העירוני בווארשה, והוא הזמין את היהודים המגורשים לאחוזתו ראשון הסמוכה לווארשה. נדדו רוב יהודי ווארשה לראשין ואתם חזר ונדד — מסחרה של ווארשה כולה.

נשנה וחזר המשחק שהיה בירושלים החדשה, שהיתה הרוסה עתה: אצילי פולין, שרי המדינה, אנשי חצר המלך וגם עשירי ווארשה הנוצרים, פנו לראשין ועשו את קניותיהם דוקא אצל הסוחרים היהודים.

לא הועילו, איפוא, שונאי ישראל בתקנתם ושרי עירית ווארשה שמחו גם הם כאשר התכנס הסיים סוף סוף (1786) ואז מותר היה ליהודים לשוב למטרופולין.

ואחר הסיים הזה (1786) בא הסיים הגדול של שנת 1788, הסיים, שנמשך 4 שנים, הסיים שנתפרסם לדורות בגלל הקונסטיטוציה של ה־3 במאי (1791). האוכלוסיה היהודית גדלה, היתה אז ליהודי ווארשה פרנסה בשפע. יחד

עם הסוחרים באו לווארשה רבנים, דיינים, לומדים, שוחטים וכלי קודש אחרים, שדאגו לחיי הרוח של יהודי ווארשה.

באו לווארשה גם שליחי וועד־ארבע־ארצות ועסקו בעניני ציבור, בהשתדלויות אצל המלך ושריו (באופן רשמי התפזר וועד ארבע הארצות לפי החוק של שנת 1717, אבל למעשה המשיך להתקיים ולא הפסיק את פעולתו).

היהודים גרו בחלקי העיר השונים. רבים גרו בעיר הישנה ובפרבר פראגה, ובפאצאיוב התרכז המסחר היהודי, במקום שהיה לאחר מכן ככר התיאטרון הגדול. ככר זאת וסימטאותיה הקרובות היו שייכות לנסיך אורוסקי, והוא הקים שם בניינים גדולים עם חנויות רבות לצורך הסוחרים היהודים.

יהודים גרו גם בשכנות הרחובות ביאלנסקה, סאנאטורסקה, טלומצקה ואחרות.

היהודים לוחמים בעד זכויות

באותו זמן הופיעו בפעם הראשונה יהודי ווארשה כשתדלנים ראשיים של יהדות פולין, ולא עזבו מאז ואילך את הבמה הציבורית, עד החורבן שבימינו.

עשירי היהודים בווארשה ושתדלניהם היו יוצאים ונכנסים, לרגל עסקיהם, בחצר המלך ובחצרות שריו ויועציו הרבים. והם היטיבו הבין את המצב המדיני הקשה ואת הלך־הרוחות בקרב המעמדות העליונים של העם הפולני, ולהגיע לידי מסקנה, שהשעה שעת כושר לפעול למען יהודי פולין בכלל ולמען האוכלוסיה היהודית בווארשה בפרט. הם פנו בבקשה לסיים שישפר את מצב היהודים בארץ וירשה להם להתיישב בווארשה בדרך החוק ובקביעות.

בפיטיציה זו קבעו ראשי העדה היהודית, שהציבור היהודי פעל הרבה לשגשוגה ולפריחתה של הארץ ועתה ווארשה היא העיר היחידה בפולין שבה היהודים נרדפים.

וודאי הבינו ראשי העדה היהודית שאין לפנות אל הגויים בידים ריקות ולכן הקדימו והצהירו, שהם נכונים להכניס אל הקופה הריקה של הצבא סך 18,000 דינר זהב וכדי לפצות את עירית ווארשה, הם נכונים לפרוע מס לקופת העיריה, 3,000 דינר זהב בכל שנה. אכן, התוצאות של מעשה ההשתדלות היו ההיפך ממה שקיוו היהודים. שלטונות העיר ווארשה רגזו על עזותם של היהודים. הם לא היו מוכנים להוציא מלועם את הבלע — היהודים. אותם ראשי העיר שדרשו לעצמם זכויות שוות עם מעמד האצילים — אפילו בתואר האצילות חשקה נפשם — בשם הסיסמאות של חופש והתקדמות, הרי משנגעו הדברים ליהודים היו קיצוניים ברשעתם מן האצילים ואנשי־הכנסייה. בין שחמתם העבירה אותם על דעתם, בין שהתכוונו ללמד את היהודים לקח שלא ישגו בהזיות, בין שהתכוונו לתפוס מרובה כדי לזכות במה שהיה בידם — בכל אופן, שליטי ווארשה לא הסתפקו בגזירות שהיו קיימות. נבחרה משלחת מהם על מנת להשתדל לפני המלך והסיים שיוסיפו

גזירות חדשות על היהודים, ביניהן—לגרש את היהודים מן העיר גם בימי מושב הסיים, — זכות שהיתה להם מימים קדמונים. כדי להוכיח למלך שאפשר להתקיים בלי הכסף היהודי, נדבו גם הם סכומים גדולים לצרכי הצבא. אף נתנו מתנות לגדולי השרים והחליטו להזמין את תמונותיהם של שלושת רוזני פולין, האחים מאלאכובסקי, „כאות תודה על ההגנה שנתנו לעיר, כדי שידעו הדורות הבאים להעריך את חסדם". עירית וארשה לא אמרה בזה די. שליטיה הזמינו לווארשה את נציגיה של 272 ערי פולין, וביום הכתרת המלך, ב־18 לנובמבר 1789, סידרו לכבודו של המלך אילומינאציה „שכמותה עדיין לא היתה" בעיר הבירה וכל הנציגים התייצבו לפני השרים הגבוהים בדרישה לזכות אותם בזכויות שוות לאלה של האצילים ולקפח את „זכויותיהם" של היהודים. הם ידעו כמה קשה היה המצב המדיני וניצלו גם אותו לרעת היהודים: עתה היה המלך זקוק לחסדו של המעמד הבינוני, ואמנם, לא טעו: המלך הבטיח למלא את מבוקשם, גם שרי המדינה הבטיחו...

המשלחת דיברה קשות עם מנהיגי פולין ואיימה בהתקוממות של המון העם. וכדי להוכיח שאין הם נאה דורשים בלבד, קרא ראש־העיר דאקארט לאסיפה המונית ב־20 למרץ, שהחליטה על גירוש היהודים, ואם לאו — יעשו שפטים... ואף־על־פי שבעיני האצילים הגדיש ראש־העיר דאקארט הפעם את הסאה וקראו למשלחתם של האזרחים בשם „הפרוצסיה השחורה", יראו בכל־זאת להתנגד לדרישות העירונים, כי פחדו מפני התקוממות ההמון.

שוב גורשו היהודים מן העיר למראית עין ולמחרת היום חזרו.

הפוגרום בווארשה

דומה שיהודי וארשה לא טעו בהעריכם את המצב כאילו עוד היו בדורות החשוכים ולא בימי השאיפה לשוויון ולקידמה. עתה היו איומיהם של תושבי וארשה רציניים מאד.

ב־16 במאי פגש החייט הנוצרי פוקס בחייט יהודי שהיה מהלך ברחוב, נושא בגד בידו. אחז פוקס ב„עבריין", אולם, היהודי נמלט. הזעיק החייט הנוצרי את ההמון ברחוב, והתחיל צייד על היהודי האומלל. חשו יהודי וארשה ובאו לעזרת אחיהם ופיזרו את ההמון בכוח. אולם, אותו חייט נוצרי לא נרגע. הוא ועוזריו חיפשו את החייט היהודי בחוצות, עד שמצאו אותו בבית אחד ברחוב קלופאצקה ומצאו אותו בשעת „עבירה": היהודי היה עסוק בתפירת בגד. השכנים היהודים לא נתנו לנגוע לרעה בחייט היהודי. הם גירשו את שוליותיו של פוקס ואת רבם סגרו ב„מעצר בית"...

מפריחי שמועות בזדון עשו את מלאכתם נאמנה ובעיר פשטה שמועה שהיהודים רצחו נוצרי. מיד התאסף המון רב מוכן להתנפל על היהודים ברובע טלומאצקה. אולי לא היתה ההתקפה הפתעה ליהודי וארשה. בכל אופן, לא טמנו ידם בצלחת ויצאו בהתנגדות גלויה לפורעים. הם סגרו את שערי טלומאצקה,

כדי לשים תריס בפני המתקיפים והרימו יד על הרוצחים והפורעים נסוגו תחת מהלומות יד הלוחמים היהודים, ופנו משם לרובע פאצאיוב. שם לא ידעו היהודים על המתרחש ולא הספיקה להם השעה לארגן התנגדות. וההמונים התנפלו על יהודי פאצאיוב, שדדו, היכו והרסו, לפי כל חוקי הפוגרום. אמנם, שיחררו יהודי טלומאצקה בינתיים את החייט פוקס ממאסרו, אבל הפורעים לא הפסיקו את מלאכתם.

הסיים, המלך והאצילים היו מרוגזים. הם מחו נגד מעשי הפראות, אולם, לא העיזו להעניש את האשמים. אדרבה, כדי למנוע חזרתם של מעשים כאלה החמירו עם ה„עבריינים היהודים"...

ריפורמות

ווארשה הנוצרית צהלה ושמחה. הגיעה שעתם של האזרחים. הסיים (1790) התיר להם לקנות אחוזות מאצילים. מעתה ילבשו בניהם בגדי פאר של קציני־צבא ויוכלו לכהן במשרות הגבוהות של המדינה והכנסייה ועוד. מאות אנשים מבני הפאטריציאט הוורשאי זכו בתואר אצילות ומאות ציפו לתורם; ולא עוד אלא סוד גלוי הוא לכל, שהמלך והסיים עסוקים ביצירת קונסטיטוציה מתקדמת, שתעניק להם לעירונים זכויות רבות ושוות ממש עם מעמד האצילים הגאים.

ולעומתה, ווארשה היהודית נבוכה. יודעים היהודים שיש להם מליצי־יושר גם בסיים הזה. שתדלני ווארשה סומכים על הציר בוטרימוביטש הדורש בטובתם. הם יודעים שהמלך ורבים מתומכיו רוצים לתקן את העוול שנעשה ליהודים. אף הוקמה וועדה מיוחדת לעניני היהודים. וכבר ידעו השתדלנים שהוועדה הכינה הצעות מסוימות בשאלת היהודים, וביניהן:

א. חופש ליהודים לקיים את התורה ומצוותיה.

ב. איסור חמור לנוצרים לבזות את האמונה היהודית.

ג. איסור חמור לרדוף את היהודים ולקרוא להם בשם „כופרים".

ד. איסור חמור לאכוף על ילדים יהודיים את המרת דתם.

ובכל זאת היו היהודים מלאי דאגה והודרכה מנוחתם.

יהודי ווארשה היו למודי יסורים ונסיונות מרים. הם היטיבו לדעת שאסור להאמין לגויים, אפילו לטובים שבהם. במחיר „נזיד עדשים" יהיו תמיד מוכנים למכור את יהודיהם. הגויים אין טובתם שלימה. הם דורשים מחיר תמורת „הטובות", מחיר, שנוח היה להם ליהודי ווארשה לומר להם לבעלי הטובות: לא מדובשך ולא מעוקצך.

אכן, יחד עם מתן „הזכויות", עמד הסיים לגזור על היהודים גזירות קשות, ואלה הן:

1. אסור ליהודים להיבדל במלבושיהם משאר התושבים.
2. אסור ליהודים להשיא את בניהם בגיל פחות מ־18 שנה.
3. יהודי הרוצה לשאת אשה מחוייב להביא תעודה שלמד את השפה הפולנית.

4. חובה על יהודים לשרת בצבא.
5. היהודים יהיו מחויבים לשלוח את בניהם לבתי הספר הכלליים־הנוצריים.
6. אסור ליהודים לקבור את מתיהם עד שתעבורנה 24 שעות משעת מותם.

קשה היה לציבור היהודי לעמוד בגזירות אלו. לא היו כולן שוות לרעה, אולם, הצד השווה שבהן שבאו לבטל את הווי־החיים היהודי וליטול את נשמתו. ולא עוד, אלא אף לא היה כאן לפום צערא אגרא. מחר יבואו שונאי־ישראל מן המאגיסטראט ויאיימו במהומות ובמרד והזכויות תבוטלנה ואילו הגזירות כבר תישארנה לעולם ועד.

ואף אם ישמרו הגויים אמונים לדבריהם — לא היו מוכנים היהודים לשלם בעדם במחיר יהדותם. תינוקות של בית רבן, שבזכותם ישראל חי, לא יימסרו לבתי הספר של הגויים ויהודים לא ישנו את מלבושיהם — וישיאו את בניהם נשים גם אם לא למדו את השפה הפולנית. לא לכך התכוונו ולא על הדבר הזה מסרו יהודים את נפשם וסבלו יסורים ועינויים ובזיונות.

שתדלני ווארשה פנו אל הציבור היהודי בזעקה גדולה על הגזירות שהיו מתרחשות לבוא. פחד נפל על עדת ישראל בכל מקום. שתדלני ווארשה הזעיקו את שתדלני הערים האחרות, ואף את יהודי ליטא. ושליחים יוצאים מכל מקום לווארשה על מנת לטכס עצה ולמצוא מוצא מן המצב הקשה.

ואמנם, בנקל נמצאה העצה ונמצא המוצא: הכסף יענה את הכל. גם אוהבי־ישראל המובהקים שבין הגויים אינם מואסים בכסף יהודי, ובעד בצע שוחד הם מוכנים לוותר אפילו על טובתם ליהודים...

הקהילות הטילו אז מסים כבדים על כל איש מישראל, לשם ביטול הגזירות ושתדלני ווארשה דפקו בשערי הרוזנים והשרים של מדינת פולין ופיזרו כסף רב. ומשנודעו ברבים השתדלויותיהם של היהודים, היו שליטי עירית ווארשה אחוזי פחד: הכיצד? היהודים משתדלים ועמלים שלא יעניקו להם את הזכויות והטובות?! אין פלא שהתפשטו אז בארץ שמועות שונות ומשונות: שהיהודים רוצים להקים בית־מקדש בפולין ולמשוח כהן גדול... אפילו ציר רוסיה מיהר להודיע בכתב מיוחד לקיסרית מוסקבה על השתדלויותיהם של היהודים ועל הכסף הרב שהם מפזרים. ושליטי העיר בווארשה שלא הבינו את הענין, שלחו משלחות אל הסיים ואל המלך והפצירו ואיימו, פן תינתנה זכויות ליהודים... וגם הם לא קימצו וגם הם פיזרו שוחד רב לכל הדורשים.

ובעוד שיהודי ווארשה ויריביהם הנוצרים עסוקים וטרודים במשלחות והשתדלויות, ישבו המלך ותומכיו בסיים והתייעצו על החוקה המתקדמת החדשה. רבים היו הצירים המתנגדים בעוז ובחריפות לריפורמות. המלך ויועציו ידעו שלא יוכלו להעביר את הקונסטיטוציה בסיים במעמד יריביהם העזים, הנתמכים על ידי צירה של רוסיה, והחליטו להעמיד את שינוי החוקה על סדר היום של הסיים ב־5 למאי (1791), בזמן שרוב האצילים נמצאים עוד באחוזותיהם לרגל חג הפסחא. נמצא מי שגילה את הסוד לציר הרוסי בווארשה, ושלח הציר שליחים אל מצדדיו

האצילים שימהרו ויבואו לווארשה. ומשנודע הדבר למלך, החליט להביא את החוקה לפני הסיים בשלושה במאי, קודם שיספיקו רוב יריביו להגיע לווארשה. גם עירוני ווארשה באו לסיים והפילו אימה על מתנגדי הקונסטיטוציה ובאוירה זו נתקבלה הקונסטיטוציה המפורסמת בשלושה למאי 1791.

אז נחה דעתם של שתדלני היהודים בווארשה, ושל... שליטי העיריה: בחוקתה החדשה של פולין נפקד מקומה של שאלת היהודים... היהודים לא נזכרו בה לא לרעה ולא לטובה.

המתבוללים היהודים בפולין וההיסטוריונים שלהם, בדור מאוחר, הוציאו את דינם של שתדלני ווארשה לשבט: היהודים לא ידעו להעריך את טיבן של הריפורמות, והתנגדו לזכויות שהיו כבר „כמעט" מובטחות להם. אכן, יהודי וארשה סירבו לקבל זכויות שהיו בין כה וכה בטלות ומבוטלות. ושמרו על נחלת החיים הדתיים, התרבותיים והלאומיים של האומה.

רשעים על פתחה של גיהנום

עוד כמה דברים על הרקע הכללי:

הקונסטיטוציה של ה־3 במאי היתה מכוונת — בדעת מצדדיה — לחזק את יסודות המדינה שהיו רפויים.

אולם, הריפורמות א י ח ר ו ל ב ו א, ותוצאותיהן היו ההיפך ממה שקיוו מהן. הקיסרית הרוסית, שאצילי פולין, שומרי כבודה הלאומי מפני היהודים, היו מקנה וכספה, הודיעה להם לאותם אצילים שהגיעה השעה ל ה ת ח י ל.

ועבדיה, רוזניה ושריה של פולין הגדולים והעשירים, שלא מאסו בכל זאת בזהב הרוסי, הכריזו „מלחמה קדושה" נגד הקונסטיטוציה ה„אפיקורסית" ונגד המהפכנים המסוכנים הרוצים להרוס את המדינה יחד עם מנהגיה המקודשים. ו„שומרי הגחלת" של פולין פנו אל קיסרית רוסיה והפצירו בה להגיש עזרה לאצילי פולין החסודים, מפני האפיקורסים והמהפכנים, המתכוונים להפיר את חוקי המדינה הטובים...

קאטרינה הודיעה בלשון חמורה למלך פולין, שלא תוכל לסבול שערוריה במדינה שכנה וכדי להגן על... פולין, היא שולחת לשם את חילותיה...

אצילי פולין המתמרדים התאספו בגרודנה ל„קונפדראציה" (הידועה בשם טארגוביצה) ושם שמעו לפקודותיו של הציר הרוסי. הסיים החוקי והמלך החליטו לענות במלחמה. אבל אין להילחם בלי כסף ובלי צבא, והמלך נכנע. מדינת פולין נגזרה לגזרים.

ובאותם ימים טרופים וטראגיים החליטה עירית ווארשה להתחיל מחדש את מלחמתה... ביהודים. בחודש יוני גורשו כל היהודים מן העיר. תושבי ווארשה הנוצרים ניצלו את „שעת הכושר" כדי להרוס את קיום היהודים. ואותה שעה חדרו צבאות רוסיה עמוק לתוך תחום פולין ויחד עמהם הולכים אנשי הקונפדראציה (הטארגוביצית, על שם המקום טארגוביצה שבו חנו בדרכם). רבים

מתומכי הקונסטיטוציה נכנעים, אחדים מתפטרים, נמלטים וסוף סוף מודיע המלך שגם הוא עם צבאו מצטרף לקונפדראציה... ב־19 לאוגוסט נכנסו צבאות רוסיה עם הקונפדראטים לווארשה, ואחריהם חזרו לעיר היהודים המגורשים.

היהודים חזרו אל עבודתם ואל מסחרם. הם סברו שמעתה לא יעיזו שליטי העיריה לגרשם על דעת עצמם. אולם, שליטי ווארשה לא השלימו גם עתה עם שובם של היהודים, כי מה הוא אבדן המולדת לעומת צרה כזאת? הם פנו אל הקונפדראציה בתפילה ובדורון. אף פנו אל הציר הרוסי וביקשו את עזרתו במלחמתם נגד היהודים ובאין ברירה נאלצו גם יהודי ווארשה לפנות אל הציר הרוסי בשוחד ובדברי תחנונים...

בגרודנה התאסף הסיים הטראגי של הקונפדראציה. ותושביה הנוצרים של ווארשה שלחו משלחת לגרודנה ודרישה אחת בפיה: גירוש היהודים מווארשה. יותר לא היה איכפת להם. וגם בגרודנה נמשכה מלחמת השוחד: שליחי עירית ווארשה שיחדו את המלך ואת השרים ואת השליטים מרוסיה וגם נציגי קהילת ווארשה היו בגרודנה וגם הם חילקו כסף על ימין ועל שמאל...

פטור בלא כלום אי אפשר. צוררי ישראל השיגו, שהקונפדראציה ביטלה את הזכיון של יהודי אחד מארקוויטש, לקניית בית בווארשה...

פעילותם הכלכלית של יהודי ווארשה במאה הי"ח

במה עסקו יהודי ווארשה במחצית השנייה של המאה הי"ח?

חלקם של היהודים היה ניכר בווארשה, כבכל מקום בפולין בימים ההם, בענף המכירה של משקאות חריפים והחזקת בתי־מרזח.

לכל המאוחר בשנת 1760 היו בעיר יהודים שעסקו באספקת מצרכים חקלאיים, ביצים, דגים, צמר, עצים ועוד.

בשנת 1769 התיישבו בווארשה האחים יעקב סימונים ושמעון סימוניס, יהודים תושבי אמסטרדם לשעבר, ופנחס שליזינגר שבא גם הוא מהולאנד. הם פיתחו בבירת פולין את המסחר בתכשיטים והיו ספקים לחצר המלך סטאניסלאב אוגוסט.

באותה תקופה מופיעים בווארשה ספקים יהודים של כסף למטבעה של המלך ובמסמכים רשמיים נזכרים שמותיהם של כמה וכמה Muenz Juden: יוסף מיראביץ, ישעיה וולפוביץ, נטע מרקוביץ ומנדל ושות'.

היהודי פייבל סאמסונוביץ שבא מקאמינץ פודולסק לווארשה נעשה כאן ספק ראשי של טאבאק.

המצב המספרי והכלכלי של יהודי ווארשה בשנת 1792

	המספר	האחוזים
נפשות	6,750	
ראשי־משפחה בעלי־פרנסה	1,222	(65,3%)
ראשי־משפחה מחוסרי־פרנסה	648	(34,7%)
מסחר	462	(24,7%)
בתי־מרזח ומכירת משקאות חריפים	106	(5,6%)
בעלי־מלאכה	499	(26,6%)
עובדים ופועלים	28	(1,5%)
כלי קודש וכו'	127	(6,9%)

מכאן יוצא שאחוז היהודים שהיו עסוקים במסחר היה רק 30,3% ממספרם הכללי.

טול כנגד זה את החלוקה המקבילה של יהודים ונוצרים בווארשה לפי מלאכותיהם:

משלח יד של היהודים והנוצרים בווארשה בשנת 1792

האוכלוסיה ומשלח יד	יהודים		נוצרים	
		%		%
האוכלוסיה	6,750	100	74,521	100
בעלי אמצעים	1,222	66,3	20,992	84
מחוסרי אמצעים	648	34,7	4,081	16
מסחר	462	24,7	1,005	4
בתי מרזח	106	5,6	928	3,7
בעלי־מלאכה	499	26,6	4,071	16
כלי קודש פקידים וכו'	98	5,2	2,920	11,7
אנשי צבא	—	—	5,114	20,4
חקלאים	—	—	274	1
משק־בית פועלים	28	1,4	3,827	15,3
מקצועות אחרים	29	1,7	2,753	11

מכאן יוצא שאחוז בעלי־המלאכה היה אצל היהודים גדול יותר (26% לעומת 16%).

במסחר היו היהודים כבר אז 31,5% ובאותו זמן היו רק 8,3% מן האוכלוסיה הכללית (6750 יהודים, 74521 נוצרים).

הסוחר הנוצרי ראה את עלייתו של המתחרה היהודי, אולם, לא ניסה להשיג את הסוחר היהודי בחריצות, בעבודה וביזמה. הוא מצא לעצמו דרך אחרת, „נוחה" ממנה, דרך ההסתה והפרעות.

המסחר בווארשה לענפיו השונים בשנת 1792

התעסוקה בענפי המסחר השונים בשנת 1792	יהודים		נוצרים	
		%		%
בנקאים	—	—	9	0,9
חלפנים	8	1,7	1	0,1
מספקים סיטונאים	6	1,3	11	1,1
סוחרים	163	35,3	233	23,3
תגרנים	94	20,3	232	23,2
קולקטורים	—	—	11	1,1
רוכלים	7	1,5	212	21,2
בעלי חנויות קטנות	6	1,3	26	2,6
„טנדטניקים"	36	7,8	16	1,6
מתווכים ספסרים	138	29,8	—	—
חלבנים וכו'.	—	—	153	15,3
אחרים	4	0,8	101	10,1
	462		1,005	

על אף הרדיפות שלא פסקו פיתחו יהודי ווארשה את מסחרה של העיר וסייעו בהפיכת העיר למרכז מסחרי לכל פולין.

כוחרי ווארשה פיתחו את היצוא לחוץ־לארץ והיו פעילים ביארוציב ולייפציג. מן המסמכים ידועים שמותיהם של משה (מושק) אהרונוביץ ודוד פרידמאן, שהיו ידועים כאקספורטרים גדולים וחשובים. על היחסים המסחריים המהודקים בין לייפציג ויהודי ווארשה מעיד מכתב מאת יהודי מווארשה לנציגי הערים הפולניות. מכתב זה נתפרסם בשעתו בשבועון הצרפתי בווארשה (Journal hebdomada-ire de la Diete) משנת 1790 (XXII) ובו דחו היהודים את האשמה בפשיטת רגל לעתים תכופות והביאו ראיה לדבריהם מן העובדה „שסוחרי לייפציג ממשיכים לתת קרדיטים לסוחרים היהודים".

באותה תקופה תפסו יהודי ווארשה את המקום הראשון במסחר בבקר וביצוא עורות.

לפי המסמכים שנשארו נמצאו בעשרות השנים האחרונות של המאה הי"ח בווארשה לערך 200 „בעלי עסק" („פרינציפאלי"), 60 מתווכים וכ־200 „עוזרי־מתווכים" („Podfaktory") בעסק זה, שעשו אותו למעשה מונופולין של מסחר־הבקר ואקספורט של עורות לשלזיה ולפרוסיה. בראש הסוחרים עמד היהודי העשיר אייזיק, ואחריו שמואל זביטקובר המפורסם, שידובר בו להלן. את הבקר היו מביאים מן הירידים בלנצ'נו, שצ'וצ'ין, וונגרוב, ואף מפודוליה, ווהלין ואוקראינה ואת העורות היו מביאים מליטא.

היהודים לא הסתפקו ביצוא החומר הגלמי והקימו בווארשה בתי מלאכה לבורסקאות והיו שולחים גם עורות מעובדים לחוץ־לארץ. שמואל זביטקובר בלבד היה שולח מדי שנה בשנה עשרות אלפי עורות לפוטסדאם.

באותם ימים כבר היו בווארשה יהודים שהחזיקו ספינות משלהם על הנהר וויסלה: אניותיו של שמעון שלנוחוביץ היו מלאות סחורות והיו מפליגות לדאנציג ונתן לבקוביץ היה שולח באניותיו עצים לדאנציג ומנדלוביץ ואיצק יודלביץ היו מביאים יין דרומי מצרפת בשביל חצר־המלך ואצילי פולין.

פעילות מסחרית רבה פיתחו האחים סימונס מאמסטרדאם. שרי המדינה הגדולים, אדם פונינסקי ואינצטו פוטוצקי, היו עוזרים להם ומביאים להם כסף לשם עסקיהם. מלבד הקשרים המסורתיים עם ארצות המערב היו יהודי ווארשה מפתחים קשרי־מסחר עם השכן המזרחי—עם רוסיה. בשנים 1783—1793 היו מזדמנים לעתים תכופות לווארשה סוחרים מפטרבורג וממוסקבה, משקלוב וממוגילב, שהיו מביאים פרוות לווארשה, והשלטונות המקומיים היו מתייחסים אליהם בעין יפה, והיו פוטרים אותם מדיני ההגבלה שהיו חלים על יהודי פולין.

יהודי ווארשה היו בברית עם סוחרי רוסיה והיו מביאים מרוסיה תה וטאבאק. במסמכים הרשמיים נזכרים שמות רבים של יהודי ווארשה שהיו עוסקים במסחר בין פולין ורוסיה: האחים סמסונוביץ, שנולדו בלובלין, שמואל פרץ מטוברטוב וחותנו יהודה, יעקב לבקוביץ שהיה יליד אופטוב, מנדל בן חיים וישראל בן הירש ואחרים.

כמו כן היו קיימים קשרי־מסחר בין יהודי ווארשה ובין היהודים בתורכיה, שהיתה בימים ההם מדינה רחבת־ידים, והגיעה עד גבול פולין.

את קשרי־המסחר עם הולאנד החזיקו האחים סימונס ושמעון לווי ומאיר איזאק כהן ולווי שליזינגר — כולם יהודים מהולאנד.

כמו כן היה המסחר בין ווארשה ובין אנגליה נשען על מהגרים יהודים שבאו מאנגליה לפולין בשלהי המאה הי"ח: בנדיקט לווי מלונדון ובנו רב בלונדון; יוסף ויעקב פיסקוב.

היו בין שרי־המדינה החשובים כאלה שהעריכו את פעולת היהודים לטובת יחסי המסחר, כגון: ייזירסקי וטאדאוש צ'אצקי. „בשבילי — הכריז ייזירסקי בנאומו בסיים ב־30 בדצמבר 1791 — סוחר הוא רק האיש המוציא מצרכים לחוץ־לארץ ולא זה המביא לנו גלנטריה ומוציא כספנו לחוץ־לארץ" — וקבע שהיהודים היו

העוסקים באקספורט.

צ׳אצקי קבע ש־$\frac{3}{4}$ של האקספורט נשלחים על ידי הסוחר היהודי ומן האימפורט — $\frac{2}{10}$ בלבד.

אולם, כל אלה לא שינו את יחס המדינה אליהם ופחות מכל את יחסם של שליטי העיר ווארשה.

יהודי ווארשה מציעים פשרה

תעודה לאותם ימים טראגיים הוא מכתב מכמה יהודים מווארשה אל ה„מאגיסטראט" (עיריה) של ווארשה שחתומים עליו יעקב בן שמואל מקראקא, משה בן אהרן מסאנדומייז׳ וויקטור (אביגדור) בן משה מפוגאצ׳וב ו„שאר הסוחרים היהודים".

במכתב זה (9 באוגוסט, 1793) פנו יהודי ווארשה אל נוגשיהם „בשם אל עליון, אשר ברא את השמים לבחיריו ואת הארץ לכל היצורים"...

יהודי ווארשה, „הזרים", „השונאים", העריכו את המצב כהווייתו בכתבם: „...ובעת כזאת, בעת צרה לכל, בשעה שהלחץ הכללי מתגבר ופוגע לרעה בכל תושב של הארץ..." ועל כן הזהירו: „...למען הימנע מן האסון הכללי ולמען היזהר מן הכנה ההולכת וגדלה..."

ומה היתה בקשתם? דבר פשוט ואנושי: שידברו אתם. שיתנו להם להשמיע את טענותיהם. אולי יגיעו לידי הסכם, לידי הבנה...

אולם, מושלי ווארשה לא נענו. הם היו מוכנים להתרפס לפני הגנראלים הרוסים, אבל לא היה נאה ולא יאה לאנשים מכובדים, שזכו באחרונה לתואר־אצילות, שידברו עם שליחי קהילת ווארשה...

ובסופו של אותו חודש (23 באוגוסט, 1793) חזרו יהודי ווארשה ופנו „אל המאגיסטראט המפואר של העיר ווארשה" והפצירו בשלטון שלכל הפחות יואילו להחזיר להם תשובה. אולם, יהודי ווארשה לא זכו אף לתשובה.

לשווא ציפו גם עתה לתשובה. ומשלא באה, פנו ב„מחאה" לשלטון המלך. יהודי ווארשה היו תמימים: אילו עלולה היתה לבוא עזרתם מצד זה, כי אז היה גם המאגיסטראט נענה להם. אמנם כבר כרעה פולין פצועה ושסועה, אבל לא היה די בזה כדי לנהל משא־ומתן על יהודים. עדיין מוציאים פקודות, גזירות וגירושים — וכבר חדרו לפולין מן המערב צבאות פרוסיה. והספיקה אזהרה מצד הציר הרוסי שאנשי הקונפדראציה ייכנעו ויקבלו הכל באהבה. רק עם דבר אחד עדיין לא השלימו: עם מציאות היהודים.

פרק ז. יהודי ווארשה במרד קושצ'ושקו

לוחמים יהודים

ב־24 למרץ 1794 פרץ בקראקא המרד נגד רוסיה והגנראל תודיאוש קושצ'ושקו הוכתר כ„מנהיג" („נאצ'לניק").

ב־17 וב־18 באפריל התמרדה ווארשה תחת הנהגתו של הסנדלר קילינסקי והכומר יוזף מאיר. הקרב הראשון עם צבא רוסיה בכפר ראצליביצא, שבו הופיעו בפעם הראשונה כלוחמים האכרים הפולנים, הסתיים בנצחון המורדים. כמו־כן נגמר בנצחון הקרב בווארשה, בימי ה־17 וה־18 באפריל. צבאות רוסיה גורשו מעיר הבירה.

ואז הופיעו יהודי ווארשה בין הלוחמים!

האמנם שכחו היהודים את הגירושים ואת הרדיפות ואת הנגישות ואת הבזיונות? אמנם, לא שכחו ואמנם, המעמד המצומצם של האינטליגנציה היהודית היה מהסס. וגם עשירי היהודים היו נבוכים. ידוע על יהודים אחדים, דוד מקניגסברג, לוי, חיים מלאסק ו„הדוקטור היהודי" (שמו לא פורש), שנדבו מדים בשביל 40 חיילים. וידוע כמו־כן שאותו דוד קניגסברג ואתו חיים מלאסק ויוסף לאווקוביץ נתפסו עם רכושם בשעה שניסו להימלט מווארשה. ולא הם בלבד. גם עשירי ווארשה הנוצרים נמלטו מן העיר עם משפחותיהם ורכושם. מכאן ראיה לדבר אחד: שהפלוטוקראטיה, הפולנית והיהודית כאחת, לא האמינו בנצחונם של המורדים. אולם, בני־העם הפשוטים נתפסו לסיסמאותיהם של ראשי המרד ומנהיגיו. ואתם האמינו גם יהודי ווארשה ברובם, שמנהיגי פולין לא יאכזבו הפעם וסופם שימלאו גם את הבטחותיהם ליהודים.

יהודי ווארשה המוכים והנרדפים, הבזויים והמעונים, נתגלו פתאום כלוחמים אמיצים! תושבי פאצ'איוב המפורסם (רחוב סנטרוסקה) נלחמו בצבאות הרוסים ותותח היה להם לשלל. ברחוב לשנו לקח אונינסקי בשבי, בעזרת היהודים המורדים, פלוגה שלמה של האויב.

הפולני טרמביצקי תיאר את מעשי הלוחמים היהודים בווארשה: „היהודים התרכזו במחנות, עצמו את עיניהם, ומבלי להביט התנפלו על התותחים והרובים".

הגנרל קושצ'ושקו בעצמו פרסם בעתון הממשלתי (Gazeta Rządowa 17/9) מאמר נלהב על הלוחמים היהודים האמיצים ואמר בין שאר דבריו: „בימי ה־17 וה־18 לאפריל, כשווארשה ניהלה קרב־דמים נגד השונא, לחמו היהודים במטרופולין באומץ והראו לעולם כולו שהם (היהודים) מקריבים את חייהם ל מ ע ן נ צ ח ו ן ה א נ ו ש י ו ת".

נשארו לזכר הדורות שמותיהם של גבורים יהודים אחדים: פישל אברהם, צלק אברמוביץ, יוסף (יוסאק) איצקוביץ והדוקטור יאן רוזנפלד.

תבליט מצרי קדום

"המאבק האכזר" 1831

אולם, גם לשפוך את דמם לא ניתן ליהודים. מוטב להם לפועלים לאבד את מולדתם מאשר לנצח בעזרת היהודים. באסיפות אצילים בלובלין דרש הכומר יאז'רסקי נגד קבלת היהודים לצבא. אמנם, החזיר לו למסית, הרוזן פאפיאב: „אני מסכים לכך, אולם, בתנאי שיוכרז חרם על ווארשה, על שהורשה ליהודים לקחת בשלל שורה של תותחים רוסיים, בו בזמן שהכמרים לא השיגו אף רובה אחד!...“

היסטוריון פולני, הפרופ' טוקאז', העריך את ימי השתתפותם של היהודים במרד ווארשה, כתקופה של „אחווה יהודית פולנית“. — אולם, אחווה זאת לא הגינה על חיי היהודים בשעת סכנה...

ברק בן־יוסף (יוסלביץ)

הסיסמאות הליברליות של קושצ'ושקו מצאו הד רחב בלבם של יהודי ווארשה. „בעד החופש שלנו ושלכם“ — הכריזו ראשי המרד, ויהודי ווארשה ואחיהם בכל המדינה, האמינו בתום לבם שמתקרבת והולכת תקופה של אושר.

אמנם, היהודים סבלו קשה בימי המרד. סבלו משני הצדדים, מן הקוזאקים ומן המורדים. נתרבו המקרים של שוד ורצח והתעללות ומסים כבדים הוטלו על האוכלוסיה היהודית לשם ביצוע המרד ולעתים קרובות הוחרם הרכוש היהודי לאו דוקא לצרכי מלחמה. אף לא חסרו עלילות־שוא. בין אצילי פולין העשירים היו רבים מצדדים לרוסים, והם העלילו עלילות ריגול על היהודים. ובכל זאת, ועל אף המציאות הקשה, האמינו היהודים בכוונותיו של מנהיג המרד ועמדו לצדו בכל לבם ונפשם.

באותם ימים התחיל ברק יוסלביץ' לארגן בווארשה את גדודו היהודי.

מי היה האיש שנתפרסם כקולונל היהודי ברק יוסלביץ'? אין ידוע הרבה מקורות חייו. ידוע שהיה יוצא־ונכנס אצל בעלי־האחוזות, מוכר וקונה אצלם סוסים, ונמנה בין הסוחרים שסיפקו סוסים לצבא. ופתאום גם ה„ז'ידק“ הסרסור עם רעיון של „צבא יהודי“ ועונד לכתפיו ציון של קולונל. מה קרה? איך אפשר היה ליהודי שיעיז לא בלבד לחלום על צבא יהודי, אלא אף להגשים את חלומו במציאות, להיות ראש־גדוד, להקים סביבו שורה של קצינים יהודים, לוחמים בעוז ובגבורה?

התשובה לשאלה זו צפונה בתנאי הזמן: בימי מהפכה ומרד משתנים העתים והאנשים ומתגלות סגולות נפש וקווי אופי שאינם רגילים בזמנים אחרים; כאן נצטרפו לדבר תנאים אובייקטיביים, שראשי המרד היו מעוניינים בהקמת הגדוד היהודי. הם הקימו כמו־כן גדוד גרמני וגדוד צ'יכי. ברכישת צבא של המיעוטים הם רצו לרכוש לעצמם את אהדתם של עמי המערב ולהראות שאידיאות החופש והשוויון צדו את לבם. על נא נשכח שלמרד קושצ'ושקו קדמו מלחמת השיחרור באמריקה והמהפכה הצרפתית, שעדיין היה שאור שלה תוסס בעולם.

העובדה היא, שב־25 לאפריל 1794 פנה ברק יוסלביץ' יחד עם יוסף ארונוביץ', אל המפקד של תחום ווארשה הגנראל מוקרונובסקי בהצעה להקים פלוגה יהודית — פלוגה מיוחדת לריגול ולסיפוק צרכים שונים בשביל הצבא.

ההצעה לא נתקבלה. ולעומת זאת נתפרסם בעתון הממשלתי מ־17 לספטמבר (Gazeta rządowa) שהוקם גדוד (פולק) יהודי, וקושצ'ושקו העמיד בראשו את ברק בן יוסף (יוסלביץ').

על חברו יוסף אהרונוביץ' לא נשמע יותר. נראה שהקולונל ברק התחיל מיד בפעולה רצינית. ובאחד לאוקטובר כבר פנה בכרוז „לאחים", שהיה מלא וגדוש מליצות רמות, וקרא להתייצב במערכה מול האויב. וב־6 לאוקטובר קיבל הקולונל ברק מן הקופה הממשלתית 3,000 זהובים לצרכי גדודו. כמובן, אי אפשר להקים גדוד ב־3,000 זהובים ויש לשער שאת הכסף להוצאות העיקריות להקמת הגדוד היהודי נתנו יהודי וארשה. לאמור: יהודי וארשה נתנו חיילים לגדוד היהודי, ונוסף לכך ציידו ואימנו אותו על חשבונם. הכלל הגדול של תורת הגויים לגבי היהודים נשמר גם בימי מהפכה!

מה היה יחסם של יהודי וארשה להרפתקה צבאית זאת? אי אפשר לאמור שרבה היתה התלהבותם לקראת הגדוד היהודי. להיפך, היה יסוד להיסוסים ולחששות שלהם.

ידוע ידעו יהודי וארשה שעתיד האויב לנקום בהם את נקמתו בעד מעשי „הצבא היהודי". היו כמו כן נימוקים דתיים כנגד השירות וגם אישיותו של ברק לא עוררה אמון רב בלב יהודי וארשה. אכן, ברק היה קצת — ואולי גם יותר מקצת — „מופקר". יהודי מבית־המדרש בווארשה, וכאלה היו כמעט כל היהודים בעיר הבירה, לא חשקה נפשו להיות פתאום ל„פולקובניק"...

אל ברק התחברו, איפוא, חבריו אשר כמוהו התקנאו באצילי פולין ובפאטריציאט העשיר. הם היו אבות המתבוללים בקרב יהודי וארשה, ומאד השתוקקו להיות קצינים. אולם, אין מקימים גדוד מקצינים בלבד. יש צורך גם בחיילים פשוטים. ובכן, היה גם לחץ. וכמובן, הועיל הלחץ שיילקחו לגדוד בני דלת־העם, „הולכי בטל" ואילו העשירים פדו את בניהם בכספם. בדיוק כמעשי „החוטפים" ברוסיה, בעשרות השנים שלאחר מכן, בלי אידיאלים של חופש וגאולת האנושיות... עולם כמנהגו נוהג. אגב, נהגו כך גם הגויים בווארשה: העשירים נתנו כסף ובני העניים לחמו. ואמנם, פנו זנשי דלת־העם היהודית בכתב אל שר העיר, בבקשת סיוע, מפני שהם נשאו על שכמם את כל עול המלחמה...

לא נשתמרו במקורות היהודיים פרטים על דרכיהם ומעשיהם של החיילים היהודים בפיקודו של ברק. אולם, עדויות של נכרים קובעות, שהיהודים הצטיינו בקרבות ולחמו בחירוף נפש ובהתמסרות גדולה הרבה יותר מזו של שכניהם הנוצרים.

„השחיטה בפראגה"

אחרי הנצחונות הראשונים של המורדים באו ימים מרים של כשלונות ומפלות. צבאות רוסיה התגברו על חיילי המרד וקושצ'ושקו נפל בשבי.

בנובמבר 1794 הביאו הרוסים את וארשה במצור. גדודי וארשה יצאו למערכה לפראגה, הפרבר שמעבר לוויסלה. ביניהם נמצא הגדוד היהודי על חמש מאות אנשיו, עם מפקדו הקולונל ברק יוסלביץ' בראש. החלה המערכה הטראגית האחרונה.

מצב הרוחות בצבא הפולני היה מדוכא. הכל ידעו שהמפלה לא תימנע. רבים נסו מן המערכה, רבים הסתתרו, רק הגדוד היהודי לחם עד נשימתו האחרונה. ידעו היהודים שאין להם מה להפסיד, ידעו שיהיו הראשונים „לשלם את המחיר", והם לחמו בעקשנות ובאומץ, בסיסמה „תמות נפשי עם פלשתים".

ב־4 בנובמבר התהילה בווארשה הרעשה איומה מן התותחים הכבדים. הושמד כמעט כל הגדוד היהודי. ולא ניצלו אלא מתי מספר בלבד וביניהם המפקד ברק והקצין יעקב (אפשטיין), זה שעתיד, כעבור כמה שנים, להתמנות לראש קהילת ווארשה.

המנצחים נכנסו לפראגה והקוזאקים התנפלו על... היהודים, על אלה שלא השתתפו במלחמה (הללו שהשתתפו בה כבר לא היו בחיים). הם התנפלו על יהודים פשוטים, על נשים ועל ילדים.

הנה מה שמספר עד ראייה, הגרמני פרידריך נופרוס:

„צעקות־ילדים נוראות הגיעו לאזנינו מן החצר. מחנה ילדים הסתתר בחצר, ורציחת הילדים שימשה לקוזאקים משחק לבילוי הזמן. הם דוקרים את ילדי היהודים בכידוניהם וזורקים אותם כמו כדורים. אני מבקש מהם להפסיק ולמכור לי את הילדים. אני משלם זהוב פולני אחד בעד כל ילד, ומציל באופן כזה 35 ילדים חפיץ מפשע".

טבח רב נעשה באותם הימים ביהודים בפראגה ובווארשה. שנים רבות אחרי הפוגרום היו מהלכים לאגדות החורבן שנתחדשו. היו מספרים, שמי הווייסל היו אדומים מדם יהודי.

סכנה גדולה היתה נשקפת לכל האוכלוסיה היהודית. באותם ימים נתפרסם שמו של יהודי אחד עשיר שמואל זביטקובר הספק של הצבא הרוסי, שהציל אז את אחיו. הוא פנה לקוזאקים והציע להם מחיר זהוב אחד תמורת כל יהודי מת — ודוקאט תמורת כל יהודי חי. האגדה היהודית מספרת, ששמואל הוציא לחצרו שתי חביות — אחת מלאה דוקאטים של זהב והשניה — דינרי־כסף. קפצו הקוזאקים על השכר והתחילו מביאים יהודים חיים, והיו מקבלים „רינדל" זהב לגולגולת. האגדה הפולנית אומרת שאותו פרס ניתן בעד גולגולת תושב פראגה, כיהודי כנוצרי.

אכן, מאותו יום ואילך יצא שמו של שמואל זביטקובר בכל קצווי מדינת פולין כמושיע ומציל לאחיו.

והתגמול: לגרש את היהודים

דם בדם נגע. בחוצות ווארשה עוד היו מוטלות הגופות של הלוחמים היהודים והפולנים. עוד היו מימי הווייסל אדומים מדם יהודי. עוד היתה נישאת באוויר זעקת השבר של יתומי פראגה האומללים. עדיין היתה זכורה גבורתם של ברק יוסלביץ' וקציניו — וכבר נתדפקו הפטריוטים הפולנים שליטי המאגיסטראט של ווארשה על דלתות בית מושלה החדש של ווארשה, נציג האויב הכובש, המפקד הרוסי בוקסהבדן, ובפיהם דרישה: לגרש את היהודים מווארשה.

צדקו קטני האמנה. לשווא היה הסבל היהודי, והמאמץ בימי המרד, לשווא

הקרבנות היהודיים, לשווא ה„צבא היהודי", שגדולי פולין הרבו לספר בשבחו. הכל היה לשווא.

בוקסהבדן ממלא את מבוקשם לחצאין. הוא הטיל על היהודים מסים כבדים כנשוא, גזר עליהם גזירות קשות ומרות, עשה אותם הפקר בידי שוטריו ונוטריו, אסר עליהם לפתוח בתי־מסחר ברחובותיה הראשיים של וואַרשה. אולם, את פקודת הגירוש שנדרשה — לא נתן. וכבימים הטובים של מלכות פולין, חזר מסע ההשתדלות והשוחד, להעביר את המושל החדש על דעתו.

האם גילו היהודים התנגדות?

המיסמכים שותקים, אולם, יש לשער שגם שתדלני היהודים לא ישבו בחיבוק ידים, שגם הם ידעו להכניס מצלצלים לכיסי הגנראלים והמושלים הרוסים. והללו, כמנהגם, נטלו משני הצדדים, לשניהם הבטיחו, את שניהם רימו, את שניהם רדפו ונגחו ומשלו לפי הכלל הבדוק והמנוסה: הפרד ומשול.

לבסוף עשה המושל הרוסי בוואַרשה, מעשה שייתכן שהיתה בו כוונה ללגלג על הפטריוטים הפולנים שהיו בזויים גם בעיני אויב. הוא הוציא סוף־סוף פקודת־גירוש (1795) ואת תאריך הגירוש קבע לאחר חמשה חדשים. אולם, בוקסהבדן ידע כבר אז, שלא יעברו חמשה חדשים והוא עם צבאו יעזבו את וואַרשה, כי לפי חוזה סודי שנכרת בין רוסיה ופרוסיה, היתה צריכה וואַרשה לעבור לידי השלטון של מלך פרוסיה.

הפולנים בוואַרשה היו מאושרים. סוף סוף יזכו לגירוש היהודים. הם לא ידעו שבוקסהבדן לעג להם. בעיניהם הוא היה גבור נערץ וב־17 לנובמבר 1795 החליטו באסיפה חגיגית לתת לבוקסהבדן „אות תודה ומזכרת לשלטונו הנעים..."

שנה אחת למרד, שנה אחת לשחיטת פראגה, נתנו שליטי וואַרשה לכובש האויב אות תודה — אות קלון לראשי הפולנים בעיר הבירה, להוכיח שלא לחנם ניטלה מהם חירותם הלאומית, כי עבדים היו גם בחירותם.

הפעם הזאת ישבו היהודים בשקט. שתדלני היהודים ידעו מה שהתרחש מאחורי הפרגוד. ולא טעו. ב־9 לינואר יצאו הרוסים את וואַרשה. לעיר נכנסו צבאות פרוסיה. ועם התחלת פרק חדש בהיסטוריה הפוליטית של פולין, התחיל פרק חדש בחיי יהודי וואַרשה.

השתדלנים והתברה קדישא בוואַרשה

משנת 1527, שעה שהעניק המלך זיגמונט לעירית וואַרשה את ה„פריבליגיון" De non tolerandis Judaeis ועד ראשית ינואר 1796 — במשך קרוב לשלוש מאות שנה — היו היהודים בוואַרשה „אי ליגאליים". הם היו חיים וקיימים על אף החוקים, על אף הגירושים והגזירות, על אף הרדיפות והנגישות שלא פסקו. וכשם שהיו היהודים מחוץ לחוק, כך היתה גם קהילתם בוואַרשה אי־ליגאלית.

אכן, קהילת וואַרשה התקיימה, במשך כל הזמן במסורה על פניה. לפי החוק ניתנה זכות הישיבה בוואַרשה לשתדלן היהודי בלבד, ועוזריו היו ה„חברה

קדישא" (בפולנית נקרא: "starsi upitalni i jalmużnicy").

החברה קדישא בווארשה היתה, כבכל הקהילות, החברה הכוללת למעשי צדקה וחסד, ובמרכזם היו הטיפול בחולים עניים ובקבורת מתים. בווארשה לא היה בית־עלמין יהודי. את המתים היו מביאים לקבורה בסוכאטשוב ובגרודזיסק. כבכל קהילה וקהילה היו, כנראה, גם בווארשה שתדלני החברה־קדישא ועסקניה מבני "עמך", ולא נתגלו ביניהם אישים חשובים ובעלי שם. ואולי היו חשובים ביניהם, אלא שיהודי וארשה חיו "במחתרת", ובתנאים כאלה קשה היה לבני דורם לרשום את קורות חייהם של ראשי העדה. במחצית השניה של המאה ה־18 היו מנהלי החברה־קדישא בווארשה: נפתלי (בן־אברהם) אברמוביץ' מקראקא, ישעיה נאפטולוביץ' (בן־נפתלי) מפינצ'וב ושלמה יודקביץ' (בן־יהודה) מפלונסק.

בימי מרד קושצ'ושקו באו לווארשה הרבה יהודים שנמלטו מעיירותיהם בגלל המהומות שנתרבו במדינה. החברה־קדישא טיפלה בפליטים, סייעה אותם סיוע כספי וגם השתדלה למצוא עבורם עבודה. אולם, התושבים הנוצרים שלא השלימו עם מציאותם של היהודים הקבועים במקום, התנגדו בתוקף ל"מתחרים החדשים". וכדי להגן על הפליטים מפני שוטרי העיר, קיבל שתדלן וארשה רשות מאת ראש־העיר זאקז'יבסקי לצייד את הפליטים בתעודות זהות מיוחדות.

מאליו מובן שלא חסרו במסיבות אלו מחלוקת, סכסוכים, השתדלויות אצל "הפריץ" וגם מעשי הלשנה כנהוג בין גוברין יהודאין בכל ק"ק וק"ק. כך נודע, שהשתדלן שלמה שאייביץ' (בן ישעיהו) הודח ממשרתו ובמקומו בא ינקל מושקוביץ' (בן משה). אף נמצאו כנראה, בין ראשי הקהל אנשים ששלחו את ידיהם בכספי הקהילה. כך פוטר ממשרתו השתדלן אייזיק שמרלוביץ' (בן שמריה) והוא פנה לראש העיר בבקשות ותחנונים להחזיר לו את תפקיד השתדלן.

השתדלן — ה"יודן־פאקטור" של גלות אשכנז, גלגול מנוון של ראש הגולה בימי קדם — היה אחד היצורים המקוריים של חיי הגלות, שהיה תחילתו ברצון לעדת ישראל וסופו באונס. סמכויותיו היו רבות ושונות. מצד אחד היה מופיע לפני השלטון כנציגם הרשמי של היהודים, והיה מתפקידו להגן על האינטרסים של הקהילה ושל יחידים. אולם, זה לא היה התפקיד היחיד של השתדלן. הוא היה כמו כן משמש למעשה כנציג של השלטון כלפי בני עדתו. עליו היתה מוטלת החובה לגבות את המסים מאת היהודים, להשגיח על אלמנטים לא־רצויים בעדתם ולהודיע לשלטון על מציאותם של עבריינים. לרשותו עמדו שמשים, שהיו מחוייבים להשגיח בשבע עינים על מעשה בני עדתו. הוא היה עורך אסיפות רשמיות לבני עדתו, והיה מודיע ומפרש להם את החוקים המיוחדים שחקק השלטון ליהודים. כאיש אמונם של אנשי השלטון היה השתדלן מנצל לעתים את מעמדו לרעת אחיו. ויש שהיה מנצל אותו לטובת אינטרסים אישיים, ושוב לרעת ענייני הכלל. והדברים ידועים מתולדות ישראל בספרד ובאשכנז ובפולין ופנקסי וועדי הארצות בפוליי וליטא השאירו להם זכר עולם.

גם בימי מרד קושצ'ושקו נהנה השתדלן מאמונם של השליטים החדשים. שתדלן אחד אף קיבל אות הצטיינות "בעד עבודתו המסורה". נודע, שבימי המרד

מסר שתדלן ווארשה למתקוממים את שמות העשירים שהתכוננו לעזוב את העיר... ואין תימה, שהשלטון הנוצרי ראה בו, לא עוזר ומגן ליהודים, אלא מרגל וסוכן, שמתפקידו להמציא את האינפורמאציה הדרושה.

שמואל זביטקובר

יוסף שמואל בן יעקב (נקרא לפעמים בתעודות גם בן־אביגדור) היה השתדלן באותו דור. שמואל זביטקובר — שעל שמו נקרא חלק מפרוור פראגה בשם שמולוביזנה — היה עשיר גדול ורב פעולות וזכה לכמה שולחנות בחייו. אף זכה וקנה עולמו בהיסטוריה בשעה אחת —באותו מעשה של פדיון יהודים מידי הקוזאקים בימי השחיטה בפראגה, מעשה שנשמר במסורת אגדה, ואין לו זכר בתעודות שבכתב מאותו דור, כמעשה אותו פקיד גרמני שנזכר למעלה. ומעשה זה של שמואל זביטקובר היה היחיד לשבחו. וכנגד זה, כל הידוע עליו מתוך התעודות משמש עדות לטיפוס של השתדלן, מהלל שם שמים ושם ישראל, באותו דור הוהה בימים שנתבטל וועד ארבע ארצות.

אפילו אותו מעשה יפה — אילו ידענו שהוא אמת — לא היה עשוי להשכיח את מהותו של שמואל. אגדה חסידית שנמסרה איש מפי איש (ר׳ יחזקאל משיניאבה בשם אביו ר׳ חיים מצאנז, הרבי מצאנז מפי ר׳ נפתלי מרופשיץ, שהיה בשעת מעשה) מספרת:

פעם אחת ישב המגיד מקוז׳ניץ אל שולחנו בשבת וזימר ניגון אחד. שאל את המסובים לשולחנו: הידוע לכם מה טיבו של ניגון זה? וסיפר להם: פעם אחת היה הגמון אחד צורר יהודים, והיה נוגש אותם נגישות קשות, עד שהוציא גזירה להרוג את כל היהודים. ומעבר הנהר היה הגמון אחר שהיה טוב ליהודים (במציאות: הרוסים והפולנים משני עברי הוויסלה), והיה בימים ההם אחד בשם שמואלק יוסליקר (נוסח אחר: זביטקובר — ושמו של שמואל היה יוסף שמואל), שהיה עובר על כל העבירות שבתורה. ואותה שעה שהיתה השחיטה בא לו אצל הגשר והיה הולך מדבר עבירה לדבר עבירה. אמר שמואל יוסליקר לרוצחים, שהוא משלם חמשה אדומים בעד כל יהודי חי שיביאו לפניו, והעביר את כל היהודים החיים אל הצד השני של הגשר, ששם לא היתה שחיטה, והציל בדרך זו 800 יהודים. נעשה רעש בפמליה של מעלה: שמואל יוסליקר הציל 800 נפש מישראל! ומה יהא עליו? טען הקטיגור אפילו אם יציל 800 כפול 800 יהודים שמואל יוסליקר נשאר שמואל יוסליקר. אמר הסניגור. נשקול את כל העבירות שיכול היה שמואל יוסליקר לעבור כנגד המצוות שיכולים לקיים 800 יהודים, הם ובניהם ובני בניהם. חזר הקטיגור ואמר: יודעים אתם? — נראה מה יעשה שמואל יוסליקר ביום מחר. דבר זה הטיל פחד על הסניגור, וביקש מן השם יתברך שיעבירו את שמואל יוסליקר מן העולם.

והמגיד מקוז׳ניץ סיים את סיפורו: „ובשעה שנשאו המלאכים את נשמתו של שמואל יוסליקר לעולם האמת, שרו את הניגון הזה. והיום הוא יום הזכרון של שמואל יוסליקר זכותו יגן עלינו".

גרמה אגדת מעשהו הטוב שזדונות נחשבו לו כזכויות, וכל תולדותיו נשתנו לטובה.

שמואל היה בראשיתו יהודי פשוט וכשר שחינך את בניו בדרך התורה והמצווה והיה מכניס אורחים ומכבד תלמידי־חכמים וכך נהג כל ימיו עד שנשא את אשתו האחרונה וזו שינתה את הליכות ביתה ובעלה — ובה תלו את כל מעשיו הרעים של שמואל.

מוצאו של שמואל היה מן העיירה כאצמין. הוא נקרא בפי העם בשם ז ב י ט ק ו ב ר על שם הכפר זביטקי שהיה חוכרו יחד עם אחיו לפני שבא לוואַרשה. שמואל התיישב בוואַרשה בשנת 1756 בערך. כאן עסק בעסקים רבים ושונים, פתח בית־חרושת לעורות, שהיה שולח אותם לפרוסיה והיה ספק המלוכה הפרוסית. היה לו בית־מטבחים משלו ואפילו מסחר בבשר־חזיר והיה בין עסקיו. בשנת 1773 נעשה שמואל לספק הצבא הרוסי בפולין וב־1775 נעשה לספק הצבא הרוסי. בשנת 1793, כשהיה מרד קושצ'ושקו ממשמש ובא, חזר והיה ספק לצבא הרוסי.

כספק הצבא הרוסי היה עובר על פני פולין מוקף חבורה של קוזאקים ומחרים את התבואות והבהמות הנחוצות לו לאספקה — בלא חובת תשלום לאלתר. מספק לצבא הפולני, הפך למוכסן בעל זכויות על גבולות המכס, לובש מדים ובעל דרכיות מיוחדות. העזר שכנגדו בעסקיו היתה אשתו השלישית יהודית, בת פרנקפורט על נהר אודר, שהיתה שותפת לעסקים, מהם כאלה שהיא הקימה אותם במרצה ואף המשיכה לנהל את משפטיה ועסקיה עד יום מותה, 1830—כ"ט שנים אחרי מות בעלה. לעומת שמואל שלא ידע לחתום את שמו בפולנית, היתה יהודית אשה משכילה, והיתה משתמשת בכתב, בקורספונדנציית העסקים שלה, בלשון הגרמנית ובלשון הצרפתית. ויש אומרים שהיתה מבאות בית המלך ל ס ע ו ד ו ת י ו ם ה מ י ש י, שהיו מסיבות ספרות וחכמה בחצר.

פחות ממאה שנה אחרי מותו, כותב עליו המונוגראף של בית־הקברות הישן בוואַרשה: „אביר הגביר, השר בישראל הר"ר שמואל זביטקובר מפראגה, הוא הגבר הפליא להראות נפלאות במעשה צדקה, וזרועו סמכתהו לעשות ישועות בעירו לנכאי לב... שמו הטוב לא ימוש מפי תושבי עדתו וזכרונו כרות על לוח לבותם". אכן, במצבתו לא וויתרו יורשיו על תוארו „פרנס ועד ארבע ארצות", שיותר היו מכבדים אותו אילולא הזכירו אותו.

כידוע הספיקו שלטונות פולין לפני חורבנה לחסל את סמכות הוועד בשנת תקכ"ד, אחרי שאיבד את כוחו המוסרי בגלל קלקול מידות הציבור בפנים. אולם, בשנת תקל"ד נעשה נסיון על־ידי השלטון לחדש את הוועד. הכיצד?

באותם ימים של שחיתות ציבורית ומדינית בקרב שליטי פולין העמיד את עצמו בראש הקונפדרציה שנזכרה, „מארשאלק" שלה, „שר־האופים הגדול של הכתר" פנינסקי. אותו פנינסקי — הפקיד הראשון של המדינה אחרי המלך, תואר „כאחד האנשים הנבזים ביותר שהעמידה פולין במאה הי"ח", והיה אחד מאלה שהיו אחראים למסירת המדינה לידי רוסיה. הוא היה אוהב בצע ועשה את עשרו מצרות מולדתו. פנינסקי נאשם בסופו בגניבות ושוד ומעילות, בקשר עם עסקיו

באספקה לצבא הרוסי, ואז נזכרו גם חטאותיו של שמואל, שהיה הספק לצבא בזכותו של פנינסקי, וכנראה, בשותפות אתו. הזכויות המיוחדות שניתנו לשמואל היו מבוססות על גזילה וחמס, ופנינסקי נתן לו קוזאקים לעזרו במעשיו. שמואל עשה את עשרו הרב בימי שלטונו של פנינסקי זה כשר־הכספים של פולין. בעטיו של פנינסקי לא נחשכו גם משמואל צרות רבות בגביית הכסף שהגיע לו מן השלטונות הרוסיים, ושימש נושא למשפטים שונים. מלבד האספקה לפולין ולצבא הרוסי סיפק גם לפרוסיה ולחצר הסאכסית.

בשנת תקל"ד פירסם פנינסקי חוזר, שהיהודים שפשעו במהפכה (ועידת באר, שמשם יצאה הקונפדרציה, 1768—1772) ישלחו את נציגיהם לוורשה ויודו שם על פשעיהם וישתתפו בקביעת המסים שהסיים עתיד להטיל על היהודים. לשם כך מינה פנינסקי מנהיגים ראשיים ומנהיגים גליליים. בכתב המינוי הזה נזכר גם שמו של שמואל כפרנס ראשי.

בוורשה נתאספו 58 יהודים ובחרו „באדם חשוב, שמואל בן יעקב מפראגה, שהוא ישתדל למענו בחצר המלך ובכל המדינה... שיהיה למנהיג ראשי לנו..." והתחייבו בפרעון חוב של 1000 אדומים (18000 זהובים) שנטלו משמואל ואשר באחריותם ייגבה מס מיוחד שיוטל על יהודי וורשה.

מיד לאחר המעשה הגישו היהודים הללו מחאה: שמואל הכריח אותם בכוח חיילים לחתום על השטר בשעה שבאו למכור את סחורותיהם בוורשה, ומעולם לא נטלו ממנו שום כסף. כנראה היה כל העניין קנוניה בין פנינסקי לזביטקובר: הגוי קיבל את הכסף, והיהודי נתמנה ראש לעמו.

המשפטים בעניין הזה נמשכו שנים רבות. שמואל זכה בכל האינסטאנציות והציבור השתמט — בכל האינסטאנציות — מן הפירעון. עוד בשנת תקמ"ה מכר שמואל את תביעתו על החוב — עם הרבית וההוצאות, 1840 אדומים — לספק של המטבעה יחיאל בן מאיר. וועדת הכספים מינתה וועדה של רבנים ופרנסים להטיל את הסכום על יהודי וורשה. יחיאל התפשר עם העשירים, ובסיועם של שתדלן וורשאי ושל הרב סנדר מדומברובה, הוטל המס על „עמך".

אלה תולדות משרתו של שמואל כפרנס ועד ד' ארצות.

כבוד רב לא הנחילה לו ההיסטוריה גם במשרתו הצבורית כפרנס קהילת פראגה, שבה פעל יחד עם השתדלן אייזיק בן שמרל בוונגרובה, שנזכר למעלה.

לקהילת וורשה לא היה עדיין בימים ההם בית־עלמין. בשנת תק"מ קיבל שמואל — על יסוד כתב־בקשה שהגיש בשם יהודי וורשה ופראגה — את הרשיון לייסוד בית־עלמין בפראגה, על חלקת שדה בשיעור 150 על 150 אמה, שחכר לדורות.

יהודי וורשה שמחו שיהיו פטורים מאז ואילך מהובלת מתיהם לערים אחרות. אולם, שמואל זביטקובר כתב בקונציסיה, שהוא יהיה „מנהל בית־עלמין" ובשעה שמסר — בשנת תקמ"ה — את המקום מגודר ומסודר לרשות החברה קדישא, התנה תנאי שלא יקברו בו בלא נטילת רשות ממנו. ושמואל היה „פושט עור" מן המתים ומן החיים — 2000 זהוב דמי קבר לאמיד. שם הכיס היה: „תיקון הגדר" — החל מן השנים הראשונות לקיום בית־העלמין.

ושוב התחילו יהודי וואַרשה מובילים את מתיהם לסוכאטשוב ולגרודז'יסק, אפילו העשירים שבהם. שמואל לא טמן ידו בצלחתו ובעזרת השלטון חייב נשיא החברה קדישא בוואַרשה ובפראַגה, שמואל זביטקובר, לשלם לו אדומים — למעלה מ־500 זהוב — מכל אמיד שהוציא את מתו חוץ לעיר.

אולם, בימי השחיטה בפראַגה נשתנה המצב. אז הובאו לקבורה בבית־העלמין של ר' שמואל זביטקובר קדושי פראַגה, ומאז התחילו יהודי וואַרשה לקבור שם את מתיהם.

תנאי החיים בגלויות ישראל הביאו לידי תוצאות דומות בגלויות שונות ורחוקות ודורות שונים ורחוקים זה מזה. באיטליה היה הבנקאי היהודי בעל זכות־הישיבה בעיר, וכל בני הק"ק היו באופן רשמי קשורים בו ובעסקיו, ושלו היו בית־הכנסת ובית־הקברות והמקוה והרב. לעתים הביא שיעבוד זה לידי מחלוקת, כשם שהביא את ניצול הכלל על־ידי הפרט. וידועים פרטים בענין העברת בית־הקברות מרשות הפרט לרשות הכלל ברוויגו. בדומה לכך היה בוואַרשה. שמואל זביטקובר, העשיר הגדול, הנדבן המפורסם, החבר בוועד ארבע ארצות, אחד מ„קציני ישראל ורוזניו", המציל והמושיע מן הקוזאקים, המפזר דוקאטים על כל נפש חיה מבין אחיו — עשה „מסחר" ב„בית־הקברות שלו". השמועה אומרת שגם עסקי בית־העלמין נמצאו בידי אשתו השניה הקמצנית, והיא שהטילה את ידה החזקה על יהודי וואַרשה.

אחרי כניסת הרוסים לוואַרשה, השתדלו היהודים להשתחרר מן העול הכבד של אשת־חייל זו. הם פנו אל הגנראל הרוסי בוקסהבדן בתלונה על שמואל זביטקובר וביקשו לבטל את זכותו לדרוש כסף בעד קבורת המתים. אולם, אשתו של ר' שמואל ידעה, כנראה, יותר טוב לנהל משא־ומתן עם הקצינים הרוסים והגנראל הוציא את פסק־דינו: לא בלבד שמותר לגבות דמי־קבורה מן היהודים, אלא שגם אחרי מותו של שמואל תהא רשאית אשתו לנהל את „עסקיה" כבחייו.

כל מעשיו הטובים של שמואל — מלבד אותה אגדה על הצלת היהודים בפראַגה — היו: ייסוד „בית־הכנסת של שמואל" בפראַגה, בשנות התשעים למאה הי"ח, מקוה, שבנה בחצר שכורה בפראַגה ונדבתו לבית־הכנסת הגבוה בקראַקא, לפי ה„מי־שבירך" שנקרא שם „בעבור שנדר אלף זהובים לתיקון בית־כנסת גבוהה".

ועל כל הפשעים תכסה אהבה, הוא המעשה בימי המרד.

אישיות יפה ממנו היה בנו ברק זוננברג, מגדולי החסידים בוואַרשה. ר', בונם מפשיסכה, ממוריה הגדולים של החסידות בפולין, יצאו עליו עוררים בין גדולי הצדיקים מתלמידי החוזה מלובלין. וכאשר נתכנסו כמאתיים צדיקים, בחתונה באוסטילה, והתכוננו להכריז על רדיפתו בגלל הדרכים החדשות שהורה בחסידות, שלח לשם חמשה מגדולי תלמידיו שיגינו עליו. ר' יצחק מאיר (מגור), ר' יצחק מוואַרקי ועוד. ובחר בכל אחד בגלל מידה אחת טובה שבמהותו. ור' ברק תמרל'ס היה בין החמשה — כעשיר. ר' ברק נקרא על שם אשתו ת מ ר', ל, אשה מפורסמת בפולין, „גברת" רמת־מעלה, בעלת עסקים גדולים ובעלת צדקה ומשכילה, ובעלת קשרים עם בית־המלכות האחרון. היא היתה בתו של ר' אריה ליבוש הלוי איש

הורוויץ, רבה של סטאניסלב ושל טיסמניץ, ממשפחת רבנים מדורי דורות, שהיתד מחותנת עם ר' חיים האלברשטאם ועם ר' דובריש מייזליש. בהנהלת עסקיה היתה אשה קשת־לב בנוסח חמיה וחמותה, אולם הצטיינה במעשי צדקה והסד. גדולי החסידות היו מבאי ביתה, והיו מהם ששימשו פקידים בעסקיה, כגון ר' בונם מפשיסכה, שהיה אצלה מזכיר מנהל עסקים ואחרים.

נכדתה צביה, בתו של ר' לייביש חריף מפראגה, נישאה ליונה גינצבורג (יונה פיליצר) מבוני העיר הישנה בלודז'. היא נסעה לפטרבורג בשנת 1848 ונתקבלה אצל קיסר רוסיה, שנענה לה ונתן לה את הזכות לגור בביתה בלודז', שחלונותיו היו פונים אל הרחוב שמחוץ לגיטו... בזכותו של שמואל זביטקובר ושל המר"ל...

המשפחות המיוחסות בין היהודים המתבוללים בווארשה, ברגסון, ברסון ועוד, היו מיוצאי חלציו של שמואל זביטקובר.

אכן, אשתו של ר' שמואל ובנותיה היו משכילות, וסביבן התחילו מתרכזים ראשוני המשכילים בווארשה, שבאו מארץ אשכנז. אחרי השחזדלויות רבות השיגה האלמנה העשירה רשיון בשביל בני משפחתה לקנות בתים בתוך העיר וווארשה. הרשיון הזה ורשיונו של יהודי בשם מושקאט היו הרשיונות הראשונים שניתנו ליהודים להקים להם בית ונחלה בתוך העיר וווארשה.

ייחוסם ומעמדם החשוב של צאצאי שמואל זביטקובר ובניו נמשך כל עוד עמדו המתבוללים בראש חיי העדה.

בית הדפוס העברי הראשון בווארשה

הספר העברי הראשון בפולין „שערי דורא" (הלכות איסור והיתר) יצא לאור בקראקא בשנת רצ"ה. אחר־כך, במשך מאות שנים, קמו בתי־דפוס בזולקבא, בלבוב ועוד ועוד. ואילו ליהודי ווארשה לא היה בית־דפוס עברי. יהודי ווארשה, לא היו מושרשים כל צרכם במקום, וחרב חדה של גירושים היתה מונחת על צוארם במשך דורות רבים. יהודי ווארשה היו במשך מאות שנים במצב של נע־ונד תמידי וטרם יצרו מסורת של תרבות וכשאין תנאים נוחים להקמת בית־דפוס קנו, איפוא, יהודי ווארשה את ספריהם, מחזוריהם, סידוריהם וכו' מקראקא, מסלאוויטה, או גם מחוץ־לארץ.

במחצית השניה של המאה ה־18 קיבל אלעזר איצקוביץ (בן־יצחק) מקרוטושין רשיון מאת המלך להקים בית־דפוס עברי בגולנדזינוב, הסמוכה לפראגה, על שמו ועל שם יונה יאקובוביץ (בן־יעקב). ברשיון המלך נאמר, שמותר להם להביא מחוץ־לארץ את המכונות המתאימות ואת החמרים הנחוצים להם למלאכתם. חוץ מזה קיבלו רשות להביא מחוץ־לארץ ספרים מודפסים ולחלקם בין קהילות פולין. כנראה, לא הספיק לאלעזר כספו והתחיל מחזר אחרי שותפים. הוא פירסם מודעות גדולות בעונת הירידים, הבטיח לשותפיו רווחים הגונים, וליתר תוקף צירף למודעה הסכמה מאת הרבנים ר' השיל מריטשבול, ר' יפת מנובומיאסט ור' לוי מז'ארקי, שהכריזו על חשיבות המפעל וקראו לאלעזר מקרוטושין

ולתמוך בו. לא הועילו הפרסום וההסכמה. בעלי המטבע היססו להשקיע את כספם בבית־דפוס עברי בווארשה. הנסיון לא הצליח. רק בשנת 1800, בימי שלטונו של מלך פרוסיה בווארשה, הקים הנוצרי פיטר זאוואדזקי בית־דפוס עברי, מקודם בנוביידבור ואחר כך בווארשה גופה. ואחרי מותו של המדפיס הנוצרי המשיכה אלמנתו בהדפסת ספרים עברים „בדפוס האלמנה זאוואדזקי", הידוע משעריהם של ספרים עבריים רבים.

משומדים

נדירים היו מקרים של שמד בקרב יהודי פולין. מקרה יוצא מן הכלל היה מקרה פראנק ועדתו, שנשתמדו בהמון בשנת תקי"ט—תק"ך. רבים מן המשומדים האלה התיישבו בווארשה. הם מיהרו לאכול מפירות התנצרותם בעולם הזה. היהודים היו משולליים כל זכויות. למשומדים היו כל הזכויות. הם היו הבנים האהובים של הכנסיה ושל שרי פולין האדוקים. בזמן הראשון, עד שנאסר פראנק, בשנת תק"ך, לפי דרישת הכמורה ועל דעת שליחו של האפיפיור, ניסו אצילי פולין להביאם בברית האצילות כנגד החוק. והבנים האהובים רצו לעשות חייל, פתחו בתי־מרזח בווארשה ועסקו במסחר ובמלאכה. הם נעשו מתחרים מסוכנים יותר מן היהודים — בשעה שבלשונם לא היו נבדלים מהם, ובחלקם, אף לא בבגדיהם ובמנהגיהם. ווארשה הנוצרית קיבלה את פניהם בבוז ובשנאה — בבוז למשומדים ובשנאה ליהודים...

ונוצרי ווארשה האשימו את המשומדים בעבירות חמורות. פובליציסט אנונימי של אותו דור מתאונן מרה על המשומדים שהם „שומרים את השבת ואוכלים „קוגל".

ומחבר אלמוני אחר טען: „איש מאתנו אינו יודע איפה הם התנצרו, איפה הם מקברים את מתיהם, מתי הם מתחתנים".

אותם משומדים, שלא כאן המקום לעסוק במהותם, לא אבו בחברת הנוצרים. כל תכניותיו של פראנק היו לישבם בחבורה במחוז מיוחד ואילו מיטיביו התכוונו לפזרם בין הגויים. בסופו של דבר הוציא הקנצלר זאמיסקי חוק בענין המשומדים: „ליהודי שהתנצר אסור לבוא בחברת יהודים, ובמקרה של הכרח — רק בנוכחותו של נוצרי".

הפולנים בווארשה דרשו לאטור על המשומדים להקים בתי־מסחר ולעסוק במסחר ואף ראו בהם יהודים עד כדי כך, שאירגנו פוגרומים נגדם — רצחום, אנסום, שדדום...

כידוע עברה חיבתו של פראנק אחר כך מן הדת הקתולית לדת הפראבוסלאבית, ושלח שליחים למוסקבה. ויש רגלים לדבר ששחרורו ממבצר צ'נסטוכוב על ידי הרוסים, 1773, היה קשור בתכנית ריגול. ואין תימה שבימי מרד קושצ'ושקו האשימו הפולנים את המשומדים בריגול לטובת הרוסים.

פרק ח. הקמת קהילה יהודית

השלטון הפרוסי

השנים האחרונות של המאה ה־18 היו שנים הרות אסון למדינת פולין. החלוקה השלישית של פולין בין שלש המעצמות השכנות: רוסיה, אוסטריה ופרוסיה היתה למציאות. לפי חוזה החלוקה נפלה וארשה לידי פרוסיה, והרוסים עזבו את בירת פולין.

ובימי שלטונו של הכובש הפרוסי על אדמת פולין נתבטלה הגזירה הקשה של Non tolerandis Judaeis שהעיקה על יהודי וארשה מאות שנים! מלך פרוסיה ביטל את כל הפריבילגיות של עירית וארשה. יהודי וארשה חדלו לחיות חיים אי־ליגאליים. ובפעם הראשונה נוסדה בוארשה בפומבי קהילה יהודית על כל מוסדותיה, כבשאר ערי פולין ופרוסיה.

האם קם אוהב לישראל בדמותו של מלך פרוסיה? לחלוטין לא. מלך פרוסיה שלט ביהודים ביד חזקה, הטיל עליהם, מסים כבדים, רדף אותם בגזירות שונות ומשונות. אולם הפרוסים אוהבים „אורדנונג". חוק שווה לכל מדינתם. הם נוכחו לדעת שיהודים נמצאים בוארשה ויושבים בה זה מאות שנים, שבלעדיהם לא תהיה אפשרות לקיים את המסחר, ומשום כך הכירו בדרך רשמית בקיום יהודי וארשה והטילו עליהן אותן הגבלות וגזירות שהיו חלות על יהודי פרוסיה.

יהודי וארשה הקימו ק ה י ל ה ר ש מ י ת, יסדו בית־חולים, בית־עלמין ובית־כנסת.

בשנת 1797 נערך מפקד האוכלוסיה בוארשה. המפקד הוכיח שבוארשה חיו אז 3892 גברים, 2905 נשים, ויחד — 6997 יהודים...

ב־17 באפריל שנת 1797 מוציאים שלטונות פרוסיה פקודה, שלפיה צריך כל יהודי להוסיף לשמו הפרטי שם משפחה—הקדימו בזה את נאפוליון בעשר שנים.

יהודי פולין ראו בגזירה זו משום „בחוקותיהם". אמנם נכנעו לגזירה, אולם, בינם לבין עצמם המשיכו להיקרא על שם האב ועל שם העיר או הארץ שממנה באו, וכך הם חתמו גם על חוזים רשמיים, כמלפנים.

בימי השלטון הפרוסי גדלה האוכלוסיה היהודית בוארשה. מכל ערי השדה, מפרוסיה ומארצות אחרות באו יהודים לוארשה, פתחו בתי־מסחר, באנקים, בתי־חרושת ובתי־מלאכה.

ברצון היו היהודים מסלקים את המסים הכבדים שלא הוטלו אלא עליהם בלבד. אכן, סרה מהם אימת הגירוש.

נסיון של גירוש שלא הצליח

האופטימיות היהודית המסורתית טעתה. הסוחרים הנוצרים לא שקטו. הם לא השלימו עם קיום יהודי וארשה. מלשינות על גבי מלשינות הגיעו אל משרדי

ממשלת הכובש, גם השוחד מילא את תפקידו. והיהודים לא ידעו ולא חשו בסכנה המתקרבת והולכת.

מותר היה להם להקים בתי־מסחר בכל העיר. החנויות היהודיות בפוצ'איוב היו מלאות סחורות. ברחוב סנטורסקה גרו היהודים בשלום ובשלווה. ופתאום ירדה גזירה איומה על ראשיהם. ב־7 למרס 1798 הוציא השלטון פקודה חמורה: לגרש את היהודים מווארשה.

נדמה היה שהסוחרים הנוצרים באו הפעם על סיפוקם המלא. ברחוב היהודי שרר מצב דכאון וייאוש.

אולם, השלטונות לא מיהרו לבצע את הגזירה. היהודים בווארשה שילמו לקופת המדינה סך של 192.000 זהובים פולנים, סכום עצום בימים ההם, והשלטונות לא רצו להפסיד את הפרה היהודית החולבת.

ובכן, מה עשו?

החליטו לא לגרש את היהודים, אלא להכביד עליהם יותר את עול המסים. ובדצמבר שנת 1799 כבר יצאה פקודה חדשה, שלפיה הוכרו היהודים שגרו בווארשה מלפני שנת 1796 כתושבים קבועים, והוטל עליהם לשלם „רק":

1. מס כלכלה, („נארונגס־שטייער"), בסכום הכולל של 35,000 טאלארים.
2. מס סובלנות („טולרנץ־שטייער"). תושבים קבועים אלה נקראו בשם „זעקס און נייניציגער".

אולם, היהודים שבאו לווארשה אחרי שנת 1796 נתחייבו לשלם מס בעד כרטיס־כניסה (Biletów) זהוב אחד ליום.

נוסף על כך התחייבו יהודי ווארשה לשלם עוד מס מן ה„כשר", זאת אומרת, מס מאכילת בשר. הוא המס שהיה קיים בהרבה ערים. ווארשה ידעה אותו במשך 60 שנה והיה משא כבד על עניי העם הרעבים. השלטונות לא טרחו לגבות את המס מכל יהודי לחוד. הם הטילו על הקהילה את התפקיד לגבות את המס מחבריה — כבדורות הקודמים — והקהילה מסרה את גביית המסים בחכירה ליחידים. המסים הכבדים הפכו ל„עסק" והחוכרים היו תקיפים ואכזריים. על הנוגשים הנוצריים ניתוסף עוד הנוגש היהודי...

ועדיין היו יהודי ווארשה מרוצים. גזירת הגירוש בטלה. הם עבדו קשה, הרוויחו מעט, נאלצו לשלם מסים כבדים, סבלו מן הנוגשים הגויים ומן הנוגש היהודי ולא הרשו לעצמם אכילת בשר אלא לכבוד שבת בלבד. ובכל זאת הרגישו במציאות גג מעל לראשיהם, גרו בבתיהם ולא היו צריכים לנוד עם נשיהם וטפם.

הקביעות במקום נתנה להם לא בלבד את לחמם, שהביאוהו יום יום ביגיעה לביתם, אלא אף נתנה להם את הבית גופו, על חולו ועל שבתו. ושעה שבאה שבת מלכתא לרובע היהודים, היו תושביה לובשים בגדי חג. מכל החלונות האירו נרות השבת. בבית־המדרש החדש התפללו יהודים בדביקות ושכחו את צרותיהם מיום יום, שכחו את הנוולות שבחייהם. יש בית ובו שוכנת הנשמה היתירה. והם יכולים לקום בהשכמה ולברך בכוונה ובאמונה את הברכה, שלא עשני גוי...

תושבי ווארשה הנוצרים התמידו במשטמתם ליהודים. היו רודפים אותם, מענים, מטילים עליהם מסים וארנוניות קשים מנשוא, מתעללים בהם. גם „שקץ" קטן יכול היה לרדוף אחרי יהודי ולהכותו, והיהודי עומד ואינו מנסה להגן על עצמו. אכן, מנסיונם המר ידעו היהודים ששכניהם אינם רוצים אלא בפרובוקציה, תיכף יופיעו „עדים נאמנים" שהיהודי רצה לרצוח ילד נוצרי ויעמידו את כל עדת ישראל בסכנה.

ויד ביד עם שנאת ה„זרים", ה„כופרים", הולכת הקנאה, קנאה עזה ביהודים המצליחים. שכורים אין ביניהם ואת נשותיהם אינם מכים. אף העני בישראל יחסוך מפתו וישלח את בנו לחדר לחנכו. ובמסחר ובמלאכה הם עושים חייל ואף עשירי הנוצרים מעדיפים את הסוחר היהודי ואת בעל־המלאכה מן הרובע היהודי על מתחרהו הנוצרי.

וכך הלכו השנאה הנצחית והקנאה המסחרית שלובות יד והרקע לפוגרום היה מוכן. היתה חסרה רק ההזדמנות.

וההזדמנות לא בוששה לבוא.

חגם של הנוצרים „יום החמישי הירוק" (זיאלוני טשוואַרטוק — בוז'ה צ'יאלו) היה ליהודים בפולין יום מיועד לפורענויות. תהלוכות דתיות עוברות אז בחוצות העיר, בראשן הכמרים עם „תשמישי־הקדושה" שלהם ואחריהם — המון העם.

אסור היה ליהודים להימצא אותו יום בחוץ. מציאותו של ה„כופר" מהללה את „הקדושה". על חלונות בתי־היהודים להיות סגורים. חלילה לה לעין היהודית להביט בפרוציסיה הקדושה. והיהודים נזהרו לנפשותיהם ושמרו על האיסורים. ובכל זאת, כשהיה צורך בהסתה, „נמצאו" עבריינים ש ר צ ו ל ח ל ל, או גם חיללו, את הקודש, ולא חסרו „עדים ישרים" שראו „במו עיניהם" מה שראו, והתוצאה היתה פשוטה: ההמון התחיל להרוג ולשדוד ולאנוס, והכל לכבוד שם־שמים...

וכך היה ביום הי"ד ליוני שנת 1804. „מישהו ראה" שברחוב סנטורסקה נזרקה אבן מגג על ה„פרוצסיה". לא היה צורך לחקור ולדרוש. הרי זה דבר מובן מאליו, שהיהודים אשמים.

הפוגרום התחיל. בכל העיר שדדו, בזזו, הרסו, אנסו, רצחו.

יכתמיד, השלטונות „לא ראו" מאומה, „ולא ידעו", וישבו בשקט. ההמון סיים את מלאכתו. ורק אז הופיעו שומרי הסדר — צבא, שוטרים והקימו את הסדר על כנו.

אין במקורות היהודיים זכר למאורע הפוגרום. יש רק עדות נוצרית מהימנת. סיכום המעשה כתוב בעתון הפולני "Gazeta Warszawska" (משנת 1805, מספר 53). אין העתון הפולני מוסר אם היתה ומה היתה תגובת יהודי ווארשה. כנראה באה המהלומה לפתע פתאום וליהודי ווארשה לא היתה האפשרות להתכונן ולהגן על נפשם ועל רכושם.

פרק ט. יהודי ווארשה בימי נאפוליון

סנהריב חדש

כוכבו העולה של נאפוליון בונפרטה הכה גלים חזקים בפולין.

המהגרים הפוליטיים הפולנים, אלה שלא השלימו עם נפילת מדינתם ויצאו לחוץ־לארץ ושם בארצות הנכר טוו חלומות נשגבים על תקומתה של פולין, מסרו את לבם ונפשם לצמיתות לגבורה הגדול של צרפת. כמוהם כפולנים שנשארו בארצם, תחת ידן המדכאה של פרוסיה ושל רוסיה, תלו בנאפוליון את כל תקוותיהם.

אין תימה, שגם בין יהודי פולין התחילה תסיסה פוליטית עמוקה. הגיעו שמועות שונות ומשונות. שליחי המחתרת הפולנית באו לווארשה ובפיהם הבשורה הגדולה. והיהודים יוצאים ונכנסים בחצרות הפריצים ואזניהם קולטות את הידיעות המרעישות.

היו גם מקורות יהודיים. באים לווארשה סוחרים יהודים מגרמניה, ולשמע סיפוריהם דופק הלב. קשה להאמין ורוצים להאמין. קם סנחריב חדש. הוא הולך ממדינה למדינה ומלכים ושליטים כורעים לפניו ברך. מבצרים ענקיים וממלכות תבל אדירות נופלים לפניו באין אונים.

האם התחילה מלחמת גוג ומגוג? — שואלים יהודי ווארשה, כמוהם ככל יהודי פולין, בחרדה ובתקווה.

כר נרחב נפתח לפני הדמיון היהודי. בווארשה הרחוקה מקבלים המאורעות המדיניים צורה אחרת לגמרי, צורה פאנטאסטית. חלומות מוסתרים נהפכים למציאות. גבור המלחמה מתגלה בדמיונם העשיר של יהודי פולין כשליח ממרום הלוחם את מלחמת ישראל. הנה הוא מכנס סנהדרין בבירתו. סנהדרין. הלב היהודי דופק בחזקה. האם תקום לתחייה גדולת יהודה העתיקה?

ויהודי ווארשה מטים אוזן ומקשיבים ומאזינים. נדמה להם שהם קוראים סיפורי פלא מן הספר. שבעים ואחד רבני ישראל יושבים בפאריס, והמלכה, אשת נאפוליון עצמה, הופיעה באסיפתם ומקדמת בברכה את חברי הסנהדרין...

עוד לא נשמע דבר כזה מימי גלות ישראל. ובערי ישראל בפולין נרקמות אגדות, ובבתי־מדרשיה מתלחשים, מוסרים מפה לאוזן. ומרמזים ברמיזה ובעינים מתלקחת קרן אור. מעמיקים לדרוש בספרים עתיקים, יושבים על ספרי־נסתר ומוצאים רמזים ונוטריקון וגימטריאות.

אכן, הציפיה מעורבת בפחד. יהודים יודעים מנסיונם המר שמלך חדש, משמע גם צרות חדשות. ויהודים באים מערי גרמניה ומגבירים את הפחד. לפיהם נאפוליון הוא רשע ומשטרו קשה לישראל מזה של כל קודמיו הרשעים. הוא אפיקורס. כל מעשיו המפליאים מכוונים להעביר את היהודים על אמונתם ודתם. נזיד עדשים של זכויות הוא מציע ודורש שהיהודים יתערבו בין הגויים, ילמדו

ממעשיהם, ישנו את לבושם ולשונם, יבטלו את מנהגי ישראל המקודשים, ויהיו דומים בחייהם לעמי־הארץ.

יהודי פולין עמדו על פרשת־דרכים ולא ידעו מה טיבו ומה טובו של אותו „סנחריב חדש", ובצר להם היו עיניהם מופנות אל חצרות אדמו"רי פולין.

גדולי החסידות ויחסם לנאפוליון

באותם ימים כבר הכתה החסידות שרשים עמוקים ביהדות פולין והיתה סעד ועזר לנפשם של יהודי פולין המדוכאים והמושפלים. תלמידי המגיד ממזריטש ישבו בערים שונות, ובצלם היתה הישועה.

ברייסין ישב רבי שניאור זלמן, בעל ה„תניא", ובאפטא קבע את מקומו ה„אוהב ישראל" רבי יהושע השיל, בקוז'יץ נהג המגיד רבי ישראל, בלובלין השפיע ה„חוזה" רוח הקודש, ובפשיסכה חישל „היהודי הקדוש" את הלבבות לעבודת הבורא, וממקומות שונים בזה אחרי זה עלה אורו של רבי לוי יצחק.

תגובתם של מנהיגי החסידים על מאורעות עולם באה לידי ביטוי כמה שנים אחרי זה, בשעת המלחמה המכריעה בין נאפוליון ובין רוסיה. באותם ימים היתה בין הסידי פולין תסיסה משיחית גדולה, שבראשה עמד החוזה מלובלין. האגדה החסידית יודעת סיפורי־פלאים רבים על השתדלותו של החוזה להביא את משיח, בסיועו של ה„מגיד" מקוז'יץ ושל ה„יהודי" מפשיסכה. אכן, הקיטרוג היה רב וגדול. תחילה נפטר ה„מגיד" מן העולם, ואחריו נפטרו גם ה„חוזה" וה„יהודי" — והגאולה לא באה.

טיפור ריאלי יותר הוא זה על חילוקי הדעות שהיו בעיקר בין ר' שניאור זלמן „הרב" מלאדי ובין ר' שלמה מקארלין. ר' שניאור זלמן צידד בזכותה של רוסיה. אמנם — אמר — תגברנה הגזירות, אבל היהדות תישמר, ואילו אם תנצח צרפת יוקל מצב היהודים, ועם זה תוקל היהדות, ותתפשט הכפירה. ר' שלמה מקארלין עשה את אותו חשבון ואמר: קשה כוח הסבל — ידאג נא השם יתברך ליהדות, ויוקל נא עול השיעבוד...

ר' שלמה מקארלין נפצע על ידי כדור שנפלט מרובהו של חייל רוסי בתמוז שנת ת ק נ "ב, ונפטר ימים אחדים אחרי זה. האגדה החסידית איחרה את מותו עד לשנת תקע"ב: כאשר נטל ר' שלמה בראש־השנה את השופר לידו לתקוע, אמר: כבר הקדימני ר' שניאור זלמן, וכעבור שעה קלה נכנס קוזאק והרג את ר' שלמה בשעת עמדו בתפילה. וכך נחתך גורלו של נאפוליון...

הופעתו של נאפוליון גרמה לתסיסה עמוקה בחיי יהודי פולין, לתקוות מופרזות, לחלומות מזהירים מצד אחד, ומן הצד השני—לחששות כבדים ולפחד עמוק. המציאות היתה, כתמיד, רחוקה מאוד מן הדמיון. המציאות היא תמיד אפורה. כוכבו של נאפוליון האיר את החיים הקודרים והקשים של יהודי פולין.

סנחריב החדש לא שינה בהרבה את מצבם של יהודי פולין. העריצים רדו בהם כתמיד והיהודי הגן על עצמו כמקודם בדברי השתדלויות ותחנונים ובפדיון נפש.

נאפוליון בווארשה

בדצמבר 1806 נכנס נאפוליון בראש צבאו לווארשה.

תושבי וארשה ערכו למנצח הצרפתי קבלת־פנים נלהבת. גם יהודי וארשה לקחו חלק בשמחה הכללית והגישו לנאפוליון שיר־תהילה לנצחונו.

הפולנים קיוו שידידם הדגול יכריז מיד על תקומתה של פולין המאוחדת. אולם, המציאות לא היתה כל כך ורודה. צרכי החיילים הצרפתים היו מרובים ולא תמיד המתינו עד שהשלטונות ימלאו את דרישותיהם, ונטלו בעצמם מכל הבא לידם.

המשא הכבד ביותר נפל, כמובן, על שכם יהודי וארשה. אנשי השלטון הפולני והצבא הצרפתי צבאו יחד על חנויות היהודים והריקו אותן מכל סחורה. היהודים היו אנוסים לשאת ב ש ל י ש מן המס המיוחד שהוטל על תושבי העיר להחזקת הצבא הצרפתי. למעשה שילמו היהודים את מ ח צ י ת הסכום הכולל. ומלבד זה היו החיילים הצרפתים באים לבתי היהודים, אוכלים ושותים ושמים בכליהם.

אין גזירה שאין אחרת קשה הימנה. נאפוליון דרש מן הפולנים גייסות רבים לצבאותיו. ברק יוסלביץ', הקולונל היהודי מימי קושצ'ושקו חזר מפאריס לווארשה. עליו הוטל להקים גדוד יהודי, כבימים הראשונים. אולם הפעם לא הצליח. יהודי וארשה סירבו לשרת בצבא. כבר היו היהודים מנוסים בדרכי הפולנים, בחירותם ובשיעבודם. אומה זו של עבדים היתה רעה בשיעבודה וגרועה בחירותה.

הכריעו הנימוקים הדתיים. יהודי וארשה ידעו שבצבא יהיו אנוסים לחלל את השבת, להתגאל במאכלים אסורים ולגלח את זקנם. ועוד, שהווי חייהם היה במהותו מנוגד לשאיפה זו. בני היהודים התחתנו בגיל צעיר מאוד ובן עשרים היה כבר מטופל בבנים ובנות, וקשה היה עליו לפרוש מביתו וללחום את מלחמת נאפוליון...

יהודי וארשה השתמטו בכל הדרכים ובכל האמצעים, הסתתרו, נפדו בשוחד, ולא הצטרפו לגדודי נאפוליון. מאמציו של ברק יוסלביץ' היו לשווא והוא בעצמו שירת בגדוד פולני. כנראה, לא היה הקולונל היהודי מקובל על היהודים. הוא נפל בקרב על יד קוצק. והיהודים לא השתדלו אפילו להביאו לקבר ישראל, והוא נשאר קבור בקבר שכרו לו החיילים הפולנים במקום שנפל חלל, על אם הדרך.

בווארשה נוסדה גווארדיה מיוחדת, שומרי ראש לנאפוליון. מ ש מ ר כ ב ו ד בימי שהותו בעיר. לגדוד זה הצטרפו י ה ו ד י ם א ח ד י ם מווארשה.

דומה, כבר נתפכחו יהודי וארשה מן הישועה שתבוא מן הגויים ולא ראו בנאפוליון „מלאך מושיע".

גזירת הקונסטיטוציה...

גם הפולנים התאכזבו בנאפוליון. במקום פולין הגדולה והמאוחדת הכריז נאפוליון על הקמת נסיכות וארשה הקטנה ועל נסיכות זו המליך את מלך סכסוניה. ב־22 ליולי 1807 ניתנה הקונסטיטוציה לנסיכות וארשה, שהיתה תחוקה מהפכנית בפולין הפיאודלית. בטל שיעבוד האכרים, בטלו הזכויות המיוחדות של מעמד האצילים והוכרז על שיווי זכויות ליהודים!

קמה סערה. אצילי פולין הגאים לא יכלו להשלים עם העובדה, שאף ליהודים יהיה מותר לשלוח את נציגיהם לפארלאמנט. לשבת בסיים אחד עם „זיד" היה למעלה מכוחם ומסבלנותם...

והנה קרה להם „נס". היהודים עצמם לא רצו בזכויות. עסקני וארשה וצדיקי פולין התאספו וערכו אסיפות דחופות. כולם היו תמימי דעה, שהקונסטיטוציה היא גזירה נוראה ואיומה. גזירה שמא יתערבו היהודים בגויים, ישנו את לבושם ואת אורח חייהם, יהיו אנוסים לשרת בצבא ולחלל את השבת.

מספרים, שביום ההכרזה על מתן הקונסטיטוציה, גזרו הרבנים על תענית־ציבור ובתי־הכנסת בווארשה היו מלאים יהודים שרויים בתענית ובתפילה להעביר את רוע הגזירה!...

עשירי וארשה טרחו לבטל את הגזירה של שיווי זכויות באמצעי הבדוק והמנוסה של מתן־שוחד. הם הלכו אל שרי המדינה ופיזרו כסף לכל דורש. שרי המדינה הסכימו הפעם בלב ונפש לבקשתם של יהודי ווארשה, אבל לא העיזו לפנות אל נאפוליון.

בינתיים נשתנתה הפוליטיקה היהודית של נאפוליון בצרפת גופה, ביחס ליהודי אלזס ולותיר, שניטלו מהם החירויות וחזרו למצב של „הכנה" לאמאנסיפאציה. עתה פעלה השתדלות יהודי פולין וסוף סוף הוציא מלך סכסוניה פקודה, שלפיה נדחה מתן הזכויות ליהודים לעשר שנים והוקמה וועדה מיוחדת להכנת „תקנות" „לחנך" את היהודים ברוח אירופאית כדי שיהיו ראויים לשיווי זכויות. התקנות של הוועידה היו שונות, אולם תכליתן היתה אחת: להביא את יהודי פולין לידי טמיעה עם עם־הארץ.

ועוד דבר עשתה הוועידה: היא הטילה על הקהילה את החובה להגשים את „התקנות" בחיים, לשמש בידיהם מכשיר להתבוללות. ראשי קהילת ווארשה נוכחו, שטעו בהשתדלותם בדבר ביטול שיווי הזכויות: את הזכויות לא קיבלו ובמקומן באה גזירת הוועידה ותקנותיה. ואו השתדלו עסקני ווארשה שה„תקנות" תגוזנה ולא תבואנה לפני הסינאט, והפעם הצליחו. מעיקרא לא היו שליטי פולין מעונינים ב„ציביליזאציה" של יהודי פולין. הם דרשו שהיהודים יגלחו את זקניהם ופיאותיהם, מפני שידעו שהיהודים לא יסכימו. הם דרשו שהיהודים ישלחו את ילדיהם לבתי ספר כלליים וידעו שאין בתי־ספר אלה קולטים אפילו את רוב הילדים הנוצרים ורוב תושבי פולין הנוצרים אינם יודעים קרוא וכתוב ובו בזמן לא היה כמעט אף ילד יהודי אחד שלא למד בחדר או בתלמוד־תורה וכמו כן לא היה כמעט יהודי אחד שלא ידע קרוא וכתוב עברית ואידיש! אכן, „הדרישות הציביליזאטוריות" לא היו אלא ניצוק יפה לשלול מן היהודים את זכויותיהם ולרדוף אותם כאשר נהגו אבותיהם ואבות אבותיהם.

נציגי השכלה

עובדה אחת באה להאיר כדוגמה את כוונותיהם האמיתיות של שליטי פולין: נמצא בווארשה קומץ קטן של יהודים, פחות משני מניינים, שהיו נוטים להשכלה.

הם היו עשירים גדולים, בנקאים ורופאים והיו נבדלים באורח חייהם מכל יהודי וארשה. רובם הגיעו מגרמניה ונחשבו למשכילים ואפיקורסים. הללו שלחו את בניהם לבתי־הספר הכלליים, גילחו את פיאותיהם וזקניהם, חדלו לדבר אידיש והשגירו בפיהם את הלשון הגרמנית או הפולנית. ב־5 לינואר 1809 פנו שבעה עשר מיהודי וארשה המשכילים בבקשה למיניסטר המשפטים לתת להם את הזכויות הפוליטיות המובטחות, אחרי שהם ממלאים באמונה את חובתם למדינה והתשובה היתה שלילית. והפעם בא נימוק חדש לגמרי. שינוי הלבוש ואורח החיים אינו מספיק, — כך כותב המיניסטר — היהודים זרים למדינה, כי הם, ואף המשכילים שביניהם שואפים לחזור למולדתם הישנה, ואת חייהם בפולין הם חושבים כ„גלות"...

ובכן, הופיע נימוק חדש כנגד מתן־זכויות ליהודים: נימוק לאומי. לא די בהתבוללות לשונית, היהודים מוכרחים להתכחש גם למולדתם שבסידור־התפילה...

באותו זמן פונה הבנקאי היהודי שלמה הירש מאינוברוצלב בבקשה אישית למלך להעניק לו זכויות, והוא כותב בין השאר, שהוא „רחוק מאמונת הבל הנוגעת לארץ המולדת". וגם הוא קיבל תשובה שלילית.

אכן, לאמתו של דבר לא הבדילו שליטי פולין בין יהודי אדוק ויהודי מתבולל — לשניהם התייחסו בבוז ובאיבה.

צעד נועז של יהודי וארשה

ב־17 למרס 1809 עשו ראשי קהילת וארשה צעד נועז, צעד, שהיה בניגוד גמור לפוליטיקה המסורתית של יהודי וארשה.

עד עתה התנגדו היהודים לשיווי־זכויות. זה לא מכבר הכריזו על תענית־צבור ואמרו תהלים כשנודע להם על דבר מתן הקונסטיטוציה ופתאום הגישו ראשי קהילת וארשה בקשה ערוכה ומנומקת ל„סינאט הנאור" והפצירו שתינתנה להם הזכויות, שהיו עד עתה שנואות עליהם. האם כבש הקומץ הזעיר של המשכילים את קהילת וארשה? או עסקני וארשה הישישים יצאו פתאום לתרבות רעה? לא דא ולא הא.

אילם, קרה משהו אחר. לשתדלני היהודים נודע שבחוגי הממשלה מתכוננים לחוקק גזירות חדשות וקשות על היהודים. ראשי קהילת וארשה ידעו את הכלל האיסטראטיגי: שאין לך הגנה טובה מן ההתקפה ויצאו בהתקפה ישירה ונועזה בעד זכויותיהם.

„אלפי אנשים בני פולין, בעלי הברית הישנה, אשר ישיבתם על האדמה הזאת מזה מאות בשנים מכשיר אותם להחשב לבני ארץ־המולדת הזאת ככל שאר תושביה, מושפלים ונאנקים עד עתה תחת לחץ תמידי על לא עוון בכפם, לרעת הצבור ולחרפת האנושיות, בלי לדעת על מה ולמה..."

הפעם דיברו יהודי וארשה דברים מוזרים. בפעם הראשונה הם קוראים לעצמם לא „יהודים", אלא „בני עם פולין, בעלי הברית הישנה". האם הסכימו יהודי וארשה לשיטת ההתבוללות?

ראשי־קהילת־ווארשה אומרים: זהו תכסיס מלחמה... במלחמה מותר להשתמש בכל האמצעים.

ויהודי ווארשה היראים והשלמים מדברים במכתבם אל הסינאט כמעט בלשון המתקדמים, הם מסתמכים על הזמנים הנאורים והחדשים ועל החוקים המתוקנים של באפוליון הגדול, והם מונים את כל האסונות והפגעים, שהמלחמה גרמה וכותבים:

„...ואולם אנו הפולנים בני דת משה, לא רק עתה אין לנו כלום מכל מה שהמולדת מזכה בו את בניה, לא רק משוללי זכויות אזרחיות אנחנו, לא רק אין לנו איש שיקום להגן עלינו בסינאט ובוועד המדינה מפני העושק והלחץ, אלא לצערנו הגדול אנו רואים מראש כי גם בנינו ובני בנינו לא יזכו בגורל יותר טוב מאבותיהם..."

כותבי הבקשה קוראים לעצמם „פולנים בני דת משה"... בפירוש פולנים... והם עוד מרחיקים לכת:

„...מאשימים אותנו שאנו נבדלים בלבושנו, שירושה הוא לנו מאבותינו. אם הממשלה תתכן תכנית ללבוש (שהדת אינה אוסרת או מצוה עלינו) מי זה לא ישליך את המנהג הישן הזה, כדי לקיים את החוקים?"

האמנם, יהודי ווארשה, המוכנים ליהרג על ערקתא דמסאני, כתבו דברים כאלה? כך, כך כתבו, וכנראה חשבו כי אין מוצא אחר, כי על ראשי יהודי ווארשה היתה תלויה גזירת הגירוש. הם זהירים מלהזכיר את הגזירה, אלא מרמזים עליה וכותבים: „...כי אומרים לגזור עלינו להעתיק את מושבינו מאלו רחובות חשובים..."

על כתב בקשה זה חתמו: מיכאל יצחק אטינגר מראווא, משה אהרן פירסטנברג, נתן צדרבוים, יוסף לאנדסהוטר וברוך הרצפלד.

בקשה זאת מאת ראשי קהילת ווארשה עוררה סערה גדולה בין היהודים ובייחוד בין החסידים. גדולי הצדיקים קראו תגר על פרנסי ווארשה שנכנעו מפני פחד הגירוש. לא הועילו טצדקי הפרנסים שלא כתבו אלא למראית עין ובעד מתן שוחד ישתדלו שהיהודים לא יהיו נאלצים חלילה לשנות את לבושם.

בייחוד היה גדול רוגזו של רבי לוי יצחק מברדיטשב. חסידים מספרים שהוא אמר אז למקורביו, שהוא „נותן שבח והודיה לה' שעזב את רבנות ז'ליכוב, הסמוכה לווארשה, ויצא לקהילת ברדיטשב הרחוקה", כי אך „קדושים וטהורים כהרבי מלובלין והמגיד מקוז'ניץ יכולים להשאר בקדושתם באווירה של ווארשה"...

אולם, פחדם של גדולי העשירים היה אז כל כך גדול עד שאחד מן החתומים על הבקשה, ר' מיכאל יצחק אטינגר מראווא, פנה כמה ימים אחרי הגשת הבקשה המשותפת, בשם כל יהודי ווארשה, בבקשה אישית ובה התגלה כמלחך־פינכא שפל: הוא ביקש להוציא אותו מדין כלל היהודים, מאחר שהוא „יהודי טוב" ו„נאמן ומסור למולדת"...

והגזירה יצאה לפועל

לא הועילה פניית היהודים לסינאט, לא הועילה הכרזתם של יהודי ווארשה שהם „פולנים, בני דת משה" ומסורים ונאמנים למולדת, לא הועילה נכונותם לשנות את לבושם ולגלח את זקניהם. גזירת גירוש חלקי יצאה לפועל. היהודים גורשו מרחובות שבידיהם הקימו אותם. שלוש מגמות היו לגירוש זה:

א. הסוחרים הנוצרים יירשו את מקומם הקבוע של היהודים.

ב. העיר ווארשה תגדל, כי היהודים יהיו מוכרחים להקים לעצמם בתים חדשים ברחובות החדשים.

ג. יעלה מחיר הקרקעות שהיו רכושם של מיניסטר המשפטים לוביאנסקי ושל חבריו...

הגימוק השלישי היה העיקרי. וכך הותר ליהודים להתיישב מחוץ לעיר (עכשיו הרחובות מארשאלקובסקה, קרולבסקה, מזובייצקה). הקרקעות היו שייכים למיניסטר והוא עשה הון רב מגירוש היהודים.

ברחובות האסורים היה היתר ישיבה לשתי משפחות יהודיות. כמובן, שבעליהן היו עשירים (הון של 60 אלף זהובים) ולבושם לא היה שונה משל יתר תושבי העיר.

הגזירות הללו נגזרו על היהודים בכל ערי פולין — והיו התחלתם של הגיטאות בשלושים וכמה ערי פולין. היא נגעה במיוחד ביהודי ווארשה וביהודי העיר לודז', שנוסדה בימים ההם.

ברק בן שמואל

אחד מגדולי ווארשה ועשיריה היה ברק זונגברג, בנו של שמואל זביטקובר. כבר הזכרנו, שהוא היה אחד מגדולי החסידים בווארשה, ואשתו תמר'ל היתה אשה מפורסמת במעשיה ובמרצה. בביתו של ברק היו מתקיימות האסיפות החשובות בכל עניני הצבור. והוא היה אחד המתנגדים לשיווי הזכויות. הוא עמד בקשרים עם שרי המדינה ועם המלך עצמו, ובשעת דחקם היו פונים היהודים לברק. שרי המדינה, שנסתייעו לא פעם בכספו של ברק, רצו להוציאו מגזירת הגירוש, גם עיריית ווארשה התירה לו להקים בתים בכל מקום שירצה, אולם, מיניסטר הפנים התעקש, מפני שברק סירב לשנות את לבושו ולגזוז את זקנו ופיאותיו...

ידידי ברק מבין חברי הממשלה יעצו לו: לא בגלל פיאותיך רוגז עליך מיניסטר הפנים, אלא מפני שעדיין לא היית אצלו... ברק הבין מה נדרש ממנו. הוא בא לביתו של מיניסטר הפנים עם מתנה הגונה וקיבל רשות לגור בכל רחובות העיר.

כך נסתיימה תקופת נאפוליון בשביל יהודי ווארשה. היא החלה בתקוות גדולות, באגדות ובציפיה. תחילתה בימי הסערה של מתן זכויות וסופה בהגבלות חדשות ובגזירות חדשות.

שמעון אשכנזי, ההיסטוריון היהודי המתבולל של פולין גולל את האשמה על „היהודים החשוכים" שסירבו להתבולל. אכן צדק. יהודי ווארשה סירבו להתבולל

גם במחיר מתן זכויות. אבל האמת ההיסטורית היא: שהפולנים סירבו לתת לתושבים היהודים זכויות אזרחיות ולא הבדילו בין יהודים „טובים ונאורים" ובין יהודים „חשוכים". שרי המדינה היו מבדילים לטובה את העשירים בלבד, שמהם קיבלו הלוואות, מתנות ושוחד...

פרק י. יהודי וארשה בימי המלוכה הקונגרסאית

שיחרור מחובת הצבא וגזירות על מסחר במשקאות חריפים

ימיה של נסיכות וארשה כבר היו ספורים. צבא נאפוליון כבר חדר עמוק לתוך רוסיה. המצביא הרוסי קוטוזוב הפקיר את מוסקבה והשליך את יהבו על „הגנראל חורף", שילחום את מלחמתו.

בפולין נמשך הגיוס לצבא. אף־על־פי שהתחוקה למתן זכויות אזרחיות ליהודים נדחתה לפי שעה, דרשו השלטונות שהיהודים משוללי הזכויות ימלאו את חובתם לגיוס.

אחרי השתדלויות רבות מצד ראשי קהילת וארשה נאות פוף־סוף הנסיך פוניאטובסקי, שר המלחמה, למלא את בקשת היהודים וב־29 בינואר 1812 הוציא המלך פקודה, שלפיה פטורים היהודים מחובת השרות האקטיבי בצבא ויפדו את עצמם ממנה בתמורת כסף לאוצר המלוכה: 700.000 רובל לשנה, סכום שהוכפל אחר־כך והועמד על 1.400.000.

היהודים הכירו טובה לנסיך פוניאטובסקי והוא נחשב בעיניהם כאחד מחסידי אומות העולם. בבתי הכנסת בפולין התפללו לשלומו, ובווארשה חיברו היהודים תפילה מיוחדת „בעד בריאות הדוכס החסיד, הנסיך יוסף פוניאטובסקי" (הטופס שלה נשמר במוזיאון של קהילת וארשה עד החורבן האחרון). יבום הולדת הנסיך התייצבה לפניו משלחת של קהילת וארשה והגישה לו ברכה. הנסיך השיב להם בברכה כי „כל ההבטחות אשר הבטיח ה' לישראל תתקיימנה בהם ובזרעם..."

אותו מעשה השאיר את זכרו באגדת החסידים: הנסיך פוניאטובסקי יצא בראש צבאו למלחמה כנגד רוסיה; בדרכו עבר דרך העיירה קוז'ניץ, מקום מושבו של ה„מגיד", רבי ישראל. יצאו לקראתו כל יהודי העיר והמגיד בראשם וכאשר נפרד המגיד מן הנסיך, נאנח מרה ואמר: „אוי לחסיד מחסידי אומות העולם ששיחרר את היהודים משירות הצבא, כי לא ישוב עוד לביתו ולא ימות על מטתו"...

אבל יחד עם ביטול גזירת השירות בצבא באה גזירה אחרת, שהיתה קשה ומרה ליהודי וארשה ולאחיהם בכל המדינה: ב־30 באוקטובר 1812 יצאה גזירת הי"ש, חוק שאסר על היהודים את הייצור במשקאות חריפים והמסחר בהם, ובחוק נאמר שהוא נכנס לתקפו החל מיולי 1814.

כשם שבארצות המערב עשו הגזירות את היהודי למלוה ברבית — אם כי למעשה הוא היה רק השליח־לדבר־עבירה של המדינה ושליטיה — כך עשתה פולין את היהודי למייצר המשקה המשכר ומוזגו והוא לא היה אלא שליחו של ה„פריץ" האציל. קנאת הגויים פגעה שם וכאן גם בפינה שהשאירו ליהודי למצוא בה את לחמו בלחץ. חוק זה היה מכוון לרושש אלפי משפחות יהודיות בווארשה ובמדינה כולה, שמצאו את לחמם במשך דורות בענף זה, שפיתוחו בא מעודף החיטה ותפוחי־

אדמה במדינה ומחיו הקשים של האכר שאת כל נחמתו מצא בכוס.

היהודים היו אובדי עצות. הם היו מוגבלים במסחר ובמלאכה הגבלות כבדות ומשונות. קופת הממשלה מצצה מהם מסים כבדים והיו מסורים בידי השלטון העריץ של „הפריצים" ועכשיו באים ומנשלים אותם מן הענף היחידי שממנו התפרנסו אלפי משפחות בתוך הרקע של העוני הרב ששרר באוכלוסיה היהודית.

גרמו המאורעות והגזירה עדיין לא נתגשמה בימים ההם. נאפוליון הוכה על יד הנהר בורודינו. נרדף ומוכה שב לווארשה. הפעם לא נערכה לכבודו קבלת־פנים, עזה לא ישב בארמון־המלך המפואר. וכמה ימים ששהה שם התגורר בשלושה חדרים עלובים במלון „אנגילסקי". ועם התפוררותה של האימפריה האדירה נפלה גם נסיכות ווארשה. המנצח היה הצאר אלכסנדר הראשון, וצבאו חדר לווארשה. גוזרי הגזירות אבדו פתאום את המשען לכוחם והיהודים נשמו לרווחה לשעה.

נציגי קהילת ווארשה לוחמים לזכויות־העם

משבר חדש בא על ארץ פולין. ובימי משבר קשה שבעתיים גורל היהודים. לקהילת־ווארשה היה כבר עתה נסיון רב וראשיה בגרו והבינו את תפקידם במטרופולין וגילו תבונה ומסירות לא לגבי עדתם בלבד, אלא כלפי כל הציבור היהודי במדינה.

פרנסי קהילת ווארשה עדיין לא היו „משכילים". הם היו יהודים פשוטים. יהודי בית־המדרש. יהודים שעלו לגדולה והתעשרו, אבל באורח־חייהם היו דומים לשאר „עמך" — בלבושם, בלשונם, בהווי חייהם. יהודים מגודלי זקן ומאריכי פיאה. ועל היהודים הללו הוטל עול כבד. עליהם היה להתייצב לפני הצאר הרוסי ושריו ולבקש מהם לבטל את הגזירות הקשות שהעיקו על יהודי פולין.

אחד מסימני הבגרות בפעולה ציבורית היה דבר הצטרפותם של מנהיגי קהילת ווארשה אל אחיהם העסקנים שבין יהודי רוסיה. בימים ההם הופיעו בין יהודי רוסיה שני שתדלנים, זונדל זוננברג מגרודנא ולאזר צילון מנייסביז, שתחילת הופעתם היתה בשנים 1812/13 במטה הראשי הרוסי. הם היו קבלנים־ספקים לצבא וכנראה, מינו אותם פרנסי ה„קהל" לשתדלנים, וסופם שהוכרו על ידי ממשלת הצאר כנציגים רשמיים של יהדות רוסיה (Депутаты Еврейского Народа) ונתקבלו לראיון מיוחד על ידי הצאר אלכסנדר, בברוכזאל, ביוני 1814. הצאר הודיע להם ש„הוא מרוצה מעבודת הקהילות היהודיות". והבטיח להוציא בקרוב „הצהרה ביחס לדרישות היהודים ובקשותיהם בקשר להטבת מצבם".

בתמיכת שתדלנים אלה הגיעו ראשי קהילת ווארשה בראשית פעולתם להישגים ניכרים: גזירת האיסור על המסחר במשקאות החריפים נדחתה עד הראשון ליולי 1815. ובקיץ 1814 יצאו פרנסי ווארשה, מיכאל אטינגר, וואלף מיכאל כהן ושכנא נוידינג, לבירת רוסיה (פטרבורג) וב־9 לאוגוסט 1814 הגישו לצאר תזכיר מפורט, כתוב צרפתית, על מצב היהודים בפולין.

פרנסי ווארשה דרשו בתזכיר להסיר את הגבלות החמס מיהודי ווארשה והמדינה, קבלו על האיסור להקים בתי־כנסת ולגור ברחובות מסויימים בווארשה,

על מס־הכשרות (מס־הבשר) ועל הגזירות לסחור במשקאות חריפים. ולבסוף דרשו שיווי־זכויות ליהודים עם שאר האזרחים.

פרנסי וארשה לא קיבלו שום תשובה לתזכירם. בו בזמן נסע הצאר אלכסנדר אל קונגרס הריסטוראציה בווינה. בדרכו ביקר הצאר אצל אחד מגדולי האצילים הפולנים, הנסיך צ׳ארטוריסקי, באחוזתו בפולאווי. נציגי האריסטוקראטיה הפולנית הגבוהה כבר שכחו את נאפוליון המשחרר המנוצח וחלקו כבוד למנצח הרוסי. ובין האריסטוקראטיה רמי המעלה בלטו הדמויות הפאטריארכאליות של שליחי קהילת וארשה בזקניהם הלבנים ופיאותיהם הארוכות.

אצילי פולין לא סייעו בידי שליחי היהודים להתקבל על ידי הצאר ולקבול לפניו על כובד המסים וההגבלות שהעיקו על חיי היהודים. התפקיד היחיד שמילא בכך נציג הממשלה הפולנית הזמנית בווארשה, הנסיך לובאצקי, היה של קטיגור על יהודי פולין: הוא מחה כנגד דחיית הגזירה על סחר המשקאות החריפים, שנדחתה לשנה שלימה...

הקונגרס הווינאי ושאלת היהודים

בווינה נתאספו מנצחי נאפוליון. מתוך שמחה וריקוד הכריזו על נצחונם על הקורסיקאני הגדול. ובחדרי חדרים ישבו נציגי אנגליה, רוסיה, ואוסטריה ופרוסיה ורבו על חלוקת השלל. ראש ממשלת אנגליה, לורד ביקונספילד (דיזרעאלי), גילה את כשרונותיו המזהירים באמנות הדיפלומאטית. מטרניך האוסטרי בא בתכניתו על סדר חדש באירופה. ועיני כולם היו נשואות אל ה״דוב הרוסי״, שהופיע בפעם הראשונה בלבה של אירופה. והצאר אלכסנדר שיחק בהצלחה את תפקידו של מושל ליבראלי ומתקדם.

בין השאלות המדיניות לסידורה מחדש של אירופה עמדה על סדר היום גם שאלת היהודים. לווינה הגיעו שליחים מן הקהילות הגדולות באירופה: פרנקפורט, ברלין, האמבורג, לקחת דברים עם גדולי הדיפלומאטיה ולנסות להשפיע עליהם — במוסר ובחשבון. הרוטשילדים, יחד עם אישים יהודיים מפורסמים אחרים, עמדו על המשמר. אפילו הצאר אלכסנדר הופיע כמגן היהודים... אכן, בקונגרס הווינאי נתקבלו בפעם הראשונה החלטות מכוונות לחסל את העוול שנעשה במשך דורות ליהודי אשכנז...

ומה על יהודי פולין?

ב־25 למאי 1815 הכריז הצאר אלכסנדר על הקמת מלכות פולין ועל תחוקתה. ובתחוקה זאת היה סעיף מעורפל על היהודים, ובו נאמר, שבעתיד יתפרסמו חוקים שיאפשרו ליהודים להשיג שיווי־זכויות...

סעיף זה נערך על ידי החוגים הפולניים בטוב טעם ובזהירות רבה. מצד אחד הופיעו כאן כליבראלים — דבר שבאופנה! — ומצד שני דחו את כל הענין לעתיד־לבא...

שליחי קהילת וארשה לא היו בווינה! האם סמכו על התזכירים שנמסרו לצאר בפטרבורג ובפולאווי? האם נתנו אימון ב״אוהב ישראל״ הנסיך צ׳ארטוריסקי,

שהוא ילחם את מלחמתם? בין כך ובין כך, לא הזניחו את ענינם. ואחרי הופעתו הדראמתית השניה של נאפוליון ומפלתו על ידי וואטרלו, כאשר בא הצאר אלכסנדר לפאריס, נמצאו שם שליחי קהילת ווארשה. ר' מיכלי אטינגר ור' וולף מיכאל כהן ור' שכנא נוידינג, בקפוטותיהם הארוכות ובקולפקים על ראשיהם, ישבו שם יחד עם הדיפלומאטים של מעצמות אירופה בטרקלין ההמתנה והמתינו לראיון עם הצאר...

יהודי ווארשה הפשוטים, שרוב ימיהם בילו בבית־המדרש ובחנות, פיתחו בפאריס הנכריה, שאת לשונה לא שמעו, פעילות דיפלומאטית קדחתנית, ובהצלחה. הם מצאו דרך לאחיו של הצאר, הנסיך קונסטאנטין, העתיד להיות נציבו בפולין — ובעזרתו הגיעו לחדרו של קיסר רוסיה, וחזרו וגוללו לפניו את תלונותיהם ודרישותיהם.

הפעם חזרו השליחים לווארשה עם הבטחת הצאר ועם מכתב מן הנסיך קונסטאנטין לסינטור נובוסילצאב, מושל ווארשה, „שיעיין בדרישותיהם הצודקות של יהודי פולין".

שליחי קהילת ווארשה לא הסתפקו בהבטחה בלבד, ובשעה שהצאר יצא לברלין יצאו הם אחריו. אכן, בברלין מצאו עזרה אצל גדולי הקהילה היהודית רבי ההשפעה. הם פנו כמו־כן אל הסינטור נובוסילצאב, הגישו לו תזכיר מפורט, ודאגו לכך שהתזכיר יגיע כמו־כן לידיו של הצאר הרוסי...

וההשובה שקיבלו היתה: שאלת יהודי פולין תיפתר בווארשה, בשעת ביקורו של קיסר רוסיה.

ראשית בגידתם של מתבוללי ווארשה

בנובמבר 1815 בא הצאר הרוסי בפעם הראשונה לבירת פולין. הוא בא במעמדו כמלך פולין והעיר ווארשה השתדלה לקבל את פניו ברוב פאר...

נציגי קהילת ווארשה המשיכו בפעולתם ובהשתדלויותיהם. הם האמינו בהבטחת הצאר ונתפסו ברשת ערמתם של הנסיך קונסטאנטין ושל הסינאטור נובוסילצאב. אותם יהודים פשוטים, שעמדו בראש קהילת ווארשה, לא ידעו את חוקי הדיפלומאטיה ולא הבינו שעבר זמנו של הקונגרס הווינאי. בנוכחותם של נציגי מעצמות־אירופה, נוח היה לו לצאר הרוסי ללבוש איצטלא של ליברל. עתה חזר „הביתה" ובבית אפשר להסיר מן הפנים את המסוה של דימוקראט ואוהב האנושות ויותר נוח למשול ביד חזקה ובזרוע נטויה של עריץ.

לזכותם של ר' מיכלי אטינגר ור' שכנא נוידינג צריך לומר, שלא הם בלבד טעו. טעו גם הדיפלומאטים הפולנים הערומים ונוכחו לדעת שאלכסנדר ערום מהם.

טופס התחוקה, שנערכה על ידי צ'ארטוריסקי והצאר הסכים לה בווינה, נשאר מודפס בבית־הדפוס. וווארשה לא היתה ווינה. בווארשה אין צורך לדבר צרפתית. בווארשה אפשר לדבר רוסית פשוטה... לא הבינו זאת לא הפולנים ולא היהודים והם התרוצצו והשתדלו והתחנפו והפצירו ו...ציפו.

בימי מבוכה אלה, הודיעו בפעם הראשונה על קיומם המתבוללים.

בעצם, נקראו מתבוללים על שם כוונתם ועל שם מעשי בניהם. הם היו משכילים־בוגדים, או בוגדים מתוך השכלה. הם קראו לעצמם בשם „נוטאבלים", חשובי עדה, ולאמתו של דבר היו עבדים נרצעים. „מתבוללים", כמפלגה בחיי הציבור, לא הופיעו אלא קרוב לשנת החמשים למאה הי"ט. ולשבחם של יהודי ווארשה נגיד, שכת זאת היתה לפי שעה קומץ זעיר שבזעיר בתוך האוכלוסיה היהודית. לפי הסטאטיסטיקה הרשמית היו אז בווארשה 16,000 יהודים. למעשה, היה מספר היהודים יותר מכפליים, אלא שרוב היהודים השתדלו לא להיות „רשומים" מחשש עינא בישא.

ובימים ההם כבר היו בין יהודי ווארשה לומדים מופלגים, גדולי־תורה, כגון ר' שלמה אייגר (בנו של גאון הדור ר' עקיבא אייגר), וגדולי היחס, צאצאיהם של גדולי ישראל מדורי דורות, שבניהם קבעו את מקום מושבם בעיר הבירה. יהודים אלה היוו את האריסטוקראטיה הרוחנית של יהודי פולין. לא הללו הם שקראו לעצמם „נוטאבלים" ולא הם התנשאו על אחיהם. ה„נוטאבלים" החדשים היו 26 יהודים שפרשו מן הצבור. מוצאם היה מפשוטי העם וגדולתם — בכסף שצברו והיו סוחרים ובנקאים עשירים. היו מהם שבאו, שנים אחדות לפני כך, מגרמניה. העיקר שבהשכלתם היה בבורותם ביהדות ויתרם התבטא בפולנית או גרמנית משובשת שבפיהם ובהחלפת הקפוטה בלבוש הגויי, בזלזול בכשרות ובגילוח הזקן...

בשמם של הללו פנה מוכר־הספרים נתן גליקסברג בתזכיריהם לצאר ובבקשת זכויות מיוחדות רק להם עצמם. בתזכיריהם הצהירו ה„נוטאבלים" שהם פרשו מן הציבור היהודי, התבוללו בין הגויים, גילחו את זקניהם, לבשו בגדי נכרים והם שולחים את ילדיהם לבתי־ספר נכרים והם מוכנים לקבל עליהם את עול המלכות והם מבקשים, איפוא, להבדיל אותם לטובה מתוך העדה היהודית ולהעניק להם „זכויות"...

השתדלויותיהם של „מתבוללי" ווארשה עוררו בוז בחוגי הרוסים והפולנים כאחד. הם לא קיבלו שום דבר בשכר „התנהגותם" הטובה, אבל בהם התחיל הקרע הראשון בעדה היהודית.

הנסיון של „המשכילים" לכבוש את קהילת ווארשה

החוג הקטן של משכילי ווארשה היה מבודד מכל הצדדים. הם פרשו מעצמם והתבדלו מן הציבור היהודי והחברה הפולנית נעלה את הדלת בפניהם. ואין צורך לומר שיהודי ווארשה האדוקים, התייחסו בבוז ובאיבה למגולחי הזקן והפיאות ולמפירי תורת ישראל. ואם האבות היו מהססים, חזרו בינתיים לווארשה בניהם הצעירים, שלמדו בברלין, והביאו אתם את תורת תלמידיו של מנדלסון באשכנז. משכילי ווארשה ניסו אז לכבוש את קהילת ווארשה.

רבים מתושבי ווארשה לא היו מרוצים מפעולותיהם של נציגי הקהילה. היתה התמרמרות על המסים הכבדים, שהיה מוטל על הקהילה לגבותם מן האוכלוסיה היהודית. כרגיל במקרים כאלה, היו טענות צודקות ובלתי־צודקות על תנאי חלוקת המסים. נצטרף לכך סכסוך, שפרץ בין חוכר מס־הכשרות, מיכאל אטינגר הזקן, ובין

שאר פרנסי הקהילה. המשכילים החליטו ששעתם הגיעה. הם התקרבו אל אטינגר הזקן, שהיתה השפעתו רבה, היו מתאספים בביתו ומטכסים עצה על כיבוש הקהילה בידיהם.

בניו של אטינגר הזקן היו נוטים אל המשכילים והיו מאפשרים לידידיהם לקרוא בביתו ספרים חיצוניים ו„לבלות את הזמן לגברים ולנשים בצוותא".

השלטון בקהילה היה בידי בעלי המאה. מבין כל הפרנסים — משה אהרן פירשטנברג, אייזיק שמואל, ניסן אדלבאום, שמואל לזר קרוננברג, יוסף אפשטיין וברק שמואלוביץ, בנו של שמואל זביטקובר — היה רק האחרון, הוא ברק זונגברג, בעלה של תמר'ל המפורסמת, חסיד, כל השאר היו מבין ה„מתנגדים". מזכיר הקהילה היה שכנא נוידינג והוא, כמזכיר מנוסה, עמד בקשרים טובים גם עם מיכל אטינגר...

משכילי ווארשה התחילו במלחמה כבדה נגדם. הם לא הסתפקו בגינוי הפעולה של שליטי הקהילה, שהאוכלוסיה לא היתה מרוצה בה, אלא ניהלו תעמולה בעד ההשכלה שיהודי ווארשה שנאוה שנאת־מות. ודבר זה דן אותם מלכתחילה לכשלון. כי, אם לא אהבו יהודי ווארשה את פרנסיהם, הרי שנוא שנאו את ה„אפיקורסים הברלינאים".

משכילי ווארשה עמלו הרבה. היו מתאספים בבית־המרזח של אחד שבתי ברחוב טוואררדה, מחליטים החלטות ומתכנים תכניות על כיבוש הקהילה. ולא בבית־המרזח בלבד. אחד הצעירים, בשם ווינברג, העיז ועלה על הבמה בבית המדרש והתקיף את חברי הקהילה והחברה־קדישא. ה„קהל" ענה בכרוז: לא להתווכח עם אפיקורסים... ובית־האוכל של שבתי נאסר, משום שהוא מאכיל מאכלות אסורים.

עתה נתעוררה רוגזת המשכילים וחזרו והתקיפו את אישי הקהילה ביתר חריצות. וחשובי העיר נתאספו (מרס 1814) באחד מבתי־המדרש של ווארשה לאסיפה דחופה, שדיוניה נשמרו בפרוטוקול שערך באידיש שכנא נוידינג (בארכיון הקהילה בווארשה).

הרב ר' אברהם אבאליה פתח את האסיפה ודיבר על סכנת ההשכלה הנשקפת ליהודי ווארשה ואנשי השלטון בקהילה יצאו בדברים חריפים נגד המשכילים ודרשו לפנות אל השלטון הזר, שמתפקידו הוא לשמור על עניני האמונה.

ר' ברק החסיד, התנגד לפנייה אל השלטון:

— יש עצה אחרת — אמר — ללחום באפיקורסים הברלינאים. עצה פשוטה וקלה. פתחו את שערי ווארשה היהודית לפני זרם החסידים ההולך וגובר בכל הארץ ולא יהיה צורך במלחמה נגד המשכילים. יהודי ווארשה ימצאו מגן ומחסה בחסידות...

אחרי נאומו ה„ריבולוציונרי" של ר' ברק — מספר דין־וחשבון של מזכיר הקהילה — השתררה דומיה עמוקה בבית־המדרש. הביטו הנאספים איש בפני רעהו ולא ידעו מה לעשות. אז עלה על הבמה רבי שלמה אייגר, בנו של רבי עקיבא, ונשא נאום חריף נגד החסידים, וסיים „שאין מכבים אש בשמן"!...

ר' שלמה אייגר היה מכובד על כל תושבי ווארשה לא בלבד בגלל אביו

הגדול, אלא משום שהיה מפורסם בתורה וביראה ואפילו ר' ברק החסיד לא העיז להתייצב כנגדו. אכן, נצחונו של ר' שלמה המתנגד על ר' ברק החסיד, היה נצחונם האחרון של המתנגדים על החסידים בווארשה: לא ידע ר' שלמה שבנו ר' לייבל עתיד "לנסוע" לקוצק ועתיד להיות, הוא גופו, אדמו"ר ואב לשושלת הצדיקים של לובלין.

כעבור זמן קצר שינה ר' שלמה גופו את דעתו ומבין שתי "הרעות", ההשכלה והחסידות, בחר בחסידות והסכים לדעת בעלה של תמר'ל. אשה זו שפתחה את שערי ביתה לפני מפיצי החסידות סייעה הרבה ל"הצפת" ווארשה בחסידים. ועם ריבוי החסידים נגמר ממילא, בכשלון גמור, נסיונם של המשכילים.

עזובים, מבוהלים, מורגזים על כפיית־טובה של "מורדי האור", התרחקו ה"מתבוללים" הלוך ורחוק מן הרחוב היהודי והחלו עוברים "לצד השני" ולזכות בשיווי־זכויות במחיר השמד...

המרד נגד ה"קהל" ותוצאותיו

אותו סכסוך בקהילה לא עבר בלי רושם. חיי העדה פסקו מהיות אידיליה פאטריארכאלית. מאחורי הקלעים של חוג המשכילים עמד אחד מתקיפי הקהל, ר' מיכאל אטינגר, שהיו חשבונות פרטיים בינו ובין שאר חברי הקהילה. וודאי נגמר הסכסוך בפשרה. שמו של ר' מיכאל אטינגר חזר והופיע בין שמותיהם של מנהיגי הק"ק ואז התמרד פרנס אחר, משה פירסטנברג. המחלוקת פרצה גם עתה לא לשם שמים אלא מטעם עסקי דממונא. משה פירסטנברג, שהיה תקיף בדעתו, סירב להיכנע לרצון חבריו, שיצאו ואיימו עליו בחרב פיפיות — בחרב החרם...

משה פירסטנברג, שהיה בעל בעמיו, אחד מגבירי ווארשה ונכבדיה, התקצף: חרם?! נגדי?!— היה לא תהיה! אני אראה להם!... והוא קיים את דברו.

ההרם לא היה נשק חוקי. בשנת 1797 — שלושים ושלוש שנים אחרי ביטול האוטונומיה שהיתה בידי וועד ד' ארצות — ביטל השלטון הפרוסי בנסיכות ווארשה את החרם ואסר את שימושו. אולם, היות והקהילה נשארה אחראית לפני השלטון לגביית המסים ולכל שאר החובות ה"אזרחיות" שהיו מוטלות על היהודים ואמצעי כפייה לא היו בידי הקהל — פרט לפנייה אל הערכאות, דבר שנמנעו ממנו בכל כוח, כדי למנוע את השימוש במלשינות הורסת הקהילות והיחידים — לא נשאר בידם אלא השימוש בחרם. אמנם קרה שפרנסי הקהילות השתמשו בנשק החרם לא לטובת הציבור, אלא להנאתם ולצרכיהם האישיים. גדולי ישראל התרעמו על תקיפים אלה — שגרמו במעשיהם לביטולו הרשמי של החרם — אולם לבטל את החרם לא הסכימו מחשש אנארכיה בחיי הקהילה, ולא מסרו את דינם לגויים.

משה פירסטנברג, הפרנס לשעבר, היה היהודי הראשון בווארשה שפרץ את הגדר. הוא ידע על פקודת השלטון הפרוסי בענין איסור החרם והוא פנה לעירית וארשה בהאשמה על חבריו לשעבר בוועד הקהילה. הוא האשים אותם בכמה פשעים חמורים: 1) השימוש בחרם. 2) מעילות בכספי הקהילה. 3) התחמקות

ממילוי פקודת השלטון. כראיה להאשמתו צירף לכתב ההלשנה טופס מהכרזת החרם, שהודבק על ידי שליח הקהילה בפתח ביתו...

בווארשה היהודית התלקחה מחלוקת מרה שגררה אחריה משפטים לפני הגויים, שלא היו לכבוד לציבור היהודי.

פרנסי ווארשה, ר' מיכאל אטינגר, ר' שלמה אייגר, ר' שלמה פוזנר ולייב שאולזון, לא הרדו שהשתמשו בחרם, אבל לא נמנעו מלנמק את הצורך בדבר. ועירית ווארשה, שהיתה מוצצת את כספי היהודים באמצעות הקהילה, היתה מרוצה ממהלך העניינים. אנשי השלטון קיוו להיוודע על הסודות של ה„קהל", מוסד הציבור היהודי, שתמיד היה חשוד בעיניהם.

והאינטלגינציה הפולנית בווארשה צהלה ושמחה. איצטלא של פרוגרס עטופות החוברות השונות שהתפרסמו נגד ה„קהל החשוך" ונגד היהודים. הופיעו כתבי־פלסתר אנונימיים, שמחבריהם מעידים על עצמם שהם בני דלת־העם, וידו של הגביר פירסטנברג ניכרת בהם...

אז ניתנה לעירית ווארשה ה„הזדמנות הכשרה" להניח את ידה על קהילת היהודים. אותם אנשי השלטון העירוני, שלא החמיצו שום הזדמנות למקח שוחד, לבשו עתה טלית שכולה תכלת, ובשם החוק והמוסר נעלו את משרדי הקהילה (1 ביאנואר 1820). פקידי העיריה העבירו את פנקסי הקהילה, את הארכיון וכל המסמכים אל בנין העיריה. הקושי היחיד שנתקלו בו היה: הפנקסים והמסמכים היו כתובים עברית ואידיש, והיה צורך „במתרגם שאינו חשוד"... ובינתיים באו פקידי העיריה אל פרנסי ווארשה ב„הצעות מיוחדות", שעל פיהן אפשר לסדר הכל... הבינו פרנסי ווארשה את הרמז. וה„שררות" ניצלו גם הזדמנות זו להתעשר על חשבון היהודים. המסמכים והפנקסים חזרו לידי בעליהם, ושני הצדדים היו מרוצים מן העסק.

בינתיים יצאה פקודת הקיסר משנת 1822 שביטלה את קיומו של ה„ק ה ל", התא האוטונומי לקיומם הציבורי של היהודים, וקהילת ווארשה, שחוסלה ככל קהילות ישראל ברוסיה ובפולין, קמה כמוהן לתחייה בדמות וועד בית הכנסת. (Dozór Bóżniczy).

אותו מרד של אחד מתקיפי יהודי ווארשה נגד שליטי הקהילה היה טיפה אחת בים הגזירות שגרמו לחיסול ה ק ה ל, כמעט שמונים שנה אחרי חיסול וועד ד' ארצות.

וועד יהודי

מאורע חשוב בחיי יהודי ווארשה היה הקמת וועד יהודי (3 ביאנואר, 1825) — וועד „בני הברית־הישנה" („Komitet Starozakonnych").

לפי פקודת הצאר הוטל על „הוועד היהודי" לעיין בכל התקנות שהוצאו עד עכשיו בשביל האוכלוסיה היהודית, להמציא לממשלה הצעות בדבר תחוקה אחת בשביל האוכלוסיה היהודית בפולין ובדבר האמצעים לשפר את חיי היהודים. לאמתו של דבר לא היה „הוועד היהודי" הזה שונה מן הוועד היהודי

שמינה קיסר רוסיה ל„סידור היהודים" בשנת 1823 ושמתפקידו היה להרחיב ולהעמיק את הגזירות שגזר הקיסר אותה שנה על יהודי רוסיה הלבנה: ליטול פרנסתם מידיהם ולגרשם מן הכפרים. הוועד הרוסי — שישבו בו נציגי כל המיניסטרים — הטיל על עצמו, מלבד כל ה„ישועות" שהבטיח ליהודים, „הפחתת מספרם במדינה" וממנו יצאה הגזירה להרחיק את היהודים מערי הספר (לפי הצעת מ ו ש ל פ ו ל י ן).

התנאים בפולין היו שונים במקצת, אבל רוח שלטונו של אלכסנדר הא' בסוף ימיו ורוח אחיו קונסטאנטין היתה אותה רוח — שהתאימה כל כך לרוחם של אצילי פולין ולוחמי החירות שלה בכל הדורות. בראש הוועד היהודי הועמדו... הכומר הבור קיאריני, שהיה שונא ישראל, צר מוח וצר לב שעוד עתידות צרות לישראל ממנו, וסטאניסלאב הוגא, הוא יחזקאל, בנו של המגיד מישרים מקוזמיר, שנמלט מחצר החוזה מלובלין — ונשתמד... על שניהם עוד ידובר להלן.

ליד הוועד היהודי הוקמה גם מ ו ע צ ה של יהודים. חברי המועצה היו כולם יהודי וארשה: יעקב ברגסון, בנו של ברק זוננברג, ר' מיכאל אטינגר, ר' שלמה אייגר, ר' שלמה פוזנר, יצחק יאנוש, יוסף אפשטיין, אברהם שטרן, תיאודור טאפליץ, חיים האלברשטאם והמזכיר: יאן גליקסברג.

חברי המועצה היו מסלתה ומשמנה של יהדות וארשה ולהם היתה השפעה גדולה על כל יהודי פולין. ביניהם היו כמו כן מייצגי המשכילים: גליקסברג, טאפליץ, יאנוש, ובין שני הצדדים עמד ר' אברהם שטרן, המתימאטיקאי והממציא הגדול, שהיה אדוק ומלומד גדול, והיה היהודי היחיד שנתקבל כחבר ה„חברה למדע הפולני". לוועד היהודי היו נציגים בערי השדה ואחד מהם היה — כנראה, בהשפעת בית ברק זוננברג — הרבי ר' בונם מפשיסכא, מנהיגם של חסידי פולין.

נאמני בית ישראל לא התייחסו באימון לוועד, הם ראו בו נסיון של הממשלה ומצדדיה המשכילים להכניס „תיקונים" בחיי היהודים בפולין. אם נכנסו כחברים לוועד, לא נכנסו אלא למען דעת מה עומד להתרחש ולעמוד על המשמר.

לכתחילה פתח הוועד בפעולות שנראו מכוונות לטובת היהודים. חבריו הציעו להקל את עול ההגבלות שהעיקו על חיי היהודים. אולם, הכוונות הטובות נשארו בתורת הלכה־ואין־מורים־כן. לעומת זאת, הראה הוועד מרץ רב ב„תיקון" השכלתם ומצבם המוסרי של היהודים והחליטו על ייסוד בית־ספר לרבנים, שיוליכו את העם בדרך הישרה, לפי אידיאל היהדות של הכומר קיאריני ומתבוללי וארשה.

אולם, אף ברבנים החדשים והמשכילים ב„וועד היהודי", שהוא עומד להקים אין די אמון ומשום כך יש להוציא את הרשמת הילודים והנשואים והמתים מידי הרבנים ולמסרם לידי הכמרים הקאתוליים. ואין בעלי ההצעה מסתירים את כוונתם: דרך זו תקרב את היהודים אל נושאי האמונה הצרופה...

הצעה זאת התאימה לרוחו הליברלית של הנסיך צ'ארטוריסקי באותו זמן שהביא לוארשה מיסיונרים פרוטסטאנטיים מאנגליה, כדי להפיץ את הנצרות בקרב היהודים. והיו כבר אז יהודים במועצה שהסכימו לדרך זו. טאפליץ וחבריו הדגו כבר אז, שהמוצא ההגיוני מהתבוללות הוא שמד. בעל ההצעה, קיאריני

היה כומר וממילא היה „מומחה" לעניני יהדות, ועל כן דרש כמו כן לאסור על היהודים את לימוד התלמוד המקלקל את מידותיהם.

אכן, הנציגים היהודים במועצה התנגדו בתוקף לתכניותיו של קיאריני. לשמחת היהודים נשאר „הוועד היהודי" קיים רק באופן רשמי, חבריו קיבלו שכר טרחה והסתפקו בכך. ואף־על־פי־כן, לא נשארה פעולתו מעל: התגברה השנאה ליהודים בגלל ההסתה שניהל קיאריני במידה מסויימת של רשמיות ליבראלית.

בינתיים הורע מצב היהודים בכל הקיסרות הרוסית. אלכסנדר מת ובמקומו בא הצריץ ניקולאי הראשון ויהודי וורשה יחד עם יהדות רוסיה כולה הרגישו את ידו הכבדה והאכזרית.

הדבר האחד שהשאיר הוועד היהודי בירושה היה בית־הספר לרבנים בוורשה, המוסד שגידל את אבירי ההתבוללות בין יהודי פולין.

בית־הספר לרבנים

בית הספר לרבנים בוורשה נוסד בשנת 1826, כ"א שנה לפני ייסודם של בתי־הספר לרבנים — למעשה: בתי הספר לשמד — בווילנה ובז'יטומיר. לאמתו של דבר, עתידים הללו להיות חיקויים רוסיים לבית־הספר הפולני שבוורשה. ההבדל בכ"א שנה היה הבדל ב„התקדמות" בין פולין לבין ליטא ורוסיה.

חוג המשכילים בוורשה היה קטן — כמה עשרות אנשים בסך הכל. משה טננבוים, סוחר עשיר וחסיד של מנדלסון זיכה את אחיו, בעזרת תיאודור טאפליק, בתרגום ה„ביאור" של מנדלסון לפולנית — באותה מגמה שבה נעשה תרגומו של מנדלסון למקרא: ללמד את היהודים לשון גויים. אולם, לא הרי יהודי וורשה כהרי יהודי ברלין. המאמצים למשוך את יהודי וורשה אל ההשכלה עלו בתוהו. ואז פנו מיטיבי העם אל השלטון „אוהב היהודים": הם מסרבים לקבל את עול ההשכלה, צריך לכפותם.

השלטונות הפולניים והרוסיים מצאו ענין רב בהצעותיהם של משכילי־וורשה. רוח פוליטיקת ההשכלה של יוסף הב' מאוסטריה והליבראליות הצבועה של אלכסנדר הא' באו כאן על סיפוקן יחד עם אפשרות של פעולה כנגד היהודים. אכן, זה היה ה ח ל ק ה מ ע ש י בהצעת המשכילים:

היהודים החשוכים מהווים סכנה למדינה. הם ייהפכו לאזרחים טובים אם יחדלו מלימוד התלמוד ויתחילו לדבר בשפת־המדינה...

העצה היא, לפיכך, בייסוד בתי־ספר ממשלתיים בשביל היהודים שהפולנית תהיה בהם שפת־הלימוד. ואמנם נפתחו בוורשה כמה בתי־ספר עירוניים על חשבון הקהילה היהודית. אלא מאי? יהודי וורשה גרסו: „אסיא במגן מגן שווי", וסירבו לשלוח את בניהם לשם ובתי־הספר נשארו בתי־חינוך לילדיהם של קומץ המתבוללים שהיו מסכימים לחנכם בבתי־הספר של הגויים — אילו קיבלום שם...

מתבוללי וורשה באו בהצעה חדשה: בכל האסונות והכשלונות ש ל מ א מ צ י ה מ מ ש ל ה ל מ ש ו ך א ת ה י ה ו ד י ם ל ה ש כ ל ה, א ש מ י ם ה ר ב נ י ם. הם, המנהיגים הרוחניים, עומדים על משמר ה„חשכות" ואותם יש

צורך לסלק. יש צורך לייסד בית־ספר לרבנים, שיחנך רבנים משכילים ונאורים, יראי הקיסר בלב שלם ואחריהם ילכו ממילא שאר היהודים. מצד הממשלה נדרשה החלטה אחת: יצא צו מאת המלכות שחניכי בית־הספר הזה בלבד רשאים לשבת על כסא הרבנות...

הממשלה הסכימה, כשם שהסכימה, כעבור עשרים שנה, לבתי־הספר שבווילנה וז׳יטומיר. וכי היתה דרך טובה ונוחה הימנה לפורר את היהודים, ולהפריד ביניהם ולהעבירם על דעתם—ואין לך מצוה גדולה מזו לשונאינו ולידידינו בגויים.

בראש מפעל זה עמד אז אנטוני אייזנבוים, איש בעל־השכלה ובעל מרץ, שונא תכלית שנאה את שלומי אמוני ישראל, הם ורבניהם וצדיקיהם. הוא היה הא י ד י א ו ל ו ג ה ר א ש ו ן של התנועה האסימילאטורית בפולין ועליו הוטל להיות המחנך הראשי והמנהל בפועל של בתי־הספר לרבנים...

ידע אייזנבוים שלמראית־העין יש להעמיד בראש בית־הספר אנשים אחרים, אנשים הנהנים מאימון היהודים וששייכותם לענין הרבנות מרובה משייכותו אליה, חיפש ומצא. גרו בווארשה שני אנשים שהיו מקובלים על כל הציבור: אברהם שטרן ויעקב טוגנדהולד. שניהם היו שומרי מצוות ושניהם היו מגדולי המשכילים. אברהם שטרן היה פילוסוף ומתימאטיקאי מפורסם גם מעבר לגבולות פולין. זמן קצר לפני כן הוזמן ללונדון וקיבל שם פרס בעד המצאה בשדה הטכניקה. אומרים, שבלונדון הציעו לו קתידרה באוניברסיטה, אולם, הוא סירב, מפני שלא רצה לעזוב את יהודי ווארשה. א פ י ל ו פולין כיבדה אותו, והיה חבר־כבוד באקדמיה למדעים ומלומדים פולנים היו שואלים בעצתו...

יעקב טוגנדהולד לא היה מלומד כחברו. אולם, הוא היה בקי בלשונות ובספרות, והביא אתו ממולדתו — גרמניה — השכלה אירופית במידה הגונה.

שניהם היו פקידים במשרד הצנזורה בווארשה ועשו מה שהיה ביכולתם כדי להקל את הגזירות נגד הספרות התורנית מצד הממשלה. אמנם על טוגנדהולד — אחיו של הצנזור וולף טוגנדהולד בווילנה — היו מרננים שהתבולל בין הרוסים והפולנים והשוחד היה אחד העיקרים במלאכתו.

גם הממשלה וגם המתבוללים היו מעונינים ששנים אלה יתנו את ידם להקמת בית־הספר לרבנים וקיסר רוסיה מינה, בצו מיוחד, את אברהם שטרן למנהל בית־הספר לרבנים בווארשה. אולם, שני פקידי הממשלה, שהיו ידיהם ממשמשות כל הימים בספרי ישראל, העיזו לצאת כנגד רצון הממשלה ואברהם שטרן אף שלח תזכיר מפורט אל השלטון ובו נימק את סירובו בנימוס רב ובבהירות גמורה: אין לאכוף על היהודים תיקונים בכוח ורק רבנים וגדולי־ישראל מסוגלים לעמוד בראש מוסד כזה...

אנטוני אייזנבוים נחל, איפוא, כשלון חמור, אבל לא נרתע לאחור. הוא עצמו עמד בראש בית־הספר לרבנים ואתו חבר מורים המתאימים לרוחו. המקצועות הכלליים היו בידי גויים — ושונאי ישראל בתוכם — ומקרא לימד אברהם בוכנר, בעל „יסודי הדת" כנגד התלמוד. עליו המליץ הכומר קיאריני.

מלחמה כבדה נתלקחה בקרב יהודי ווארשה. בראש מתנגדי המוסד עמד

רבה הכולל הראשון של קהילת ווארשה, רבי שלמה ליפשיץ, בעל „חמדת שלמה", ואתו היו ראשי הקהילה. אין צריך לומר שסתם יהודי ווארשה לא שלחו את בניהם לבית־הספר המוחרם. רק בני חוג המתבוללים פורקי־העול חינכו שם את בניהם... לרבנים. ההיסטוריון היהודי המתבולל מן הדור שלאחריו, הילארי נוסבוים, התאונן על „מורדי האור", שלא היו מרוצים על שבבית־הספר לרבנים לימדו תורה בגילוי ראש...

יהודי ווארשה קראו למוסד זה „בית־ספר למשומדים"... ולא טעו בהרבה. כעשרים שנה התקיים בית־הספר הזה. מחניכיו לא יצא אף רב אחד בישראל. ואולם, משומדים יצאו ממנו רבים. ואלה שנשארו ביהדותם, היו נושאי דגל ההתבוללות בפולין והיו מורים לשמד.

אכן, אנטוני אייזנבוים מילא את שליחותו. הוא הקים אסכולה של צעירים משכילים לטמיעה גמורה בין הגויים ופעלו בכיוון זה שנים רבות בין יהודי ווארשה ובמידה מסויימת הצליחו להפיץ את חידקי הטמיעה בציבור היהודי בווארשה.

חסקאלה שמדניק

הזכרנו למעלה את יחזקאל־סטאניסלאב הוגא בקשר לוועד היהודי, יחד עם הכומר קיאריני. הדמות הזאת ראויה לתוספת הארה גם מצד עצמו, גם בקשר לקיאריני, שהוגא הופיע כסניגור ליהדות וליהודים, כנגד קיטרוגו של אותו צורר ישראל. אכן, אחת מפעולותיו של קיאריני היו הרצאותיו על ארכיאולוגיה יהודית באוניברסיטה החדשה של ווארשה — מיסודם של הרוסים — שהיו קורס שיטתי לשנאת ישראל מן הסוג הפוגרומי. גם בנידון זה הקדימה פולין את גרמניה הנאצית.

יחזקאל הוגא נקרא בפי יהודי ווארשה בשם חסקאלה שמדניק, ונתקיימה נבואתם כי סופו שהתנצר וקרא שמו סטאניסלאב.

ומוזר: חסקאלה, שעמד כבר בימים ההם על מפתן השמד, לחם נגד אייזנבוים המתבולל...

הוא נולד בשנת 1791 בעיירה קוזמיר, ששם חי אביו ר' אברהם הוגא, המגיד דמתא, תלמיד חכם מחסידי „החוזה" מלובלין. יחזקאל נתפרסם בילדותו כעילוי ולפי האגדה החסידית הביא אותו אביו בילדותו לפני הרבי מלובלין. הביט בו ה„חוזה" ואמר לאביו: „בנך — תכשיט, והוא זקוק לשמירה מעולה". אמר ונאנח. ובהיותו בן שתים־עשרה נשא יחזקאל אשה, כנהוג בימים ההם. והעילוי הצעיר היה סמוך על שולחן חותנו, שהיה „גביר" העיירה.

פעם אחת בא אל בית חותנו סוחר מדאנציג, אשכנזי כשר בעל נימוסים אירופיים, בלא זקן ובלא פיאות. עשתה דמותו רושם על הנער והתחיל מעיין בספרים חיצוניים, עד שנתפרסם מהר כמלומד בלשונות הגויים „ממש כפריץ" ושמו הגיע לארמון הנסיך אדאם צ'ארטוריסקי, הקרוב למלכות, שהיה גר אז בפולאווי הסמוכה. הנסיך בא לראותו והציע לחותנו ללמדו על חשבונו ואחרי הפצרות רבות הסכימו החותן וחתנו, שיחזקאל יבוא לשעות אחדות לספריתו הגדולה, כי יהודי העיירה

קיוו על ידי כך למצוא חן ב„עיני השר הגדול". וכך התחיל יחזקאל לזלזל במנהגי ישראל וללגלג על החסידים ורבותיהם.

הוגא סיפר בעצמו לאלכסנדר צדרבוים כיצד שם בשבת בכיסו של אחד האברכים בביתו של „החוזה" מלובלין פיתקא חתומה בחותם שם הויה, והיה כתוב בה: „יעקב יצחק הרי אנת הוא מלכא משיחא", כדי ללגלג על ייחודיו של „החוזה" להביא את משיח. חסידים חשדו בדבר שהוא זיוף ויחזקאל עקר אז מלובלין.

האגדה החסידית שמה את הפתקה בכיסו של „החוזה" עצמו ומספרת ש„החוזה" קרא אותה ואמר אל יחזקאל:

— מי אתה, אני יודע, אולם חשבתי שלכל הפחות אין אתה „עם־הארץ". הלא חז"ל אמרו: „חותמו של הקדוש ברוך הוא אמת"... וה„חוזה" סיים: לך ועבוד עבודה זרה!...

מאותה שעה הפך שמו של יחזקאל הוגא ל„חאסקאלה שמדניק". כעבור זמן מה נעלם מקוזמיר, ואתו יחד נעלמה נערה בת 14, בתו של חייט, והשאיר בקוזמיר את אשתו עם שלושת ילדיה.

כעבור ימים אחדים הופיע צעיר יהודי עם פיאות ארוכות ושטריימל על ראשו בביתו של ראש־הצנזורה הממשלתית בוארשה, המלומד הפולני הפרופיסור חמיאלבסקי, ובידו מכתב המלצה מאת הנסיך צ'ארטוריסקי. הפרופיסור שמח על המציאה שבאה לידו, שלא יצטרך לסמוך על המלומדים היהודים שטרן וטוגנדהולד שהיו יהודים נאמנים.

יחזקאל גילח את זקנו ופיאותיו, לבש בגדי נכרים וקבע את דירתו, הוא ופילגשו, בבית קטן ברחוב נאלבקי, בשעה שעל היהודים עדיין היתה אסורה דריסת־רגל בסביבת נאלבקי. הוא התרחק מיהודים ועבד במשרדו של הנציב הצארי בצנזורה החשאית...

הצנזורים היהודים הרגישו בשינוי היחס אליהם, ונודע להם שיהודי יושב במשרדו החשאי של הנציב וטוגנדהולד הודיע על כך לשתדלן ברק ולאשתו תמר'ל. ופעם אחת, בשעת עבודתו במשרד, ניגש אליו המשרת ולחש לו: —

— יהודי עשיר אחד מבקשך לצאת אליו...

יחזקאל יצא ולפניו עמד ר' ברק, בנו של שמואל זביטקובר.

— Pan Podobny Starozakonny ? (אתה, כפי ששמעתי, יהודי?)

ויחזקאל עונה לו באידיש: —

יהודי, יהודי, ולא איזה סטארוזאקונני!...

יחזקאל נעשה בן בית אצל ברק ותמר'ל. הוא היה מספר להם על הגזירות המתרחשות לבוא והם כבר היו יודעים מה לעשות...

יחזקאל נעשה בינתיים לחשוב בחוגי הממשלה. לידיו מסרו לחבר סידור תפילה וספר דיני ישראל בפולנית („Modlitwy, nauki religji dla młodzieży Israelitów, przytem najważniejsze ustawy ceremonjalne").

בשנת 1823 החליטו בחוגי הממשלה, על סמך הלשנה מצד משכילי וארשה, לגזור על מעשיהם של החסידים ולסגור את ה„שטיבלאך" ולשרוף את ספרי

החסידים. הדבר נודע על ידי יחזקאל לברק ותמר"ל נתקבלה על ידי הנציב וביקשה ממנו לבטל את הגזירה.

ענה לה הנאמייסטניק: קיבלנו ידיעות שזאת היא כת מסוכנת, אבל אני מסכים שייערך וויכוח פומבי בין נציגי החסידים ובין מתנגדיהם לפני דיין נוצרי. והוא מינה ל„דיין" את אחד מגדולי פולין — את סטאשיץ. הטוען מצד המתנגדים היה אנטוני אייזנבוים, מנהל בית־הספר לרבנים, והטוען מצד החסידים היה יחזקאל. והרבי ר' בונם מפשיסכא הסביר: נגדנו יעמוד איש השוקע במ"ט שערי טומאה (אייזנבוים), ואין לנו איש השוקע במ"ט שערי קדושה. יופיע, איפוא, כנגדו שמדניק, שאין הטומאה אצלו פחותה מאשר אצל אייזנבוים...

מספרים שסטאשיץ שאל אותו: אתה היית חסיד ועזבת אותם, אם החסידות טובה כל כך, מדוע עשית כן?

החזיר לו יחזקאל: כך טבעי. כשהייתי בין החסידים למדתי סניגוריה עליכם, הנוצרים, אף על פי שאליבא דאמת לא ידעתי במה להגן עליכם. עכשיו כשאני נמצא ביניכם, אני יודע היטב למה אני מגן על היהודים. אולי עוד אשוב אל היהודים ועתה עליכם לנהוג ביושר ובצדק ולא למרר את חיי היהודים, כדי שאוכל להיות גם סניגורכם...

יחזקאל שהכיר את החסידות וספריה, סתר את כל טענותיו של אייזנבוים. ואז בא אייזנבוים בטענה, שריח של „מסירה" נדף מתוכה: החסידים פורשים מן הציבור!...

ענה לו יחזקאל מניה וביה: „מוטב לה לממשלה שיהיו היהודים מפולגים ביניהם לבין עצמם...".

הנימוק האחרון הכריע את הכף ובאוגוסט הוציא הנאמייסטניק פקודה שאסור להציק לחסידים.

בביתה של תמר"ל התאספו גדולי החסידים לסעודת מצוה והאגדה החסידית מספרת שבאמצע הסעודה פנה ר' בונם מפשיסכא אל יחזקאל ואמר: יחזקאל, שום דבר לא יעזור לך. אתה תהיה בן העולם הבא...

זמן קצר אחרי כן התנצר יחזקאל, כדי להינצל מדין הערכאות על היותו בעל שתי נשים... הלך והשתמד, הוא ופילגשו וילדיו... מעתה היה בריה חדשה ופטור מכל העבירות...

בינתיים עלה כוכבו של מלומד חדש, הכומר קיאריני, חציו איטלקי וחציו צרפתי, שבא לווארשה והציג את עצמו כמלומד גדול בתלמוד.

הוא החל לפרסם מאמרים וחוברות נגד היהודים ודתם והבטיח לתרגם את התלמוד לצרפתית וקיבל על חשבון זה סכום כסף גדול מקיסר רוסיה...

ואולם, במקומו של התלמוד העתיק קיאריני את תלמודו של אייזנמנגר Entdecktes Judentum, הספר הקלאסי לשנאת ישראל, וקרא לחיבורו החדש בשם Théorie du Judaisme.

בחוגי המשכילים בפולין וגם בחצר הקיסר בפטרבורג עשה הספר רושם רב. קיאריני התפאר במלאכתו. מכל הצדדים שיבחוהו. אף הוא העליל על היהודים

שהם זקוקים לדם־של־נוצרים בפסח, וניתנה לו „הזדמנות כשרה" שנעלם ילד נוצרי. הילד נמצא אחר־כך ואת היהודים האסורים שיחררו. בא ספרו והשכיח את מפלתו ויהודי וארשה פחדו לחייהם ולתורתם.

אז יצא המשומד יחזקאל הוגא נגד הצורר קיאריני בכפר פולני שנטל מן הפתיחות שבזוהר „תא חזי" (Tuchazy czyli rozprawa Żydach w warszawie).

בספרו הוא בוחן את פרטי דבריו של הכומר ומראה שאין הלה יודע בין ימינו לשמאלו בתלמוד, וכל דבריו בשקר יסודם.

פתאום נעלם יחזקאל מווארשה והופיע בלונדון אצל המיסיון. הוא תירגם לעברית את ספר המיסיון, „נתיבות עולם" של מק־קול, המלא חירוף וגידוף על דת ישראל, שנדפס באותיות רש"י ובלשון תלמידי־חכמים.

הוגא היה חותנו של פין, הקונסול האנגלי המפורסם בירושלים.

נחום סוקולוב מספר, שכעבור כמה שנים חיבר יחזקאל עצמו ספר מלא תהילות ותשבחות לתלמוד ולדת ישראל. סוקולוב דיבר בלונדון עם בתו של המיסיונר האנגלי קול, מחברו של „נתיבות עולם", והיא סיפרה לו, שהוגא „נשתגע" ונעשה לחסיד התלמוד...

ויעקב טוגנדהולד מספר בזכרונותיו (כתב היד נמצא בארכיון של קהילת וארשה) שבשנים האחרונות חי יחזקאל בניו־יורק כחוזר בתשובה. הוא חזר ליהדות וחי בדחקות כמוכר עתונים ברובע היהודי.

חסידי וארשה הישישים שעוד זכרו את חאסקלה שמדניק היו אומרים בחיוך נתקיימו בו דברי הרבי ר' בונם מפשיסכא: „שום דבר, לא יעזור לך, תהיה בן עולם הבא"...

פרק יא. בין מרד למרד

יהודי וואַרשה במרד 1831

בשנת 1831 פרץ בפולין המרד השני נגד שלטון הרוסים.

יהודי וואַרשה פנו לראשי המורדים והצהירו כי הם נכונים להשתתף במלחמת השיחרור של פולין. הם קיבלו את התשובה האפיינית: כיצד אנחנו יכולים להרשות שדם יהודי יתערב בדמם האציל של הפולנים? ומה תגיד אירופה, שאנחנו לא יכולנו להשיג את עצמאותנו בלא להיעזר בזרועות היהודים?

ההמון נתן תשובה יותר ברורה. הוא התחיל בפרעות ובשוד ברובע היהודי.

בפקודה מיום 11 בדצמבר 1830, נאמר בפירוש שאין לקבל יהודים לצבא הלאומי. והיהודים לא פסקו מהשתדל שיואילו לקבלם. יותר מזה: ראשי הקהל הציעו, שהיהודים ימשיכו להעלות את סכום המס המיוחד שהיה מוטל עליהם כפדיון השירות. המיניסטר לעניני פנים של הממשלה הזמנית השיב שאין לו סמכות מספיקה, שיוכל למלא את בקשתם.

יוסף, בנו של הקולונל היהודי ברק יוסלביץ', גבור מרד קושצ'ושקו, שנפל על יד קוצק, התכוון ללכת בעקבות אביו הדגול, וטרח ליסד גדוד יהודי מיוחד.

אולם, ראשי קהילת וואַרשה התנגדו לתכניתו. הם היו מלומדי נסיון. עדיין זכרו את טבח פראגה וידעו שהפולנים לא שינו ולא ישנו את יחסם העוין אל היהודים, על אף כל הקרבנות שהללו הביאו ועתידים להביא לטובת הארץ. הם קראו ליהודים להשתתף במרד, אולם, לא המליצו על גדוד יהודי מיוחד.

רק כאשר נתמנה הראביא אוסטרובסקי לראש הצבא הלאומי, פנה בדברים אנושיים אל היהודים ומיד פנו אליו צעירי המשכילים בוואַרשה והלכו והתגייסו.

הנה קטע מאגרתם אל אוסטרובסקי:

„הקידמה והאורה המורגשות בכל מקום, מרבות את זוהרן מדי יום ביומו בפולין, אשר לפנים שימשה מופת לאומות אחרות".

„סימן מובהק לכך היא תשומת־הלב החרוצה אל היחסים והסדרים הנוגעים ליהודי פולין... אחרי הצללים אשר האפילו זמן כה רב את העבר העצוב, נפתח עתיד מזהיר מעורר גיל לפני ידיד אמת של האנושות"...

„אנחנו הנמנים על העם הזה, ויש לנו הכבוד להיות חברים במשמר הלאומי, נשמור עד עולם את זכר יום כ"ד של החודש הזה (ינואר 1831), היום, שבו הואיל הוד מעלתו להשמיענו את קולו הנלבב והודיענו בשם הממשלה את התקוה המתוקה לעתידם של בני אמונתנו".

ההמשך מלא דברי תודה וחנופה. אין להוסיף אלא שאז, בינואר 1831, כבר דאגה הממשלה הארעית והדיקטאטור שלה כיצד למסור את וואַרשה לידי הרוסים ולצאת בשלום — לעורם ולרכושם — מעסק המרד. וגם מכתב זה לא נתפרסם ברבים אלא אחרי חיסול המרד, בימי האמיגראציה, בחוץ־לארץ, בצרפת, בשעה

שחלק ממעוררי המרד להנאתם ניגנו על נימי הכנור של דימוקראטיה וזכויות העמים, וחלק אחר המשיך עוד שם בדרכיו הקודמות, מתוך אמונה שהגאולה קרובה...

הראביא אוסטרובסקי, שפירסם בצרפת ספר בזכות שוויון אזרחי ליהודים, מספר בו:

„יהודי ווארשה תפסו בתאוה את ההזדמנות הזאת, שהבטיחה להם עתיד מוצלח יותר. הם באו מרצונם למשרדי הגיוס של לגיונות המשמר הלאומי, אם כי יכלו להיפטר מכך בתשלום סכום מסויים לרשות העיריות, לצרכיו הכלליים של המשמר הלאומי... ובייחוד שהשירות עלול היה להרחיקם ממנו, מפני שנעשה בתוך העיר, אשר האויב היה מופיע לעתים קרובות על יד חומותיה. ודבר זה דרש פעילות מצד כל אזרח ועמידה במצב הכן אחת לארבעה ימים. ובכל זאת, אני אומר, לבשו היהודים ברצון את מדי המשמר הלאומי, ומכיוון שהיה קיים בענין זה תנאי־ולא־יעבור — הקריבו רבים מהם את זקניהם, שהיו מגדלים אותם עד אז כדרך היהודים הפולניים; ואולם, חשוב מזה הוא שהם הוכיחו באופן־שאינו־רגיל את אדיקותם ודיוקם בשירות. ומעולם לא נענש איש מהם".

אוסטרובסקי מציין שהנוער היהודי, בייחוד יוצאי בתי הספר הכלליים, היו קנאים למקצוע חדש זה...

ובכל זאת, המצב היה כבר כזה שהיה הכרח לבטל את התנאי־ולא־יעבור, והתמונות שנשארו מאותם ימים שמרו על דמויות היהודים מגודלי זקן ופיאות, מהם במדים מהם בשטריימלים, וכלי זיינם עליהם, בהגינם על המטרופולין של מדינת העבדים, הגרועים שבמשעבדיהם ומדכאיהם בכל הדורות.

אוסטרובסקי עצמו מספר, באיזו אכזריות של שופכי־דמים־לתיאבון, רצחו חיילי המהפכה את היהודים, „המרגלים" המדומים, שנפגשו להם בדרכם. ואותו אוסטרובסקי, הגנרל של המשמר הלאומי, כתב במכתב אל צ'ינסקי (סופר פולני אוהב־ישראל באמת, בנו של מי שהיה מזכיר בית פראנק באופנבאך), שעמל — בפאריס — בהקמת אגודה לשיווי זכויות ליהודים בפולין... הכבושה: „כמפקד ראשי של המשמר הלאומי, בווארשה, ניסיתי לקבל את היהודים בגדוד הזה... ואוכיח שהשתדלותי לא היתה לשוא. לא מצאתי התנגדות אלא אצל כמה חנוונים צרי־לב ואצל כמה פקידים שהיו דומים לפייטן שהיה מיניסטר המלחמה, אשר נאומו בסיים יישאר מצבת עולם לרעיונותיו האנטי־ליבראליים, שנתכסו בצעיף של פאטריוטיות נמלצה... אנחנו היינו הגורם הראשון לטינתם של היהודים... לפי ידיעתי לא נמצא אף יהודי אחד בווארשה שעסק בריגול ואני מכיר רבים מהם שהתכוונו להכנס לצבא...".

ר' שלמה פוזנר — שידובר עליו להלן בקשר עם פיתוח חיי הכלכלה בפולין — סיפק לצבא־המרד חינם אריגים לבגדים מבית־החרושת הגדול שלו בקוכארי, מלבד כספו שבו תמך בתנועה. כאשר פגשו אותו הפאטריוטים בדרך, אותו ואת בנו וגיסו, עינום והביאום בימי־קור יחפים לווארשה, ורק הודות להתערבותו של קצין גבוה ניצלו מן התלייה. והמקרים בווארשה ובסביבה היו מרובים.

ואפילו אחר כך, באמיגרציה הפוליטית בפאריס, בשעה שהמאיור בניובסקי הגבור והמשורר מיצקיביץ׳ ואחרים טיפלו בשאלת מתן זכויות־אזרח ליהודים — לעתיד לבוא — התנגדו לכך בייחוד אנשי ההשכלה, ובראשם יואכים ליליוויל, המלומד הליבראלי, שהיה בקשרים עם אליקים כרמולי וחכמי־ישראל אחרים. הוא טען: „איני אוהב את היהודים... הם מרגלים... עלוקות... בוגדים... ילכו־נא לאסיה. איני מאמין אף למשומדיהם עד הדור השישי. זה הוא גזע ארור".

והוא היה ראש הוועד הפוליטי הדימוקראטי, שהיה צריך לפרסם כרוז אל היהודים — שכוונתו הממשית היתה אצל רבים, לזכות בסימפאטיה של היהודים הגדולים בצרפת לפעולתם!

מה עשה בניובסקי? הפיץ שמועה — וכנראה היתה אמת — שליליוויל הוא נכד למשומד, ומכאן פחדו ושנאתו... ודבר זה הועיל, וליליוויל נעשה לידיד היהודים וחתם על הכרוז המפורסם אל „עם ישראל", כנשיא הוועד הלאומי של הפולנים בצרפת...

אכן, ראשי קהילת ווארשה לא טעו. תושבי ווארשה הנוצרים לא שינו את יחסם ליהודים אחרי דיכוי המרד. בשבילם היו היהודים מתחרים ונשארו מ ת ח ר י ם.

אחרי דיכוי המרד חזרו החיילים היהודים לבתיהם. אולם, הם כבר היו אנשים אחרים. מגולחי זקן, לבושים בגדי נכרים, לא היו נזהרים במנהגי ישראל וצר היה להם המקום בווארשה היהודית, בת ההווי המסורתי.

והם הם שחיזקו את החוג הקטן של משכילי ווארשה. הם הביאו אתם מטען קל מאוד של השכלה, אבל כבד היה המטען של חוצפה ויהירות שהביאו אתם אחרי שטעמו טעמם של חיי מלחמה.

היחסים בין שני הצדדים באוכלוסיה היהודית הלכו והתחדדו והחריפו. היו פורצות תגרות. אכן, יהודי ווארשה עם פייבל־שמש המפורסם בקהילה, לא היו יכולים להביט בשוויון נפש על פורצי הגדר. והמשכילים — מחוסרי־ההשכלה — התרחקו מחיי היהודים ואצל הפולנים לא מצאו סעד.

בחוצות היו הפולנים לועגים להם ולפולנית המשובשת אשר בפיהם ולבגדיהם, שהיו מכוונים להיות אירופיים, וברובע היהודי היו קוראים להם סתם „עוכרי ישראל"... רבים מהם מצאו נחמה ב„זרועות הטובות והפתוחות" של הכנסיה הקאתולית... והיתר נלחמו בשנאה ובחימה שפוכה בחסידות, ולעתים תכופות היו משתמשים באמצעים שלא היו כשרים למהדרים.

רבי איצ׳ה מאיר, הרבי מגור, בעל חידושי הרי״ם

באותו זמן קם בווארשה כוח כביר בקרב החסידים. עלה שמשו של רבי איצ׳ה מאיר, הראשון לבית הצדיקים של אדמור״י ג ו ר. חסידותו באה לו ממקור ראשון: הוא גדל בחצרו של המגיד מקוז׳ניץ. הוא עבר לווארשה לבית חותנו ר׳ משה חלפן, אחד מעשירי ווארשה. חותנו היה נושא ונותן בעסקים גדולים עם אצילי פולין וגם בשביל חתנו העילוי פתח חנות־מנופאקטורה. בחנות היתה עסוקה

אשתו ורבי איצ׳ה מאיר היה יושב והוגה בתורה ימים ולילות. שמו נתפרסם מהר בין גדולי־התורה והוא גם היה מרביץ תורה ברבים. צעירי ווארשה היו נמשכים לביתו ולומדים ממנו תורה ויראת־שמים.

העדה היהודית בווארשה היתה מפולגת למחנות שונים של חסידים ומתנגדים, אולם, רבי איצ׳ה מאיר היה מקובל על כולם. ולאטו נעשה ר׳ איצ׳ה מאיר אחד מעסקניהם הפעילים של חסידי ווארשה. הוא ראה את הסכנה שהיתה צפויה מצד המתבוללים התקיפים והעשירים ונלחם בהם ללא־חת. אולם, גם הם לא העיזו נגד שר־התורה. גם משכילי ווארשה התייחסו ביראת־כבוד לאישיותו, והוא, יחד עם חברו וידידו רבי יצחק׳ל מווארקי, הביא אותם, לעתים לא נדירות, לעמוד לימינו, על אף דעותיהם השונות, ולסייע לביטול הגזירות המיוחדות נגד היהדות בנוסח ישראל סבא. כנראה, הכיר רבי איצ׳ה מאיר את הרבי ר׳ בונם מפשיסחא בביתם של ברק ותמר׳ל, ומן היום הראשון לפגישתם דבק בו, ועשהו רבו.

והאגדה החסידית מספרת: כשרבי איצ׳ה מאיר פסק מלבוא לקוז׳ניץ, חלשה דעת בנו של המגיד, ושלח שליח מיוחד לתלמידו הדגול של אביו. אולם, רבי איצ׳ה מאיר לא עזב את פשיסחה, ואז פגעה בו מידת־הדין, ובניו מתו עליו בזה אחרי זה.

בביתו הפצירו בו: חזור לקוז׳ניץ...

ורבי איצ׳ה מאיר היה עונה אחרי כל אסון: „ה׳ נתן וה׳ לקח...״.

אחרי פטירתו של הרבי ר׳ בונם, קיבל עליו ר׳ איצ׳ה מאיר את מרותו של חברו וגיסו רבי מנדלי, הרבי מקוצק, — שהוא־הוא שעשהו לרבי — ואחריו הלכו חסידי פשיסחא. רק אחר פטירת הרבי מקוצק עבר ר׳ איצ׳ה מאיר לגור הסמוכה לווארשה, וקיבל שם רבנות, והיה לאדמו״ר הראשון לבית גור.

בניגוד לאחרים מגדולי החסידות לא היו לר׳ איצ׳ה מאיר יריבים. מעריציו ראו בו את מנהיגם, המתנגדים הכירו בו את שר־התורה, את מחבר הספר „חידושי הרי״ם״, והמשכילים נאלצו להיכנע לפני אישיותו הנעלה.

אין תימה, איפוא, שהרבי איצ׳ה מאיר כבש את ווארשה היהודית והשליט בה אווירה של חסידות. בעל „חידושי הרי״ם״ והרבי מקוצק, היו בשנים אלי בין תומכי המרד, והיו נאלצים לעזוב את פולין, ויצאו לזמן קצר לברודי, בגליציה האוסטרית.

והאגדה החסידית מספרת: בימי המרד היו מארגניו זקוקים לכסף. וכרגיל פנו אל היהודי, לחותנו של „חידושי הרי״ם״, ר׳ משה חלפן. חתניו, הרבי מקוצק ורבי איצ׳ה מאיר, החליטו שלטובת היהודים צריך ר׳ משה להפקיר את כספו. באו ה„פריצים״ לביתו של ר׳ משה, חתמו על חוזה אפותיקאי, על בניניה של עירית ווארשה (החוזה נמצא בארכיון של עירית ווארשה). אולם, אשתו של ר׳ משה חלפן סירבה להפקיר את כל רכושה בעסק ביש זה, ישבה על חבית מלאה דינרי־זהב שעמדה בקרן זוית, ואמרה: אני לא אתן...

נכנס רבי איצ׳ה מאיר לחדר לבוש קאפוטה של משי וגרבים לבנות ושטריימיל על ראשו. הפריצים קמו ממקומותיהם מבוהלים ממראהו ורבי איצ׳ה

מאיר פנה לחותנתו ואמר: כך צריך להיות... קמה אשתו של ר' משה ממקומה וענתה: אין להרהר אחרי דברי ר' איצ'ה מאיר...

אחרי שובו מברודי לוואַרשה שינה ר' איצ'ה מאיר את שם משפחתו מרוטנברג לאלטר. אולם, השלטונות חשדו ברבי איצ'ה מאיר. וכאשר בשבעה לספטמבר 1843 פנתה הקהילה אל עיריית וואַרשה, וביקשה למנות את ר' איצ'ה מאיר אלטר לאחד מרבני וואַרשה, ביקשה העיריה לדעת מה עשה וְהֵיכָן היה רבי איצ'ה מאיר בימי המרד של שנת 1831... והאישור מעיריית וואַרשה לא נתקבל אלא בשנת 1852...

רבי איצ'ה מאיר קיבל תגמול אפייני תמורת עזרתו למורדים: בראשית המרד פרצו הפורעים לחנותו ושדדוה.

אף לאחר שר' איצ'ה מאיר קבע את מקומו בגור, לא הפסיק את קשריו עם וואַרשה. ושם גם נפטר בשנת תרכ"ו והובא לקבורה בבית־העלמין ברחוב גנשה.

ביקורו של משה מונטיפיורי בוואַרשה

אחרי דיכוי המרד — נובמבר 1831 — הכבידו נציגיו של ניקולאי הראשון העריץ את ידם על יהודי פולין. מצבם של יהודי פולין התחיל להיות דומה למצב אחיהם במחוזות שצורפו לרוסיה, ששם נחטפו ילדי ישראל להשמדה ולשמד בצבאו של הקיסר העריץ.

אימה ופחד נפלו על יהודי פולין.

וליהודי וואַרשה הגיעה שמועה רחוקה על שר וגדול בישראל שקם להושיע את אחיו הנרדפים בכל הארצות. אגדות נרקמו בוואַרשה היהודית על אישיותו של משה מונטיפיורי. בבתי־המדרש בוואַרשה היו מספרים שמלכים ושרים עומדים על פתחו וממלאים את רצונו, שהמלכה ויקטוריה באנגליה האדירה אינה עושה דבר בלא להיוועץ במשה מונטיפיורי. גם ידעו בוואַרשה מה פעל השר מונטיפיורי למען אחיו האומללים בדמשק הרחוקה.

ואז החליטו ראשי העדה בוואַרשה לבוא בדברים עם המושיע והמציל שקם בישראל ולבקשו לבוא לעזרתם. לכתוב אליו — פחדו, אימת הצנזורה של העריץ פאשקיביץ' נפלה עליהם. יצאה משלחת מיהודי וואַרשה ללונדון. הם נסעו כסוחרים...

משה מונטיפיורי הבטיח לשליחי וואַרשה להשתדל למענם והוא פנה (1842) לציר רוסיה בלונדון בהצעה, שיורשה לו לבוא לפטרבורג על מנת להתייצב לפני הצאר בענין יהודי רוסיה ופולין...

כנראה, לא השתוקק הצאר הרוסי אותה שעה לראות את פני מונטיפיורי. ולא בא מונטיפיורי לפטרבורג אלא בשנת 1846 ונתקבל בהוקרה ובכבוד על ידי הצאר. ומפטרבורג נסע מונטיפיורי לווילנה. השתדלן היהודי רצה לראות במו עיניו את צרת ישראל. ומשם בא לוואַרשה. יהודי וואַרשה התכוננו לקבל את פני „השר בישראל" בהפגנה המונית. אולם, פאשקיביץ' לא הרשה אלא לפרנסי הקהילה לקבל את פניו בשיר־תהילה מיוחד בשפה העברית והפולנית.

עד־ראיה מספר על ביקורו של מונטיפיורי בוואַרשה:

„בימי שהותו בווארשה ביקר (מונטיפיורי) אצל הנאמיאסטניק (נציב), הנסיך פאשקיביץ'. הנסיך קיבלו בכבוד הראוי וגם הזמינו לארוחת־הצהרים. אולם, הסיר משה, הנאמן לדתו, סירב והסתפק באכילת פירות וטה. זה היה ביום שישי לשבוע. בערב רצה הנאמיאסטניק לשלוח אותו הביתה במרכבתו. אולם, סיר משה וויתר גם על כבוד זה באופן מנומס. ואז הגיעה מרכבתו, ומפאת השבת הלך מונטיפיורי ברגל, לפני מרכבתו, מן הארמון עד המלון וילנסקי ברחוב טלומצקה. האוכלוסיה היהודית ליוותה בהערצה את האיש, שעל אף מעמדו הגבוה, על אף המידאליות ואותות ההצטיינות, שהיו רקומים בזהב בבגדיו, שמר אמונים לדתו ונזהר בדיני ישראל.

סיר משה היה בווארשה יחד עם אשתו, הלידי יהודית ודוקטור לוי. בימי שהותם היה ביתם פתוח לרווחה לפני כל איש. יהודית האצילה קיבלה את פני האורחים, בלי הבדל דת ומעמד, באדיבות. השולחנות היו תמיד ערוכים במאכלים ובמשקאות שבהם קיבלו את האורחים. סיר משה ביקר בכל המוסדות היהודיים בלוית הד"ר לוי ופרנסי העיר.

כאילוסטראציה, באיזו אהבה והוקרה קיבלו בווארשה את פניו, תוכיח העובדה, שראש קהילת ווארשה, מתתיהו רוזן הנכבד, ישב בעצמו על הדוכן, במקומו של העגלון, ונהג במרכבתו של מונטיפיורי...". עד כאן דברי העד.

וכנגדו מספרת האגדה החסידית:

עשירי ווארשה המשכילים היו בין מארחיו של משה מונטיפיורי, ובתחבולות שונות מנעו בעד הרבי מגור, רבי איצ'ה מאיר והרבי מוואַרקי, רבי יצחק'ל, להתוודע לאורח הדגול. ביום האחרון בלבד, לפני שעזב מונטיפיורי את העיר, עלה בידי שני אדמו"רי פולין להתקבל אצלו.

הם קבלו לפניו על הגזירה, שב„חדרים" יהיו נאלצים ילדי ישראל ללמוד לימודים חיצוניים. ואז ענה להם משה מונטיפיורי:

— אני יהודי פשוט. אינני למדן. יגיד את דברו הרב ד"ר לוי, המלוה אותי. והרב לוי אמר: איני יכול להשתוות אליכם בידיעת התורה, צדיקי פולין ורבניה, אולם, שאלה יש לי אליכם: אלמלא למד מרדכי הצדיק לשונות זרות, לא היה יכול להבין את מזימות בגתן ותרש, ומי יודע מה היה מקרה היהודים בימי המן הרשע?...

על שאלה זו השיב הרבי מגור: — אדרבה, מן העובדה הזאת אנחנו למדים את ההיפך: לו למדו היהודים שפות זרות, כי אז היו בגתן ותרש נזהרים מלדבר בנוכחותו של מרדכי על מזימתם נגד המלך אחשורוש...

— ובכל זאת — שאל מונטיפיורי — הרי צריך שאחד ידע את הלשונות, כמקרה מרדכי...

— אי משום הא — החזירו לו צדיקי פולין בביטול — אנו מסתפקים בך ואנחנו נתפלל שאתה תחיה עד ביאת המשיח...

השתדלויותיו של מונטיפיורי לא הביאו תוצאות ממשיות. הוא פנה בתזכיר מפורט אל הצאר, והצאר הסכים למילוי דרישותיו של מונטיפיורי. אולם, פאשקיביץ' ויורשו, הנסיך גורצ'אקוב, לא עשו שום דבר של ממש.

ובכל זאת היתה הופעתו של מונטיפיורי מאורע מדיני בשביל היהודים. שליטי ווארשה נוכחו לדעת, שחיי היהודים אינם הפקר, ושדעת הקהל באירופה מתענינת בשאלת היהודים. ומן הצד השני קיבלו יהודי ווארשה מן הביקור הזה עידוד וחיזוק במאבקם הקשה והממושך. חמישה ימים בילה משה מונטיפיורי בווארשה, וימים אלה היו ימי חג ושמחה לעדה היהודית כולה. משה מונטיפיורי לא שכח את יהודי ווארשה ועד החורבן האחרון נשמרו בארכיון הקהילה מכתבים, שהעידו על הקשר המתמיד בין מונטיפיורי ובין קהילת ווארשה.

פרק יב. המצב הכלכלי של יהדות ווארשה במחצית הראשונה של המאה הי"ט

החל מעשר השנים האחרונות של המאה הי"ח ועד אמצע המאה הי"ט עברו וזעזועים קשים ועמוקים בחיי עדת ישראל בפולין בכלל ובחיי יהודי ווארשה בפרט. הזעזועים הללו היו קשורים במאורעות המדיניים המכריעים, שקבעו את תחומה של מדינת פולין ופגעו בראש וראשונה כרגיל בחלשים שבין החלשים — ביהודים.

מאורע רדף מאורע. השלטונות החליפו במהירות הבזק אלה את אלה ואת חייה של המטרופולין: חלוקת פולין ומשטר רוסי ואחריו שלטון הפרוסים ומיד זרח כוכבו של נאפוליון, נסיכות ווארשה, ושוב — הקוזאקים בשערי העיר, ואחריהם התסיסה המהפכנית וימי המרד של 1831 — כל המאורעות הללו השאירו רשמים עמוקים בחיי תושבי הבירה, שמטבעה היתה רגישה יותר מערי השדה לזעזועים מדיניים.

המאורעות הביאו אתם גם שינויים ניכרים מאוד במספר התושבים היהודיים בווארשה.

לפי המפקד הרשמי בשנת 1807 היו היהודים בנסיכות ווארשה 8% מן האוכלוסיה הכללית, אולם, בערים היוו היהודים 27,9 אחוז למאה. האוכלוסיה של ווארשה מנתה אז 68,411 נפשות וביניהן 11,911 יהודים.

אחר שנתיים נמצאים כבר בווארשה 14,601 יהודים.

אולם, הנה הגיעו סערות המלחמה של שנות 15-1812 ובעקבותיהן באה ירידה מחרידה באוכלוסיה בפולין, ירידה, המגיעה עד לידי 15%.

ירידה זאת פגעה עוד יותר ביהודים. המספרים מעידים הרבה על הטראגדיה היהודית שנתחוללה בשנות הסערה. הנה עברה שנת מלחמה אחת ובשנת 1813 כבר נמצאים בווארשה לא יותר משמונת אלפים יהודים!

לאן נעלמו ששת אלפים יהודים? קשה לענות על שאלה זו. במקורות ההיסטוריים אין למצא לה פתרון. אפשר רק להסתייע בהשערות המתקבלות על הדעת: רבים נספו בסערה, רבים, נהרסו חייהם הכלכליים והיו נאלצים לקחת את מקל־הנודד בידיהם.

סוף־סוף שככה הסערה. ושוב אנחנו נתקלים בחיים יהודיים תוססים בעיר הבירה. שוב היו הרוסים השליטים בווארשה. הם לא התייחסו באיבה גלויה לאוכלוסיה. אדרבה. הם השתדלו לרכוש את אימונם. הם חיסלו את המרד ודבר זה גרם לשגשוג כלכלי גדול, במיוחד בווארשה.

רק 15 שנה עברו. ובמשך זמן קצר זה הלכה האוכלוסיה וגדלה ובתוכה גם האוכלוסיה היהודית. בשנת 1830 היו כבר בווארשה 123,535 נפש וביניהם — 31,384 יהודים. לפי זה היוו יהודי ווארשה 25,4% מכלל התושבים בעיר הבירה. אולם, במסחר ובתעשיה תפסו היהודים מקום רב מזה, והם מילאו תפקיד מכריע בחייה הכלכליים של העיר.

הראביא אנטוני אוסטרובסקי, בעל חיבור על הצורך ב„תיקונים" בחיי היהודים בפולין, מתאר את תפקידם של יהודי ווארשה:

„אפשר להודות שאין בפולין שום מסחר מלבד הסחר היהודי. אין תגרנות, אלא יהודית בלבד (חוץ מאי־אלה מקרים יוצאים מן הכלל). מיהו המספק? — יהודי. מי מספק לצבא בימי מלחמה מזון והלבשה? — היהודי".

„אני זוכר, — ממשיך המחבר — כהיום, את ההערצה שבה דיברו הקציניים הצרפתיים על היהודים, שהיתה יחד עם זה סאטירה נמרצה על האצילים הפולניים, בימי המסע של נאפוליון בפולין. הם אמרו: „אין אנחנו יודעים אם היהודים מפריעים אתכם או אתם מפריעים את היהודים להתקדם. רק זאת אנחנו יודעים, שבפולין אין סדר ואין נוחיות. אולם, דבר זה אנחנו אומרים לכם: לולא היהודים, היינו סובלים על אדמת פולין הפוריה רעב ומחסור בכל".

והמחבר־האציל הפולני מסיים: „הגברת שמואל (אשתו של שמואל זביטקובר) מפראגה וברק המפורסם (בנו של שמואל זביטקובר) נתקבלו בכבוד גדול על ידי המצביאים הצרפתיים, בעוד שהללו התייחסו בבוז לנסיכים, גראפים וסינאטורים".

הראביא אוסטרובסקי לא הגזים. במחצית הראשונה של המאה הי"ט מילאו עשירי־ווארשה היהודים תפקיד מכריע לא בלבד בחיי עירם, אלא אף בחיי הארץ כולה.

לא שמואל זביטקובר וברק בנו בלבד, אלא עוד יהודים רבים אחרים בווארשה היו חלוצי המסחר והתעשיה בפולין. אחד מהם היה הבנקאי היהודי שמואל ליאופולד אנטוני פרנקל. פרנקל לקח לאשה את בתו של שמואל זביטקובר, שכבר היה שמה עתליה טארסה. הבאנק שלו היה ברחוב בילאנסקה, ורבים המסמכים הרשמיים המעידים על הלוואות גדולות שהלווה הבנקאי היהודי לשלטון, והשלטון לא חסך ממנו את תודתו.

מלבד משפחת זביטקובר נמצאה בימים ההם חבורה שלמה של ספקים יהודים גדולים. החשובים ביניהם היו: לייבל אסטרייכר (נכדיו היו מלומדים פולניים מפורסמים — ביניהם גדול הביבליוגראפים הפולניים — ותפסו מקום נכבד בין החוקרים), אהרן משה פירסטנברג, משה קרנר, שלסינגר, מ. ש. אייזנברג, שמואל הירשל, ע. ש. נלקן, הלל מושקוב, בנימין יוסף אדלברג (נכדו היה אחד הפקידים הגבוהים בממשלת פולין האחרונה) ואחרים. הללו היוו אחר כך את צמרת „החברה" היהודית המתבוללת.

יהודי ווארשה היו גם האקספורטים והאימפורטים של פולין. בשנת 1815 השתתפו ביריד המפורסם של לייפציג 1657 סוחרים יהודים מפולין (לעומת 143 נוצרים) וביניהם תפסו סוחרי ווארשה את המקום הראשון. בין סוחרי ווארשה שהיו בלייפציג אותה שנה, היו, מלבד ה„שועים" ששמותיהם נזכרו, הבנקאי המשכיל קניגסברגר, מתלמידיו של משה מנדלסון, דוד יצחק לאנדסהוטר, שמואל קרוננברג (אביו של גדול החרשתנים ליאופולד קרוננברג), לוי סאלינגר, יצחק שמעון רוזן (אביו של העסקן הווארשאי מתתיהו רוזן), משה אייזנברג ורבים רבים אחרים.

יהודים עשירים אלה זכו להנחות חשובות מן השלטון, שהיה זקוק ליזמתם, למרצם ולכספם.

על יד פיתוח המסחר היו יהודי וארשה עסוקים בהקמת התעשיה. ב־1825 הקים העסקן־המשכיל והתלמיד־חכם, מן הפאטריציים היהודים בווארשה, שלמה פוזנר, בית חרושת גדול של אריגים, באחוזתו קוכארי. בית־חרושת זה היה אחד הנסיונות הקונסטרוקטיביים לפרודוקטיביזאציה של המוני היהודים בפולין ותולדותיו הן פרק מענין בתולדות מלחמת היהודים על קיומם בפולין. התוצרת של בית החרושת היתה מכוונת לספק את צרכי הצבא. באותה תקופה עדיין לא היתה קיימת דיפרנציאציה כלכלית ברורה בין שטחי המסחר והתעשיה ויהודי וארשה מילאו את שני התפקידים יחד. ביתר דיוק: הסוחר הפך לבעל־תעשיה בשעה שמצא סיכויים לכך בשוק המקומי.

נוסף על כך היו הבנקאים היהודים בווארשה מספקים את האמצעים להקמת בתי־חרושת רבים, והיו כאן, כבמקומות אחרים, מן הראשונים לארגן את התעשיה על יסודות פינאנסיים ולא חרשתיים־מסחריים בלבד.

הפאטריציאט הנוצרי בווארשה הביט בעין רעה על הצלחתם של היהודים, אולם, כבר הרגיש בשינוי הזמנים. ואף־על־פי שהיו היהודים משוללי זכויות אזרחיות, אי אפשר היה לחדש את הפריבילגיון של אי־הסובלנות ליהודים. אמנם, נסה ניסו ב־1817 להקים ארגון של סוחרים „שכולו תכלת" — בלי יהודים — אולם, עמדתם הכלכלית של היהודים היתה איתנה די־צרכה, ועוד בה בשנה נאלצו הגויים להזמין לחברתם האצילה גם את הסוחרים היהודים — הסוחרים העשירים ביותר — והם החלו מכינים רשימה של בעלי־עסק יהודים, המותרים לבוא בקהל.

הוויכוחים באגודת הסוחרים הנוצרים היו סוערים למדי ונמשכו כמה שנים ורק ב־1821 ניתנה ליהודים דריסת־רגל בארגונם. במסמכי אגודת הסוחרים בווארשה נשמר דוקומנט יקר־ערך משנת 1822 על־אודות 48 סוחרים גדולים, שהיו מעסיקים פקידים ועובדים, שזכו להיות חברים באגודה. מלבדם נתקבלו כחברים גם שני „מתווכים מושבעים": הנריק סאמולסון ולודביג קרוננברג.

ב־1829 הרחיקו הסוחרים היהודים לכת בדרישותיהם, וכבר תבעו זכות דעה בהנהלת האגודה, והיו להם מועמדים משלהם: הרמן אפשטיין, חלוץ תעשית הסוכר בפולין, תיאודור טאפליץ, ר' שלמה אייגר (בנו של הגאון רבי עקיבא) וסימוני כהנא. אולם, השנים הראשונים בלבד נבחרו. בין חברי האגודה היו: אדם אפשטיין, יוסף אפשטיין, מוריצי לוי, לווין, סאלינגר, מ. ס. פלטוי (בנו היה אחד הרופאים היהודים המפורסמים ביותר ומלומד בעל פרסום עולמי), מ. גורדון, י. ס. רוזן, מיכאל ברגסון, הירשנדורף ורביץ.

כדי להבין את חשיבותם הכלכלית של 45 הסוחרים הנזכרים, יש לציין שבווארשה כולה לא היו רשומים אלא 63 סוחרים נוצרים גדולים. ואין המספר של 45 הסוחרים היהודים משקף את עמדתה הכלכלית של יהדות וארשה באותה תקופה. אליבא דאמת, היה מספרם של הסוחרים היהודים עולה בהרבה על מספר הסוחרים

הנוצרים. בין יהודי וארשה היו בעלי־עסקים ואילי־כסף גדולים מאלה שנתקבלו כחברים באגודת הסוחרים. דבר זה אנו למדים ממסמכי קהילת וארשה. במסמך משנת 1825 אנו מוצאים רשימה של 123 תושבים בעיר, שעליהם הוטל מס מיוחד לפדיון משירות הצבא. את המס הזה היו מטילים רק על הגדולים והעשירים שבין היהודים. ודוקא היהודים, שעליהם הוטלו הסכומים הגדולים ביותר של מס־הצבא, אין שמותיהם נמצאים בין חברי אגודת הסוחרים! וולף רוזנברג, משה (מושק) דוד פייבוש, נפתלי הירשהורן, ד. ל. הירשפלד וה. ש. לוויצוויג הכניסו לקופת הקהילה יותר מ־500 זהובים כל אחד ו־7 אחרים יותר מ־400 זהוב כל אחד.

מן האמור בחוברת אנונימית שנתפרסמה בוארשה בשנת 1819 (Prośba czyli usprawiedliwienie się ludu wyznania starego testamentu w Królestwie Polskiem) נודע לנו שיהודים בלבד, שרכושם עלה ל־2 מיליון זהוב והכנסתם לא היתה פחותה מ־300,000 זהוב לשנה, היו מעלים מס „רקרוטובה" יותר מ־400 זהוב לשנה. ואם כן, היו בשנת 1825 בוארשה 12 מיליונרים יהודים!

למותר לשער, שמחמת חשש עינא בישא היסטו המיליונרים היהודים להיכנס לאגודת הסוחרים...

בשנת 1831 בא מפנה לרעה במצבה הכלכלי של פולין בכלל ויהדות וארשה בפרט. עקב המרד הלאומי העניש המשטר הצארי את האוכלוסיה והוטל מכס כבד (15%) על היצוא מפולין לרוסיה ולעומת זאת בוטל המכס על היבוא מרוסיה.

משבר כלכלי קשה עבר על הארץ, ופגע פגיעה עמוקה בתושביה, יחד עם המשבר המדיני. עשירי היהודים בוארשה, ובראשם קרוננברג, בני אפשטיין ואחרים, גילו אז את כשרונותיהם ומרצם להתגבר על כל הקשיים, והמשיכו בפיתוח המסחר והתעשיה.

הפינאנסיירה היהודית הגדולה בוארשה מילאה באותם ימים תפקיד בלכלי מדרגה ראשונה לטובת פולין כולה. אולם, לא כל יהודי וארשה חיו חיי עושר ורווחה. שכבה דקה בלבד יכלה להרשות לעצמה חיי מותרות ועושר. הרוב הגדול, רוב מניינה ובניינה של יהדות וארשה, היה נאלץ לעבוד ולעמול קשה מאוד, ופרנסתו ניתנה להם בזיעת אפיים ובעמל כפיים.

רק 22% מיהודי וארשה, מאלה שהיו עסוקים במקצועות של מסחר, היו עשירים (956), 21% היו אנשים בינוניים ו־56.4% היו עניים, שהיו פטורים מתשלום מס הקהילה.

והנה קצת מספרים משנת 1843 על החיים הכלכליים של יהודי וארשה. בסך הכל נמצאו אז בוארשה 10,399 מועסקים, והם היוו 26 אחוז מן האוכלוסיה היהודית, ומהם היו כשבעת אלפים עסוקים בעבודות שונות, ובעיקר במלאכה, ורק 3,431 יהודים (33% ממספר המועסקים) עסקו בפרקמטיה.

הנה לפנינו רשימה של משלמי מס הקהילה משנת 1844, המשקפת את המציאות היהודית בוארשה:

משלמי מס קהלת וארשה בשנת 1844

המקצוע	מספר הנישומים לפי רשימת 1843	עשירים	בינוניים	מספר הנישומים בפועל	אחוז העשירים
בנקאים, בעלי הון, בעלי בתים, בעלי עסקים וחוכרים	412	201	52	159	38,3
בעלי בתי־מרזח ומסעדות	327	114	104	109	33,3
סוחרים, תגרנים, "טנדטניקים"	1,645	465	605	575	34,9
"קומיסיאנטים". מורשים מיופי־כוח	59	23	7	29	49,2
בעלי־מלאכה, ספסרים, סוחרים ארעיים	1,706	126	112	1,468	86,3
	4,149	929	880	2,340	56,4

הנה לפנינו תמונה מן המסחר היהודי באותם ימים:

מספר היהודים העסוקים בפרקמטיה בשנת 1843 בווארשה

המקצוע	המספר	%
עסקי כסף:		
בנקאים	13	4,7
חלפנים	20	
מלווים ברבית	130	
ספקים וקומיסיאנטים	120	3,5
סוחרים, חנונים	770	23,5
תגרנים:		
במלח	67	8,7
בחבואה	99	
ביערות ועצים	36	
בטבק	33	
בזכוכית	23	
בנרות	41	
מוזגים ובעלי־מסעדות	327	9,5
סוחרי־רחוב וטנדטניקים	769	23,5
ספסרים ותגרנים ארעיים	983	26,6
	3,431	100,0

התמונה לא היתה משמחת. לא היו עסוקים בעבודה אלא 26% מיהודי וארשה, ורובם אנשים שרמת־חייהם היתה למטה מבינונית.

ודוקא נגדם, נגד התגרנים העלובים, התנהלה מלחמה שלא פסקה מצד השלטונות. עליהם היו גוזרים גזירות ונגדם היתה מתנהלת הסתה פרועה. הסוחרים

הנוצרים היו שוטמים את היהודים כתמיד, אולם, קשה היה לפגוע בעשירים, ואילו בדלת העם, קל היה הדבר לנקום, כמאז ומתמיד.

במטען כלכלי זה נכנסו יהודי ווארשה לתקופה חדשה, תקופת המחצית השניה של המאה הי"ט, שבה החל התהליך המהיר של האינדוסטריאליזאציה בפולין. ב־1850 הוסר גבול המכס בין פולין ורוסיה, אחרי עשרים שנה של קיום עונש קיבוצי של פולין בעוון המרד. חזרו ונפתחו לפני ווארשה השווקים הגדולים של רוסיה.

יהודי וארשה — גורם כלכלי מכריע

התקרבה ובאה תקופה חדשה בשביל יהודי פולין בכלל ויהודי וארשה בפרט: תקופת האמנסיפאציה. מעתה יוטלו תפקידים חדשים ואחראים על שכמם של יהודי המטרופולין.

האם היו יהודי וארשה מוכנים למלא את תפקידם? המציאות הוכיחה שהאוכלוסיה היהודית בווארשה עמדה על הגובה הדרוש ולא הכזיבה. הם היו מושפלים ונרדפים בידי שכניהם, מוכים בידי שלטון העריצים של משרתי הצאר, מדוכאים בהגבלות שונות ומשונות בחייהם, בסחרם, באמונתם, מגורשים מפעם לפעם מרחוב לרחוב ומרובע לרובע, נטולי כל זכויות אנושיות, ואפילו הזכות להתלבש כרצונם (גזירת 1845).

ועל אף הכל החזיקו יהודי וארשה מעמד, לחמו לקיומם, הדפו בשקידה ובמרץ כל נסיון להעבירם על דתם ולבגוד, ונלחמו על אופיים הלאומי, גידלו את בניהם לתורה ולהווי של חיים יהודיים מקוריים, ולא זו אף זו — הם עשו את וארשה למבצר של חסידות ושל יהדות צרופה, והצליחו להיות כ ו ח כ ל כ ל י מ כ ר י ע בחיי המדינה כולה.

המסחר בווארשה נמצא בידי היהודים, על אף כל ההגבלות והאיסורים. כוח החיים עלה על כוחם של חוקי הרשע והגזירות. תיירים מחוץ־לארץ קבעו שהמסחר בפולין נמצא בידי היהודים וראשית כל, בידי יהודי וארשה.

מה שראה האנטישמי גירינג...

אפייני הוא תיאורו של הגרמני האנטישמי צ. גירינג (בספרו: „Warschau, eine russische Hauptstadt", 1844) מיהודי וארשה:

„העשירים הגדולים ביותר בווארשה הם היהודים. אילי כסף אלה חוכרים את מונופולין הטאבאק, ההגרלה, מסי־הדרכים, וכדומה, ומושיבים במשרדיהם וחנויותיהם את בני דתם. הם משתתפים באופן ניכר באספקת הצבא הרוסי, בארגון מפעלי־מדינה שונים, כגון: מכרות־הברזל, מונופולין המשקאות החריפים, מסי היהודים וכדומה. המסחר היהודי מתרכז בעיקר ברחוב פראנצישקאנסקה, ואוי ואבוי ללקוח בבואו לרחובות היהודים, ובעיקר לפראנצישקאנסקה. מיד מתנפלים עליו הסוחרים מגודלי הזקן, בעלי 15 עד 20 חנויות. אחד מציע לו פרווה נהדרת ואריגי משי, השני — עניבות יפות וכובעים, השלישי — מזוודות, הרביעי — דגים מלוחים, נקניקיות ומלפפונים, החמישי — ספרי גיטו, ספרי לימוד וכדומה"...

כך מתאר האנטישמי גירינג את הרחוב היהודי. אולם, הלקוחות הנוצרים לא חששו כלל מפני ה„סוחרים מגודלי־הזקן". והאריסטוקרטיה הפולנית וקציני

הצבא הרוסים ואישי הפאטריציאט בווארשה, שלא הצטיינו באהבה יתירה ליהודים, באו כולם דוקא אל הרובע היהודי, לזכות שם במקחיהם.

כנראה ידעו יהודי וארשה לארגן את מסחרם כך, ש א י א פ ש ר היה לא לבוא אליהם. וכיצד השיגו את כל זאת יהודי וארשה? על שאלה זאת השיב פולני שונא־ישראל, הסופר קראשבסקי: היהודים אינם שכורים, הם אוהבים עבודה וחיים צנועים...

בין 1850 — 1870

בשתי עשרות השנים הראשונות במחצית השניה של המאה הי"ט, חלו שינויים עמוקים בחייהם הכלכליים של יהודי וארשה. שורה של מאורעות מדיניים (חיצוניים ופנימיים) וכלכליים, גרמו למפנה חדש במצבה של יהדות וארשה.

ב־10 בנובמבר 1850 הסירו השלטונות את גבול המכס על היצוא מפולין לרוסיה, ובאחד ביאנואר 1851 הפחיתו עד כדי 50% את המכס ליבוא מחוץ־לארץ. על ידי כך קיבלו המסחר והתעשיה של יהודי וארשה דחיפה עצומה קדימה.

מלחמת קרים (1853—1855) סייעה הרבה לפיתוח המסחר היהודי בווארשה. הצבא הרוסי היה זקוק למצרכים רבים, היבוא לרוסיה דרך הים השחור כמעט שנפסק, ולפני הסוחר והתעשיין היהודי בווארשה נפתחו אפקים חדשים.

ב־1862 נפתחה מסילת־הברזל בין וארשה ופטרבורג, ועל ידי כך הוקל בהרבה הקשר בין יהודי וארשה ובין שווקי־רוסיה. ואחרון אחרון — חיסול ה„פאנשצ'יזנא" (1864) — שיעבוד האכרים לאדונים האצילים — הביא לסוחר ולחרשתן היהודי בווארשה צרכן חדש, צרכן גדול — את ה א כ ר שהפך מאריס משועבד לבעל בעמיו.

ולבסוף, הריפורמות היהודיות וביטול ההגבלות, פתחו דרכים חדשות לפני הסוחר היהודי. אין תימה שרבים מיהודי וארשה עזבו את המלאכה, ועברו לעסוק במסחר.

הנה מספרים טיפוסיים על פיתוחו של המסחר היהודי בווארשה על חשבון המלאכה:

יהודי וארשה העסוקים:

		במסחר	בתעשיה	במלאכה	במקצועות אחרים
בשנת	1843	3,113 (30,1%)	66 (0,6%)	3,348 (32,2%)	3,919 (37,1%)
בשנת	1862	5,095 (42,4%)	55 (0,5%)	1,695 (14,1%)	5,991 (43, %)

ממספרים אלה אנחנו למדים, שמספרם של הסוחרים היהודים בווארשה עלה מ־30,1% עד 42,4%, ולעומת זאת פחת מספרם של בעלי־מלאכה מ־32,2% עד 14,1%!

האם הביאו הזמנים החדשים גם שינויים במבנה המסחר היהודי בווארשה? על שאלה זו ניתנת לנו תשובה מאלפת בטבלה הבאה:

תמורות במסחר היהודי בווארשה בין 1843—1862

ענפי־מסחר	1843		1862	
	פעילים	%	פעילים	%
בנקאים	13		20	
חלפנים ובעלי הון	150		349	
סוכני־הגרלה	—		28	
ס"ה	163	5,3	397	7,6
חוכרים:				
בתים	29		131	
"תשלום הבשר"	1		—	
ס"ה	30	1,4	131	2,5
מונופולין:				
טבק	73		108	
יין־שרף	12		336	
מלח	67		93	
ס"ה	152	5,0	537	10,3
סוחרי תבואה	99		44	
" יערות	36		39	
ס"ה	135	4,3	83	1,6
סוחרים וחנוונים	867	28,0	2,102	40,4
ספקים	61	2,0	45	0,9
סוכנים	59	2,0	119	2,3
מוזגים ובעלי־מסעדות וכו'	327	10,7	234	4,5
רוכלים	643	20,7	1,232	23,9
טנדטניקים	126	4,0	196	3,7
הובלה	556	17,0	150	2,3
ס"ה	3,119	100,0	5,226	100,0

אם נוסיף למספרים אלה את בני־המשפחה של הסוחרים, באים הכלכלנים לידי מסקנה, הרי שב־1862 התפרנסו ממסחר בווארשה בס"ה 22,214 יהודים, ומהם היו 6,718 עסוקים בעסקי ממון ובמסחר הגדול והבינוני (30%), 2,694 (12%) היו מוזגים ובעלי־מסעדות ו־12,802 (58%) היו סוחרים זעירים וספסרים.

והנה מספרים כלליים על פרנסתם של יהודי ווארשה בשנת 1863, בהשוואה לתושבי ווארשה הנוצרים:

התעסוקה המקצועית של נוצרי ווארשה ויהודיה בשנת 1862 :

המקצוע	האוכלוסיה הנוצרית				
	ראשי משפחה	עוזרים	משפחה	יחד	%
פקידים ואנשי־פנסיה	6,564	—	12,801	19,465	19,8
מקצועות חפשיים	2,243	168	2,646	5,057	6,8
חקלאים	1,054	101	1,809	2,964	3,2
בעלי בתים וחוכרים	2,186	—	6,404	8,590	6,8
אשראי ובעלי הגרלות	122	49	277	448	0,4
מסחר	2,661	1,307	4,163	8,131	8,0
הובלה	466	488	1,102	2,056	1,4
תעשיה	182	1,479	1,010	2,671	0,5
מלאכה	4,445	7,741	14,509	26,695	13,6
עובדים במשק בית	6,774	—	1,291	8,065	20,6
מקצועות אחרים	2,224	21	1,556	3,801	6,7
ללא מקצוע קבוע	4,223	—	2,629	6,852	13,0
	33,144	11,354	50,197	94,705	100,0
	האוכלוסיה היהודית				
פקידים ואנשי פנסיה	12	—	39	51	0,1
מקצועות חפשיים וכלי קודש	694	127	1,755	2,576	5,4
חקלאים	170	—	95	265	1,3
בעלי בתים וחוכרים	994	—	2,758	3,752	7,6
אשראי ובעלי הגרלות	397	184	1,579	2,150	3,0
מסחר	4,548	2,103	13,413	20,064	35,5
הובלה	150	119	571	830	1,2
תעשיה	55	303	413	771	0,4
מלאכה	1,695	1,847	6,662	10,204	13,4
במשק בית	1,940	—	1,130	3,070	15,1
מקצועות אחרים	679	1	222	902	5,3
ללא מקצוע קבוע	1,526	—	1,124	2,650	11,8
	12,860	4,684	29,761	47,285	100,0

בשתי הטבלות אנחנו רואים: ראשית: התושבים הנוצרים עסוקים בעיקר בפקידות ובמקצועות חפשיים (53,3%) והיהודים עסוקים ברובם בפרקמטיה ובמלאכה (69,3%). שנית: במסחר, אשראי ובהובלה מוצאים את פרנסתם 23,044 יהודים ורק 10,635 נוצרים. זאת אומרת, שבערך שבעים אחוז של המסחר בווארשה נמצאים בידי היהודים.

והנה מספרים על ענפי המסחר השונים שבהם היו עסוקים באותה תקופה יהודי ווארשה:

היהודים בענפי־המסחר של ווארשה בשנת 1862

א. ענפי המסחר החפשי	מספר הכולל	מספרם של היהודים	% היהודים
אשראי ומשרדי הגרלה	2,598	2,150	82,6
סחר־חוץ:			
סוחרים	222	144	65,3
סוכנים	662	437	66,0
סוחרי פנים:			
סחר סיטונאי ובינוני	1,660	983	59,2
גלנטריה	149	60	40,1
בהמות וסוסים	309	302	97,9
עץ	224	214	95,5
זכוכית	223	150	67,2
יין	400	326	81,5
מוכרי ספרים	300	119	39,3
רוקחים	296	130	43,3
תכשיטים	368	208	58,2
	6.411	5,223	80,2
ב. מונופולין:			
טבק	793	464	58,7
מלח	529	340	64,1
יין שרף, וואדקה	3,615	1,596	44,1
	4,937	2,400	48,8
ג. המסחר הזעיר:			
חנוונים	5,686	5,090	89,2
סוחרי רחוב	5,541	4,145	74,8
טנדטניקים	1,112	1,112	100,0
מוכרי סחבות	115	30	26,1
חלבנים	176	98	26,1
בעלי מרחץ	166	51	30,7
מתווכים	2.487	2,327	93,1
	15,283	12,853	84,1

ממספרים אלה אנו למדים, שהיו ענפי מסחר רבים שבהם היוו יהודי ווארשה לא רוב מכריע בלבד, אלא אף הענף כולו היה בידיהם, כגון: המסחר בבהמות (97,9%), המסחר בתבואה (95,5%), ספקים צבאיים ועירוניים (98,1%).

בבנקאות ובעסקי־ממון היו היהודים מכריעים (82,6%) וכמו כן בסחר־חוץ ובסוכנות מסחרית (66%). במסחר הזעיר ובספטרות עלה האחוז היהודי ל־84, והענף של „טנדטניקים" נמצא כולו בידי יהודים.

הפינאנסיירה היהודית הגדולה

בתנאים הקשים שבהם היו יהודי ווארשה, מילאו המשכילים היהודים תפקיד חשוב. מבחינת הווי החיים היהודיים בפנים, היו גורם שלילי. הם לא ניצלו את השכלתם ועמדתם לשם חיזוק החיים הלאומיים של האוכלוסיה היהודית בפולין. הם לא השתדלו להתקרב אל השכבות העממיות ולהיות להן סעד ומגן. הם לא ראו ולא הבינו שהאינטליגנציה היהודית האמתית יושבת בתוך תוכה של יהדות ווארשה, שאינטליגנציה זאת עומדת על רמה מוסרית גבוהה מאד — לומדים מופלגים, חסידים בעלי־מדרגה, — שנושאי התרבות היו יהודים עם פיאות ושטריימליך, שהיו מצויינים בכשרונות מופלאים.

חומה סינית הפרידה בין מעמד ההשכלה היהודית המקורית ובין מעמד ההשכלה של ה„משכילים". כבר לא היתה להם לשון משותפת לשני המעמדות המשכילים. הראשונים הביטו על נציגי המתקדמים כעל „מופקרים" והללו התיחסו בבוז אל גדולי התורה והחסידות, כאל „חשוכי־דעת" ו„מורדי־אור".

האינטליגנציה היהודית המקורית ידעה שמתפקידה לשמור על חומות בית־ישראל. נציגיה ידעו, שלידם נמסר פקדון יקר: נשמת ישראל. ולמענה קיבלו באהבה את הסבל ואת הבוז של השכנים הנוצרים, למענה היו מוכנים ללכת באש ובמים, למענה ויתרו על זכויות ושויון, למענה עשו סייג לסייג וגדר לגדר, למענה להמו בשקידה גם בעד לבוש יהודי מיוחד, שהבדיל בין היהודים יהגויים, למענה סירבו לצאת מן הגיטו, למענה לא הרגישו בעוקץ שבסבל חיי המציאות וקושיים, אלא חיו בשמחה פנימית „שלא עשני גוי"...

„משכילי" ווארשה, גם הם רצו להיות מנהיגים בישראל, אולם, הם לא היו מוכנים לשלם את המחיר היקר שנדרש מהם. כבר היו רחוקים מחיי התורה, לא הבינו ואף שנאו את התנועה החסידית שגדלה לעיניהם. את ערך הפקדון של נשמת ישראל לא העריכו. בעומק לבם ביקשו להתרחק מן ה„בוץ היהודי" ה„מאור" שביהדות לא האיר להם ולא רצו לסבול לשם סבל. הם לא הרגישו אלא את חיי החנק, הבוז, והחשיכה בגיטו, ומגמתם היתה לברוח, לנוס, להימלט — לפעמים עד לתוך שעריה הפתוחים של הכנסיה הנוצרית.

רובם לא העיזו עדיין לילך עד הסוף. הם נשארו בין היהודים בלא אמונה ובלא רצון. ראשי הנוצרים אמרו להם: התבוללו!... הם קיבלו את הפקודה בהכנעה, ורגזו על ה„יהודים החשוכים" שסירבו לעשות את רצונם.

הם לא היו מוכנים לוותר על חיים קלים ונוחים, מפני שבלבם לא היתה

האמונה בקיום ישראל ובתעודתו, ומשום כך רחקו מן העדה היהודית, והיו בה קרע טראגי. הם מעלו בחובה המוטלת על האינטליגנציה של כל עם: לחיות בתוך העם ועם העם, לחיות למען העם ולמען עתידו, להחיות את חייו הלאומיים המקוריים.

משכילי וואַרשה עשו את ההיפך: הם השתדלו לחיות חיים זרים לרוח העם, הם לא דאגו לעתיד העם, אלא ראו את העתיד בטמיעה גמורה, ועשו את שהיה בידם כדי לטשטש את צלם חיי ישראל. ומשום כך הפקירו בקלות את האינטרסים של הציבור היהודי, והיו מוכנים להתרפס לפני הצאר הרוסי — כשם שהתרפסו לפני כן, מתוך פאטריוטיות, לפני הפולנים — שלא יעניק אלא להם, ל„נוטאבלים", בלבד זכויות מיוחדות...

אפשרויות גדולות עמדו אז לפני משכילי וואַרשה והם החמיצו אותן והיו גורם שלילי בחייה הפנימיים של יהדות וואַרשה. לא נמצאו בוואַרשה אלא שני יהודים בלבד, שידעו לאחד את השכלתם עם נאמנותם ליהדות, וזכו למידה של אימון אף מצד היהודים „האדוקים והחשוכים": אברהם שטרן ויעקב טוגנדהולד.

כל זה אמור מתוך הערכת דרכם והשפעתם של המשכילים בחברה היהודית בוואַרשה — בחייה הרוחניים והפוליטיים — אולם, בחייהם הכלכליים של יהודי פולין, ושל אוכלוסי וואַרשה בפרט, היו אותם עשירים־מתבוללים גורם חשוב וחיובי. אכן, רובם של עשירי וואַרשה נמנו על מחנה ה„משכילים".

ד"ר שיפר (הי"ד) מנה בספרו „תולדות המסחר היהודי בארצות פולין", באותו דור 41 באנקים יהודיים גדולים בוואַרשה. אגודת הסוחרים הנוצרים ידעה ברשימותיה על 20 באנקים גדולים בוואַרשה, ששלשה־עשר מהם היו שייכים ליהודים, וארבעה — ליהודים עם שותפים משומדים...

ברשימות אלה אנחנו נתקלים בשמותיהן של המשפחות היהודיות המפורסמות, שמילאו גם אחרי כן תפקיד חשוב בחייה הכלכליים של וואַרשה — עד פרוץ מלחמת־העולם הראשונה. ביניהן נמצאות כבר משפחות אפשטיין, פלאטאו, בארסון וברגסון — נכדיו של ר' שמואל זביטקובר ובניו של ברק החסיד — שעזבו גם הם את חוגי אבותיהם והצטרפו אל „משכילי" וואַרשה. כבר נמצאות ביניהן משפחות קוניץ, קרוסהאר, פראנקל וטאפליץ — מעמודי התווך של ההתבוללות הוואַרשאית.

כל אלה עסקו לא במסחר ובבנקאות בלבד. הם היו חלוצי התעשיה החדשה בפולין. הם היו מיסדיהם של בתי־החרושת הגדולים בוואַרשה ובבנותיה, שעבדו בהם פועלים למאות ולאלפים.

הם עמלו וטרחו ויצרו — ולא לעמם. הם הקריבו את כל כשרונותיהם למען פולין, וחשבו ששכניהם הנוצרים יעריכו את מפעלם, ויתיחסו אליהם כאל אזרחים מועילים. הם טעו. תושבי וואַרשה הנוצרים סירבו לראות את מפעליהם הכבירים, סירבו להודות „שהיהודים האלה" בונים את ערי פולין, מקימים את תעשייתה, מפתחים את סחרה הנחשל, ומביאים בעבודתם ברכה לארץ כולה. גדולה היתה שנאת הפולנים ליהודים מאהבתם לפולין. הם לא ראו אלא שהיהודים

עשו עושר וזאת לא יכלו לסלוח להם. ועוד ראו: עשירי ווארשה העסיקו במפעליהם, בבתי־המסחר שלהם, בבאנקים ובתעשייה, מאות משפחות יהודיות, ובדרך זו חיזקו ואימצו את עמדתם הכלכלית של יהודי ווארשה.

עירוני ווארשה רתחו. הם לא האמינו במתבוללים. ההתבוללות — אמרו — היא רק מדומה, היא רק „תחבולה יהודית", אליבא דאמת גם הם, המתבוללים — ואף המשומדים — נשארו יהודים נאמנים, והא ראיה: הם עוזרים תמיד לאחיהם...

לפני שנים, כשיהדות ווארשה כולה היתה נבדלת מבני עם־הארץ בחייהם ובמנהגיהם, בלבושם ובלשונם, דיברו ראשי החברה הפולנית בווארשה באזני היהודים: אתם זרים ומשום כך שונאים אתכם. גלחו את זקניכם, הסירו את פיאותיכם, שנו את לבושכם המוזר, התחילו לדבר פולנית, ונהיה כאחים...

והנה נמצאה שכבה דקה ביהדות ווארשה שמילאה בדייקנות אחרי כל הדרישות, ועוד הוסיפו עליהן בבחינת „לפנים משורת הדין", והתוצאה היחידה היתה: משטמה עמוקה.

פתאום ראו הפולנים לפניהם טיפוס יהודי חדש. יהודי הדומה אליהם במראהו והוא עוד עולה עליהם בחריצותו ובכשרונותיו. יהודי, שאי אפשר לומר לו „מושק". יהודי, שיש לו כסף הרבה, ויש לו גם יד רחבה לפזר את כספו... לזרים. יהודי שנהפך פתאום ל„פאן"...

ואל יהודי זה היו זקוקים, לכספו וליזמתו ולמרצו. ואי אפשר לגרות בו את הכלבים. יהודי זה, היה מסוכן מן היהודים בעלי הירמולקות והפיאות.

כאשר שאלה הממשלה (1834): מה לעשות ביהודים? החזיר לה אחד מגדולי פולין, הראביא זאמויסקי: „עדיף היהודי בלי השכלה, מפני שיהודי בלי השכלה, אינו יכול לרמות אלא את האכר בלבד והיהודי המשכיל ירמה גם אותנו, האצילים. עדיף, שהיהודי לא ישנה את לבושו, מפני שאם יתלבש כמונו ויגלח את זקנו ופיאותיו, לא נכיר אותו. עדיף שהיהודי לא יתנצר, כי אחרי התנצרותו, בוודאי אי־אפשר יהיה להכירו"...

הוא הקדים את דורו במאה שנה...

ליאופולד קרונענברג

הגדול שבחבורה, האישיות הבולטת ביותר של הפינאנסיירה היהודית בווארשה באותם ימים, היה ליאופולד קרונענברג.

אביו, שמואל לייזר, בא לווארשה מעיירה קטנה. הוא היה בר־אוריין, הצליח בעסקיו, ונעשה גם לאחד מעסקני ווארשה. אולם, הוא פרש מן הציבור והצטרף לעשרים ושש „נוטאבלים" שפנו לצאר אלכסנדר בבקשה להעניק להם בלבד שיווי־זכויות... בנו ליאופולד הרחיק לכת מאביו. בגלל בתו היפה של המשומד ד"ר ליאו, גירש את אשתו הנאמנה לאמונת אבותיה ו„טבל במים הטהורים" של הכנסיה הקתולית. הוא נעשה לגדול הבאנקאים, לחלוץ התעשייה, לסולל מסילות־הברזל הראשונות בפולין, ובאחוזותיו חולל מהפכה בחקלאות!...

ואצילי פולין, שישבו באחוזותיהם מאות בשנים, כיתתו את רגליהם אל

ה„יהודי" ללמוד מפיו כיצד לעבד את האדמות בנחלותיהם הגדולות... בפניו כיבדוהו והעריצוהו. עירית וואַרשה היתה כותבת אליו „יאשנייה ווייַלמוז'י פאניה". ניקולאי הרשע העניק לו את התואר „גראף".

וקרונברג עשה הכל כדי להראות שהוא „בן נאמן" למולדתו. הוא לא הסתפק במפעליו שהעשירו את הארץ. הוא דאג לתרבות הפולנית והקים בכספו את בית־הספר למסחר בוואַרשה. האריסטוקראַטיה הפולנית והסופרים הגדולים היו מבאי ביתו של קרונברג. ולכולם נתן ביד רחבה. הללו היללוהו ושיבחוהו בפניו ולעגו לו שלא בפניו.

קרונברג לא שכח את אחיו בנדיבות פזרנותו, אבל יהודי וואַרשה סירבו לבוא במגע־ומשא עם המשומד. מצדו היה משתדל להעסיק פקידים ופועלים יהודים במפעליו.

ויהודי וואַרשה היו מספרים, שפעם אחת בא אליו קרובו, שרצה למצוא חן בעיניו, וסיפר לו שהוא מתעתד לעזוב את דת ישראל. קפץ כנגדו קרונברג וצווח באידיש: ארויס פון מיין שטוב, עוכר ישראל!...

הוא ידע שהיהודים מסרבים לקבל את כספו והיה שולח מדי חודש בחודשו, בעילום־שם, סכומים ניכרים לחברות־צדקה רבות.

פעם אחת נודע לו, שקרובו נמצא במצב קשה. הוא בא אליו והציע לו סיוע כספי. השיב לו היהודי: החזר לאבותינו את נשמתך ואחר כך אקבל ממך כסף...

קרונברג לא חזר ליהדות, אבל השתדל להמתיק את עוונו במעשים טובים. הוא ייסד עתון יומי פולני במטרה להילחם באנטישמיות וייסד שבועון יהודי במגמת המתבוללים בשפה הפולנית: „יוטז'אנקה", בעריכתו של המשכיל דניאל נויפלד. בפעולתו העסקנית הצליח פחות מאשר בעסקיו. התנועה האנטישמית היתה חזקה ממרצו של קרונברג. הפולנים לא קראו ב„עתון היהודי" והתרעמו על הסופר הפולני הנודע קראַשבסקי, שבעד בצע כסף מכר את עצמו ל„יהודי". לפני מותו (1878) ציווה לבנו לא לשכוח את קברו של סבו שמואל לייזר בבית הקברות ברחוב גנשה...

וויילופולסקי ויהודי וואַרשה

שנות 1862/63 מהוות תקופה מכריעה בחיי יהודי פולין בכלל ובחיי העדה היהודית בוואַרשה בפרט. אחרי השתדלויות במשך דורות זכו סוף סוף יהודי פולין לשיווי־זכויות — אותו שיווי זכויות שלשמו נגזרו גזירות כה רבות על היהודים, תחילה בידי הפולנים, ואחר בידי הרוסים. אף שיווי־הזכויות המדומה בא בגזירה: באוקאזים של הצאר, שסילקו את החוקים המיוחדים וההגבלות שהעיקו על חיי היהודים ואת המסים והארנוניות, שמצצו מן היהודי את פרי עמלו...

היוזם והמחוקק של החוקים החדשים היה שר המדינה הפולני הנאור המאַרגריבה וויילופולסקי. הוא לא היה אוהב ישראל, חס ושלום. הוא רק הבין שהכרח הוא, לתועלת המדינה, לתת ליהודים זכויות אזרחיות ולאפשר להם לגלות את מרצם ויזמתם לפיתוח ערי פולין, סחרן ותעשייתן. עוד בשנת 1861 התייצבה

לפני ווילופולסקי משלחת מטעם קהילת ווארשה והוא נשא דברו אל היהודים:
„אל תחששו, רבותי, פן אסכים לדעותיהם של אלה, המיעצים לכם ומציגים לכם תנאי לחדול להיות מה שהנכם — שתוותרו על המסחר והתעשיה ומפעלים אחרים הקשורים בהם, ותיהפכו להיות עובדי אדמה. ח ק ל א י ם י ש ל נ ו י ו ת ר מ ד י. חסר המעמד השלישי הרציני ובעל החשיבות. יד ההשגחה הטילה עליכם להיות המעמד הבינוני של פולין, והוא הולך לבטלה משום שלא חשבו על כך. נעשה כולנו מאמצים משותפים כדי להחיות ולפתח את הדבר הזה"...

ווילופולסקי הטיל, איפוא, על היהודים תפקיד רב אחריות. לפי תכניתו היו הם צריכים להוות את המעמד הבינוני, המעמד הבורגני בתקופה הקאפיטאליסטית הגדולה, שהיתה ממשמשת ובאה בימים ההם בארצו.

ווילופולסקי התנגד למרד ברוסים. הוא היה מדינאי ריאלי. הוא העריך וידע את עצמת כוחותיה של רוסיה. הוא האמין שעתידה של פולין תלוי בפיתוח סחרה ותעשייתה ובניצול שווקיה של רוסיה. הוא הבין שהאיליומנט היחיד המוכשר למלא את התפקיד הזה הם היהודים ובראשם יהודי ווארשה.

באה התקופה הקצרה והסוערת של מרד 1863, שבה שפכו יהודי ווארשה את דמם למען פולין. ואחרי דיכוי המרד התמסרה ווארשה היהודית לעבודה מאומצת. אכן, הם ה ק י מ ו מ ח ד ש א ת ב י ר ת פ ו ל י ן. הם יצרו את תעשייתה הגדולה. הם קשרו את ווארשה עם המרכזים הגדולים במערב ובמזרח. והתגמול היה כמאז ומתמיד: שנאת ישראל גברה והלכה.

פרק יד. רבני ווארשה

ארבעה רבנים ראשיים בלבד היו לווארשה בדורות האחרונים עד חורבנה האחרון. וכולם יחד לא ישבו, אלא כמה עשרות שנים על כסא־הרבנות הזה. בסוף המאה התשע־עשרה כבר לא היה בווארשה מרא דאתרא, אלא מורי־הוראה ודיינים והם היוו את הוועד של רבני ווארשה. גרמו לדבר נסיבות מדיניות שהיו קשורות במעמדה החוקי של האוכלוסיה היהודית בבירת פולין.

עד סוף המאה השמונה־עשרה לא היתה קהילת היהודים בווארשה מוסד חוקי ורשמי, משום שכל ישיבתם של היהודים בעיר לא היתה חוקית בקביעות. בתנאים אלה לא יכלו יהודי ווארשה לבחור ברב, שיעמוד בראש העדה. רבני העיירות הסמוכות, שהיו באים לווארשה, היו מורים הוראה בעניני דת־ודין ואיסור־והיתר. אמנם, היו דיינים שהיו יושבים בקביעות בעיר, בחסותו של השתדלן היהודי.

רק לאחר גירוש ווארשה על ידי מלך פרוסיה הכירו השלטונות בקיום האוכלוסיה היהודית. ואז נוסדה הקהילה על כל מוסדותיה, ואז נבחר רב שיהיה מרא דאתרא.

רבי שלמה זלמן ליפשיץ

רבה הראשי הראשון של ווארשה היה רבי שלמה זלמן ליפשיץ. הוא היה יליד פוזנא, הקהילה בעלת המסורת היהודית רבת הדורות, שהיתה מרכז של תורה בפולין המערבית. עוד בילדותו נתפרסם כעילוי ולמד תורה מפי הראש־בית־דין ר' יוסף מפוזנא. בתקס"ה הוצע לפני הרב הצעיר כסא הרבנות בפוזנא — אחרי הרב בעל בית שמואל. אהבת התורה הביאתהו תחת זה אל הקהילה הקטנה נאשלסק ומשם בא לווארשה. משם הוזמן לבוא לפראגה של ווארשה, שהיתה אז קהילה נפרדת. בפראגה ישבו היהודים באופן חוקי והיה מותר להם גם לייסד קהילה.

הרב שלמה זלמן ליפשיץ היה נודע כאחד מגדולי ישראל בזמנו, והשפעתו היתה גדולה לא בפראגה בלבד אלא אף בקרב כל יהודי ווארשה, וגם הם ראו בו את רבם. ואמנם, מדי שבוע בשבוע היה בא הרב ליפשיץ לווארשה, לסדר שם את עניניה הדתיים של ק"ק ווארשה. ומשנוסדה בווארשה קהילה, נתמנה הרב ליפשיץ באופן רשמי לרבה הראשי.

הרב שלמה זלמן ליפשיץ היה נוהג את רבנות ווארשה ביד רמה ובתקיפות ועמד במלחמה קשה נגד השפעת המתבוללים. בייחוד התנגד להקמת בית־הספר לרבנים בהנהגתו של אנטוני אייזנבוים.

הרב ליפשיץ היה „מתנגד", ובכל זאת היה חי בשלום ובידידות עם ראשי החסידות, ובייחוד עם ר' איצ'ה מאיר אלטר, שישב עוד בימים ההם בווארשה. ובעולם התורה נחשב רבי שלמה זלמן ליפשיץ כאחד מגאוני פולין וחיבורו התורני הגדול „חמדת שלמה" זכה לפרסום רב בדורו, שהיה דורו של ר' עקיבא אייגר.

בי"א בניסן תקצ"ט (1839) נפטר רבה הראשון של וורשה, רבי שלמה זלמן ליפשיץ, בן ע"ז שנים. אחרי פטירתו החליטו פרנסי הקהילה יחד עם טובי העיר, שיהיו יהודי וורשה "נוהגים אבילות" במשך חודש שלם והנשים לא תעדינה את תכשיטיהן אפילו בחג הפסח.

בארכיון הקהילה נשתייר "קול קורא" שנתפרסם בהזדמנות זו:

"בהתאספו אלופי המשגיחים בצירוף בעלי־בתים... תקצ"ט לפ"ק, עלה בהסכם כולם פה אחד שמהראוי להתאבל על פטירת אדוננו... הרב הגאון האמתי הצדיק מפורסם אב"ד דפה, אשר גווע בעינינו ביום גימל... ראש... לזאת גמרנו אומר שמהיום במשך ארבעה שבועות אל ישיתו הנשים דפה עדיים עליהן ובלי תכשיט כלל, וחלילה להורות היתר מחמת שמחת יו"ט, כי גדול כבוד התורה ובפרט לת"ח וגאון כמותו זצ"ל מותר האבל אף בי"ט בכל מה דאפשר, באעה"ח... אדחוהמ"פ צ"ט לפ"ק.

רבי חיים דווידסון

שלושים יום אחרי פטירתו של רבי שלמה זלמן ליפשיץ נתאספו פרנסי העיר לשם בחירת רב ראשי שימלא את מקומו.

באותם ימים כבר יצא לתהילה שמו של ר' יצחק מאיר אלטר, והחסידים ורבים מן הלומדים הציעו שיושיבו אותו על כסא הרבנות. הם גם השפיעו על רבים מעשירי העדה בכיוון זה, והוכיחו כמה חשוב הדבר שהרב יהיה מבני העיר. באספת הפרנסים והחשובים ישב ר' יצחק מאיר ושתק בשעת הוויכוחים, עד שקם והודיע שאין הוא מסכים בשום אופן לקבל עליו את עול הרבנות — כנראה חשש מפני ההשתעבדות לרוחם של ראשי העדה, שהוא עתיד להלחם בהם — אבל יפה הדבר בעיניו שייבחר לרב אחד מתושבי העיר. הוא הצביע על אחד הנוכחים באספה: רבי חיים דווידסון, זקן מופלג ואחד מחשובי העיר ולומדיה.

אולי החליט ר' יצחק מאיר על כך אחרי שבא לאסיפה. אכן, עוד בתחילת הישיבה ביקש היושב־ראש מרבי חיים שיעזוב לכמה רגעים את חדר הישיבות, וכעבור שעה קלה נתבקש רבי חיים לחזור והנאספים קידמוהו בברכה:

— מזל טוב, רבי. נבחרת פה אחד לרבה של וורשה.

רבי חיים היה נרגש ומופתע, ואחרי שסירב מפני הנימוס, הסכים לקבל עליו לעת זקנה את עול הרבנות.

רבי חיים היה אחד מעשירי וורשה. חתנו היה ר' הרשילה צאנצימינאר, אחד מגדולי העשירים והנדבנים של יהדות פולין, ומחותנו של רבי עקיבא אייגר. את עסקיו ניהלה אשתו, והוא היה עוסק בתורה ובעניני הציבור. לעת זקנתו ירד מנכסיו. עדיין ניהלה אשתו את הבית ביד רחבה, אולם יהודי וורשה ידעו שמצבו של רבי חיים קשה, והחליטו לבחור בו לרב ולפרנסו בכבוד. ואמנם, על אף זקנתו ניהל רבי חיים את עדתו במרץ ובחכמה במשך 15 שנה.

ארכיונה של קהלת וורשה שמר על תעודות רבות מן המשא־ומתן של ר'

חיים עם ראשי הקהל, והן מכילות חומר חשוב לתולדות ההווי של יהודי וארשה באותם ימים.

הד לרוחות שהיו מנשבות באותו דור נשמע מקול־קורא שהוציא ר' חיים יחד עם גדולי דורו בלשון העברית והפולנית אל יהודי פולין שיעסקו... בחקלאות.

לקול־הקורא קדם משא־ומתן בין הממשלה ובין קהילת וארשה. הממשלה הצהירה את נכונותה להניח כמה הנחות ליהודים שיעסקו בחקלאות, והסכימה למסור לידיהם קרקעות של המדינה, ולשחרר את המועמדים לחקלאות מן השירות הצבאי. בהתיעצויות שהיו בקהילת וארשה בענין הזה השתתף בעל האחוזות הגדולות, הלמדן המשכיל ר' שלמה זלמן פוזנר, שהיה בעל תכניות ובעל נסיונות משלו בשטח זה. בקשר עם אותם דיונים הוציא ר' חיים דווידסון קול־קורא ליהודי פולין, שלפי דיני ישראל צריכים היהודים, ומחוייבים הם, לעסוק בחקלאות. אחריו חתמו רבי יצחק מאיר אלטר, הרבי מגור לעתיד לבוא, רבי יצחק קאליש (הרבי מוואַרקי), ורבה של פראגה, ר' ישעיה מושקאט, שלושתם ממנהיגי החסידים. ואמנם, מאות משפחות יהודיות עברו לעבודה חקלאית, קיבלו אדמה מן הממשלה, ייסדו חוות, וגם הצליחו. סופה של החקלאות ותולדות חסדה של הממשלה, הן פרק לחוד, שאין ענינו לכאן.

בחודש אדר תרי"ד — והוא אז בן צ"ד שנים — כתב ר' חיים את צוואתו לבניו, ושרף את כל חידושי־התורה שלו, משום שלפי גודל עניוותו „אינם ראויים לדפוס". ובי"ז אדר נפטר והובא לקבורה על יד קברו של בעל „חמדת שלמה".

צאצאיו של הרב דווידסון מלאו תפקיד חשוב בציבור יהודי וארשה. בנו בכורו היה ר' אברהם אבלי, שנתפרסם כעילוי וגדול בתורה וישב על כסא הרבנות בביאלה. הוא נפטר בצעירותו. בניו האחרים של הרב היו עוסקים במסחר, וגם הם היו ידועים בתורתם ובמסירותם לענייני הכלל. הצטיין ביחוד בנו השני, ר' נפתלי, חתנו של אחד מעשירי וארשה הגדולים, ר' לייבוש חלפן (משפחת לאסר לווי המפורסמת בווארשה היתה מיוצאי חלציו).

שני בניו של ר' נפתלי, ר' עקיבא ור' לייב, התיישבו ברוסיה. ובנו של ר' לייב, ד"ר יעקב דווידסון, נתפרסם בתנועה המהפכנית ברוסיה כאחד מראשי הסוציאל־ריבולוציונרים.

בווארשה נשאר בנו בכורו של הרב, ר' יוסף צבי דווידסון ולקח לאשה את בתו של העשיר הווארשאי ר' דוד טמקין, שהיה בעל השטח שהשתרע מרחוב דזיקה עד הפרבר פובונזקי. ר' יוסף צבי דווידסון היה כבר נוטה להשכלה, והיה מן הראשונים בין העשירים החרדים ששלחו את בנותיהם לבתי ספר פולניים.

אלמנתו של ר' יוסף צבי נישאה לרבי יצחק אלחנן ספקטור, רבה הדגול של קובנה.

בנו של ר' יוסף צבי היה ר' לייבוש דווידסון, פרנס מפורסם בקהילת וארשה ואחד מראשי התנועה הציונית בפולין. בנעוריו נתפרסם ר' לייבוש כעילוי. אשתו היתה בתו של בעל־התעשיה הנודע בימיו ר' נח פינס מרוזאני, אחותו של הסופר ר' יחיאל מיכל פינס.

ר' לייבוש דווידסון הלך בעקבות אבותיו, וזכה לשני שולחנות. הוא זיווג לתורתו השכלה רבה וביתו היה בית ועד לחכמים ועסקנים. בין באי ביתו היו החכם המשכיל הידוע בימיו משה כהן, חיים זליג סלונימסקי, ר' זאב יעבץ, זאב אשכנזי (אביו של ההיסטוריון הפולני שמעון אשכנזי).

ר' לייבוש דווידסון הצטרף לתנועת חובבי־ציון באסיפה המפורסמת שהיתה בווארשה אחרי הפרעות של 1882, שהשתתפו בה רבי שמואל מוהליבר, י. מ. מאירסון, מנשה מאירוביץ, שאול פנחס רבינוביץ, ד"ר זמנהוף וא"ש פרידברג.

באסיפה זו הוחלט שארץ־ישראל בלבד היא מקלט בטוח בשביל העם היהודי. מיד אחרי זה השתתף ר' לייבוש דווידסון בהתיעצות הראשונה בקאטוביץ, ב־23 בספטמבר 1883, והיה בין מארגני אסיפת קאטוביץ בתרמ"ה.

בימי מלחמת העולם הראשונה נבחר ר' לייבוש דווידסון לפרנס בקהילת ווארשה, כנציגה הראשון של התנועה הלאומית. הוא היה כמו־כן מראשיה וממייסדיה של תנועת „המזרחי" בפולין. הוא נפטר בתרפ"ג בווארשה, והוריש את אוסף ספריו הגדול לספריה הלאומית בירושלים.

בניו, ד"ר נח דווידסון וד"ר יוסף דווידסון היו מראשי התנועה הציונית בפולין. ד"ר נח דווידסון היה היו"ר של ההסתדרות הציונית בווארשה. ד"ר יוסף דווידסון מת בארץ־ישראל.

ר' דוב בריש מייזילש

שוב עמדה ווארשה בפני בחירת רב. שוב היה ר' יצחק מאיר אלטר מועמדם של החסידים. שוב סירב לקבל עליו את עול הרבנות. אולם, עתה לא הסכים להצעה כמה מראשי העדה שרצו ברב מאנשי המקום, בר' יעקב גזונדהייט, מגדולי התורה מבין המתנגדים והעשירים של ווארשה. ר' יצחק מאיר נתן עתה את ידו למשכילים־המתבוללים שבעיר, ותמך בבחירתו של ר' דוב בריש מייזילש, רבה המפואר של קראקא.

ר' בריש מייזילש היה כבר מפורסם ע"י רבנותו בקראקא. הוא היה גדול בתורה ובעל השפעה רבה. אף נודע בחוגים מסויימים בווארשה שאהבתו היתה נתונה לתנועת השחרור של הפולנים, והיה איש סודם של אצילי פולין מראשי תנועת השחרור. מן החומר הארכיוני הידוע לנו עתה יוצא, שיותר היה מקובל על הפולנים בקראקא מאשר על המתבוללים והמתקדמים בעדתו, בגלל עמדתו השמרנית האיתנה בעניני דת ומנהג. יתכן שעמדתו הפוליטית היא שהשפיעה כמו כן על ר' יצחק מאיר אלטר, שהחשיב בו את איש התורה והמדות התרומיות. בכל אופן, יחסיו אל אצילי פולין נחשבו ליתרון רב בשטה השתדלנות, שיצטרך רבה של ווארשה לעסוק בה.

ר' בריש מייזילש היה יליד שצ'קוצ'ין (תקנ"ח), והיה מצאצאיו של בעל הש"ך. הוא למד בישיבה בקאמיניץ של פודוליה, נתפרסם כעילוי, ו„נלקח כחתן" לסוחר עשיר מוויליצ'קא של קראקא, שלמה בורנשטיין, ויחד עם חותנו החזיק בימ"ז גדול בקראקא. ר' בריש המשיך לעסוק בתורה ולא הניח את ידו אף מלימוד

הלשון הגרמנית והפולנית. עסקיו הביאוהו במגע־ומשא עם אצילי פולין, ומכאז התקרבותו לעניניהם. הוא ניצל כבר בקראקא את יחסיו לטובת היהודים.

אחרי פטירת רבה של קראקא, הרב צבי דוד הלוי (תקצ"ב—1832), נבחר ר' בריש מייזילש להיות ממלא מקומו, והיה משמש ברבנות שלא על מנת לקבל פרס, ובכל זאת ידע את טעמה של מחלוקת, ואחד מגדולי היחס בקראקא, ר' שאול לנדוי, יחד עם חוג מצדדים, הזמינו רב אחר לקהילה.

הוא הקדים את דורו בעמדתו בעדה:

מצד אחד היה מתקיף קשה את המשכילים „המתקדמים", ומן הצד השני היה דורש מן היהודים שישתפו פעולה עם הפולנים במאבקם למען שחרורה של פולין.

בקולם של הפולנים נבחר ר' בריש מייזילש לציר בבית־הנבחרים של קראקא החפשית. ואחרי שקראקא עברה לרשותה של אוסטריה (1846), הוצע מייזילש כציר לפארלאמנט של אוסטריה. בהשפעת המשכילים היהודים נבחר המשומד ד"ר יעקובובסקי. המתבוללים הפטריוטים בקראקא הביעו בזה את מחאתם על קנאתו של מייזילש, שהיה דורש בבית־הכנסת כנגד החלפת לבושם של יהודים בלבושי הגויים. עוד בשנת 1848, אחרי שיעקובובסקי ויתר על מקומו, העמידו משכילי קראקא את ד"ר אטינגר כנגד מייזילש, אולם מייזילש נבחר עתה בקולות הפולנים. בפארלאמנט האוסטרי היה בן־בריתה של האופוזיציה השמאלית. כאשר המיניסטר סטאדיון שאלו: מה לו ולשמאל? החזיר לו הרב: מכאן שאין ימין צדק לצד היהודים (das die Juden keine Rechte haben...).

תורתו ועסקנותו לא הועילו לעסקיו. כאשר ירד מנכסיו קשתה עליו המחלוקת בקראקא, והוא קיבל ברצון את הזמנתה של קהילת וארשה, ובשנת תרט"ז (1856) נעשה רבה הראשי.

הסידי וארשה קיבלוהו ברצון בגלל יחסו האוהד לחסידות. גם המשכילים, שהיו פטריוטים פולנים, ובראשם מנהיגם מתתיהו רוזן היו מרוצים בו, כי ציפו מן הרב החדש לפעולות שתביאנה לידי התקרבות בין היהודים והפולנים. אכן, הרב לא הכזיב את התקוה הזאת, לא הכויבה אלא הברית עם הפולנים...

בוארשה פיתח הרב פעילות רבה למען שיחרורה של פולין. הוא היה מוזמן לכל התיעצות חשובה של אצילי פולין, היה משתתף בהפגנות נגד השלטון הצארי, ולא נרתע מהבעת דעותיו בפרהסיא.

לעומת זאת נגרר בשאיפתו הפטריוטית הרבה אחרי הפולנים, והם הטעוהו. רבה המשכיל של ולוצלאבק, ר' יוסף קארן, יליד אשכנז ופטריוט פולני גם הוא, הודיע לרב מייזילש במכתב סודי, שאצילי פולין הפטריוטים ייסדו בעיר חנויות שתופיות („ספולקי") הגורמות נזק רב למסחרם של היהודים, ובא לבקש מרבה של וואושה שישפיע על אצילי פולין לטובת היהודים. ורבי בריש מייזילש מה הוא משיב על מכתב זה? שלפי דעתו אסור להפריע לאצילים („פאנים"), כי רק לב־אית עין הם עוסקים במסחר, ולאמתו של דבר הם מכוונים לענין לאומי חשוב. יש לשער שר' בריש מייזילש מסר כאן אינפורמציה כפי שניתנה לו... אולם,

כאשר אגודת הסוחרים בווארשה הודיעה לו בשנת 1861, שהם החליטו לצרף בפנקס אחד את הסוחרים הנוצרים והיהודים (שהיו נפרדים עד אז) כסמל של אחדות וסובלנות, השיב להם הרב מייזילש שאין הוא מודה להם, מכיוון שאין מודים על דבר שדין הצדק מחייבו, אלא הוא מאחל להם הצלחה בפעולה המשותפת למען פולין.

הרב מייזילש נעשה בווארשה לאישיות חשובה בחוגי המתמרדים. המרגראביא ווייליפופולסקי שראה את עתידה של פולין בברית אמונים עם רוסיה, ניסה למשוך את הרב מייזילש לצדו. אולם רבה של ווארשה סירב לשתף אתו פעולה והמשיך לתמוך בחוגי האצילים שהכינו את המרידה.

בנובמבר 1861 נאסר הרב מייזילש בביתו, בשעות הלילה. שנים־עשר יום הוחזק הרב במאסר עד שהובא לפני השופט החוקר. הוא נאשם בכמה עבירות קשות, שהיו מיועדות להביאו לפני בית־דין צבאי: הוא השפיע על הדרשנים של הנאורים, ד"ר יאסטרוב וקראמשטיק, שיטיפו ב„היכל" ברוח המרידה הפולנית; שהשתתף במשלחת שהלכה אל הנציב הרוסי גורצ'אקוב. בימים ההם היתה מפורסמת תשובתו השנונה לגורצ'אקוב, לשאלתו על הענין שיש ליהודים בתנועת השחרור הפולנית: ה„צאר" הוא האב, אולם פולין היא האם, וכאשר רבים האב והאם, מדרכם של הילדים שהם נוטים לצד האם...; שהוא בא בדברים עם הראביא זאמויסקי, ממנהיגי תנועת המרד, והיה ממתכני ברית האחוה בין היהודים והפולנים; שהשתתף עם רבנים אחרים בהלוויית הארכיאפיסקופוס פיאלקובסקי, אבי הרעיון של ברית האחוה היהודית־הפולנית; שבאחריותו ננעלו שערי בתי־הכנסת, כמחאה לשלטון הרוסי, וכדי להפריע לו בפעולות השפעה על היהודים; שהשתתף בחיבור הכרוזים הפטריוטיים בלשון העברית.

כל אחד החטאים הללו לא היה כבד מאוד, אולם כולם יחד נצטרפו להאשמה מסוכנת.

היות ור' בריש היה נתין אוסטרי, התערב הקונסול האוסטרי לטובתו, והובטח לו שהרב ישוחרר בקרוב. כעבור עוד כחודש ימים, בסוף שנת 1861, פנה בארון רוטשילד בווינא אל מיניסטר החוץ של אוסטריה בבקשה להתערב לטובת מייזילש.

הכתבים שנשתמרו בארכיון המדינה בווינא הם כרוניקה רבת ענין למאורעות שאירעו לרב, ויותר מזה לציור אופיו.

בפנייתו של רוטשילד בפתחה חליפת מכתבים פוליטית ודיפלומטית מענינת בין המיניסטריון לעניני חוץ בווינא ובין הקונסול שלו בווארשה, ובין השלטון המרכזי ובין נציבו בלבוב, ובין זה למושל קראקא.

בהשפעתו של הקונסול הוקלו תנאי מאסרו של הרב, ביחס למאכל כשר ולביקורי בני משפחתו, וניתן לו חבר לחדר מאסרו — הדרשן ד"ר יאסטרוב, שנאסר ונאשם באותם עוונות שנאשם בהם מייזילש.

פעולותיו של הקונסול האוסטרי והשתדלות היהודים אצל הנציב הרוסי הועילו. הורשה לו לרב לגור במבצר של ווארשה ולעסוק שם בעסקיו. אולם הרב

ויתר על הדבר, וביקש לקבל מיד את עונשו. מסתבר שהוא חשש פן יגרום המשך החקירה לשילוחו לסיביר — כגורל רוב המורדים — ועתה יכול היה לנצל את השתדלותו של הקונסול ולצאת בגירוש מן האיזור הרוסי של פולין.

בי"ג בפברואר עזב מייזילש את וארשה. הפולנים מכרו העתקים מתמונתו ומסרו לידו את הפדיון, 20,000 רובל, כמתנת האומה לגיבורה.

יחד עם בנו ישראל, שהיה רב בשדליץ, הלך ר' בריש מייזילש לקטוביץ, אל גיסו אחי אשתו.

קורותיו הוציאו מוניטין שלו. האשכנזים שבלונדון ובאמשטרדם הציעו לפניו כסאות רבנות. המשכילים המתבוללים בגליציה השתדלו להושיבו על כסא הרבנות של לבוב, שנתפנה בימים ההם.

הסטודנטים היהודים בלבוב עשו תעמולה רבה לכבודו של הרב ולכבוד שני המטיפים של וארשה, יאסטרוב וקראמשטיק, והכינו לפרסום בעתון כתב־כבוד לשמם. הדבר נודע למשטרה האוסטרית בלבוב, ודיכאה את הפעולה, וצו יצא מווינא למנוע את מנויים של „רבני פולין הרוסית לרבנים בלבוב".

כל אותם ימים ישב הרב מייזליש בקטוביץ. העסקנים הלאומיים של פולין באו אתו בקשרים גם שם. הרב היה מעונין לחזור לקהילתו, לוארשה, או להכשיר את עצמו בעיני שלטונות אוסטריה כדי לזכות ברבנות בגליציה. הוא פנה אל הקונסול האוסטרי בוארשה בכתב סניגוריא על עצמו, בתיאור הנסיבות שגרמו למאסרו שלא כדין, ובהבלטת הלויאליות שלו למדיניות השלטון העליון. כוונתו היתה לנסוע לווינא, להודות למיניסטר לעניני־חוץ על התערבותו לטובתו, וביקש מן הקונסול שימליץ עליו.

כבר בכתביו הראשונים לווינא תיאר הקונסול את הרב כקרבן הטירור הפולני. ברוח זו הוא מציג אותו עתה לפני המיניסטר, מתוך שבח אישיותו, אבל מסתייג מפני המלצה אפשרית מצד המיניסטר להחזירו לוארשה. אף אין הוא סבור ששלטונות וארשה נהגו במייזילש שלא כדין, בתוך המצב הכללי של מעשים מזעזעים שיהודים נטלו בו חלק.

פעולתו הפטריוטית הפולנית הדאיגה את שלטונות אוסטריה. המשטרה בקראקא לחצה על קרוביו שימנעו את ביקורו של הרב בעיר. ולא זו בלבד, אלא שלטונות קראקא הציעו — על יסוד חוק־הגירה משנת 1832 — לטול ממייזילש את נתינותו האוסטרית. אחר דין ודברים בענין זה לא נמצא המצע החוקי למעשה. בינתיים נסע הרב מייזילש לווינא, הוצג שם על ידי הבארון רוטשילד לפני המיניסטר, והמיניסטר הבטיח לו לסייע בידו להגיע לידי ריהאביליטציה.

הרב נמצא בווינא תחת פיקוחה החמור של המשטרה, שהיתה שולחת הודעות אל השלטון העליון על כל צעד וצעד שלו. בכל זאת בא מייזילש גם בווינא בדברים עם נציגי המפלגה הלאומית הפולנית, שהיו ביניהם גם יהודים מתבוללים וגם אצילים פולנים.

המיניסטר המליץ לפני מושל קראקא להתיחס אל הרב מייזילש בעין יפה. הפטריוטים הפולנים, אצילים ויהודים, התכוננו להתהלוכת פאר לכבוד בואו ולהפגנות

לאומיות. המשטרה התערבה והפריעה בדבר. נראה, שהדבר לא היה אותה שעה לרצון לרב והוא חזר לקטוביץ וביקש עצות כיצד להגיע לקראקא בצינעה, וכמה פעמים דחה את יום בואו לשם, עד שהגיע לשם מבלי שנודע הדבר למעוניינים בכך, ומיד הציג את עצמו בפני המושל.

בדין־וחשבון הרשמי מקראקא הוא מתואר כאיש המראה פנים לכאן ולכאן. כאיש רודף כבוד ופרסום אין הוא רוצה לאבד את שמו של גיבור לאומי ונושא בסבל האומה הפולנית, ובו בזמן הוא משתדל לעורר אצל השלטונות רושם של איש לויאלי למדינה הסובירינית. ברוח זו אף דרש בבית־כנסת הישן של קראקא. אולם מעיני המשטרה לא נעלמו גם קשריו עם עסקני הפולנים.

בנובמבר 1862 הרשה הנציב הרוסי החדש — הדוכס קונסטנטין, אחיו של ניקולאי הראשון — לרב מייזילש לחזור לווארשה. יהודים ופולנים קבלו את פניו בהתלהבות. הוא המשיך גם עתה בפעולותיו למען תנועת השחרור הפולנית, ואחרי דיכוי המרד גורש שוב מווארשה, וחזר והלך גם הפעם לקטוביץ. כעבור חדשים מועטים הורשה בפעם השניה לחזור לווארשה.

פעילותו של הרב מייזילש בימי המרד עשתה רושם על היהודים, ורבים נצטרפו אל שורות המורדים. וכרגיל, אחרי המרד שכחו הפולנים מהר את העזרה היהודית ובהתלהבות קיבלו את סיסמת החרם של צוררי ישראל „כל איש לבני עמו". עתה כבר לא היתה כאן הסוואה.

הרב מייזילש היה „מתנגד" ובכל זאת היו לו יחסים טובים עם ווארשה החסידית. הוא היה ידיד מסור לרבי מגור ולרבי יצחק'ל מווארקי ולעתים קרובות התיעץ אתם בעניני הכלל. כאשר נשאל: מדוע לא נצטרף אל החסידים, מאחר שהיה מרבה בשבחו של ר' יצחק מאיר אלטר, אמר, שאותו ר' יצחק מאיר גרם לו לכך. הרבי מגור, גדול התורה, אמר לו: בוא וראה מה רב וקשה כוחה של מחלוקת, שאלמלא היא יכול היה ר' יהונתן אייבשיץ להגיע אל מדרגתו של ר' בונם מפשיסחא...

בשנותיו האחרונות עסק ר' בריש מייזילש בתורה, והניח את ידו מן הפוליטיקה. באותן שנים נתחבר „ביאור מהרד"ם על הרמב"ם". כאשר נפטר, בשנת תר"ל, שבע הוקרה והערצה, פקדו עליו השלטונות הרוסיים את עוונותיו, ולא הרשו לפרסם בעתונים מאמרי־אבל לזכרו.

רבי יעקב גזונדהייט

הצאר הרוסי נכשל ברבה של ווארשה. ממשלת הקיסר חששה מפני מצב הרוחות בקהילת ווארשה, והחליטה ליטול מוועד הקהילה את הזכות לבחור ברב על דעת עצמה. מכיוון שגם רב הקהילה וגם הדרשן של הנאורים היו בני חוץ־לארץ, ומעשיהם גרמו לסיבוכים בין־לאומיים, גזרו השלטונות עתה איסור על רבנים מחוץ־לארץ לשמש ברבנות הראשית של ווארשה. ועוד גזרו: הקהילה תציע לפני השלטונות ג' מועמדים לרבנות הראשית, ואחד מהשלושה יתמנה על ידי השלטון. קהילת ווארשה מצאה שלשה מועמדים: הרב אורנשטיין מבריסק, הרב

בורשטיין מקוטוב והרב יעקב גזונדהייט מוואַרשה, שכבר היה מועמד למשרה זו כנגד הרב מיזילש, והשלטונות מינו אז את הרב גזונדהייט לרבה של וואַרשה.

ר' יעקב גזונדהייט היה יליד וואַרשה (תקע"ו) מגדולי התורה בפולין, וכר' חיים דווידסון היה מעשירי העיר, וכל ימיו הגה בתורה והחזיק בישיבה והעמיד תלמידים רבים.

בניגוד לרבני וואַרשה שקדמו לו, שהשתדלו לקרב אליהם את החסידים, היה ר' יעקב גזונדהייט מ ת נ ג ד מדעת ובכוונה, וברוח זו ניהל את עדתו. והימים, שנים מועטות אחרי פטירתו של ר' יצחק מאיר מגור. החסידים — שהיו עתה בעיקר תחת מרותו של ר' חנוך מאלכסנדר, ואחרי פטירתו באותה שנה קבלו עליהם לרב את נכדו של ר' יצחק מאיר, בעל ה„שפת אמת", לא היו נוטים להתבטל בפני מרא־דאתרא. החסידים סירבו לקבל עליהם את מרותו של ר' יעקב גזונדהייט וטענו, שרב שנתמנה על ידי הגויים אין חולקים לו כבוד. מצדדי הרב גזונדהייט לא ישבו בחיבוק ידים. קמו והרחיקו מבית־המטבחיים את השוחטים שהיו „חשודים" בחסידות. ומשנתלקחה המחלוקת, התחילו בודקים את פסקיו של הרב, ומהר מאד נתגלע ריב בעניני איסור־והיתר בין הרב ובין מתנגדיו...

המחלוקת בין המתנגדים והחסידים הועילה למתבוללים המתקדמים, וגרמה לריב חדש בין הרב ובין המתבולל ד"ר נתנסון. ידיהם של החסידים היו גם בדבר הזה. כרגיל בקהילות ישראל, הביאו הצדדים את תלונותיהם לפני הצד השלישי — לפני השלטון הזר... ואמנם, הצליחו החסידים והצליחו המתבוללים: השלטונות גזרו על רבה של וואַרשה שיתפטר מרבנותו.

הרב יעקב גזונדהייט פרש אז לתורה, ללמוד וללמד. ספריו נתפרסמו בעולם התורני: תפארת יעקב ח"א, על שולחן ערוך חושן משפט, שהיה בן כ"ג שנים בשעה שחיברו, וח"ב וח"ג על מסכת גטין ומסכת חולין. בי"ב אלול תרל"ח נפטר הרב גזונדהייט בוואַרשה בן ס"ג שנים.

על מצבתו הוא מתואר: „הרב הגאון האמיתי אשר הרביץ תורה ברבים כל ימי חייו, העמיד תלמידים הרבה רבנים ומופלגי תורה".

מאז ואילך לא נבחר רב ראשי בוואַרשה. הרבנות הראשית בוטלה. ראשי הקהל ניסו פעמים אחדות לחדש את המוסד של רב ראשי, אבל נסיונותיהם נכשלו. הנסיונות האחרונים נעשו ברבנים הנאורים, החכמים ד"ר שמואל אברהם פוזנאנסקי וד"ר משה שור. וידובר בכך להלן.

במקום רב ראשי נבחר ועד רבנים, שחבריו היו נכנסים ויוצאים בתור, וכל אחד מהם כיהן חודש אחד כיושב ראש הועד.

פרק טו. גשר בין מערב למזרח

כל הדרכים מובילות לווארשה

עשרות השנים האחרונות של המאה התשע־עשרה היו תקופות פריחתה של ווארשה היהודית. באותם ימים גילו יהודי ווארשה כוחם ויכולתם בפעולות הכלכלה — בתעשיה, במסחר ובמלאכה. ההגבלות הוסרו, הגזרות נתבטלו וחוסלו החוקים המיוחדים. ניתן חופש פעולה למרץ היהודים וליזמתם.

באותן שנים קמה ווארשה מחדש בידי היהודים. הרחובות הישנים שינו את צורתם ורובעים חדשים קמו ונבנו. רובע נלבקי שנתייהד, על סביבותיו וסמטאותיו, נעשה לגורם מכריע בחיי ווארשה.

בפרברי העיר נבנו בתי־חרושת, ובתי מסחר גדולים עמדו לצד הרעשיה החדשה. בעלי־מלאכה יהודיים פיתחו את יכולתם, וברחוב היהודי התחילו מופיעים פועלים יהודים מטיפוס הפרולטריון של ערי־תעשיה גדולות. הבאנקאים היהודים הזרימו הון חדש לווארשה: מברלין, מפאריס ומלונדון. וארשה פושטת את צורתה של מטרופולין פרובינציאלית והופכת לכרך אירופי.

תנאים כלכליים ופוליטיים נוחים מחישים את פעולתם הפזיזה והאינטנסיבית של יהודי ווארשה. שעה שאירופה הקאפיטאליסטית גילתה את הברכה הצפונה בשטחיה העצומים של רוסיה, ושליטי רוסיה קיבלו עליהם את עול ההון הזר והיזמה של חוץ־לארץ, נתגלה מעמדה הגיאוגרפי של ווארשה — בין המזרח והמערב.

אבל, מי היה עלול להיות המקשר ביניהם?

לאצילי פולין היו ענינים חשובים יותר. הם היו עסוקים בפוליטיקה גבוהה, בציד, בחיים עליזים. הם מאסו במסחר. גם הפאטריציאט העירוני הנוצרי סיגל לעצמו אורחות חיים של אצילים, שאותם היה מחקה.

י ח י ד י ם היו עשירי ווארשה היהודים שהיו מוכשרים למלא את התפקיד שהזמינה להם השעה. אבותיהם באו מן המערב, והיו להם קשרים עם המרכזים הגדולים במערב, בעיקר עם גרמניה. משכיליהם נתחנכו באוניברסיטאות של גרמניה, בבאנקים ובבתי־המסחר של ברלין. אף מצאו פה ושם דלתות פתוחות בבתיהם של אילי הון יהודים בארצות המערב.

ולעזרתם באו יהודים פשוטים, „עמך". מכל קצווי־הארץ התחילו יהודים נוהרים לווארשה, יהודים לבושי קפוטות ומגודלי זקן, מלאי מרץ ויזמה. אין התעשיה והמסחר מונופולין של ה„דייטשן". יהודים בני־תורה וחסידים ותיקים נעשו סוחרים חרוצים ובעלי תעשיה זריזים ומוכשרים.

ר' ישעיה פריבס, החסיד הקוצקאי, ייסד בככר גז'יבוב את ביתו, שיצאו לו מוניטין כמרכז לתורה ולחסידות ולגדולה.

באותם הימים היה כמעט כל המסחר בווארשה מרוכז בידי היהודים, וחלקם היה רב בבאנקאות ובתעשיה.

הליטוואקים

„ליטוואקים", פירושו, יהודים מליטא, מרייסן, מווהלין, מפודוליה ומאוקריינה, ממוסקבה ומיאקטרינוסלב ומסמולנסק. כל אלה שביטוי האידיש אשר בפיהם וביטוי הקמ"ץ והצי"ה והחול"ם היה שונה מזה של יהודי ווארשה. גם לבושם ואורח חייהם היה שונה מזה של יהודי ווארשה.

בעיני יהודי ווארשה לא ניכר השוני שבין סוגיהם. לכולם קראו ליטוואקים. והיה הכינוי הזה שם של גנאי מעורב בפחד. הם הגיעו אל ה„אזור של הוויסלא" נמלטים מפני הפרעות, החל משנת 1882 ואילך, פליטים מגירוש מוסקבה, משנת 1890 ואילך, ופליטי הגזירות של רוסיה הצארית, ודורשי פרנסה — ונדחפים לכאן בכוח על ידי מדינת הרשע לשם „רוסיפיקציה".

בחשדנות ובאי־אימון התיחסו יהודי ווארשה הוותיקים לבאים. „ליטוואקים" — עקמו את שפתיהם בעלי־הבתים החשובים בגז'יבוב. ריחו של „פוניה" נודף מהם — טענה האריסטוקרטיה המתבוללת. ו„עמך" לא תפס בימים הראשונים כי הללו יהודים. לשונם משונה, כאילו כפאם שד, מתפללים בבית־המדרש בלי אבנט למתניהם ובלי קומטא תחת הכובע, אינם עושים את טליתם אוהל לראשם ועומדים בשעת התפילה כ„גולמים", לא נעים ולא זעים. הם „פותחים גמרא" בערבים אחרי התפלה, וניגון הגמרא שלהם הוא ניגון זר. יהודים שאינם „נוטעים" לרבי...

העדר האימון היה הדדי. הליטוואקים הסתכלו ביהודי ווארשה החסידים והמתבוללים כאחד כבבני עשרת השבטים, השתוממו לאורח חייהם ולעגו לאידיש שלהם. אמרו בשם הליטוואקים: יפים החיים בווארשה, אילולא הפולנים ויהודי פולין שהם מפריעים...

הליטוואקים פנו איש אל אחיו, והם חיו בחוגם. התישבו בנלבקי וברחובות הסמוכים, ייסדו בתי־מדרש שלהם וחברות־ש"ס, והיו משטים ביחסני ווארשה...

היחסים הללו לא הפריעו למאמצם המשותף בבנין ובתעשיה ובמסחר. הליטוואקים הם שגילו לווארשה את אוצרותיה של רוסיה הגדולה. הם חללו מ ה פ כ ה במסחר ובתעשיה. הם פתחו לפני תעשיתה של פולין את שווקי רוסיה, את מנהגיהם ואורח חייהם, והם ידעו את טיבה של תוצרת שרוסיה זקוקה לה. ואמנם, הליטוואקים נתפרסמו מהר כסוכנים חרוצים. הם הגיעו — כמאמר אנשי ווארשה — אל „מעבר להרי החושך". הם יצאו לקבקאז ולאוראל, באו במוסקבה ובפטרבורג, ידעו למצוא כל שביל וכל עיירה באוקראינה, והגיעו עד לסיביר הרחוקה... וכשהיו חוזרים לווארשה היו מביאים הזמנות בשביל בעלי־התעשיה הגדולים והקטנים. ומהם למדו יהודי ווארשה, וניסו גם הם את כוחם בנסיעות רחוקות ל„עמקי רוסיה".

האוכלוסיה היהודית גדלה באופן מפליא. בשנות הששים חיו בווארשה כארבעים אלף יהודים, ובתום המאה התשע עשרה עלה מספרם עד למאתיים אלף נפש.

העדה היהודית בווארשה היתה עתה שליש מהאוכלוסיה, וכבר היתה הקהילה הגדולה באירופה כולה!... נדמה היה להם, ליהודי ווארשה, שהגיעה תקופת האושר. בעיניהם ראו מה שעשו למען הארץ, בידיהם בנו את ווארשה החדשה, בחריצותם וביזמתם הביאו אושר והצלחה לארץ.

בפעילותם החרוצה התמזגו הליטוואקים מהר עם יהודי ווארשה. התרגלו אלה לאלה, ורק בינם לבין עצמם היו מתלוצצים כל אחד על חשבון רעהו. ואמנם, יהודי ווארשה ידעו להעריך את הליטוואקים, אם כי אינם „נוסעים" לרבי והם מתפללים בלי אבנט במתגיהם ועומדים כ„גולמים" בשעת התפלה...

עתה קיוו מתבוללי ווארשה, שהחברה הפולנית תעריך את עבודתם הרבה לתועלת הארץ, ותתחיל סוף סוף להתיחס אליהם כאל אחים... והיה נראה לכאורה שחלומותיהם יתגשמו. רוחות הליברליות שנשבו באירופה הגיעו עד ווארשה. ירד מזלה של האנטישמיות, ודימוקראטיה וחופש ושווי־זכויות היו בפי כל... עדיין זכרו בפולין את חלקם הרב של יהודי ווארשה במרד 1863. עדיין היה זכור הפאטריוט הגדול ו' בריש מייזילש, רבה של ווארשה. החוגים הפולנים המתקדמים הסכימו עתה לדעתו של ווייליפולסקי מלפני חמשים שנה, שעל היהודים מוטל למלא את התפקיד של מעמד שלישי בפולין. אולם, כווייליפולסקי בשעתו היו גם הם סבורים שעקב התפקיד האחראי שהוטל עליהם, יזכרו היהודים ללאומיותם ולאמונתם ויתערבו בעם הפולני, ויביאו אתם את כשרונם הגזעי...

המסחר והתעשיה משכו לווארשה המוני יהודים מערי השדה. הנה מקצת מספרים המשקיפים את גידולה של ווארשה היהודית.

בשנת 57—1856 היו בווארשה 40,922 יהודים, ב־1862 — 42,639 יהודים ואילו ב־1897 מונה ווארשה 141, 219 נפש יהודי!

בדין־וחשבון משנת 1885 מפורטים תפקידיהם של היהודים בחיה הכלכליים של פולין (מחבריו היו עסקני המתבוללים יאן בלוך והגריך נתנסון): בווארשה היו אז בס"ה 146 בתי־חרושת גדולים, ומהם היו 57 (39%) שייכים לפולנים, 49 (33,6%) לגרמנים ו־33 (22,6%) ליהודים. נוסף על כך היו מפעלים שהיו רכושן של חברות מניות, ובעליהן היו יהודים וגרמנים.

הבאנקאים היהודים קרינגברג, וורטהיים וטפליץ ייסדו את החברה הראשונה לתעשיית סוכר והשקיעו בה 2 מיליון רובל. היו עוד בנקאים יהודים אחרים בין חלוצי התעשיה בווארשה. ביניהם התבלטו ביותר: בלוך, טפליץ, הנריך ויעקב נתנסון, מ. וי. אפשטיין, דוד רוזנבלום, וואלינובסקי. יעקב נתנסון ייסד יחד עם קרונברג את החברה לתעשית פחם, בקאפיטל של חמשה מיליוני רובל. הבנקאים נתנסון בווארשה הקימו את בית החרושת החימי הראשון בפולין, ובית חרושת לנייר. דוד רוזנבלום המציא את הקאפיטל לבית החרושת הגדול לטכסטיל של שייבלר בלודז ולמכרות הפחמים בסוסנוביץ. נכדיו של רבי עקיבא אייגר ייסדו את בית החרושת למלט „ויסוקא". מאיר וואלינובסקי הקים בווארשה בית חרושת גדול למתכות.

המצב היה דומה בבנקאות. מנהלי הבנק למסחר בווארשה היו: האחים נתנסון, טאפליץ, יאן גולדשטאנד, ובראש וראשונה — בני קרונברג. להללו היתה כמו כן השפעה מכריעה בחברת האשראי של עיר ווארשה, בבנק לדיסקונטו שהיה קשור עם בתי הבנק של משפחת רוטשילד, והיהודים מ. אפשטיין, ד. רוזנבלום וא. גולדשטאנד היו מייסדיו ומנהליו.

הגורם היהודי היה הקובע בבורסה הווארשאית. במשך שנים רבות היה קרוננברג נשיא הבורסה, ושמונה יהודים היו יושבים בהנהלתה.

היהודים לא דחקו את רגלם של הפולנים מעמדותיהם במסחר. להיפך, היהודים פתחו אפשרויות רבות גם לפני הפולנים, ונתרבה מספר הנוצרים שהיו עסוקים בפרקמטיה. לכאורה היו שני הצדדים צריכים להיות מרוצים. אולם המציאות היתה אחרת. כפולנים כיהודים היו צפויים לאכזבה מרה.

אכזבה הדדית

האכזבה המרה לא בוששה לבוא. היא באה משני הצדדים. היהודים, חרף מקומץ קטן של מתבוללים, לא היו מוכנים להפקיר את יהדותם. להיפך: המצב החומרי המבוסס גרם לחיזוק הווי החיים היהודים. נתרבו בתי־המדרשות ובתי־הכנסיות. בעקבות הסוחרים והחרשתנים באו לווארשה גדולי התורה והחסידות שבפולין ואספו סביבם אלפי תלמידים. הקהילה העשירה יסדה מוסדות צבוריים חשובים. בכל רובע בעיר חיו חברות צדקה וחסד, והן יצרו אוירה יהודית מובהקת.

שעה שהיהודים לא העלו על דעתם ליתן פיטורים ליהדותם, לא היו הפולנים מוכנים כל עיקר לקבל בזרועות פתוחות את אחיהם „בני דת משה", שחלמו על כך. מאמצי המתבוללים לא הועילו. לא הועילו הסברותיהם ולא הועילה השפה הפולנית המצוחצחת שהיתה בפיהם. לא הועיל חלקם הרב בהקמת מוסדות־תרבות פולניים חשובים, ולא הועילה פעילותם הכלכלית. עיני הפולנים ראו רק יהודים שצברו כסף. יהודים — ז'ידים — היו בנידון זה גם המתבוללים, ואף המשומדים לא הוצאו מן הכלל.

השנאה המסורתית של העירונים ליהודים לא עברה מן העולם. היא קבלה מזון חדש: היהודים „מציפים" את וארשה. המסחר כולו בידיהם; הם מנצחים על הבאנקים; הם הגורמים המכריעים על התעשיה; והפולנים מוותרים על המסחר שהשחית את ה„חן" שהיה לווארשה בלעדיו. והם מוותרים על התעשיה המביאה בעקבותיה קלקול המידות. ואין צורך לאמר שהם מוכנים לוותר על סיועם של היהודים בבנין התרבות הפולנית.

על הסכנה היהודית דברו בחדרי חדרים, דברו בטרקליני האריסטוקרטיה, דברו בבתיהם של הסוחרים הנוצרים, ודברו בבתי עניים ופועלים. עדיין לא הגיעה השעה לצאת בפרהסיה בסיסמות האנטישמיות. באירופה עדיין היו מנשבות רוחות ליבראליות, ווארשה רוצה בכל מחיר להיות „אירופאית"... אולם ווארשה הייתה מוכנה לקבל את הסיסמה היה צורך באיש שיבוא ויעיז לגלות מן הלב אל הפה. והאיש הזה נמצא.

יאן בלוך ויאן ביאלינסקי

שני „יאנים" היו בווארשה. האחד היה חתנו של קרוננברג, חלוץ התעשיה הגדולה, סולל דרכי התחבורה בפולין וברוסיה. אפוטרופסם של האמנים והסופרים הגדוליב בפולין. נדבן שפיזר את כספו לנוצרים וליהודים כאחד. ואותו איש היה

מלומד בעל שם, מחבר של ספרים חשובים בתורת הכלכלה, סטטיסטיקן מן המדרגה הראשונה. היוזם הראשון של השלום העולמי, והיו מלכים ושרים שואלים לעצתו. שמו נזכר כשל מועמד למשרת שר הפיננסים ברוסיה. הצאר הרוסי הזמין אותו לפטרבורג, ויאן בלוך הרצה לפניו על השקפותיו, מחשבותיו ותכניותיו. ובלוך דיבר על שלום עולמי ועל תכניות של ליגה עולמית, דיבר כאיש המעשה וכמשורר...

ובלוך התלהב והגיע לפרק חדש בהרצאתו, אולי הפרק העיקרי: תפקיד העם היהודי בין העמים, מעלליו בשדה הכלכלה והתרבות... הצאר נרתע. בלוך נשאר יחידי בחדר. הצאר נעלם... בלוך שכח לשעה קלה ש„טבל במים", ודיבר מה שהיה עם לבבו.

בלוך חזר לווארשה, אל מפעליו ואל ספריו. היהודי שנתעורר בו לא חזר ונרדם. הוא בא בדברים עם נציגי קהילת ווארשה ויזם ועידה של עסקנים, שיחקרו את מצב היהודים בפולין. על חשבונו נסעו שליחים יהודים לעיירות פולין, חקרו ואספו חומר רב באיכותו. אחד משליחיו היה י. ל. פרץ, שהשאיר זכר למסעותיו הללו ברשימותיו מ ע ג ל ת ה ד ו א ר. אגב, היה בלוך המשומד הפיננסיסט שי' פרץ, שאיפשר לו להוציא לאור את החוברות של ה„אידישע ביבליאטעק"...

כזה היה יאן האחד.

ויאן השני? פקיד נמוך במפעליו של... בלוך. איש חסר כשרונות, אולם, בעל ארס של שנאה וקנאה בלבו. יבלי „הכתם היהודי" על שמו. והנה התחילה מלחמה בין שני היאנים.

יאן ביאלינסקי פירסם חוברת קטנה מלאה דברי איוולת ושנאה ליהודים. הוא התקיף בעיקר את היהודים המתבוללים ואת המשומדים.

— יהודים עליך, ווארשה! — קורא יאן ביאלינסקי. וקולו לא נשאר קול־קורא במדבר. אין נאורי ווארשה הנוצרים מגלים בפרהסיה את אהדתם לביאלינסקי. עדיין הם מחרישים. קשה להתקיף את המתבוללים המרבים לסייע לענין הפולני... הם רק מצדיקים את ביאלינסקי וקוראים בחוברותיו וממציאים לו כסף ו„חומר מעניין". בווארשה מבינים שמאחורי ביאלינסקי עומדים מלומדים וסופרים חשובים והם מדברים מגרונו...

וביאלינסקי הצליח. הוא, הפקיד הנמוך, נצח את יאן בלוך. הוא התחיל מוציא שבועון, „רולא", להפיץ את ארס השנאה בקרב ההמון. והוא אבי הסיסמא של „סווי דו סוויגו" — סיסמת החרם...

לשווא ניחמו את עצמם מתבוללי ווארשה, לשווא התלוצצו המשכילים והנאורים על בערותו של ביאלינסקי וביטלו אותו. מלחמתו של יאן ביאלינסקי נגד היהודים נשאה פרי.

הפוגרום בדצמבר 1881

בעשרים וחמשה בדצמבר פרץ הפוגרום בווארשה ונמשך שלושה ימים. הפובליציסטיקה הפולנית, אף האנטישמית, השתדלה אחרי המעשה לטהר את העם

הפולני מחרפת הפוגרום, ורמזה שיד זרה — יד השלטון הרוסי — אירגנה את המאורעות המחפירים.

שלטון הצאר שאף בימים ההם להטביע את תנועת השיחרור ברוסיה בדם יהודי. הוא לא הסתפק בעריכת פרעות ברוסיה, והביא את הפורענות גם לפולין. בשדליץ, למשל, אירגן הצבא הרוסי את הפוגרום כמעט לעין השמש. קל איפוא לנחש שגם בווארשה פעלה ידה המנוסה של הראקציה הצארית. אולם ברור כמובן, שמעל השלטונות הרוסיים לא היה נושא פרי אילו לא הוכשרה הקרקע מראש על ידי ההסתה האנטישמית של כנופיות ביאלינסקי, ואילו לא מצאו אווירה מוכנה לכך בווארשה הפולנית.

מהלך המאורעות תואר בזמנו בשבועון היהודי־הרוסי „ראזסווייט": ב־25 בדצמבר בשעת התפילה בכנסיה הקאתולית „הצלב הקדוש" קמה בהלה איומה. מישהו קרא: „דליקה!". ההמון נחפז אחוז בהלה אל היציאה, ודרס למוות 28 איש ופצע 26. הבהלה היתה בהלת שווא. מיד נפוצה שמועה שגנבים יהודים עוררו את הבהלה בכוונה כדי לשלוח ידם בגנבה.

עד היום לא נתגלה הפרובוקאטור שחולל את הבהלה, וגם לא נודע מי היה מעונין בהפצות השמועה על „הגנבים היהודים". אולם התוצאות לא איחרו לבוא.

באותו היום, בשעה 2 אחרי הצהרים, התחיל הפוגרום. הוא נפסק לפנות ערב, ונתחדש למחרת וביום השלישי. שדדו במיוחד ברחובות היהודים, בפרברי העיר ובבתים היהודים ברחובות המעורבים (בהם גרים נוצרים ויהודים בשכנות). המרכזים היהודיים בווארשה לא נפגעו. התושבים היהודים יצאו בהתנגדות תקיפה נגד הפורעים והניסו אותם. ברחוב סטאבקי יצאו נגד ההוליגאנים יהודים מזוינים במקלות ובגרזנים והזהירו את הפורעים שאם לא יסתלקו — יצאו היהודים לפרבר הקראקובי הפולני ויעשו בבתים הנוצריים כמעשיהם של הפורעים ביהודים. האיום הזה הועיל: רובע נלבקי ניצל!...

מהתיאור הזה אנו רואים, שיהודי ווארשה ידעו כיצד לעמוד על נפשם. שהם לא רק אירגנו הגנה עצמית תקיפה, אלא היו מוכנים לצאת בהתקפה נגדית...

ההגנה פעלה רק בשכונות היהודיות. יהודי הרחובות המעורבים סבלו קשה. הם לא יכלו להגן על עצמם והשלטונות „לא התערבו"...

וכיצד הגיבו הפולנים? סופר ה„ראזסווייט" סיפר: „...אמנם נמצאו בין הפולנים אנשים שניסו להשקיט את הפורעים, אבל בלי הצלחה, חוץ ממקרים אחדים, שהצילו יהודים יחידים מסכנה"...

והצבא הרוסי מה עשה? הצבא אסר על היהודים להתאסף בהמון (זאת אומרת פעלו נגד ההגנה העצמית) וכל יהודי שנראה ברחוב הוכה על ידי החיילים במגלבים, בלי רחם. לעומת זאת היו היחסים בין הפורעים ובין הצבא ידידיים מאד. „כשהלכתי בערב דרך רחוב מרשלקובסקה לקרולבסקה — סיפר סופר ה„ראזסווייט" — פגשתי בכנופיות פורעים, ולמולם מחנה גדול של צבא ושוטרים, כשני מחנות לוחמים הנחים בשלוה אחרי הקרב".

והנה תיאור הפוגרום בעטו של סופר „נובוייה וורמיא" (עתון רוסי אנטישמי):

ההמון לא עשה את מעשיו בחפזון, אלא כמו על פי תכנית ערוכה מראש. ברור, כי בתוך ההמון היו מדריכים שהכירו את העיר ואת דירות היהודים. אף בית אחד או דירה אחת של רוסי, גרמני או פולני לא נפגעו. באותו בית שבו נחרבה חנותו של היהודי עד היסוד — נשארה החנות הסמוכה של הקאתולי שלימה ואפילו שימשה אחת מחלונותיה לא נפגעה. ידוע על בית אחד שכל דייריו נוצרים, ורק בדירה קטנה אחת בקומה הרביעית גר יהודי, ודירתו נהרסה...

1928 משפחות נהרסו ממעמדן עקב הפוגרום. הנזק נאמד ל־701.131 רובל. לבית החולים הובאו 21 יהודים פצועים. יהודי אחד מת.

הפוגרום נשכח מהר. הפולנים השתדלו לטשטש את ה„מאורע המעציב". הם הוכיחו שאין להאשים את כל העם בגלל פשעיה של כנופית פורעים. היו פובליציסטים שהתנחמו שנפגעו רק יהודים מהשכונות „הנמוכות". ואילו היהודים ה„גאורים" לא נפגעו כלל וכלל... העתונות הפולנית נמנעה מלטפל בעניין. באותם ימים עדיין היה פוגרום ביהודים נחשב לחרפה...

וגם היהודים היו מרוצים שהגויים מרגישים את עצמם אשמים ומבוישים, וגם הם לא הרבו לדבר על המאורע המעציב. שוב התנחמו שמהיום יהלאה ילך הכל למישרים. אחרי הפסקה קטנה חידשה ווארשה היהודית את עבודתה, שווקי רוסיה היו גדולים כל כך, הם היו מצריכים כל כך הרבה סחורות, הזמנותיהם היו מתרבות מיום ליום, ויהודי נלבקי היו נאלצים לעבוד...

פרק טז. כוח חדש עולה

„שביתת נשק" בין החסידים והמתבוללים

המתיחות הראשונה בין עדת היהודים המסורתיים ובין חוג המתבוללים, רפתה במשך הזמן. החיים הכלכליים האינטנסיביים הביאו לידי קירבה ביניהם. המתבוללים, בניהם של ה„מתקדמים" הראשונים, פסקו מלהיות מ ו פ ק ר י ם. חיילי ברק יוסלביץ' היו בורים ועמי הארץ, גילחו את זקניהם והסירו מעליהם את עול התורה והמירו בכוח את הלשון אשר בפיהם, ואילו המתבוללים החדשים היו בעלי נימוסים והשכלה. הם היו בעלי הבאנקים הגדולים ועמדו בראש מפעלי תעשיה השובים. כמוהם כן חסידי ווארשה נשתנו והיו לאנשים אחרים. עתה לא בילו את רוב ימיהם ולילותיהם בבתי מדרשות ובשטיבלאך. היו ביניהם סוחרים גדולים, שהיו עוסקים כל ימיהם במשא־ומתן, ועסקיהם הביאו אותם אל הבאנקים של ה„דייטשן". שני הצדדים היו זקוקים זה לזה, והיו קומפוננטים של חברה אחת ולא יכלו לצאת אלה כנגד אלה בחרמות ובגידופים.

ועוד, שהזמן עשה את שלו. בתחילת המאה התשע־עשרה היה נראה בווארשה יהודי מגולח, לבוש „בגדים קצרים", כמין בריה משונה. ואילו עתה התרגלו לבריה זו ופסקה מהיות משונה. ממשלתו של פייבל שמש המפורסם, שהיה מחפש בעזרת סגניו עבריינים שאינם מקפידים על מנהגי ישראל — נתחסלה מזמן. ה„דייטשן' התאזרחו בווארשה היהודית, ואיש חסיד אף לא היה מעיז עתה לדרוש מנתנסון או מגולדפדר שישכימו לבית־המדרש. אף לא היו המתבוללים עתה „ארחי פרחי", מאלה שהסתובבו אצל הפריץ ולמדו ממעשיו. הללו יחוס אבותיהם היה להם למגן. בני משפחת אייגר, מגדולי המתבוללים, היו נכדיו של גאון הדור ר' עקיבא אייגר; הברגסונים והברסונים היו נכדיו וניניו של שמואל זביטקובר, של ברק ותמר'ל. מעשי אבותיהם לא היו בידיהם, אך כבוד למעשי אבותיהם נשתמר אצלם. הם פיזרו צדקה ביד נדיבה, ווארשה יהודית ידעה להעריך זאת.

בעיני החסידים כבר היה אופיים של המתבוללים מוצק ושלם עד כדי כך, שנבדלו לגמרי מקהל ישראל. וגם התיחסו אל הללו כאל כת שמעשי אבותיהם בידיהם, ואינם מהווים סכנה לציבור, פן יתפתה אחריהם. מצד אחר, הרי היו נחוצים לעדה עסקנים שתדלנים היודעים לדבר אל הגויים בלשונם, ויודעים להופיע לפני מיניסטרים וגנרלים, ויודעים לדבר אל גדולי ישראל בחוץ־לארץ.

על רקע זה קמה שביתת נשק בין שני היריבים. הנתנסונים והדיקשטיינים קיבלו לידיהם את רסן השלטון בקהילת ווארשה. הם היו הדוברים הרשמיים בשם העדה היהודית. הם היו נציגי היהודים בחברה הגבוהה הפולנית ובמשרדי השלטון הרוסי. ואילו את „העסקים היהודיים" — כל השייך לדת ישראל ולעניניה בעדה — השאירו בידי החסידים „בעלי הקאפוטות". ושני הצדדים היו מרוצים. המתבוללים היו מרוצים להופיע בעיני הפולנים כ מ נ ה י ג י ה י ה ו ד י ם, הממלאים שליחות

כפולה: שומרים על זכויות היהודים ומשפיעים עליהם ברוח ההתבוללות; וחסידי ווארשה היו מרוצים, כי תנאי התנו עם המתבוללים שלא יתערבו בחיים הפנימיים שלהם: לא יטפלו בעניני הרבנות, לא יגעו בחינוך המסורתי, וכו'.

לזכותם של המתבוללים בווארשה, באותם ימים, יש לאמר שלמדו מן הדומים להם בארצות אחרות, לכפר בכספם על התרחקותם מן היהדות. הדור הזה היה גם בפולין, ובייחוד בווארשה, דור הפילאנתרופיה. אותם ראשי המשפחות הגדולות בנו בתים גדולים בשביל מוסדות צבוריים, נתנו במתנה נכסים חשובים לקהילה, השאירו בעזבונם "ליגאטים" לצרכי הקהילה, ייסדו בתי־ספר למלאכה, כוננו את המוזיאון היהודי, הקימו בית־חולים, אירגנו את הספריה הגדולה שעל יד בית־הכנסת המתוקן. בתקופת שלטונם של המתבוללים קמו כמעט כל המוסדות הצבוריים של יהדות ווארשה מתקופת הפילאנתרופיה. יורשיהם לא הוסיפו הרבה בכיוון זה.

פשרה אחת עשו עשירי ווארשה החסידים עם צרכי החיים: הם החלו לשלוח את בנותיהם לבתי־ספר נכרים. התרעמו עליהם החסידים בשטיבלאך: הייתכן? "שקולס" בשביל בנות ישראל כשרות?

אולם החסידים העשירים לא יכלו לתקן כאן ולא כלום. בנותיהם התקנאו בבנות ה"דייטשן" המשכילות וטענות בפיהן: תורה אסור לנו ללמוד, תנו לנו לדעת משהו אחר...

וכך נוצר במשפחות ווארשה החסידיות מצב פאראדוכסאלי: הבנים גידלו פיאות ארוכות והיו שוקדים יומם ולילה על הגמרא, ובפי אחיותיהם היו שגורים שירי מיצקיוויץ' וסלובאצקי, והיו מפטפטות ביניהם צרפתית. ההורים היו רווים נחת משניהם: מבניהם העילויים החריפים ומבנותיהם היפות והמשכילות, והיו משדכים אלה באלה. היו הכלות המשכילות בוכות ומתמרדות, והיו פניהם של הבעלים האברכים חפים מבושה וצער בשטיבלאך של חסידים. אולם, כל עוד לא הגיעו הדברים לידי שערוריות בגלוי, היו הכל מרוצים: בנות ישראל כשרות הן וההשכלה לא תקלקלן... אמנם, רעועים היו יסודות הבתים של הזוגות הללו, ורוחות רעות היו מתגנבות לתוכם. כך דרכם של החיים. בהמון הרב של עדת ישראל בווארשה נתערבו קולות הששון בקולות האסון, ונבלעו יחד בסאון חיי הצבור.

תנועת־השיחרור הגדולה ברוסיה מצאה קרקע טובה לקליטה בארצות העמים המשועבדים באימפריה הגדולה. בין הללו הלכה פולין בראש: הפולנים לא הסיחו את דעתם מתקוות שחרורם. ווארשה, המטרופולין של פולין, היתה חיה בסימן השאיפות החדשות.

התסיסה המדינית והלאומית בווארשה הפולנית השפיעה כמו־כן על ווארשה היהודית. ועל יד סיסמאות החירות לאנושות וסיסמאות השיחרור לפולין, נשמע גם הד לתקוות ישראל: עלה כוכבו של הרצל, והסיסמא של שיבת־ציון עוררה את הלבבות. ה"ליטוואקים" מלאו עתה את התפקיד של השאור־שבעיסה בין יהודי ווארשה. הם הרגישו בבשרם את אימת הפוגרומים ואת ידה הכבדה של מלכות רוסיה העריצה. והם היו הראשונים להרים בחוצות ווארשה היהודית את דגלי

החופש האנושי והתקוה הלאומית. נצטרפו אליהם בהתלהבות בני האינטליגנציה הצעירה והעובדת, הפועלים ובעלי־המלאכה היהודים.

הפלוטוקראטיה המתבוללת כמוה כחסידי וואַרשה עמדו משתאים לתופעה החדשה והמוזרה בקרב בני עמם. לעיני שניהם קמו יהודים חדשים, מחוץ לחשבון הישן והקבוע שבין שני הפלגים הללו. יהודים שאינם רוצים להטמע, שמכריזים על קיום העם היהודי, שמוקיעים את פחדנותה של הפלוטוקראטיה היהודית. יהודים הדורשים זכויות לאומיות, המעיזים להתייצב נגד שלטון הצאר. יהודים המארגנים תנועת פועלים שהיא מסוכנת אף למעמדם של העשירים היהודים...

עוד מעט, לא נשארה התנועה החדשה בתחום של בני דלת העם וה„ליט־וואקים" הזרים. בניהם ובנותיהם של עשירי וואַרשה המיוחסים מתחברים אל מחנה הפועלים. הם רוצים לשחרר את הפועלים הנלאים מהעול הכבד שהטילו עליהם אבותיהם הנכבדים של הללו. הם יורדים אל המרתפים ואל הסימטאות החשכות, ונואמים שם על המהפכה הסוציאלית העתידה לבוא... ובראשו של אותו פלג בתנועת הפועלים שאין שיחרורה של פולין עיקר בעיניו אלא חירותה של האנושות כולה, עומדת יהודית וואַרשאית... רוזה לוכסמבורג.

ולא די במהפכנים, מופיעים בוארשה סטודנטים יהודים האומרים שמולדתם בציון, והם דורשים זכויות לאומיות, והם מתחילים להתעסק בהפצת ספרות ועתונות יהודית...

עתה טענו „אוהבי ישראל" אל „ידידיהם" היהודים: רמיתם אותנו; עשרות בשנים אתם משתדלים לשכנע אותנו שהטמיעה היא נר לרגלי יהודי וואַרשה, ותהליך ההשכלה יביא לידי מיזוג היהודים עם העם הפולני, והנה מופיעים צעירים יהודים כשכילים הדורשים מהפועל הפולני לעזוב את המחנה הלאומי, ועוד הם מטפחים אידיאלים לאומיים בין היהודים...

נבת אחת נתגלה קלונם של המתבוללים, נתגלה חוסר השפעתם בקרב יהודי וואַרשה. וגדולה היתה הבהלה גם במחנה החסידים. עד עתה ידעו שהדייטשן פרשו מהצבור, ואין להם חלק ונחלה בישראל. אולם, שונים מהם אלה הליטוואקים וחבריהם, והם מהווים סכנה חמורה. הם מדברים אידיש, אין הם מתביישים בחברת יהודים. אדרבה, הם מדברים בגאוה על ישראל סבא, ושואפים לציון, אל הרי יהודה, אל ירושלים עיר־הקודש. ואחרים מדברים גבוה על סבלם של יהודים עניים. והצד השוה בהם שאלה ואלה אינם דומים ליהודים: מגולחי זקן, מגולחי־ראש, פרשו מן הגמרא ועוסקים בספרים חיצונים, ומזלזלים בכשרות ובשמירת השבת... ומהללו תצמח הישועה?

שותפותם של החסידים והמתבוללים, שהיתה פרי השלילה ששלל כל צד את חברו, הפכה עתה לשותפות חיובית. כנגד „האויב המשותף" הזה נתנו יד אלה לאלה, היריבים־השותפים המסורתיים, המתבוללים והחסידים, ושניהם עמדו על המשמר שרסן קהילת וואַרשה לא יפול חלילה לידיהם של היהודים המוזרים הללו, עם הליטוואקים בראשם...

רוחות חדשות מסתערות...

הכוחות הצעירים ביהדות ווארשא לא נרתעו מפני התנגדותם של עשירי המתבוללים וקנאי החסידים. הם הסתערו על יריביהם בשלוש הסיסמאות הגדולות שהלכו לפניהם: ציון, השכלה, צדק וחופש. הם חדרו לבתי המדרש והשטיבלאך בווארשא. הם דברו אל פרחי החסידים בלשונם. סיפרו להם על הדוקטור האגדתי מווינה המתייצב לפני שרים ומלכים ודורש מהם להחזיר לעם היהודי את ארצו וגדולתו. הם פונים אל רגש הצדק היהודי, ומספרים על תנועת השחרור המציפה את כל העולם כולו, ועל המהפכה העתידה לבוא.

התחילה במאוחר מלחמת האבות והבנים. חובשי בית־המדרש התחילו עוזבים את הגמרא, מהם מצטרפים לתנועה הסוציאליסטית, ומהם נמשכים לתנועה הלאומית. אליבא דאמת עדיין לא היו ביניהם הבדל ומחיצה. היהודים הלאומיים שייכים למתקדמים, ואהדתם נתונה לתנועת השחרור, והם רוצים לחדש את התרבות היהודית ולגאול את ארץ אבותיהם...

עוד מעט יקומו שני מנהיגים שיעמדו בראשם ויקרבו את נצחונם.

י. ל. פרץ ונחום סוקולוב

י. ל. פרץ בא לווארשה מזאמושץ'. „גבירי" ווארשה המתבוללים קירבו אותו. זיכו אותו במשרה בקהילה... במחלקת המתים. מקום יותר מתאים לטמפרמנט של פרץ לא מצאו. ביום היה מבלה את זמנו במשרדי הקהילה, ובערב היה נכנס „להיכל השירה".

י. ל. פרץ עדיין היה מהסס. עדיין היה „משכיל". את ה„אויב מספר א" הוא רואה בחסידים ואדמורי"ם, ואילו מתבוללי ווארשה העשירים היו אנשים הנושאים ברמה את דגל התרבות. ואת הדגל הזה התכוון להביא אל הרחוב היהודי האפור. מתבוללי ווארשה היו מרוצים בו. המשומד בלוך תמך בו מכיסו להוצאת חוברותיו הראשונות: אולי יעלה בידי פרץ לפרוץ את חומת „הקנאים" בווארשה...

פרץ בא ללמד את ההמונים היהודים, ונמצא למד. הלשון העברית והאידיש פסקו מהיות בעיניו רק אמצעי המוליך אל השכלת העם. בתנועה הלאומית החדשה מצא פרץ את הסינתיזה, ומיד היה בין העומדים בראשה, ממנהיגיה הרוחניים של התנועה בשטחה של ווארשה.

וכמעט באותו זמן בא עוד איש צעיר אחד לווארשה, נחום סוקולוב. העילוי מנובידבור שמילא את כרסו בגפ"ת, והציץ ונפגע. „בעל לשון" ועושה בה להטים, נעשה עוזר לחיים זליג סלונימסקי הישיש בעריכת „הצפירה". וגם בו השתעשעו עשירי ווארשה המתבוללים. לידו מסרו את עריכת השבועון הפולני „איזראליטא", שמטרתו העיקרית היתה: הטמיעה...

ילד שעשועים זה של מתבוללי ווארשה איכזב מהר את ידידיו. התנועה הלאומית לקחה את לבו של סוקולוב, והוא נעשה מאז ואילך לאחד מדובריה ונציגיה.

שונים היו י. ל. פרץ ונחום סוקולוב איש מרעהו, שונים בכל, באופי, בטמפרמנט, בכשרונות, בהשקפות. אולם, שניהם צעדו לקראת מטרה אחת: להשליט

מפינתם בווארשה את התנועה הלאומית הצעירה בחייהם של יהודי פולין.

וסביבם נתאספו כוחות צעירים וחדשים. נתגלה שלום אש. הופיע ח. ד. נומברג. התחיל בעבודתו ד. פרישמן, בעל־מחשבות, חיים טשמרינסקי, אברהם רייזן, ועוד ועוד.

ולצד המשוררים והסופרים באו האינטליגנטים, באו מהאוניברסיטאות: יצחק גרינבוים, ד"ר גרשון לוין, הרטגלאס, ד"ר מינץ ואחרים עשו כאן את צעדם הראשון בעסקנות. באו משתפי־פעולה מחוגי הסוחרים בווארשה — אברהם פודלישבסקי, השל פרבשטיין, ד"ר קלומל, ואנשי מעש אחרים נתנו ידם עם המשוררים והחולמים.

מה רצו ה„פנים החדשות" בציבור של ווארשה?

מצד אחד התקוממו נגד השתלטותה של הפלוטוקראטיה המתבוללת. הם הצעירים, סירבו להכיר בברגסונים ובאייגרים את נציגיה של יהדות ווארשה כלפי חוץ. הם, הצעירים היהודים הלאומיים, ראו את עצמם מוכשרים לעמוד בראש יהודי ווארשה במלחמת המדיניות והכלכלה. ומהצד השני התכוונו להוציא את ילדי ישראל מן ה„חדרים" ולהכניסם לבתי־ספר מודרניים. גם הם חשבו, שההשכלה היא הדרך היחידה בשביל יהודי פולין, גם הם מאסו בלבוש המסורתי של יהודי ווארשה. אולם הם היו בעד השימוש בלשון האידית או העברית, והם חלמו על תרבות יהודית חדשה ועל בתי־ספר חדשים, שבהם יתחנך הדור הצעיר לחיים חדשים וטובים.

האידיאלים עדיין לא נתגבשו. הם היו סוציאליסטים, והיו ליברלים, והיו ציונים; היו בעד אידיש, והיו מסורים לעברית, והיו אוהדים את המהפכה המרחפת באויר, אולם דבר אחד היו ברור בעיני כולם: הצורך להפוך את הקערה על פיה; הווי החיים היהודיים הכרח הוא שישתנה שינוי גמור, שינוי יסודי.

התנועה המהפכנית בשנת 1905 נתנה את אותותיה. הרחוב היהודי תוסס. הנוער היהודי רותח. „אברכי־משי" מתמרדים ומצטרפים בהתלהבות חסידית לתנועה המהפכנית, או פונים לתנועה הלאומית יהציונית.

אכן, הרוב נשאר בבית־המדרש, לא שינה את לבושו היהודי, ולא שינה את דרכו בחיים, אבל הרעיונות החדשים חדרו ללבות ולמוחות, וכבר היו רבים שייכים בכוח למחנה החדש אם כי עדיין מושרשים היו בישן.

ואם כי לפי שעה עדיין היו השתדלנים והעסקנים הקודמים יושבים על כסאותיהם, ולא נשתנה בהרבה מראה פני החיים היהודיים, יודעים היו הכל שהקיץ קץ על תקופה. ועוד מעט נוכחו הכל לדעת שמאליהם נכנעו לסיסמאות החדשה והזרות.

המרד האחרון

המרד האחרון נגד שלטון הצאר לפני תקומת של פולין, בשנת 1905, נתן דחיפה עצומה לסקולריזאציה של החיים היהודיים בווארשה. סיסמאות המהפכה לקחו שבי את לב האינטליגנציה היהודית בווארשה. נציגיה האמינו שהגיעה תקופת השיחרור, שהיום או מחר תבוא גם גאולה ישראל.

האינטליגנציה היהודית היתה מפולגת לזרמים שונים. היו ששמו את תקוותיהם בתקומתה של פולין. ארץ זו שטעמה את טעמו של דיכוי לאומי, לא תדחה את היהודים, החיים על אדמתה כימי קיומה של אותה אומה גופה. יהודים אלו נצטרפו לשורות ה„פ. פ. ס." (המפלגה הפולנית הסוציאליסטית), נטלו חלק בפעולותיה הנועזות, ושפכו את דמם למען ה„ענין המשותף והקדוש". אכן, בין ראשי פ. פ. ס. התבלטו כמה מיהודי ווארשה: מנדלסון (חתנו של נחום סוקולוב), פליכס פרל, גרוסברג, ואחרים.

אחרים לא הסתפקו בגאולת פולין בלבד. זרועותיהם חבקו את העולם כולו. כבר עבר כלח על הלאומיות — היו הללו אומרים — וכשם שלא איכפת לפועל הפולני אם מדכא אותו עריץ רוסי או מנצל בן־עמו, כך לא תצא תועלת לדלת העם ברחוב היהודי, אם תקיפים יהודים ימצצו את דמו ופרי עמלו. רק המהפכה הסוציאלית תפדה את האנושיות כולה, ואז לא יהיה הבדל בין עם לעם ובין איש לאיש... הרי נמצא אז בווארשה מלומד יהודי והומאניסטאן בעל רמה מוסרית גבוהה, הרופא ד"ר זמנהוף, שטרח והכין בעוד מועד לשון משותפת לכל העמים — אספרנטו...

אחרים, סוציאליסטים יהודים, התכוונו לא למחות את היהדות, וצירפו את התקוה היהודית אל שאיפת שוחרי החירות. הופיעו ברחוב היהודי בווארשה ציונים־סוציאליסטים. גם ה„בונד" התחיל בפעולתו. כאלה כן אלה מצאו כר נרחב לפעולתם בין יהודי ווארשה. התעשיה היהודית סיפקה פועלים ופקידים שראו במו עיניהם את ההבדל בין רש ועשיר.

לעזרת הסוציאליסטים באה האינטליגנציה הבורגנית שהיה לה מושג מעורפל על הסוציאליסם. היא דבקה בסיסמת הליברליות, ושנאה שנאת מוות את שלטון הצאר, והאמינה שרק מהפכה יכולה להתמודד עם המשטר השנוא.

לפלגים פלגים נתפרדה האינטליגנציה היהודית בווארשה, אך בדבר אחד היו דעותיהם שוות: בהכרח ללחום בצאר ולנהל מלחמת־מצוה... נגד הרבונו־של־עולם. „האמונה היא האופיום שבו מרדימים החזקים והעריצים את החלשים והמדוכאים". אותה פראזה שמקורה במדינות העצומות שהשתמשו בכנסיה הנוצרית המנוונת בארצותיהן לשם שמירה על משטר ושלטון, היתה כבר שדופה בשעד שהגיעה אל הרחוב היהודי, ששם היתה מגוחכה מתחילתה — מגוחכה וטראגית והרת־סכנות. אולם ההנחה הזאת נתקבלה על דעת הכל, והחלה מלחמה כבדה וממושכת ברחוב היהודי.

אנשי המסורת היהודית חירפו נפשם במלחמה נגד יריביהם המסוכנים. אולם היריבים לא באו בידים ריקות. לא באו כקודמיהם המתבוללים, בהבטחת טמיעה בין הגויים, שהנפש היהודית דחתה אותן בשאט נפש. היריבים החדשים באו בסיסמת ה צ ד ק, בדגל הגאולה לאנושות ובדגל השיחרור לעם היהודי...

הסיסמאות הללו חדרו ללב הנוער היהודי, שירש מאבות אבותיו בכל הדורות את שאיפת הצדק, ולא היה אדיש לשום תנועת שיחרור.

והתסיסה גברה אף בבית־המדרש וה„שטיבלאך" בווארשה. צעירים למאות

עזבו את ספסלי בית־המדרש ונצטרפו למהפכנים. הם „סגרו את הגמרא" והתעמקו בדביקות חסידית בקאפיטאל של מארכס, הם עברו בהתלהבות, בנאמנות ובמסירות־נפש את התנועות המהפכניות השונות בווארשה.

המהפכה נכשלה. הקוזאקים השיבו בווארשה „את הסדר על כנו". נשפך דם יהודי. אלפים נשלחו לערבות סיביר. הגאולה לא באה. במקומה באה אכזבה מרה. רק עתה, אחרי הנסיון המר, באה האינטליגנציה היהודית בווארשה לידי מסקנה: שאין לפניה דרך אלא עבודה מאומצת בקרב היהודים.

ושוב היו הדעות מפולגות כמקודם. הללו אומרים: שווי־זכויות; כנגדם קוראים הציונים: שיבה לציון! עונים לעומתם הטריטוריאליסטים: נחפש טריטוריה.

אותה שעה מחפשת היהדות המסורתית בווארשה אמצעים לרפא את פצעיה. בפעם הראשונה נפגעה פגיעה קשה בגופה ובנפשה.

גורלו של ישראל בארצות פולין ורוסיה באותו דור היה גורל יהודי וארשה, והיה ניכר כאן בייחוד — כי היה כאן המרכז הגדול ליהודי האימפריה הרוסית.

„בויקוט"

אחרי שנכשלה המהפכה, נתחזקה בפולין, ובייחוד בווארשה, התנועה הפולנית הלאומית — „הדמוקראטיה הלאומית" — בהנהגתו של רומאן דמובסקי. משלא הצליחה התנועה הלאומית במלחמתה כנגד מלכות רוסיה, מצאה לה קרבן ביהודים.

— היהודים — אמר דמובסקי — הם אויביה של פולין, הם לוחמים נגד הלאומיים הפולנים, והם עצמם יוצרים תנועה לאומית משלהם. דמובסקי התכוון לצוד ברשתו את המעמד הבינוני הפולני, וידע שהאנטישמיות היא האמצעי היעיל לכך.

היהודים כבשו את המסחר והתעשיה, וחובה לאומית היא להוציא מידם את ענפי הכלכלה החשובים...

ההסתה מצאה אוזן קשבת בין העירונים בווארשה. הם ציפו מזמן רב לאות, כדי לחדש את מלחמתם נגד היהודים. רומאן דמובסקי המציא להם אידיאולוגיה, ונעשה לנביאם.

וההזדמנות למלחמה ביהודים לא בוששה לבוא.

שנת 1912. בא זמן הבחירות ל„דומה" (הפארלמנט הרוסי) הרביעית. ווארשה, בירת פולין נתחלקה לשני סקטורים, סקטור רוסי וסקטור האוכלוסיה המקומית, ובתוכה היהודים. כל סקטור בחר בציר אחד. היהודים בווארשה היו יותר משליש ממספר התושבים, והכל ידעו שקולות היהודים י כ ר י ע ו בזמן הבחירות.

והנה הופיע בזירה הפוליטית מועמד הפולנים ל„דומה", קוכאז'בסקי, להצהיר את הצהרתו הפרוגראמטית. והוא הכריז בפני ב ו ח ר י ו ה י ה ו ד י ם... שהוא נגד שווי־זכויות בשביל יהודי פולין.

יהודי ווארשה נדהמו: מה כאן? — חוסר טאקט, טיפשות, או אולי פרובוקאציה גלויה?...

כל יהודי בווארשה הרגיש את עצמו נפגע, מבוזה. היהודים לא נתכוונו ליטול מאת הפולנים את הציר היחיד מבירתם. והביצד ימסרו את קולותיהם לזכותו של מועמד המכריז על עצמו שהוא שונא יהודים?

המתבוללים בווארשה עשו מאמצים מיואשים להניע את קוכאז'בסקי שיפרש את דבריו ויחזור מהם. קוכאז'בסקי „מפרש", אולם אינו מתכחש להכרזתו האנטישמית.

יהודי ווארשה לא היו מאוחדים בתגובתם. המתבוללים העשירים אמרו: העיקר הוא, לא להתגרות בפולנים. דרך אחת יש: כניעה... כנגדם אמרו היהודים החרדים: למה לנו להתערב בין הגויים? התערבות כזאת לא תתן לנו כלום; בגלות אסור לנו לנהל פוליטיקה, נחזיק נא בכלל של „אשרי יושבי ביתך"... אולם, העדר „התערבות" לא היה נוטל משונאי־ישראל את כוחם בבחירות, החסידים רק שילמו את מס הנאמנות למתבוללים. כנגדם לא השלימה התנועה הלאומית הצעירה עם ברית הראשונים והאחרונים: עלינו להגן על כבוד היהודים. אין אנחנו יכולים לוותר על זכויותינו האזרחיות. על הפרובוקאציה של קוכז'בסקי תתן ווארשה היהודית תשובה הראויה לכבודה: יהודי ווארשה נקראו למסור את קולותיהם למועמדם של הסוציאל־דימוקרטים, הפועל יאגיילו...

מלחמה כבדה התלקחה בווארשה בין היהודים לבין עצמם. התנועה הלאומית זכתה בנצחון גמור. היהודים הכריעו בקולותיהם, ויאגיילו נבחר. יהודי ווארשה נתנו בפעם הראשונה אימון בעסקנים הצעירים, שיצאו במלחמה גלויה כנגד נציגיה ושתדלניה הרשמיים של ווארשה היהודית.

ה„פרובוקאציה היהודית" — לבחור ב פ ו ל נ י סוציאל־דמוקראט ולא בנציג מפלגת פורעי פרעות — הסעירה את הפולנים. והתשובה על ההעזה הזאת היתה הכרזת חרם כלכלי על היהודים. העתונות הלאומית, ובראשה העתון הצעקני „דווא גרושה", ניהלה הסתה פרועה ביהודים.

השלטונות הרוסיים לא הפריעו את המעשים הללו. אדרבה, הם היו מרוצים. ילחמו־נא היהודים והפולנים אלו באלו, ולא יהיה להם פנאי למלחמה בשלטון הצאר.

היהודים היו עזובים לנפשם. גם הפולנים המתקדמים, שהיהודים סייעו להם בימי הבחירות, לא מיהרו לעזרתם. אדרבה, עתה התרחקו מהיהודים. לאט־לאט התחיל גם נביאם ושופרם, שווייצטוכובסקי, לדבר בלשונם של הדמוקראטים־הלאומיים. אנדז'יי נייוויבסקי, שהיה בתחילה אחד מראשי הפרוגרסיביים, הצטרף בהתלהבות למחנה המסיתים. ואנשי פ. פ. ס. לא התערבו.

החרם התנהל בקולי קולות, ברעש ובהמולה, בהסתה גלויה ובהעמדת משמרות. תוצאותיו, שהיו קשות מאד בערי־השדה ובשווקים וירידים, לא היו ניכרות הרבה בווארשה. אמנם, כמה מאות משפחות עניות קיפחו את פרנסתן. אולם כלל היהודים עמד במבחן. על אף כל המאמצים, לא הוצאו היהודים מעמדותיהם הכלכליות. התעשיה והמסחר נשארו בידי היהודים, והחנויות המשותפות שהקימו הפולנים („ספולקי"), היו נאלצות לקנות את סחורתם מן היהודים. חייה הכלכליים של ווארשה (ושל לודז') היו נשענים בעיקר על שווקי רוסיה, ושם קצרה ידו של רומן דמובסקי מלהזיק.

התנועה הלאומית בווארשה זכתה איפוא בנצחון כפול. היא גירשה בסיבוב ראשון את המתבוללים מהזירה הפוליטית. היא גילתה ברבים את קלונם, שאין אהדה אליהם בהמוני העם, ואין להם רשות מוסרית ומדינית לדבר בשם היהודים. והיא הראתה ליהודי ווארשה, שאין דרכם הרת סכנות כל כך; שכדאי להלחם למען הזכויות ולמען הכבוד היהודי; שהבויקוט לא עשה שמות בין היהודים כפי שאיימו עליהם ראשי המתבוללים.

עלילת הדם בקיוב ומשפט ביליס וכל שאר הצרות שבאותו דור חיזקו את התנועה הלאומית היהודית בווארשה כבכל מקום אחר.

עד סוף המלחמה העולמית הראשונה כבר היתה ווארשה המרכז היהודי החשוב ביותר בעולם כולו. עמדותיהם הכלכליות של היהודים היו איתנות. אלפים מצעיריהם למדו תורה בבתי המדרשות. ימי שגשוג הגיעו לספרות היהודית. עלה שמשו של פרץ. סוקולוב קסם בכשרונותיו. שלום אש, וויסנברג, נומברג, פרישמן, ועשרות שמות אחרים יצרו אווירה רוחנית מודרנית. ביאליק ופיכמן, לחובר וגנסין, פעלו בווארשה. השפעת העתונות היהודית גדלה והלכה מיום ליום. עסקנים צעירים ומלאי מרץ חלמו ולחמו בעד חיים חדשים וטובים. הרגש האלומי פעם ברבבות לבבות, ומאורות המתבוללים איבדו את השפעתם.

ווארשה נתנה את הטון לכל פולין. מכל עיר ועיירה הקשיבו לדברה של ווארשה. ווארשה אף השפיעה על יהדות רוסיה. באודיסה ובמוסקבה ובפטרבורג ובקיוב התחשבו בעמדתה של ווארשה היהודית בכל השאלות הקשות שעמדו על הפרק.

הירידות בסאראייבו פגעו בווארשה. גיוס. מלחמה. וווארשה היהודית עצרה נשימתה ואזרה כוח לקראת המאבק הקשה שהיה עתיד לה.

פרק יז. מלחמת העולם הראשונה

תקופה חדשה

מלחמת העולם הראשונה שינתה שינוי יסודי את הווי חיי היהודים בפולין. שינויים עמוקים ויסודיים ניכרו בחייה של ווארשה היהודית.

עד זמן המלחמה עדיין היה לה ליהדות ווארשה צביון חצי־פטריארכאלי. המשפחה היתה התא העיקרי בחיי החברה. המשפחה היהודית היתה המבצר, שעליו נשען הציבור בכללו, וכל יחיד בפרט. בכל משפחה ומשפחה היתה מסורת קבועה של אורח חיים, של נימוסים, של מנהגים והשקפות. הגבולות היו יציבים — הגבולות בין האדוקים והחפשים, בין בני ווארשה הוותיקים ובין הליטוואקים, בין בעל־המלאכה והסוחר, בין בעל־התעשיה ופועליו, בין חסידים ומתנגדים.

התנועה המהפכנית זיעזעה את הווי חייהם של יהודי ווארשה. מלחמת העולם הראשונה הפכה את הקערה על פיה, חיסלה את הגבולות, הכניסה ערבוביה בין השכבות, העלתה תחתונים למעלה והורידה עליונים למטה.

הימים הראשונים של המלחמה הביאו לווארשה משבר קשה וממושך בתעשיה ובמסחר. יהודי ווארשה הרגישו ראשונים את המשבר. הם היו קשורים בקשרי מסחר הדוקים עם שווקי רוסיה הגדולים — ופתאום נפסק הכל, אין יוצא ואין בא, אין קונה ואין מוכר. המסחר והתעשיה של ווארשה היו מכוונים לימי שלום. נפסקה העבודה בבתי־החרושת, בסדנאות, והלקוחות מרוסיה חדלו לבוא לבתי־המסחר הגדולים של ווארשה.

אמידי ווארשה הוותיקים לא הסתגלו למצב. הם האמינו שהמלחמה תהיה קצרה. לא היה כדאי, איפוא, לחפש דרכים חדשות במסחר. מוטב לחכות. בינתים עוד היה כסף בכיס, מהימים הטובים. הם גם האמינו בערך הכסף של הצאר ובשטרותיו, והם שמרו על רובלי הנייר הרוסיים, שמרו עליהם במשך שנים, עד שהיו טובים לצור אותם על פי צליחית. וכך נתדלדלו רוב המשפחות האמידות של ווארשה היהודית. יהודים עשירים, בעלי תעשיה וסוחרים גדולים לא האמינו למראה עיניהם שעה שראו את עצמם „יורדים".

המהפכה בחיים הכלכליים הביאה אתה גם מפנה חדש בחיי המשפחה. הבנים היו נאלצים לעזוב את ספסלי בית־המדרש ולחפש פרנסה. הבנות היו נאלצות לחפש אחרי מלאכה. מצב האבות נתערער. כבר לא יכלו לאכוף את רצונם על בניהם. הם היו עכשיו תלויים ביוצאי חלציהם. טרגדיות עמוקות חרשו את חרישן בבתי היהודים בווארשה, אף בבתי החשובים והחסידים.

בקצב מהיר התרחקו הבנים לא מן הגמרא בלבד, אלא אף מאורח־החיים המסורתי. הנוער היהודי השליך מעליו את הלבוש היהודי המסורתי. רוחות חדשות וזרות נשבו בסערה ברחוב היהודי. הנוער התחיל כופר בחכמת־החיים של האבות, וביקש על דעת עצמו את הדרך לילך בה.

ובינתיים הופיעה על הבמה החברתית שכבה חדשה — שכבת עשירי המלחמה, שכבת אנשים שהסתגלו מהר למצב החדש, והשכילו לנצלו לטובתם. תחילתה היתה בהברחת סחורה מאיזור לאיזור, מסחר מסוכן שסכנתו יצאה בשכרו. עשירי ווארשה המפונקים והאיסטניסים סירבו לעסוק במלאכה בזויה זו. ואילו בעלי־מלאכה שסדנאותיהם נסגרו, פועלים בבתי־החרושת שחדלו לעבוד, סוחרים זעירים וספסרים שהיו מתפרנסים תמיד „מהיד אל הפה", היו אנוסים לאחוז בכל הבא ביד כדי להחיות את נפשם: שחדו את המשטרה, באו לידי הבנה עם אלמנטים חשודים, טלטלו את עצמם בכפרים ובדרכים משובשות. ובמשך זמן קצר עשו חייל. וכך הופיעו בווארשה היהודית „גבירים" חדשים, ובלבם היתה תשוקה אחת: להידמות אל הגבירים הוותיקים ולעלות עליהם. הם האמינו בכסף, ורק בכסף. עדיין לא ידעו מה לעשות בעושרם, כיצד לחיות ולסדר את חייהם החדשים, ידעו רק שהם צריכים להראות לכל את רוב עושרם וגדולתם, בדירותיהם החדשות והמרווחות, ברהיטיהם חסרי הטעם, בתכשיטים המפוארים של נשותיהם, וחשבו בתום לבב שגסות הרוח והחוצפה, הן סימנים ל„גבירים אמתיים"... והם רצו כמו־כן „כיבודים", ושאפו לחוות דעה בעניינים ציבוריים „ולכבוש עמדות" בראש הציבור בווארשה.

אולם, חסרו להם להללו הסגולות של בני המעמד האמיד היהודי הוותיק. הם לא ידעו את מעשה הצדקה בסתר — כדוגמת עשירי ווארשה החסידית — ולא הקימו מוסדות צבור, כמעשה „המתקדמים" העשירים.

השכבה הזאת של עשירי המלחמה, שסיגלו לעצמם את כל מגרעותיה של הבורגנות היהודית בלי יתרונותיה, היתה שכבה דקה מאד. רובה הגדול של האוכלוסיה היהודית סבל מחסור. הרעב כבש לו מעמד בבתי היהודים, והביא בכנפיו את מגפת הטיפוס, שעשתה שמות בין יהודי ווארשה.

פליטים מערי השדה

בימי המלחמה גדלה האוכלוסיה היהודית ברבבות תושבים חדשים.

המצביא הרשע של צבאות רוסיה, ניקולי ניקולייביץ', יחד עם מפקד המטה שלו הגנרל יאנושקיביץ', ממוצא פולני, הטילו את אשמת מפלותיהם במלחמה על ראשי... היהודים. הסיסמה היתה: „היהודים עוזרים לגרמניה"; „היהודים הם מרגלים". חיילי רוסיה והקוזאקים שלה האמינו ברצון לב בשמועות אלו. השתוללו בערי פולין, שדדו, רצחו, אנסו. פחד מוות נפל על היהודים. לשווא באו שליחי היהודים בתחנוניהם לפני הגנרלים, לשווא קידמו בלחם ובמים את צבאות ניקולי ניקולייביץ'. מנת חלקם היו מהלומות, מאסרים ותליות. ניקולי ניקולייביץ' אף נטל על עצמו „לטהר" את ערי פולין מיהודיהן. הגירושים בוצעו באכזריות איומה. 24 שעות היו ניתנות ליהודים להכנות לפני עזיבת העיר. ורבבות יהודים מושרשים בערי מגוריהם מדורות, הפכו בן לילה לנודדים חסרי כול.

רבבות הוגלו לרוסיה, ורבבות באו לווארשה. וווארשה גילתה בימים הטרופים ההם את נדיבות לבה. יהודי ווארשה לא ידעו מראש על בואם של הפליטים, שהיו

מגיעים בעגלות־אכרים או ברגל. לא היה קיים שום אירגון לסיוע, אך היה קיים לבם החם של יהודי ווארשה לאחיהם האומללים.

עשירים ועניים, תלמידי־חכמים ופשוטי־עם, סוחרים ובעלי־מלאכה, בעלי תעשיה ופועלים, רבנים ומשכילים, חסידים ומתבוללים, כולם יצאו לקבל את פניהם של פליטי בית־ישראל. כל יהודי חשב לכבוד לעצמו לאסוף לביתו לכל הפחות משפחת פליטים אחת. ולעתים תכופות פרצו מריבות בגללם בין דיירי הבית. כל אחד רצה לזכות במצוה, ולאסוף לביתו את הפליטים. מיהרו גם יהודי פטרבורג ועשירי מוסקבה להושיט עזרה. ובמשך זמן קצר נתאזרחו הפליטים בווארשה. אט אט נמצא בשבילם מקור פרנסה — עבודה, כיסחר זעיר או מלאכה — ורבים מהפליטים אף הצליחו ועשו עושר, ורובם לא עזבו את ווארשה. הם היו לאזרחי ווארשה היהודית. הם הביאו אתם מטען של מרץ ויזמה, וחיזקו את עמדתם של החיים היהודיים המסורתיים.

באותם ימים קודרים היתה ווארשה המרכז היחידי ליהדות פולין. יום יום היו מגיעות לווארשה משלחות מערי־השדה. הם סיפרו על הגזירות הנופלות יום יום על ראשי בני עדתם, ושתדלני קהילת ווארשה כיתתו את רגליהם אל הגנראלים ואל המצביאים הרוסים. ולעתים תכופות יצאו ממשרדי הממשלה בפחי־נפש. אך היו מקרים שהשתדלותם הועילה, בייחוד כשגימוקיהם של השתדלנים ניתנו למשש בידים... ובינתים רבו מפלות הרוסים בשדה־הקרב. בפרוסיה המזרחית באה שואה איומה על צבאות הגנרל הרוסי רננקאמף. שמו של הינדנבורג המנצח נתפרסם מעבר לקו החזית, ושלטונו של הצאר התנקם ביהודים. החלו הגזירות גם על יהודי ווארשה. נסתם פיה של העתונות היהודית. ומפה לאוזן נמסרו ידיעות מחרידות על גירוש היהודים מווארשה.

פחד ועצבנות שררו בווארשה. כל יום וכל ערב היתה הגזירה תלויה על ראשה. אבל הפעם איחר ניקולי ניקולייביץ' העריץ את המועד. הגרמנים החלו בהסתערות כללית, ובסוף הקיץ של שנת 1915 עזבו הרוסים את ווארשה. וצבאות המנצחים הגרמניים כבשו את המטרופולין. הוקל המשא מעל לב היהודים.

פרק יח. בימי הכיבוש הגרמני

יהודי פולין נותקו מאחיהם ברוסיה

לא מווארשה בלבד נסוגו צבאותיה של רוסיה. במשך זמן קצר יצאו גם משטחי פולין המזרחיים, ובעקבותיהם התקדמו בתרועת נצחון חייליו של הינדנבורג, המצביא הגרמני, ששמו נתפרסם בעולם כולו.

יהודי פולין נותקו מיהודי רוסיה הגדולה. במשך יותר ממאה שנים הרגישו את עצמם היהודים שחיו בכל שטחי האימפריה הרוסית, כחטיבה ציבורית אחת. גורל אחד איחד למעלה מחמשה מיליונות יהודים ברוסיה. הם שמחו יחד וסבלו יחד, ועזרו אלה לאלה. כשפרצו ברוסיה פוגרומים, היו יהודי פולין גוזרים על עצמם תענית. עלילת־הדם בקיוב עוררה חרדה בקרב יהודי ווארשה, ואחרי שיחרורו של מנדל ביליס רקדו היהודים בחוצות הבירה הפולנית. כשהתחיל החרם הכללי על יהודי פולין, מיהרו אחיהם ברוסיה בעזרה ובתושיה. רבני פולין עמדו בקשרים הדוקים עם רבני קהילת רוסיה הרחוקות, ונשאו־ונתנו אתם בעניני דת־ודין. לעתונות היהודית בווארשה היו קוראים בכל רחבי רוסיה. בעלי התעשיה והסוחרים הגדולים והבנקאים בווארשה ניהלו את עסקיהם המסונפים עם מכירים וידידים במוסקבה ופטרבורג, בקיוב ובחארקוב. השועים היהודים ברוסיה — ברודסקי, פוליאקוב, זאיצב, גינצבורג ואחרים — לא קפצו את ידם מן העזרה למוסדות הציבוריים, לישיבות, ולכל מפעל חשוב של יהודי פולין בכלל ושל ווארשה בפרט. בייחוד היתה העסקנות היהודית בווארשה קשורה ביהדות רוסיה. העסקנים וראשי הציבור היהודי בווארשה ראו את עצמם כנציגי יהדות פולין כולה. אולם הם היו חסרי „יחסים". לכל היותר עלה בידם להגיע עד משרדו של גוברנאטור, שר פלך; ואילו הענינים העיקריים הוכרעו במיניסטוריונים שבפטרבורג, וידם של עסקני ווארשה קצרה מהגיע לשם. ובפטרבורג ישבו השתדלנים היהודים בעלי ההשפעה — הבארון דוד גינצבורג, מכסים ווינאוור, הנריך סלוסברג, גרוזנברג ואחרים, והם היו אפיטרופסים לעסקני ווארשה.

אותם שתדלני רוסיה שישבו בעירו של הצאר היו האישים הפופולאריים ביותר בין יהודי פולין, ועל גודל השפעתם נרקמו אגדות בבתי־המדרש וה„שטיבלאך" של ווארשה. ומכל אלה נותקה פתאום וארשה היהודית. היא נשארה לבדה, בלי אפיטרופסיה. פתאום אבדו כל קשריה־המסחריים, התרבותיים והחברותיים. מעתה לא היה אל מי לפנות. מעתה לא היה אצל מי לחפש עצה והדרכה. בבת־אחת הוטל עליה לעשות מעשיה בלי מדריכים מנוסים, ולעמוד בראש הצבור היהודי בפולין כולה. ואם את הרוסים כבר הכירו יהודי ווארשה, וידעו כיצד לדבר אליהם ובמה להסיר את חרון אפם, עמדו תוהים בפני בעלי השלטון החדש. כיצד לגשת אליהם? כיצד יתיחסו אל היהודי הפולני, השונה כל כך מבני ארצם, בלבושו, בשפתו ובאורח־חייו?

וחסידי ווארשה, שעדיין לא סר מלפני עיניהם צל אימתו של „משה מדיסאו". שאלו את עצמם: האם לא הביא החייל הגרמני במטענו את הכפירה של אשכנז?.. וגם היהודי הלאומי היה מודאג: האם תצליח התרבות היהודית הצעירה בראשית צעדיה לעמוד בפני התרבות הגרמנית בעלת כוח המשיכה ליהודי פולין וראשיה? האין כרוך בעקבות הכובש גל חדש של התבוללות?

היחס אל הגרמנים

היהודי הפשוט, היהודי מהרחוב הווארשאי, לא הוגיע את מוחו בשאלות ובקושיות. הוא הרגיש שהוסרה מעליו אימת הפוגרום. מעתה מותר לו להלך בחוץ בלי פחד. כידונו של קוזאק לא יפגע בו עוד. גם גזירת הגירוש סרה מעל ראשי היהודים. מעתה היו בטוחים שלא יגורשו מביתם, שלא יגלו אותם בעירום ובחוסר כל „מתחת להרי החושך" של סיביר. והוא קיבל את פני החייל הגרמני באהדה. לא היתה ליהודי הווארשאי לשון משותפת עם החייל הרוסי, ואילו עם הגרמנים הוא בא בנקל לידי הבנה. הוא דבר אידיש והלה דיבר בלשונו, והבינו יפה זה את זה...

יהודי ווארשה הרגישו את עצמם בטוחים יותר. אדרבה, בפעם הראשונה ראו את עצמם במצב נוח מזה של תושבי ווארשה הנוצרים, שלא הבינו את שפת הגרמנים. וממילא התרגל הגרמני לבוא בחברה יהודית, ונקשר אתו קשר של משא־ומתן.

באו הקלות ניכרות בחיי הציבור. השלטונות הגרמניים לא הפריעו לפעולת הקהילה היהודית. העתונות היהודית חזרה והופיעה. התאוששו גם היהודים האדוקים. בימי המלחמה גורשו מהעיירות הקטנות גם אדמו"רי פולין, ורובם התיישבו בווארשה, שהיתה עתה מרכז לחסידות. החסידים נוכחו עתה לדעת שאין בדעת הגרמנים להתערב בענייניהם. לא איכפת להם כלל אם הללו מעדיפים שטריימל על צילינדר, וקאפוטה של משי שחור חגורה באבנט על פראק של אשכנזים. ואף לא איכפת להם כל עיקר, אם האדמו"רים עורכים את שולחנותיהם „ואומרים תורה" ומחלקים „שיריים". להיפך. מידיהם של הגרמנים קיבלו בעלי הקאפוטות שיווי זכויות גמור לשאוף אוויר צח: עד הכיבוש היתה אסורה הכניסה לגן הסכסאי ולפארק של הלאזינקי על יהודים לבושים בלבושם המסורתי. הגרמנים ביטלו את האיסור הזה ופרחי החסידים הופיעו בפעם הראשונה בשדרות הגן הסכסאי, למגינת לבם של השומרים הוותיקים שנסער לבם ל„שערוריה כזאת", אך לא העיזו להפריע ליהודים.

ולא זו בלבד, באו לווארשה נציגים של יהדות גרמניה וסייעו לעסקני ווארשה במשא־ומתן עם השלטונות. באו לווארשה גם נציגיה של היהדות החרדית בגרמניה, רבני קהילות הפורשים ד"ר פנחס כהן וד"ר עמנואל קארליבך. האדמו"רים והרבניט בווארשה התיחסו לכתחילה באי־אימון ובקרירות ל„דוקטורים". הם לא ידעו לאן מועדות פניהם של הללו. „האם לא באו בכדי להפוך את חסידי פולין ל„דייטשן"? — האם אינם רוצים לעשות את רבני פולין ל„דוקטורים"? ומהרה נוכחו לדעת שרעיון זה זר ללבם של רבני גרמניה. אדרבה, הללו היו מעונינים לשמור על

הצביון המסורתי של החיים היהודיים, ואינם דורשים כלל שיהודי ווארשה ישנו ממנהגיהם. והם מסייעים להפצת התורה, ואוספים כספים לטובת המוסדות התורניים, וכל כוונתם היא לארגן את היהדות החרדית. וכך נעשו מבאי ביתם וחצרם של האדמו"רים...

יהודי ווארשה היו אז נוטים להתיחס אל השלטון הגרמני כאל ממשלת חסד. ומאד התפלאו מקורבי האדמו"ר מגור כשנודע להם שהרב פנחס כהן ה"גרמני" — ממנהיגי אגודת־ישראל, שנפטר אחר־כך בארץ־ישראל (תש"ג) — אמר לרבי מגור: „אל תאמינו בגרמנים, הללו מזרע עמלק"...

יהודי ווארשה לא ידעו על שיחה אינטימית זו. והם לא היו מסוגלים להאמין בדבריה כה מוזרים. במשך דורות רבים סבלו מיחס עויין ומגזירות ונגישות שונות. והנה כאשר בפעם הראשונה מתיחסים אליהם כאל בני אדם, חדלו לרדוף אותם, חדלו להציק־להם. — איך אפשר לא להודות ולא לשבח את שלטון החסד?

גם מצב הבטחון של יהודי ווארשה הוטב הרבה. אמנם עברו יותר משלושים שנה מפרעות ביהודים בממדים רחבים, אולם היו בווארשה רובעים מיוחדים, בפרברי העיר, בוולית וברחובות מוקוטוב, שלא גרו שם הרבה יהודים, ואלה שגרו שם היו רגילים במהלומות שנחתו על ראשם בערבים מעוברים־ושבים נוצרים, וביחוד יהודים בעלי זקן ופיאות, שהיו חוששים לצאת מפתח ביתם בלילה. ועתה, בימי הכיבוש הגרמני נשתנה המצב. ידו הקשה של השלטון הגרמני נפלה על האספסוף העירוני. החוליגאנים רעדו מפחד ולא העיזו לנגוע ביהודים לרעה. ופחד היהודים נפל במקצת... עליהם. הם ראו את היהודים נושאים ונותנים עם הגרמנים והחלו להאמין שיש קירבה בין אלה לאלה. הם חשבו שהיהודים הם בני חסותם של הגרמנים, ואסור להתגרות בהם. ואולם, עמוק בלב נזרע הזרע של קנאה ונצטרף אל השנאה הקודמת, להכין את הנפשות לקראת הבאות. היהודי ברחובה של ווארשה לא ידע את זאת. הוא רק הרגיש שעכשיו הוא יכול לטייל ברחוב גם בלילה, והיה אסיר תודה לאלה ששיחררו אותו מפחד תמיד, שהיה מלוה אותו במשך דורות.

רעב ושוד חוקי

אגרופו של הכובש הגרמני בווארשה, כבפולין כולה, היתה נתונה בכפפה של משי. פחד הפוגרום סר מראשי היהודים, ובמקומו בא הרעב, ואתו השוד החוקי והמתמיד מצד השלטונות הגרמניים.

הגרמנים החרימו את התבואות וכל צרכי האוכל בפולין, והוציאו אותם לארצם, ולא השאירו לתושבי פולין אלא פירורים בלבד. בכל ערי פולין החל הרעב, ויותר מכולן סבלה ווארשה, שהיתה תמיד נזקקת לייבוא של צרכי אוכל ממקומות רחוקים. כפליים סבלה ווארשה היהודית, שלא היו לה קשרים עם הכפר הפולני, וקרוביהם ומכיריהם לא סיפקו להם, כלנוצרים, תפוחי אדמה ולחם ובשר. היהודים היו נהוגים לחסדה של מחלקת־האספקה הגרמנית, והמנות שזו חילקה היו זעומות

עד מאד. הרעב התפשט וחדר אף לבתיהם של אותם יהודים שעוד אתמול היו נחשבים בעיני עצמם אמידים.

כמובן, קם בתנאים הללו „שוק שחור", אשר מחיריו לא התאימו ליכולתם של רוב יהודי ווארשה, שלא היתה הפרוטה מצויה ביניהם. אכן, השלטונות חוקקו חוקים שעשו את השוד רשמי. לפיהם הוטל חרם על כל הסחורות בחנויות ובבתי־החרושת, ובטורים ארוכים עמדו יהודי ווארשה ומסרו את כל הונם לידי הכובש וקיבלו תמורתו שטרות ניר, שערכם היה לכתחילה פעוט מאד. ורוב יהודי ווארשה קיימו בהקפדה את הגזירות.

החנויות של סוחרי ווארשה נתרוקנו. בתי התעשיה הפסיקו את עבודתם, מכיון שהגרמנים לא סיפקו להם את חמרי־הגלם. המסחר והתעשיה היו משותקים. ורבבות יהודים כילו את שיירי רכושם, בפרנסת יום־יום, ורבבות היו זקוקים לחסדי הקהל. המחלות המדבקות נתרבו באופן מבהיל. ברחובות ווארשה התעלפו אנשים מרעב. חברות הצדקה אימצו את שארית כוחותיהם, אולם לא יכלו להתמודד עם הרעב ועם השוד החוקי של השלטונות הגרמניים.

על אף המצוקה ועל אף הרעב היה בה בווארשה היהודית מרץ רב, שהשקיעה אותו בשטח חייה הרוחניים והתרבותיים. הגרמנים לא נתנו קמח, אולם לא הפריעו שהיהודים יעסיקו את מוחותיהם החריפים בענינים העומדים ברומו של עולם. והרי כלפי עריצותו של השלטון הרוסי, היה המשטר הגרמני משטר של חירות. התו־ ייסודן של חברות ואגודות בעלי אופי מדיני. ניתנו רשיונות לייסד בתי־ספר וקורסים, עסקנים וסופרים הורשו לדון בפומבי בשאלות מדיניות ותרבותיות. ויהודי ווארשה שטעמו בפעם הראשונה את טעם החופש, התמסרו לעבודה צבורית, והשכיחו בה את הסבל של חיי יום־יום, את המצוקה והרעב וחוסר הפרנסה. בטוחים היו שימים טובים מאלה עתידים לה לאנושיות, וליהודים בתוכה. יהודי וארשה חשו ברוחות החדשים שהיו כבר מנשבות בעולם. הם היו בין המאמינים הנלהבים בתכניתו של וילסון, נשיא ארצות הברית. המהפכה ברוסיה, 1917, עוררה גל של אמונה ותקוה. על הצהרת בלפור, ששמועתה עברה את קווי החזיתות, אסור היה לדבר בפומבי בימי שלטונם של הגרמנים. אולם לא היה חל שום איסור על החלומות היפים שחלם הנוער היהודי.

בפיקוחם החמור של הגרמנים קמו בווארשה המוסדות הממלכתיים הראשונים של מדינת פולין. יהודי ווארשה הבינו שמעתה הוטלו על שכמם תפקידים חדשים ואחראים, והם התכוננו לפעולתם בכובד־ראש, בזריזות ובנפש חפצה.

תסיסה חזקה ועמוקה עברה בקרב הנוער היהודי. קמו בתי־ספר לנוער המבוגר, קורסים, הרצאות; הופיעו ספרים באידיש, בעברית, בפולנית ובגרמנית, על פילוסופיה ועל דת ועל מדיניות, הופיעו ספרי סיפור ושיר ומסה. הנוער היהודי היה רעב להשכלה, ובלע הכל, בלי הבחנה ובלי אפשרות לעכל כראוי...

ויחד עם התשוקה להשכיל ולדעת, באה תשוקה אחרת, לא פחות חזקה ולא פחות רחבה: התשוקה לאירגון ציבורי. שאלת האירגון נעשתה לראש השאלות של יהודי ווארשה. הם האמינו שבאמצעי אירגון אפשר „להשיג הכל". במשך מאות

שנים היה חשוד בעיני השלטון אף צל של אירגון. אין תימה, איפוא, שעכשיו ר ע ב ו היהודים לאירגון... העתונות והעסקנים לא פסקו מלדבר על חשיבות האירגון. ויהודי וארשה החלו „להתארגן". קמו אגודות שונות ומשונות — אגודות של סוחרים ושל רוכלים, של בעלי תעשיה ושל בעלי־מלאכה, של פועלים מקצועיים ושל פועלים בלי מקצוע ובלי עבודה, של משכילים ושל עמי־ארצות, של חפשיים ושל מאמינים, של זקנים ושל צעירים, של גברים ושל נשים, של סופרים ושל רופאים ושל מהנדסים. אף ל ו מ ד י ק ב ל ה נתאגדו באגודה...

ועם האירגון הצבורי־החברותי החל גם האירגון הפוליטי של יהדות פולין לפלגיה ולמפלגותיה.

נוסדה ב א ו פ ן ר ש מ י ההסתדרות הציונית, לכל זרמיה. האינטליגנציה הלאומית סיפקה עסקנים צעירים מלאי מרץ והתלהבות. ברחוב קרולבסקה נוסד המועדון הציוני, „המרכז" המפורסם — מרכז הנוער — שהיה הומה יומם ולילה מקולות הנוער הלאומי. הוויכוחים הסוערים לא פסקו שם כל שעה: על „עמדה" לקראת ועידת השלום, ולקראת המדינה היהודית העתידה לבוא במהרה בימינו, ולקראת המשטר שיתאים לכל הדרישות המודרניות שבמודרניות, ולקראת תקומתה של פולין... ניתווספו על כך זוטות: שאלות השפה והספרות, והסוציאליזם, והקידמה, וכו' וכו'.

לא פחות ערים היו הוויכוחים במחנה הפועלים. לעסקני ה„בונד" היתה כבר מסורת של אירגון. עכשיו עברו מפעולה קונספיראטיבית „לעבודה ליגלית". אותה שעה החלה המלחמה נגד הציונות והציונים, שנמשכה מאז ואילך עד האחד בספטמבר 1939, ונתחדשה עם הופעת השלדים הראשונים מקברי הבלהות של המחנות... וה„בונד" לא הסתפק בפעולה פוליטית בלבד. הוא אירגן את הפועלים באגודות מקצועיות. והאגודות היהודיות עלו בהרבה ברמתן האירגונית על אגודות הפועלים הנוצרים, שהיו באים לעתים אל היהודים ללמוד מהם את תורת האירגון... הסתדרות הפועלים הציונית, פ ו ע ל י־צ י ו ן, לא פיגרה אחריהם. מצבם לא היה קל. מצד אחד ניהלו מלחמה בבורגנות הציונית, ומהצד השני עמלו ליתמוך בפעולותיה הציוניות...

באותם ימים הופיעה מפלגה חדשה ברחוב היהודים „הפולקס פארטיי" עם נוח פרילוצקי בראשה. נאומיו של אוראטור דמגוגי זה עשו רושם רב על אנשי ההמון, אם כי תכניתו לא היתה ברורה לבריות — בליל של אוטונומיסם פוליטי ברוח מפלגת הסיימובצים לשעבר, ברוסיה, עם „תכנית פעולה" לטובת „המעמד הבינוני" שאינו זקוק לפוליטיקה, ומתובל בעממיות פולקלורית לשם רוחניות...

במבול זה של אירגונים ואגודות שונות עמדו נבוכים חסידי וארשה. תורת האירגון היתה זרה לרוחם, והיה בה משום דרכי האמורי... ואולם הנוער נהר בהמוניו אל האירגונים והאגודות השונות. ועוד מעט עלולים בתי־המדרש ו„השטיבלאך" להתרוקן מן הלומדים הצעירים...

נציגי האורתודוכסיה בנוסח אשכנז שישבו בוארשה, הרבנים הצבאיים כהן ויקארליבך, מיהרו להושיט עזרה. הם היו מומחים לאירגון, אולם לא ידעו כיצד

להתגבר על פקפקנותם של חסידי־ווארשה בכל תורת האירגון, שלא ידעוה לא הם ולא אבותיהם ואבות אבותיהם. לשם כך צריך היה למצוא אישיות בעלת־סמכות מוסרית שהיהודים החרדים יישמעו לה. אישיות זו נמצאה להם ברבי מגור, הסמוכה לווארשה, שנתן את הסכמתו למעשה הרבנים הגרמניים. אז נוסד בווארשה העתון החרדי „דאס אידישע וואַרט" ונתארגנה „אגודת האורטודוכסים" — אגודת ישראל בגלגולה הראשון.

פרשה זו של התארגנות האורתודוכסיה בחסותה של חצר גור, והגורמים הריאליים לדבר, היא ענין מיוחד לעצמו.

פעולתה הציבורית של ווארשה היהודית מצאה הד ער במאות ערים ועיירות בפולין. ווארשה היהודית שלחה אליהם את עסקניה ואת מרציה ואת מדריכיה. אולם אמונתם בתפקידם הכריעה את הדילטאַנטיות שבמעשיהם, ובמשך זמן קצר עלה בידיהם להקים צבור ממושמע ומלוכד ומרכז רוחני וצבורי מאורגן בשביל יהודי ווארשה, ופולין כולה.

באותם ימים חמקו וחלפו מאליהם המתבוללים שבווארשה. הם אף לא ניסו להגן על עמדותיהם. הם היו חזקים בשעה שעמדו מ מ ע ל לעם. אבל לרדת לרחוב היהודי, לדבר עם העם בשער, להתענין במשאלותיהם ודרישותיהם — זאת לא ידעו לעשות. כבר לא היתה לשון אחת לווארשה היהודית ולאינטליגנציה המתבוללת שלה.

רבים ממתבוללי ווארשה נתקו את קשרם האחרון עם היהדות והשתמדו. אחרים נשארו קרחים מכאן ומכאן. אף נמצאו כאלה שנתקרבו אל המחנה היהודי הלאומי.

פרק יט. וואַרשה חוגגת את שחרורה

תקוות ורודות

בנובמבר 1918 חגגה וואַרשה את שיחרורה. גרמניה האדירה הוכרעה, היא וגירוריה. מוגר שלטונו של וילהלם קיסר. בגרמניה הוכרזה רפובליקה. עמים נדכאים קמו לתחיה.

הצבא הגרמני הגאה עזב את פולין בבהלה. נערים פולניים פרקו ברחובות וואַרשה מקצינים גרמניים את כלי זיינם. וואַרשה חגגה את חגה הגדול. חלום של דורות היה למציאות. גם וואַרשה היהודית חגגה. תקוות גדולות פעמו בלבבות. חזון ציון המשוחררת לקח בשבי את לב יהודי וואַרשה יחד עם לבה של כל יהדות פולין. בבתי־הכנסיות בוואַרשה אמרו „הלל". במשך כל ימי הגלות המרה לא היה כדבר הזה. בפעם הראשונה הכריזו אדירי העולם על שיבת ישראל לביתו...

יהודי וואַרשה היו מחולקים בדעותיהם, בהשקפותיהם ובאורח־חייהם, אולם כולם כאחד בטחו בדימוקראטיה ובסיסמאותיה. בנידון זה לא היה הבדל בין הפועל הסוציאליסט ובין החסיד „הבטלן", שהצטרף לאגודת האורטודוכסים. תמימים היו באמונה שכל הצרות באו מן הדיכוי שהיו העמים מדוכאים על ידי עריצים ושונאי־ישראל. אך עתה, כשעמי אירופה נעשו בני חורין, לא יתכן שלא יעשו צדק עם אלה שסבלו יותר מכולם — עם העם היהודי...

עדיין זכרו יהודי וואַרשה את ימי המהפכה בשנת 1905, זכרו את דברי האהדה והאהבה בפיותיהם של מנהיגי הסוציאליסטים — „בעד החופש שלנו ושלכם". אותם סוציאליסטים, גולי סיביר לשעבר, נעשו עתה מיניסטרים וראשי־מדינה. אין ספק שהם יעשו צדק עם ישראל. אין ספק שהם יעמדו לימין יהודי וואַרשה הרואים את עצמם פטרונים לכל יהדי פולין.

חזר לוואַרשה יוזף פילסודסקי, ראש הסוציאליסטים הפולניים ומפקד הלגיונות הלאומיים, שהוצא מבית האסורים הגרמני במגדבורג. פועלי וואַרשה יצאו והפגינו בחוצות לכבודו של המנהיג, והאצילים גדולי היחס לא העיזו להתנגד לו, ומסרו לידו את השלטון בפולין ויהודי וואַרשה השתתפו בהמוניהם בהפגנה זו. ברחוב היהודי בוואַרשה נרקמו אגדות על יוצר הלגיונות ועל יחסו הנפלא ליהודים.

המציאות העגומה

המציאות היתה רחוקה מהתקוות הוורודות. המציאות היתה עגומה.

הריאקציה הפולנית היתה המומה לשעה ונפחדת. הדגלים האדומים והסיסמאות המהפכניות הטילו אימה על ראשי הבורגנות הפולנית. במזרח האדימו השמים מאש המהפכה הבולשביסטית. במערב לקחו בידים מנהיגי הסוציאליסטים את רסן הממשלה. בפולין עצמה עבר גל של שביתות בכל רחבי הארץ. כבר דרשו האכרים למסור לידיהם את אדמת ה„פריצים".

כיצד תרוסן התנועה המהפכנית? היתה בווארשה מיליציה עממית, אולם הבריה היו על פי רוב סוציאליסטים, פועלים ו... יהודים. ותלמידי רומאן דמובסקי ה„אנדקים" (כך קראו בפולין לחברי המפלגה הלאומית־דמוקרטית) מצאו פתרון קל לבעיה, פתרון ישן בדוק ומנוסה: לכוון את זעם העם נגד היהודים.

אין די לחם? — הספקולנטים היהודים אשמים. אין הפרוטה מצויה בכיס? — הקפיטאליסטים היהודים מוציאים את כספם לחוץ־לארץ. אין חמרי גלם בבית־החרושת בווארשה? — אשמים בדבר היהודים, ששיתפו פעולה עם הגרמנים...

מנהיגי האומה הפולנית ומשכילי הכירו את נפש בני עמם. הם ידעו ששנאת ישראל מושרשת עמוק בלבם. הם ידעו, שגם הפועל הפולני המתלהב לשמע הסיסמאות הסוציאליסטיות, גם הוא נאמן לשנאת־ישראל התקועה בלבו מזה דורות. הם ידעו את הפסיכולוגיה של האכר הפולני, המוכן להאמין שהיהודים הם רוצחי אלוהיו, ולשנוא אותם היא מצוה ששכרה בצדה.

התעמולה האנטישמית החלה בראשית ימיה של פולין החדשה. אותם אנדקים שנאו את פילסודסקי, אך גם הם יצאו לרחוב בסיסמה השגורה „יחי פילסודסקי!" והוסיפו עליה: „הכה את היהודים"... והם לא טעו בחשבונם. ההמון החזיק בסיסמה השלימה. בנוסח הזה היתה קרובה ללבו ולרגשותיו. הוא לא הרבה בשאלות. להכות ביהודים היה תמיד מוכן ומזומן.

נשכחו העוונות המרובים של גדולי האצילים והבורגנים הפולנים. נשכחו נסיעותיהם התכופות לברלין, בכדי לשאת ולתת עם הדיפלומטים והגנרלים הגרמניים, אולם כל אחד „ידע" ש„החנוני" היהודי בא בדברים עם השוטר הגרמני... רבים היו היהודים שיצאו להשתתף בהפגנה לכבוד פילסודסקי, וחזרו לבתיהם בעצמות שבורות, וגם עתה עצמו הסוציאליסטים הפולנים עין מכל מה שנעשה. „לא התערבו". אף להם לא היה נאה להיות נחשדים שהם „משרתי היהודים".

למחרת ההפגנות התייצבו שלש משלחות של יהודים לפני יוזף פילסודסקי: משלחת ציונית בראשותו של יצחק גרינבוים, משלחת ה„אגודה" עם הרב פרלמוטר בראש, ומשלחת של המפלגה העממית עם דברה נח פרילוצקי.

המשלחות היהודיות, הביעו לפני ראש־המדינה החדש את משאלותיהן והבטיחו שהאוכלוסיה היהודית מוכנה להשתתף בעבודת הקימום של פולין.

גרינבוים הזכיר לפני השליט את הסיסמאות המוזרות שנשמעו בווארשה לכבודו בראש חוצות „יחי פילסודסקי -- הכה את היהודים"...

פילסודסקי הסתייג מן הסיסמה, ואמר שרצונו להשיב במעשים ולא במלים...

וארשה היהודית היתה המומה מהפגישה הראשונה עם ההמון הנוצרי המשוחרר, אולם לא חדלה מלהאמין בכוחות הקידמה של העם הפולני. ואמונה זו באה לידי ביטוי בפוליטיקה היהודית במשך כל עשרים שנות קיומה של פולין העצמאית.

פרק כ. המפלגות ו„הפוליטיקה הווארשאית"

הפוליטיזאציה וסיבותיה

במשך עשרים שנות קיומה של פולין העצמאית עמדה ווארשה היהודית במאבק פוליטי תדיר ובלתי פוסק.

בווארשה ישבה הממשלה על המיניסטריונים והמשרדים הרבים, ובה נמצאו בתי־המחוקקים של פולין. מרכזי המפלגות הפולניות הגדולות נמצאו בווארשה, העתונות הפולנית הגדולה ובעלת־ההשפעה נתרכזה בווארשה. מווארשה יצאו הסיסמאות האנטי־יהודיות של ה„אנדקים".

ובווארשה נמצאו כמו־כן מרכזי המפלגות הפוליטיות היהודיות.

המרכז של צירי הסיים היהודים („קולו ז'ידובסקה") היה בווארשה. העסקנים היהודים החשובים מערים גדולות אחרות, כגון לבוב, קראקא, וילנה — ישבו ישיבת־קבע בווארשה. יהודי פולין היו נאלצים לנהל במשך כל השנים מערכה כבדה ובלתי פוסקת — לחייהם, לעמדותיהם הכלכליות, האזרחיות והלאומיות.

והמשטינים והמקטרגים צצו ועלו מכל פנה. צירי־הסיים הפולניים זכו בפופולאריות בזכות נאומי ההסתה על במת הפארלאמנט...

קו משותף אחד היה לממשלות השונות, שבאו זו אחרי זו: יחס עויין ליהודים. הוא בא לידי ביטוי במעשים: בפיטורי הפקידים היהודים המעטים ששרדו מימי מלכות קיר"ה בגאליציה, בהנהגת מונופולין על הטבק, שגרר אחריו פיטורים של אלפי פועלים ופקידים מעבודתם, בחוק של שביתת היום־הראשון, שהעמיד בסכנה את עמדות הסוחרים היהודים שומרי־השבת, בהטלת מסים כבדים על מעמד הסוחרים, שחציה היה מכוון נגד הסוחר היהודי.

יהודי ווארשה היו הקרובים ביותר למכונה הפוליטית והם היו הראשונים בתגובתם.

נוסף למאבק המדיני כלפי חוץ היה גם מאבק מתמיד מבפנים. במשך עשרים השנים שבין שתי המלחמות, התנהלה בווארשה מערכה כבדה בין המחנות של יהודי ווארשה עצמם: מערכה על ה„היגמוניה" ברחוב היהודי, ועל השלטון בקהילה ועל היחס לממשלה. בייחוד היתה המתיחות גוברת בימי הבחירות לסיים ולמועצת העיר.

כל הגורמים האלה טילו את חותמם על ווארשה היהודית והביאו לידי כך, שיהודי ווארשה — לא רק המנהיגים ואנשי־מפלגות מובהקים, אלא אף „ההמונות הרחבים" — חיו חיים מדיניים מתוחים. יהודי ווארשה לא הסתפקו בכרטיסי־החבר ובתשלום המסים למפלגה זו או אחרת. היהודי הווארשאי היה חסיד למפלגתו, חסיד נלהב, מסור ונאמן, מוכן ומזומן להקריב את עצמו לשם מפלגתו.

יהודי ווארשה האמינו במנהיגים הפוליטיים, כמו שלפנים האמינו ב„רביהם". הם האמינו בכל אות ובקוצו של יוד שב„פרוגרמה", ומשום כך היו היחסים בין

חברי המפלגות מתוחים לא בלבד בחיים הציבוריים, אלא אף בחיי יום יום.

היו משפחות, שראשן — האב — היה חסיד וחבר אגודת־ישראל, בנו אחד — ציוני, השני — פולקיסט, השלישי — בונדאי, והרביעי קומוניסט, ועל יד שולחן כזה לא היתה שוררת האידיליה.

שלוש תנועות

שלוש תנועות עיצבו את דמות חייהם של יהודי ווארשה בשתי עשרות השנים שקדמו למלחמת העולם השניה, ושלשתן תנועות עממיות:

א. התנועה הציונית;

ב. התנועה החרדית;

ג. התנועה הסוציאליסטית.

התנועה החרדית או, בהגדרה מדוייקת יותר — עדת החסידים — נשענה על המוניה גדולים, על רבבות חסידים, לומדי תורה ואנשי־מעשה, שאורח חייהם היה קבוע ויציב מדורי דורות. היא ינקה מהמסורת העתיקה והוסיפה כוח ועצמה בחצרות האדמורי"ם. אולם, חולשה אחת גדולה היתה בה: היא כבר היתה תנועה פאטאלית, כבר לא שאפה לכיבושים, והיתה מרוצה להחזיק מעמד, ושאפה לשמור על עמדותיה משכבר הימים.

לעומתה היתה התנועה הסוציאליסטית דינאמית, והמהפכה הגדולה ברוסיה הוסיפה לראשי התנועה מרץ רב ואמונה.

הפרולטאריון היהודי בווארשה היוה רק חלק קטן באוכלוסיה היהודית, וגם הפועלים היהודים חיו בעצם באווירה של בורגנות זעירה.

האנטישמיות של הפועל הפולני והאידיאולוגיה והדוקטרינאריות של ה„בונד", שהיתה זרה למנטאליות של היהודי הפולני, לא איפשרו לתנועה הסוציאליסטית היהודית בווארשה לכבוש את הרחוב היהודי בהשקפותיה הפוליטיות.

התנועה הכובשת, התנועה שזכתה להיגמוניה על החיים היהודיים בווארשה בעשרות השנים שקדמו לשואה הגדולה, היתה התנועה הציונית.

היא היתה קשורה בעבר היהודי, והיא עמדה בשתי רגליה בתוך תוכה של המציאות היהודית, היתה מעורה בחיים היומיומיים בכל השטחים, ויחד עם זה היו עיניה נשואות לעתיד, לעתיד הגדול שעליו חלמו יהודים בכל שנות גלותם.

תנועה זו לא הסתפקה בעמדותיה משכבר הימים. היא שאפה לכיבושים, היא ראתה את עצמה כנושאת את עול העם כולו, והיא פרצה לכל השדרות ולכל השכבות, חדרה לחדרי האדוקים ולטרקליני המתבוללים, לבתי העשירים ולמשכנות העניים. היא היתה מלאה דינאמיות, וגם מצאה רקע מתאים לפעולותיה.

געגועים וכיסופים מדורי דורות נתעוררו בלבבות. ברחובותיה וסימטאותיה של ווארשה היהודית הורגשה מעין האווירה של ארץ־ישראל.

בעינים נוצצות הקשיבו יהודי נאלבקי וגזיבוב לכל מאורע ולכל מלה ולכל הד מארץ האבות הרחוקה, שהיתה קרובה ללבותיהם ולנפשם, ונדמה היה להם שהנה הם שומעים את קול שופר הגאולה.

והתנועה הציונית ידעה כמו־כן להכין כלים מתאימים לשעה זו.

אנשי „המזרחי" פנו אל היהודים החרדים ועשו נפשות לציון בבתי־מדרשות ובתי־כנסיות.

„צעירי המזרחי" וה„פועל המזרחי" חדרו אל הנוער החסידי ב„שטיבלאך", ובנקל עלה בידיהם להפנות את ההתלהבות החסידית לציון.

האינטליגנציה הציונית כבשה את העמדות הציבוריות מידי מתבוללי ווארשה הרחוקים והזרים, שהרגישו את עצמם שנואים ברחוב היהודי התוסס בחיים יהודיים מקוריים.

והסוציאליסט הציוני ניסה להתמודד ברחוב הפועלים עם אנשי־ה„בונד".

אולם התנועה הציונית חרגה מהמסורת הצרה של מפלגה. המורה בווארשה היה על פי רוב ציוני, הסופר והעתונאי היו ציונים, הנואם והמרצה היו שייכים למחנה הציונים, והעסקן גם הוא היה פעיל לטובת התנועה הציונית.

ומשום זה אי אפשר למדוד את השפעתה של התנועה הציונות בווארשה רק במספר ה„שקלים" ובסכומי התרומות לקרן היסוד ולקרן הקיימת, שאמנם היו גדולות, אך לא יכלו בכל זאת לשקף את כל היקפה של התנועה הציונית.

הפריפריה של התנועה, הפריפריה הרחבה של רבבות יהודים שבאופן רשמי לא השתייכו לשום מפלגה, היתה אולי חשובה יותר וקובעת יותר מאשר הפעולות המאורגנות.

ההיגמוניה של הציונות באה לידי ביטוי בכל שטחי החיים של יהדות ווארשה. בבחירות לסיים, ובבחירות לקהילה ומועצת העיריה, בעתונות ובספרות, ובפעולותיהן של החברות השונות בווארשה — ובראש וראשונה בזה, שיהודי ווארשה הרגישו בנאלבקי את האווירה של ארץ־ישראל — בהפגנות המונית של הנוער היהודי לכל מאורע חשוב בארץ־האבות.

ואף כיום, אם נוטלים ביד עתון יהודי מווארשה מאותם הימים, מתקבל הרושם שתושבי העיר הזאת החשיבו יותר את המאורעות בתל־אביב או בירושלים מאשר את המאורעות בווארשה גופה.

הרי אגודת־ישראל נלחמה בציונות, אולם ההשפעה של התנועה הציונית היתה חזקה כל־כך עד שבלא יודעים, דיברה האידיולוגיה הציונית מתוך גרונם של היהודים החרדים.

ועוד: בעצם, הודות לתנועה הציונית החלה היהדות החרדית להתארגן ב„אגודת האורתודוכסים".

חסידי ווארשה לא היו בעצם מתלהבים בראשונה מהרעיון של אירגונים והסתדרויות עם „יושב־ראש, ועם פעמון ועם רשות הדיבור". הם ראו בכל אלה חיקוי למנהגי הגויים. והם גם התייחסו בספקנות רבה לעתונות ול„ספרות" של חרדים. וכמו כן הם לא היו מאושרים כל עיקר בייסוד חדרים מודרניים ובתי־ספר לבנות.

אולם התנועה היריבה, התנועה הציונית, אילצתה אותם לשנות מ„מנהג האבות" ולנקוט בכל אלה האמצעים האירגוניים, שהיו בעצם זרים לנפשם.

היו אמנם עליות וירידות בתנועה הציונית בווארשה, אולם בכל זאת ההיגמוניה על החיים היהודיים לא הושמטה מידיה, והיא באה לידי ביטוי בפוליטיקה היהודית ובעתונות ובספרות, ובקהילה, ובעיקר באטמוספירה הכללית ששררה ברחוב היהודי.

התנועה הציונית

התנועה הציונית עמדה בראש המפלגות היהודיות בווארשה ובפולין כולה. ד"ר מ. קלומל, אברהם פודלישבסקי, ר' יצחק ניסנבוים, ויבדל לחיים ר' השל פרבשטיין, עמדו באותן שנים בראש התנועה הציונית בווארשה.

בימיה הראשונים של עצמאותה של פולין הופיעו על הבמה הציבורית יצחק גרינבוים, משה קרנר, א. הרטגלאס, ד"ר אלכסנדר אולשוונגר, ד"ר מ. פקר ואחרים, ונתנו מנוף חדש לתנועה הציונית. האינטליגנציה הציונית השתדלה למשוך אליה את המתקדמים בין יהודי ווארשה. מנהיגי ה"מזרחי" כבשו לבבות בין האדוקים. צעירי־ציון־התאחדות ופועלי־ציון שמאל עמלו בפעולתם בין שכבות העובדים. בייחוד גדלה התסיסה הציונית בין הנוער היהודי האינטליגנטי. אמנם, הסטודנטים היהודים בווארשה ואחיותיהם האינטליגנטיות, התרחקו מאבותיהם האדוקים, אולם גירסא דינקותא והאווירה היהודית המובהקת לא נתנה להם להתחבר אל המתבוללים. במחנה הציוני מצאו סיפוק להתקדמותם וליהדותם כאחת, ונהרו לרחוב קרולבסקה אל בית ה"מרכז" ההומה בסאון הוויכוח האידיאולוגי.

במשך 20 שנות קיומה של פולין עברו על ציונות ווארשה תקופות שונות. היו שנים של תנופה ושל פעולה רבה, והיו שנים של משברים קשים. היו זמנים שעיקר פעולתה של ההסתדרות הציונית התרכז בשטח המדיני הפנימי. והיו שנים שבהן התמסרה ווארשה הציונית לעלייה ולחלוציות. היו זמנים של שיתוף פעולה הדוק בין ציוני ווארשה מכל הזרמים, והיו ימים של פירוד והיאבקות פנימית קשה. וגם בנדון זה היתה ווארשה הפותחת דרך לפולין כולה.

הריביזיונסטים הקימו הסתדרות משלהם, הציונים הכלליים התפלגו ל"עת המשמר" ול"עת לבנות". ויחד עם הפילוגים האידיאולוגיים באו הסכסוכים האישיים.

אולם גם בימי המשבר היתה ההסתדרות הציונית בווארשה תנועה עממית רבת היקף, וממנה יצאה ההשפעה על יהדות פולין כולה.

אגודת ישראל

אגודת ישראל היתה המפלגה השניה לפי גדלה והיקפה ולפי מידת השפעתה על יהודי ווארשה. היא נוסדה בווארשה בשנת 1916 על ידי רבני גרמניה ד"ר פנחס כהן וד"ר עמנואל קארליבך.

החסידים בווארשה לא היו עשירים בעסקנים מנוסים בענייני אירגון. לעומת זאת עמדה לרשותם סמכותם הגדולה של הרביים האדמורי"ם, ושל רבני פולין.

חסידי פולין קבלו את הסיסמה של האירגון, אך את תורת האירגון עוד לא למדו, ועיניהם נשואות למרכז — לווארשה. וגם אנשי המרכז בווארשה לא ידעו

הרבה יותר מתלמידיהם בערי־השדה. והם למדו מהר תורה זו מיריביהם. מה„שטיבלאך" יצאו עסקנים חרוצים על מנת לארגן את החרדים שבווארשה ואת הבריהם לדעה בפולין כולה.

ר' נחום לייב ווייגוט, ר' נחום רוזנפלד, ר' יצחק מאיר לוין, אלכסנדר זושא פרידמן (הי"ד) היו מהראשונים שפילסו את דרכה של אגודת־ישראל בווארשה. ועל ידה קמה כמו־כן אגודה של הנוער האגודאי ושל פועלים חרדים.

מהר למדו עסקני האגודה את סתרי סודות האירגון, והיו לכוח חשוב ביהדות ווארשה והשפעתה של האגודה היתה ניכרת בחיים המדיניים והצבוריים. האגודה שלחה נציגים לסיים, ונציגיה ישבו בעיריית ווארשה. כעבור שנים אחדות עבר השלטון בקהילה לידיהם. אמנם עליית משקלה המדיני של האגודה חל בזמן ירידת משקלן המדיני של שאר התנועות המדיניות — הציונית והסוציאליסטית — והיתה קשורה בהתגברות הריאקציה במדינה ובממשלתה.

בשנים האחרונות שלפני המלחמה גברה פעולתה של אגודת ישראל למען ארץ ישראל, ורבים היו חבריה שהיו מצפים לעליה.

עליות וירידות עברו על אגודת ישראל בווארשה במשך שתי עשרות השנים של עצמאות פולין, בתולדות החיים הציבוריים בעיר תפסה גם היא את מקומה כתנועה עממית.

המפלגה „העממית"

ברעש והמולה קמה בווארשה בשנת 1916 המפלגה העממית (פולקס־פארטיי) של נח פרילוצקי.

השלטונות הגרמניים התכוונו אותה שעה לכבוש את לב הפולנים, והקימו בווארשה ממשלת־בובות פולנית והרשו לבחור מועצה לעירית ווארשה, כצעד ראשון ל„עצמאות מדינית". והפולנים עשו הכנות רבות לבחירות המועצה — ה„פארלאמנט הפולני הראשון". ומכיוון שהיה מדובר בעצמאות מדינית, נדרכה מנוחת הפולנים: היהודים מה יהיה עליהם? מספר היהודים בווארשה היה אחד משלושה מכלל האוכלוסים. והייתכן הרעיון הנורא ששליש מחברי הפרלמנט הראשון בפולין יהיו יהודים?

נפתח משא ומתן ממושך בין הפולנים והיהודים. המתווכים היו המתבוללים. וסוף־סוף הסכימו נציגי הציונים והאורתודוכסים לדרישת הפולנים, ויצאו אתם יחד ברשימה מאוחדת לבחירות. ואז הופיע על הבמה הציבורית איש חדש. העתונאי ועורך־הדין המוכשר והצעיר נח פרילוצקי מחה בתוקף נגד כניעת היהודים בפני רצונם של הפולנים, וייסד את המפלגה העממית שלא נצטרפה אל הכלל במסע הבחירות.

נח פרילוצקי זכה בהצלחה רבה. יהודי ווארשה נתלהבו מנאומיו החריפים ובחרו גם בו לנציג בעיריית ורשה. ובמשך שנים אחדות צעדה המפלגה העממית מנצחון לנצחון. נאומיו של נח פרילוצקי בעיריית ווארשה, ואחר כך בסיים, עוררו הד חזק בין יהודי פולין. גם בערי השדה ראו יהודים רבים בנח פרילוצקי נציג

גאה ואמיץ, ואלפי אנשים שקדו על פתח ביתו ברחוב לשנה לבקש עצה מפני תחבולותיהם של שונאי ישראל. לא בתכניתו המדינית כבש נח פרילוצקי את הלבבות אלא ברדיקליותו ובעמדתו האופוזיציונית החריפה כלפי הממשלה הפולנית.

אבל לא לאורך ימים האיר כוכבו של פרילוצקי. ועם שקיעת כוכבו איבדה מפלגתו את השפעתה בין אנשי ההמון. בווארשה עלה כוכבו של הנציג הציוני יצחק גרינבוים. ההמונים אולי לא הבדילו בהבדלים שבמשען האידיאולוגי והפרספקטיבה המדינית, אבל גרינבוים עלה ברדיקליותו ובכשרון נאומו על יריבו פרילוצקי, וההמונים הלכו אחריו. אכן, המפלגה העממית לא התאזרחה בין יהודי ווארשה. היא נשענה על פופולריותו האישית של נח פרילוצקי, ויחד עם מנהיגה ירדה מהבמה הציבורית.

ה"בונד"

המפלגה השלישית בהיקפה ובהשפעתה על יהודי ווארשה — אחרי התנועה הציונית ואגודת־ישראל — היתה ה"בונד" („אלגעמיינער אידישער ארבעטער בונד אין פוילען"). ה"בונד" — שנוסד בשנת 1897 — היה כבר עתה גמור ונוקשה. במחנהו נתרכזו הפועלים הסוציאליסטים שהתנגדו לציונות. המאורעות בעולם לא סידקו את הטיח התפל שבחומתו, והוא נאמן ל"פרוגרמה": בנצחון הסוציאליזם יבוא פתרון לשאלת היהודים בפולין. במרירות ובעקשנות התקיף ה"בונד" את הציונים והאגודאים שהכניס אותם בקופה אחת — כריאקציונרים, המרדימים את ההמונים בתקוות שוא, ברוח ה"דוקטרינה" המפורסמת על ה"אופיום" להמונים. אכן, רבה היתה השפעת הבונד על פועלי ווארשה ועל האגודות המקצועיות שלהם. באותן שנים של אישים עסקנים פוליטיים בין יהודי ווארשה, היה גם ל"בונד" איש דגול למופת, ולאדימיר מדם, בנו של יהודי מומר ברוסיה שהיה קצין בצבא. אותו בן חזר ליהדות של ה"בונד", ונעשה מנהיגו הדגול בכוח אישיותו וכשרונותיו ומסירותו לעניני מפלגתו.

בשורות ה"בונד" הווארשאי שררה משמעת חמורה. ארגונם היה חזק ופעיל, ומנהיגיהם, ביניש מיכאלביץ, הנריק ארליך וויקטור אלטר, ניהלו את המפלגה ביד רמה. בייחוד גדלה השפעת ה"בונד" בווארשה בשנים האחרונות לפני המלחמה. יהודי ווארשה היו מאוכזבים ממלחמת הקיום הקשה. האנטישמיות גברה. שערי ארץ־ישראל היו סגורים. התעמולה הבונדאית ניצלה בכשרון את אכזבת ההמונים, ובבחירות האחרונות לעירייה ולקהילה הנחילו מנהיגי ה"בונד" מפלה קשה לציונים ולאגודאים כאחד.

הקומוניסטים

המפלגה הקומוניסטית היתה אסורה בפולין, והתקיימה קיום בלתי ליגלי. השפעתה על יהודי ווארשה היתה מועטה. אולם, בשנים האחרונות השתדלה לכבוש

את אהדת ההמונים המאוכזבים בווארשה, ובמשך זמן קצר אף הוציאו עתון יומי שנסגר אחר כך על ידי השלטונות. הפועלים היהודים בווארשה התיחסו בהסתייגות לקומוניסטים, והשפעתם היתה ניכרת יותר בקרב האינטליגנציה היהודית ובתוך הנוער היהודי, תלמידי בתי־הספר התיכוניים והעליונים.

„הקו הווארשאי"

הפוליטיקה היהודית כלפי ממשלת פולין התנהלה בהתאם למאזן הכוחות הציבוריים, וההשפעה המכריעה היתה בידי הציונים.

ב„פוליטיקה של ההווה" בציונות, בפולין, היו קיימים שני זרמים — של קוו ווארשה ושל קוו גאליציה. ההבדל בין הווארשאים והגליציאים בא לידי ביטוי ביחס נציגיהם אל הממשלה ובטכסיסי הופעתם על במת בתי־המחוקקים. מנהיגי הציונות בגליציה, הד"ר רייך והד"ר טהון, נחשבו „פשרנים". הם הלכו בדרכי הפוליטיקה של קיר"ה — של האימפריה האוסטרית־הונגארית — בדרכי השתדלות וקשרים אישיים עם שרי המדינה, ועל במת הפרלמנט היו זהירים בלשונם. ואילו ווארשה נהגה לפי שיטה אחרת, שמקורה בדרכי הפוליטיקה של מפלגת האופוזיציה ברוסיה הצארית: במרי. נציגה של פוליטיקה זו היה יצחק גרינבוים, שהופעתו בסיים עוררה לעתים תכופות תגובה ערה מצד הצירים הפולניים.

הפוליטיקה הווארשאית שללה את תכסיס ההשתדלות. סיסמתה היתה: מערכה גלויה לזכויות העם היהודי בפולין. הברית עם שאר המיעוטים הלאומיים בפולין, בבחירות לסיים השני בשנת 1921, היה נצחונה הגדול של הפוליטיקה הווארשאית במאבקה של יהדות פולין.

במקרה אחד נצטרפו מנהיגי ה„אגודה" בווארשה עם גרינבוים במלחמת הבחירות. אבל בדרך כלל היו נוטים יותר אל הקוו הפשרני של הגליציאים.

ועל רקע זה פרץ ריב מפלגתי חריף בין יהודי וווארשה. אף היו חילוקי דעות עמוקים בין הציונים גופם בווארשה. גרינבוים ומצדדיו נהגו בקוו אופוזיציוני מובהק ותדיר כלפי הממשלה, ואילו מנהיגה של סיעת „עת לבנות", הד"ר גוטליב, היה בעד שיתוף פעולה עם הגורמים הממשלתיים, והוא נבחר כציר לסיים מטעם סיעה זו.

הפילוגים הפנימיים הביאו לא פעם לידי מתיחות רבה בציבור בווארשה. אולם חילוקי הדעות היו רק בענייני טכסיס. בעצם היתה עמדת ווארשה אחידה בדרישותיה ובהשקפותיה על המאבק לזכויות היהודים. בעת צרה היו נפסקים הוויכוחים ודברי הפולמוס וה„קרבות" ברחובות היהודים. אכן, יהודי ווארשה נוכחו לדעת שאין שונאי־ישראל מבדילים בין יהודי ליהודי, והמנגנון הממשלתי נתון להשפעתם של שונאי ישראל מובהקים. מאבק קשה נאבקה ווארשה היהודית כל הימים. והמאבק הלך וקשה עם עלות היטלר לשלטון וביותר אחרי מותו של פילסודסקי (1935). הממשלה הפולנית עברה אז בגלוי, יחד עם מפלגתה („אזון"), אל המחנה האנטישמי. המדינאים היהודיים נוכחו אז לדעת שאין טעם והצדקה

למלחמה פנימית. ווארשה היהודית התלכדה בשורותיה. נתברר להם ליהודי ווארשה שמעתה יהיה עליהם ללחום לא על פרוגרמות, אלא על קיומם הפיסי.

בקיץ שנת 1939 הרגישו יהודי ווארשה בסערה המתקרבת והולכת. ובאוגוסט בספטמבר הגורלי, כאשר הופיעו בשמי ווארשה המפציצים הגרמניים, היתה קיימת בשביל יהודי ווארשה רק פוליטיקה אחת: מאבק מר עם קלגסי הצורר.

אספת מחאה בהשתתפות אלפים נגד הספר הלבן

פרק כא. החיים הכלכליים של יהודי ווארשה

בחייה הכלכליים כבחייה הפוליטיים היתה ווארשה היהודית מרכז לכל יהודי פולין. קשות ביחוד היו השנים הראשונות לשחרורה של פולין. הגורמים הממשלתיים היו עוסקים ימים ולילות בפוליטיקה גבוהה. ראש המדינה, יוזף פילסודסקי, התמסר כולו להקמת הצבא הפולני ולביצור הגבולות של המדינה החדשה. הוא לא הסתיר מזולתו שלא היתה לו הבנה בעניני כלכלה. ובינתיים לא פסק הריב בין ראשי המפלגות הפוליטיות על השלטון במדינה, ודעתם לא היתה פנויה לעניינים של „מה בכך", כמסחר ותעשיה. המיניסטרים הסוציאליסטיים התנגדו בגלוי, מטעמים פרינציפיוניים, לצרכים ולדרישות של המסחר והתעשיה — הימים היו סמוכים למהפכה ברוסיה — והמיניסטרים מחוגי הימין שמו בכוונה זדונית אבני נגף בדרך, בכדי להציק ליהודים. ואפילו ראשי המפלגות היהודיות בווארשה היו עסוקים למעלה ראש בפוליטיקה גבוהה ובריב פנימי, ולא נתנו את לבם לעמדותיהם הכלכליות של בני עמם.

והמצב היה רציני מאד. התעשיה היתה משותקת, והמחסנים המפורסמים של סוחרי גנשה היו ריקים. הגרמנים הוציאו לפני כן מן הארץ את הסחורות ואת חמרי־הגלם ואת המכונות. בעלי בתי־המסחר למתכת בגז'יבוב לא היה להם מה למכור. וכמוהם היו סוחרי נאלבקי החרוצים, וסוחרי העורות ברחוב פראנצישקנסקה, ויהודי קרמליצקה ושוו' יירסקה.

והגרוע מהכל היה העדר הלקוחות. ברוסיה עדיין לא עברו חבלי־הלידה של המהפכה, וגל חזק של ריבולוציה עבר על גרמניה. השאלה היתה חריפה: כיצד להחיות את התעשיה המשותקת? כיצד להפיח רוח־חיים במסחר? לאן להפנות את מרצם ועמלם ויזמתם ונסיונם של סוחרי גנשה, של תגרי נאלבקי, של החנוונים בגז'יבוב?

עובדות מאלפות

יהודי ווארשה התאוששו. כבר בשנת 1919 באו סוחרי גנשה בקשרים עם אנגליה; סוחרי פרנצישקנסקה חידשו את תעשית הבורסקין; יהודי נאלבקי יצרו יש מאין, והקימו מחדש את תעשית הגאלאנטריה; הודות ליהודי גז'יבוב קמה על רגליה התעשיה הכבדה, המתכת. יהודי ווארשה סייעו בהונם לקימום התעשיה בלודז'. היהודי אליהו טננבוים (אחד מעסקני ה„מזרחי" בווארשה) התחיל מחדש בייצור הטאבק. בתי־המסחר היהודיים של ההלרים והצירינסקים כבשו את שווקי אנגליה; סוחרי פרנצישקנסקה חידשו את תעשית הבורסקין; יהודי נאלבקי יצרו הקונפקציה של בגדים מוכנים. הסנדלרים היהודיים בווארשה מצאו בחוץ־לארץ לקוחות לתוצרתם המפורסמת. השענים היהודיים מרחוב גראניצ'נה חידשו את קשריהם עם בתי־החרושת בשווייץ.

ובשנת 1921 היו סוחרי ווארשה היהודיים הראשונים שחידשו את קשרי המסחר עם רוסיה הסובייטית. אחרי חתימת חוזה השלום בריגה, בין פולין לרוסיה, ייסדו יהודי ווארשה חברת־מניות בהון של 100 מיליון מארק במגמה של פיתוח יחסי המסחר עם רוסיה.

ויהודי ווארשה לא הסתפקו בהישגיהם הקודמים בענפי המסחר והתעשיה. הם הקימו ענפי תעשיה חדשים. היהודי יוליאן פייגנבוים היה חלוץ תעשית הגראמופונים בפולין, והביא לווארשה מכונות־רדיו חשמליות, מהראשונות באירופה. ויהודי אחר, אלכסנדר הרץ, הקים את תעשית הסרטים בפולין — "ספינקס" — והודות לו הופיעו השחקנים המפורסמים של התיאטרון הפולני בפעם הראשונה „על הבד".

בשנת 1922 היו בווארשה 1572 בתי־מסחר ממדרגה ראשונה ו־5427 — ממדרגה שניה, ובידי היהודים היו 73% מכל המסחר.

בשדה התעשיה אין רשימות הסטאטיסטיקה מבדילות בין בעלים יהודים לנוצרים. משום כך אין מסמכים רשמיים על חלקם של יהודי ווארשה בתעשיה. אולם, אין ספק שיותר מחמשים אחוז למאה מבתי תעשיית ווארשה היו בידי היהודים.

פרה חולבת

כיצד התיחסו הגורמים הממשלתיים להישגי היהודים בשטח התעשיה והמסחר? היהודים היו פרה חולבת לטובת תקציב הממשלה. מנהיגי הממשלה השתדלו לקבל את החלב, ועשו כל מה שהיה ביכולתם להפריע לפרה בתפקידה.

המסחר היהודי היה קוץ דוקר בעיני הממשלה, ואחד משרי מדינת פולין הגבוהים ביותר, ממלא־מקומו של ראש הממשלה א. קוויאטקובסקי, כתב (בספרו Postęp Gospodarczy Polski):

"בעיית המסחר הפנימי המושכת בארצות אחרות כל כך הרבה תשומת לב ודאגה, אינה מעוררת אצלנו כל התענינות. תקופת האינפלאציה הביאה בעקבותיה כמה תופעות בלתי־בריאות במסחר, ואז התיחסה דעת הקהל בשלילה למסחר כולו. היחס השלילי מצא אצלנו ביטוי באי־הגשת עזרה ממשית למסחר..."

המיניסטר קוויאטקובסקי גילה טפח וכיסה טפחיים. הוא עבר בשתיקה על הסיבה האמיתית ליחס השלילי. ואותה הסיבה היתה: המסחר מזיק, מפני שהוא נמצא בידים יהודיות. הוא קבל על חוסר דאגה למסחר. באמת דאגו הגורמים הממשלתיים למסחר — לחסלו, ולחסל בבת־אחת את העמדות הכלכליות של היהודים.

את המלחמה במסחר היהודי ניהל המנגנון הממשלתי. ודרכיו היו שונות ו„יעילות". מצד אחד הוטל על היהודים נטל כבד של מסים; ומצד שני לא היו היהודים נהנים מקרדיטים ממשלתיים. הללו היו זכותם של החברות הפולניות, וניתנו ביד רחבה. נוסף על כך המונופולין הממשלתיים, ואלפי משפחות יהודיות קיפחו ביום אחד את פרנסתן. ועוד נצטרפה לכך פרשה מסובכת של רשיונות למסחר־חוץ. ליהודים מסרבים באמתלות שונות לתת רשיונות. ולבסוף בא חוק

השמירה על מנוחת היום הראשון, שהטיל על היהודים שני ימי בטלה בשבוע.

התוצאות לא בוששו לבוא: כבר בשנות 1922—1923 קבעה הסטאטיסטיקה הרשמית שרק 54% של המסחר הכללי בווארשה נמצא בידי יהודים, לעומת 73% בשנות 1921—1922.

והירידה התמידה והלכה. בשנת 1926 עוד היו 40% מהמסחר הסיטונאי בווארשה בידי היהודים, ואילו בשנת 1928 נשארו רק 30,6% סוחרים יהודים ממדרגה ראשונה. ובשנים הבאות קיפחו יהודי וארשה עמדה אחרי עמדה במסחר. ואף במסחר הקימעוני היתה יד הפולנים על העליונה.

עם עלות היטלר לשלטון הלך מצבם של יהודי וארשה והחמיר.

יהודי פולין הכריזו חרם כלכלי על תוצרת גרמניה. בראש הפעולה עמדו יהודי וארשה. מרכז הסוחרים היהודים בווארשה אירגן בכל הארץ 100 ועדים, שניהלו את פעולת החרם. העבודה נעשתה במרץ ובמסירות, ונתנה תוצאות טובות. המרכז קבע שאפשר להחליף בתוצרת של ארצות אחרות את 700 סוגי הסחורות, שהיו מביאים כרגיל מגרמניה.

עד שנת 1932 עלה ייבוא הסחורות הגרמניות לפולין לסכום של 176 מיליונים, ובשנת 1934 — רק ל־108 מיליונים. אמנם, גם יהודי וארשה סבלו מן החרם. אלפי יהודים שעמדו בקשרי מסחר עם גרמניה, איבדו את פרנסתם. והמצב הכלכלי של יהודי וארשה הורע.

בשנים האחרונות, לפני פרוץ מלחמת העולם השניה, נעשה מאבקם של יהודי וארשה על קיומם קשה יותר. בחוגי הממשלה שלט אז כיוון אנטישמי מובהק. ההסתה גברה מיום ליום. הגברת פריסטור, צירה בסיים ואשתו של מיניסטר, הכריזה מלחמה על השחיטה היהודית, וניצחה. מאחורי המלחמה ההומאנית הזאת עמד ענין פרוזאי מאד: הכוונה להוציא מידי היהודים בווארשה את המסחר בבשר.

בעלי־מלאכה

בעל־המלאכה היהודי היה בין ראשוני המתיישבים היהודים בווארשה עוד בימי הביניים, ותפס עמדה חשובה בחיים הכלכליים של יהודי המטרופולין עד פרוץ מלחמת־העולם השניה. עד שנת 1914 היה גם הוא קשור בשווקיה הגדולים של רוסיה. החייטים והסנדלרים והנגרים והכובענים היהודיים — ובמקצועות האלה התמחו היהודים בעיקר — עבדו וייצרו בעיקר לשם סיפוק צרכיה של רוסיה. ובתי־המסחר היהודיים הגדולים היו המתווכים בין בעלי־המלאכה ובין הסוחרים הרוסים.

אין תימה שבפרוץ מלחמת העולם הראשונה עבר משבר קשה על בעלי־המלאכה בווארשה בכלל, ועל היהודים בפרט.

בנידון זה, המספרים מאלפים מאד. בשנת 1914 היו בווארשה 9731 סדנאות, בהן עבדו 63.145 פועלים יהודים. היהודים היו אז 78,4% מבעלי הסדנאות בווארשה.

בימי המלחמה נשתנה המצב בהרבה. בידינו נמצאת סטאטיסטיקה משנת

1921 — אחרי סיום המלחמה בין רוסיה ופולין — וממנה אנו למדים שרק 20.125 היו אז עסוקים בסדנאות ובבתי־המלאכה של היהודים!

אך בעל־המלאכה היהודי בווארשה התגבר — כמוהו כסוחר והחרושתן היהודי — על המשבר ועל הקשיים החמריים והקים מחדש את מפעליו.

י. בורנשטיין (נרצח על ידי הנאצים) אמד את מספר היהודים שהיו עסוקים במלאכה ל־600 אלף איש, ויחד עם משפחותיהם התפרנסו מן הענף הזה — 1.500.000 נפש. ולפי דבריו היו 100.000 יהודים בווארשה בעלי־מלאכה. זאת אומרת, שבערך שליש מן האוכלוסיה היהודית בווארשה התפרנס על יגיע כפים.

מבחינה טכנית לא עמדו הרבה בתי־מלאכה של היהודים על הרמה הדרושה. המכונות היו מיושנות, הסדנאות נמצאו בדירות הפרטיות של בעליהן, והתנאים הסניטריים היו עגומים. הבאנקים הממשלתיים, שנתנו ביד רחבה קרדיטים זוליב לנוצרים, היו סגורים לפני בעל־המלאכה היהודי, ובימי משבר היה בעל־המלאכה היהודי הקרבן הראשון.

ה„ג'וינט", באנק הקואופרטיבים היהודיים והסתדרות בעלי־המלאכה עשו הרבה למען הקלת מצבם של בעלי־המלאכה, ונוסדו בתי־ספר מקצועיים לנוער היהודי בווארשה.

לפי המספרים הרשמיים של ממשלת פולין, היו בעלי המלאכה היהודים בווארשה 57% מכלל בעלי־המלאכה.

יהודי ווארשה נוכחו לדעת, שבמסחר לא ימצאו מקום בשביל בניהם, וראו במלאכה את המוצא לעתיד. עד מלחמת העולם הראשונה היו יהודי ווארשה מאמינים שעתידם במסחר, ובעל־מלאכה היה נחשב נחות־דרגא. ובימי פולין העצמאית בא שינוי מוחלט בהלך־הרוח של יהודי ווארשה. רעיון הפרודוקטיביזציה היכה שרשים עמוקים בחברה. היהודי לא התבייש עוד בבנו העובד בסדנאה. אדרבה, סוחרים ותיקים בווארשה באו לידי מסקנה שמוטב להם לבניהם שילמדו מלאכה.

אף החלו בעלי־המלאכה בווארשה למלא תפקיד חשוב בחיים הציבוריים. ראשי המפלגות התחילו מחזרים אחרי בעלי־המלאכה, הזמינו אותם לישיבות, לאספות ולהתיעצויות בשאלות ציבוריות ומדיניות. נציגי בעלי־המלאכה ישבו כפרנסים בועד הקהילה, במועצת העירייה ובסיים.

הפרולטריון היהודי

מעמד הפועלים היה אחד הגורמים המכריעים בווארשה היהודית. לפי הסטאטיסטיקה הרשמית היו שייכים 41% מהאוכלוסיה היהודית בווארשה למעמד העובדים. בעיקר התרכזו הפועלים היהודים בתעשיה הקלה ובסדנאה. הדרך אל התעשיה הכבדה והגדולה היתה הסומה בפני הפועל היהודי.

הסיבות היו שונות. בסוף המאה התשע עשרה, כשהחל תהליך האינדוסטריאליזציה בפולין, לא רצו הפועלים היהודים לעבוד בבתי החרושת הגדולים מטעמים פסיכולוגיים ודתיים. הפועל היהודי העדיף לילך אצל התעשיה הזעירה או הסדנאה של בעל־המלאכה. שם המשיך לחיות בחברה כרוחו, בין

יהודים. היחס בין המעביד והעובד היה עדיין פאטריארכאלי, ועל אף מצבו הקשה היתה לו לפועל היהודי ההרגשה שהוא נשאר בן־חורין ובלתי־תלוי.

בתחילת המאה העשרים, ובעיקר בגמר מלחמת העולם הראשונה, חל שינוי יסודי ביחס הפרולטריון היהודי בווארשה לעבודה. עתה כבר היה הפועל היהודי חבר באגודה מקצועית, נמנה על חברי ה„בונד" או פועלי־ציון. עצם העבודה פסקה מהיות בעיניו אסון. להיפך: מעמד הפועלים מופיע לפניו כאוואנגרד לחיים שלמים וישרים. יחסו אל המסורת היהודית נשתנה במדה רבה ופחתו העיכובים הדתיים והפסיכולוגיים. עתה הוא מתחיל לדפוק על שערי התעשיה הגדולה.

אבל, הוא איחר את המועד. אין שערי התעשיה הגדולה נפתחים בפני הפועל היהודי. במוסדות המונוציפאליים של וארשה היו עסוקים למעלה מ־17 אלף פועלים ופקידים, וביניהם נמצאו לא יותר משבע מאות יהודים.

גרוע מכך היה המצב בבתי־החרושת הממשלתיים. נקח דוגמא מתעשיית הטאבאק. תעשיית הטבאק נוצרה על ידי יהודים. הבעלים והפועלים היו לכתחילה יהודים. הממשלה הטילה מונופולין על התעשיה, וחיסלה לאט־לאט את עובדיה היהודים. בבתי החרושת הגדולים למתכת לא היתה מעולם דריסת־רגל לפועל היהודי כל המעבידים הנוצרים החרימו את הפועל היהודי.

אולם, גם החרשתנים היהודים לא היו רואים בעין יפה יהודים במפעליהם. חלק מהם היו יהודים שומרי מצוה, ובמפעליהם היו עובדים הגויים בשבת על סמך „שטר־מכירה". ואולם לא יכלו ליתן ליהודים שיחללו את השבת בעסקיהם. אחרים היו סבורים שאין יהודים מסוגלים לעבודה גופנית קשה. מצד אחר היו חוששים מפני הראדיקליות בהכרה המעמדית של הפועל היהודי. ואולם, המניעה העיקרית להעסקת יהודים בתעשיה הגדולה היתה עמדתם העויינת של הפועלים הפולנים. הללו ראו בתעשיה הגדולה את תחום המחיה והשלטון שלהם. הם היו חברים באגודה מקצועית, השתייכו לפ. פ. ס. או למפלגת פועלים אחרת, ובאחד במאי הפגינו ברחובות וארשה בסיסמת „פועלי כל הארצות התאחדו" — אך לעבוד בצוותא עם יהודים... סירבו.

לא הועילו מחאותיהם החריפות של מנהיגי הפועלים היהודים, לשווא היו השידולים והנימוקים; גם מנהיגי פ. פ. ס. עצמם לא נקפו אצבע בכדי לסייע להתקדמות הענין.

העתונות היהודית החלה בתעמולה מתמדת למען הפועל היהודי, ובשנים האחרונות נמצאו גם חרשתנים יהודים שניסו לפרוץ את חומת הגיטו ולהכניס למפעליהם עובדים יהודים. ואז הגיבו הפועלים הנוצרים בשביתה...

מה שאירע בווארשה בשטח זה, לא היה אלא בבואה ממה שאירע בלודז' ובטומאשוב ובביאליסטוק, ובכל עיר של תעשיה בפולין.

מנהיגי האגודות המקצועיות של הפועלים היהודים בווארשה היו סוציאליסטים נלהבים וחסידי מלחמת מעמדות חריפה. אולם, לאור המציאות העגומה, הסיבו לא פעם לשלחן אחד עם יריביהם ושונאיהם המעמדיים, בעלי־החרושת היהודים, ויחד ביקשו עצה ותחבולה כיצד לשכנע את הפועלים הסוציאליסטיים הנוצרים שיואילו

להסכים להכנסת יהודים למפעלים שיוצריהם ובעליהם היו יהודים.

תוצאות המאמצים האלה היו מינימאליות. וכך נוצר גיטו יהודי בשטח העבודה בווארשה. העבודה היהודית התרכזה בתעשיה הקלה, ובעיקר בחייטות, בקונפקציה, סנדלרות, תעשיית עור, וכדומה. הדברים נתחרפו בשנים האחרונות, אך לא היו שונים ממה שהיו במשך מאה שנים.

בתנאים אלה היה חוסר העבודה רב ומתמיד בין הפועלים היהודים. ועל אף המצב הקשה, עמד הארגון המקצועי של הפועלים היהודים בווארשה על רמה גבוהה, ומנהיגי הפועלים הפולנים היו נאלצים לבוא לרחוב היהודי, ללמוד פרק בהלכות ארגון. אף בעלי־התעשיה התחשבו בהם. והפרת־שביתות ברחוב היהודי בווארשה היתה תופעה נדירה מאוד.

התנועה הקואופרטיבית

בעשרים שנות קיומה של פולין העצמאית התפתחה בין יהודי פולין, ובראש וראשונה בין יהודי ווארשה, תנועה קואופרטיבית ערה. האיש שהביא ראשון את רעיון הקואופרציה לפולין, היה יהודי ווארשאי, יוסף קירשרוט, בן למשפחה יהודית מתבוללת.

בשנת 1869 ייסד בווארשה את הבאנק הקואופרטיבי הראשון בפולין, בשם „קופת מלוה של חרשתני ווארשה", שהיה מכוון לכל האזרחים „בלי הבדל גזע ודת", ונהנו ממנו בעיקר לא־יהודים. באה המציאות וטיפחה על פני החלומות של מתבוללי ווארשה: הרעיון הקואופרטיבי של היהודי קירשרוט נוצל על ידי האנטישמיים למלחמה במסחר היהודי! ואז נוכח המתבולל קירשרוט שיש לדאוג גם ליהודים, וייסד בווארשה (1901) חברת מלוה וחסכון של בעלי־מלאכה וסוחרים זעירים.

בימים שלפני 1914 היו עוד נסיונות פעוטים של פעולה קואופרטיבית בקרב יהודי ווארשה. אך שני גורמים עיקריים הפריעו למוסדות הקואופרטיביים. האחד: המשטר הצארי ראה בכל פעולה ציבורית מזימה לקשר נגדו, וסירב להרשותה. והשני: הנטיה האינדיבידואליסטית בטבע מהותו של היהודי בעניני כלכלה, לא קיבלה בנקל את תורת המאמץ המשותף והעזרה ההדדית בעניני עסק.

המצב נשתנה בימי המלחמה העולמית הראשונה, ובעיקר בימי פולין העצמאית. בימי המלחמה סבלה ווארשה מחוסר מצרכים חיוניים. המחירים ב„שוק השחור" האמירו וידו של הפועל ובעל־המלאכה לא היתה משגת לשלם את המחיר שנדרש. מפלגות הפועלים היהודים בווארשה ייסדו אז צרכניות, שהיו מספקות לחבריהם צרכי־אוכל ובגדים. ובדרך זו הלכו כמו־כן בעלי־המלאכה. הם היו זקוקים לקרדיטים זולים, ושערי הבאנקים הממשלתיים היו סגורים בפניהם. אז נוסד בווארשה (1919) האיגוד של חברות למען קרדיטים זעירים בפולין (Związek Żydowskich Towarzystw drobnego kredytu w Polsce), ובראשו עמד ציר הסיים ועסקן ה„מזרחי" השיל פרבשטיין. אחריהם באו סוחרי ווארשה. גם הם נוכחו לדעת שפעולה קואופרטיבית מסונפת תאפשר למצוא תיקון למצבם הקשה ולמאבקם הבלתי־פוסק עם המשברים הכלכליים ועם הזרם האנטישמי החזק.

קמו מוסדות קואופרטיביים לאספקה, לצריכה, לאשראי. נמצאו עסקנים שהתמחו בענף הכלכלי החדש. הדברים היו בעצם דומים בכל עיר ועיירה בפולין.

ה„ג'וינט" הביא עזרה רבה למפעלים הקואופרטיביים, וחוץ מזה ייסד קופות לגמילות־חסדים לעזרה מידית לסוחרים הזעירים ולבעלי־המלאכה.

מאליו מובן, שהפילוגים המפלגתיים נתנו את אותותיהם גם במפעלי הקואופרציה היהודית בווארשה. וכך קם המרכז למפעלים קואופרטיביים שהיה נתון להשפעת ההסתדרות הציונית. ולאגודת־ישראל היה מרכז משלה. וגם הפרולטריון היהודי בווארשה ייסד מרכז.

עוד עשרים שנה עתידות לעבור עד אשר ישאלו יהודי ווארשה איש את רעהו: האם לא יכולנו ללכת כל הימים יד־ביד?

האינטליגנציה היהודית

גורם חשוב בחייה הכלכליים של ווארשה היהודית היה מעמד האינטליגנציה היהודית.

לפני כמה עשרות שנים היה מעמד זה חוג קטן של אנשים שעזבו את המחנה היהודי, ואל המחנה הנוצרי לא ניתן להם לבוא, חוג אנשים שהיו קרחים מכאן ומכאן, והיו מלאים מרירות כלפי העולם וכלפי עצמם. עברה תקופה קצרה ובקרב יהודי ווארשה נמצאו אלפי רופאים, מהם בעלי שם עולמי, עורכי־דין, מהם שהיו פאר ה„פאליסטרה" הפולנית, מהנדסים מומחים, מהם שנתפרסמו בפעלם גם מחוץ לגבולות פולין, סופרים ועתונאים מראשי דבריו של העם היהודי בעולם, מורים, שעל ברכיהם נתחנך דור של נוער יהודי נאמן לעמו, פקידים, שעל אף כל המעצורים פילסו לעצמם דרך במפעלים כלכליים חשובים, בבתי־חרושת גדולים, בבאנקים ובבתי־מסחר, בגלל מומחיותם, בגלל שקידתם ונאמנותם. אליהם נצטרפו נציגי האינטליגנציה היהודית המסורתית, עשרות רבנים וראשי־ישיבות, ויהודי „כלי קודש", וביניהם גדולי תורה ומעש, שהיו מפורסמים בכל תפוצות ישראל.

בימים ההם עדיין היה מעמד האינטליגנציה היהודית בווארשה מוצא את פרנסתו בכבוד וברווחה. הוא ראה את עצמו כחלוץ העם, והשתדל למלא תפקיד של חלוץ, התיצב בראש המפעלים הציבוריים וסייע ביצירת הוויי החיים היהודיים התוססים.

פרק כב. החיים הדתיים

בתי כנסיות ובתי־מדרשות

יהודי וואַרשה היו שקועים בעסקיהם למעלה ראש. תושבי נאַלבקי עבדו קשה יומם ולילה. אולם משהגיע „זמן מנחה" נתמלאו בתי־הכנסיות ובתי־המדרשות מתפללים מאותם היהודים הטרודים והשקועים „ראשם ורובם" בעסקיהם. ורבים מהם לא הסתפקו בתפילה, אלא נצמדו אל ארון הספרים. מהם בעלי גמרא, מהם בעלי משנה, מהם שהסתפקו בעין־יעקב...

מי מנה את בתי־המדרשות ובתי־הכנסיות בוואַרשה? לפי האומדנה היו בה כת"ר בתי־כנסיות, בתי־מדרשות ו„שטיבלאַך".

בתי־הכנסיות של וואַרשה לא היו עתיקי ימים. סביבם לא נרקמו אגדות כעל בתי־הכנסיות שבלובלין ובפראַג. כבר נזכרו למעלה פרטי ההווי החוקי של העדה היהודית בוואַרשה עד לפני כמאה וחמשים שנה. באותם דורות היו יהודי וואַרשה מתפללים בבתי יחידים. ורק במאה הי"ט התחילו יהודי וואַרשה מארגנים באופן רשמי את חייהם הדתיים.

ברחובות טוואַרדה, גזיבוב, נאַלבקי, פראַנצישקנסקה, גנשה, וסביבותיהם, קמו עשרות בתי־כנסיות ובתי־מדרשות.

כדרכם של יושבי כרכים, לא באה היזמה בוואַרשה להקמת בתי־כנסיות, מהקהילה, אלא מצד אנשים פרטיים. יהודי שהצליח בעסקיו דאג להשאיר זכר לשמו, הלך והקים בכספו בית־כנסת. בניו של סוחר עשיר שהתכוננו להנציח את זכר אביהם, בונים לכבודו בית־מדרש.

בתי־המדרשות היו מיועדים לתורה ולתפילה. ימים ולילות היה ניגון הגמרא מתרונן מבתי־המדרשות של וואַרשה. ביום היו בחורים ואברכים־סמוכים־על־שולחן־חותניהם עוסקים בתורה. ובערב נצטרפו אליהם „בעלי־בתים", סוחרים ובעלי תעשיה ובעלי־מלאכה, לשיעור בהוויות של אביי ורבא.

מקום מיוחד בחיים הדתיים של יהודי וואַרשה תפס ה„שטיבל" של חסידים.

ה„עילוי מוואַרשה", גיסו של הרבי מקוצק ואחר כך האדמו"ר הראשון מגור, רבי איצ'ה מאיר, פתח את שערי וואַרשה היהודית לפני החסידות. ויחד אתו היה פעיל בוואַרשה בשטח זה ידידו הגדול לעסקנות, הרבי מוואַרקה, רבי יצחק'ל. וכך „כבשו" חסידי גור וואַרקה את וואַרשה היהודית.

ברחובות וואַרשה צצו „שטיבלאַך" לעשרות ואחר כך למאות. ה„שטיבל" החסידי נעשה למוסד דתי וציבורי כאחד. השטיבל היה קודש לתפילה ולתורה.

ב„שטיבל" נוצרה האוירה החסידית של וואַרשה היהודית. אחרי יום עבודה קשה הלך היהודי ל„שטיבל", ושם הסיר מלבו את כל דאגותיו, שכח את טרדותיו היומיומיות וספג לתוכו את אורות „הניצוץ היהודי" שאין נוסחות שיגרא להגדירו. ב„שטיבל" ערכו „סעודת־מצוה", ובשטיבל שתו י"ש ביארצייט של הרבי הנפטר

Բաց նկարը ընտրական ագիտացիայի ժամանակ Ստեփանավանում

ובשטיבל חגגו את השמחות הפרטיות של כל יחיד ויחיד, שכאן לא היה יחיד ושמחתו לא היתה שמחת יחיד. בשטיבל ידעו על מצבו של כל אחד ואחד, וידעו מי זקוק לעזרה ומי יכול להגיש את העזרה. בשטיבל דנו והתווכחו על הענינים העומדים ברומו של העולם, בעסקי הקהילה ובענין בחירת רבנים, ובכל שמחשיב איש מישראל ובכל שהוא מבטל. ובשעה שה„פוליטיקה" תפסה מקום כה חשוב בחייהם של יהודי ווארשה, בשנים האחרונות, נקט השטיבל עמדה תקיפה בבחירות לסיים ולעירייה, והמועמדים היו זקוקים לאהדתם של באי בתי־המדרשות והשטיבלאך. ומשבאו ימי הבחירות בווארשה, ראו את הועמלני השטיבלאך בפיאותיהם וזקניהם כשהם עוסקים בהתלהבות ובמסירות־נפש במלאכתם.

בית הכנסת הרפרזנטאטיבי של ווארשה היהודית היתה ה„סינאגוגה" ברחוב טלומאצקה. סינאגוגה קראו לבית־כנסת זה היהודים המתקדמים, "בית־הכנסת האשכנזי" כינוהו היהודים החרדים. וכאלה כן אלה התכוונו לדבר אחד: להבדיל בין בית־הכנסת ברחוב טלומאצקה לבתי־הכנסיות של יהודים שומרי תורה ומצוה. בימים הראשונים חלמו מתבוללי ווארשה חלום שיבוא יום, ובית־הכנסת ברחוב טלומצקה יהיה ל"טמפל מתוקן". החרדים למצוה ולמנהג גרתעו מפני הרעיון שהריפורמה השנואה עלולה לקנות שביתה במרכז הגדול של יהדות פולין.

למעשה לא היה בית־הכנסת שברחוב טלומאצקה שונה מכל שאר בתי־כנסיות בישראל. נוסח התפילה לא היה שונה. עוגב לא היה בו. התפילה העברית לא הומרה בתרגום פולני. העזרות היו נבדלות לגברים ולנשים לחוד. ובמקהלה המפורסמת של בית־הכנסת לא נשמע קול אשה. בדבר אחד בלבד היה לבית־הכנסת אופי „ריפורמי": במקום הדרשה המסורתית של הרב, באידיש, באה ה„הטפה" של רב בית־הכנסת בפולנית.

יהודי ווארשה החרדים לא הביטו בעין יפה בשבתות ובחגים על ה"דייטשן" קבושי הפראקים והצילינדרים ההולכים אל ה„דייטשה שול". היו מרננים אחריהם שהמרכבות ממתינות למתפללים ברחובות הצדדיים, וחסידי ווארשה לא יכלו להשלים עם חילול השבת.

בשנים האחרונות נשתנה יחסם של המוני בית־ישראל אל בית־הכנסת של טלומצקה. יהודים לאומיים כבשו לאט לאט את מבצר ההתבוללות. נציגי „עמך" הופיעו גם בבתי־הכנסת של ה„אריסטוקראטים". הרבנים האחרונים בבית־הכנסת ד"ר שמואל אברהם פוזנסקי ופרופ' משה שור, זכרונם לברכה, היו מפורסמים כחכמים, יהודים לאומיים בכל דרכיהם וציונים מובהקים, ומעל במת בית־הכנסת היה נשמע קול הקריאה לציון. אמנם גם הם לא העיזו להשמיע את דרשותיהם בעברית או באידיש.

החזנים סירוטה וקוסוביצקי שהיו חביבים על הקהל, עשו הרבה כדי לקרב את לבה של ווארשה היהודית אל בית־הכנסת הגדול. ובימי ראש השנה ויום הכיפורים היה צורך בשמירה מעולה על הכניסה לא רק של השמשים הקפדנים, אלא אף של שוטרי המלכות מפני ההמון הצובא של מעריצי סירוטה, שהסתערו על דלתות בית־הכנסת.

תולדות ה„דייטשע שוהל" הן תמצית תולדות המאבק בין היהדות המסורתית לבין „המתקדמים" המחדשים.

בסוף המאה השמונה־עשרה בא מגרמניה לווארשה יהודי עשיר, יצחק פלאטוי (נכדו היה פסיכיאטר בעל שם עולמי, ד"ר פלאטוי, שיהדותו עמדה לו לשטן בדרך לקתדרה באוניברסיטת וארשה), וקנה בית ברחוב דנילוביטשסקה, וכדרכם של עשירים אחרים הקציע בביתו מקום לתפילה. בשביל הקומץ הקטן של ה„דייטשן" היה המאורע חשוב: מעתה לא היו צריכים להתחבר עם היהודים החשוכים אפילו בבית־הכנסת.

אחרי מותו של פלאטוי ומכירת ביתו החזיקו המתפללים בבית־התפילה. אחד ד"ר גולדשמידט היה הראשון שנתמנה ל„פרדיגר" והיה נושא את דבריו בגרמנית, לשון ההשכלה, לשונו של משה מדיסוי ולשונה של הריפורמה.

אולם, לא החרדים בלבד לא היו מרוצים מה„דייטשע שול". מלבד מתקדמים דוברי גרמנית היו בווארשה מתקדמים מחניכי בית־הספר לרבנים. הללו היו פאטריוטים פולנים נלהבים, ולא יכלו להטות אזנם לדרשות בגרמנית. הלכו וייסדו בית־כנסת שני, שבו תהיינה הדרשות נשמעות בפולנית. אולם, לא נמצא להם „תיאולוג" שידע להטיף בפולנית. סוף סוף נמצא „יהודי מתקדם", קראמשטיק — זה שהיה אחר כך מעורב במרד הפולני משנת 1863 — שנטל על עצמו את תפקיד המטיף שלא־על־מנת־לקבל־פרס. ובפסח תרי"ב נפתח בית־הכנסת ברחוב נאלבקי, עם המטיף הפולני. מכיוון שבית־הכנסת הראשון לא היה יכול לפגר בפאטריוטיות אחרי הצעיר ממנו, נמצא גם לו מטיף, הד"ר יאסטרוב מגליל פוזנא, שהתחייב ללמוד במשך שנה להטיף בפולנית. זה היה אותו יאסטרוב — בעל המלון המפורסם לתלמוד — שסופר עליו למעלה, בקשר להשתתפותו במרד ולגורלו המשותף עם זה של ר' בריש מייזילש. כאשר הוצעה ליאסטרוב רבנות במאנהיים, לא הסכים לילך לשם, משום נימוקים פאטריוטים פולניים. אולם, בשעה שהמרד חוסל לחלוטין, ויאסטרוב גורש בינתים מפולין, שינה את החלטתו וקיבל עליו רבנות בפילאדלפיה של אמריקה.

המתקדמים בווארשה דאגו גם לעתיד. הם ייסדו אגודה, שהיה תפקידה לחנך מטיפים מודרניים לדורות הבאים, והם שלחו את חניכיהם לחוץ־לארץ להשתלם בלמודים. אולם, רק מעטים מהם הסכימו אחרי סיום לימודיהם לעסוק בהטפה. אחד מהם היה ד"ר צילקוב, מתרגם המקרא לפולנית שהיה למטיף בבית־הכנסת של הדייטשן. הסופר המנוח צבי כשדאי תיאר בזכרונותיו את רושם קריאת החברה הווארשאית לצעירי ישראל שיהיו למטיפים, ואת אכזבת הפגישה עם צילקוב בווארשה.

אחרי המרד של 1863, שהיו מעורבים בו המטיפים, אסרו השלטונות הרוסיים את ההטפה בפולנית בבית־הכנסת.

בשנת תרל"ח הקימו „המתקדמים" את בנין בית־הכנסת ברחוב טלומאצקה, ואחרי השתדלויות מרובות עלה בידם לבטל את האיסור על הדרשות הפולניות, אולם השם „דייטשע שול" כבר ליווה את בית־הכנסת עד הימים האחרונים.

וההיסטוריון המתבולל הילארי נוסבוים הבליט את התמרמרותו כנגד היהודים החרדים המכנים את הפאטריוטים הפולנים הנלהבים בשם דייטשן...

חוץ מבית־הכנסת הריפרזנטאטיבי של טלומאצקה היו בווארשה בתי־כנסיות גדולים אחרים. בתי־הכנסיות מוריה, סיני, בית־הכנסת של נוז'יק, היו מרכזים בווארשה הציונית.

בבית־הכנסת של נוז'יק היה המטיף ההיסטוריון מאיר באלאבאן ז"ל, שעליו הטילו הנאצים בגיטו ווארשה שיכתוב את תולדות ווארשה היהודית בימיה הטראגיים האחרונים.

כבר נזכר בית־הכנסת בפראגה, שנוסד מהעזבונות של ר' בארק ואשתו תמר'ל. יורשיהם, בני משפחת ברגסון, כבר היו רחוקים מהיהדות המסורתית, אולם בכספם הוקם בית־כנסת והם דאגו לצרכיו עד הימים האחרונים.

בית־המדרש של משפחת סרדינר ברחוב טווארדה היה מן המפורסמים בווארשה. קול התפילה והתורה לא פסק שם יומם ולילה. וכך היה בבית־הכנסת ברחוב שליסקה ובגנוינה ובפוצ'יב וברחוב קוזיה. בין תושבי ווארשה הליטוואקים היו פופולריים חברות ש"ס — שם התפללו ועסקו בתורה.

לבתי המדרשות ולבתי־הכנסיות הללו ולמאות אחרים בכל שכונות ווארשה לא היו מטיפים מפורסמים, ולא חזנים נודעים ולא מקהלות יפות, והמתפללים לא היו עטורי צילינדרים ולבושי פראקים. התפללו בהם פשוטי העם, „יהודים מכל השנה", יהודים שעבדו קשה, שהיו נאלצים ללחום בלי הפסק לקיומם. וכאן, בבית־המדרש, היתה מסתלקת מהם הדאגה והיו מפנים את לבם לאביהם שבשמים.

רבנים ואדמו"רים

אחרי התפטרותו של רבי יעקלה גזונדהייט, לא היה עוד לווארשה רב ראשי. אמנם, אחרי מלחמת העולם הראשונה ניסו ראשי קהילת ווארשה לחדש את מוסד הרבנות הראשית בקהילה הגדולה בישראל, ור' לייביש דוידסון ור' אלעזר פריבס אף באו בדברים עם כמה מועמדים, אולם הפילוגים החברתיים בין יהודי ווארשה היו גדולים ועמוקים מכדי אפשרות של הסכם ביניהם.

את העניינים הדתיים של קהילת ווארשה ניהל ועד רבנים. לכל אחד מחברי הועד היה רובע שלו. העניינים הכלליים הנוגעים לקהילה כולה נידונו בישיבת חברי הועד, ובכל חודש כיהן רב אחר כיושב־ראש של ועד הרבנים. ומלבד הרבנים הרשמיים, שקיבלו את משכורתם מקופת הקהילה, היו בווארשה עשרות רבנים בלתי רשמיים בעלי הזקה, וביניהם גדולי תורה ובעלי מעשים.

ואל הרב היו באים לא בלבד „לשאול שאלה" בעניני איסור והיתר, אלא אף לשמוע תורה מפיו, ולהתייעץ אתו בעניינים פרטיים ולשמוע את דעתו בעניינים צבוריים. ואותם רבנים היו „אומרים שיעור" בערבים בבית־המדרש שבשכונה בפני היהודים המתכנסים שם מחנויותיהם ומסדנאותיהם.

צביון מיוחד לווארשה היהודית נתנו האדמו"רים. קראו להם: „אדמו"רי רחוב". קשה לתאר יהודי בווארשה בלי „רבי" משלו. היה רבי מרחוב ניזקה,

ורבי מרחוב מילה, ורבי מפאוויה, ורבי מ„שער הברזל"... חסידיהם של הללו היו מדלת העם — בעלי־מלאכה עניים, עגלונים, סבלים, נשים עמוסות דאגות. כולם באו אל ה„רבי" לשפוך לפניו את מר לבם. והוא ניחם, הבטיח, נתן עצה במסחר ושידוך, פשר בין הרבים ובירך את המדוכאים והמיואשים, הכל כמעשה „האדמו"רים הגדולים". אותם אדמו"רים הגדולים והמפורסמים גרו בעיירות קטנות. החסידים בעלי היכולת נסעו אליהם לשבתות ולחגים. ואילו האדמו"רים הקטנים — „נכדים" למיניהם — ישבו בכרכים הגדולים. דלת העם היתה נאלצת להסתפק ב„רבי של הרחוב".

זרם הפליטים המגורשים בימי מלחמת העולם הראשונה הביא לווארשה את האדמו"רים המפורסמים, ורבים מהם כבר נשארו לגור במקום גם כעבור ימי המלחמה.

מסביב לאדמו"רים הללו התרכזו מאות ואלפים מחסידיהם והקימו בתי־תפלה משלהם, ואל "שולחנותיהם" בשבתות ובימי חג באו חסידים בקאפוטות של משי ושטריימלאך צהובים והקשיבו, בדחילו ורחימו לדברי תורה וחסידות. האדמו"רים ה א ל ה לא נקראו בשמות הרחובות של מגוריהם אלא בשמות העיירות שבהן „נהגו" לפנים אבותיהם והם גופם. והיו בין האדמו"רים בווארשה עסקנים חרוצים, שהקימו מפעלים שונים, הרביצו תורה ברבים, ייסדו ישיבות, נשאו בעול ההנהלה של מפעלי צדקה וחסד וטיפלו בעניינים שונים בחיים הצבוריים.

הרבנים הרשמיים

הרבנים הרשמיים האחרונים בווארשה היו: 1) ר' יעקב מאיר בידרמן, 2) ר' חיים יהושע גוטשכטר, 3) ר' מאיר וארשביאק, 4) ר' אברהם ווינברג, 5) ר' יעקב זאמציק, 6) ר' אהרן נפתלי זבלודובר, 7) ר' יעקב זילברשטיין, 8) ר' מנחם זמבה, 9) ר' שלמה דוד כהנא, 10) ר' צבי יחזקאל מיכלסון, 11) ר' אפרים מימון, 12) ר' שלמה מארקר, 13) ר' יהושע פלאטוי, 14) ר' אליהו פטמאן, 15) ר' יצחק מאיר קאנאל, 16) ר' נח רוגוזשניצקי, 17) ר' יעקב רובינשטיין, 18) ר' דוד שפירא, 19) פרופ' ד"ר משה שור, 20) ר' שמשון שטוקהאמר.

היו בין רבני ווארשה גדולי תורה והוראה, ומפורסמים כמחברי ספרים חשובים בעולם התורני, וכולם נמנו על הטיפוס המסורתי של רבני ישראל שגדלו באהלי תורה, חוץ מהפרופיסור משה שור. הוא היה הרב המודרני היחיד בין רבני ווארשה הרשמיים.

הוא לא היה הראשון. קדם לו חברו המטיף לבית־הכנסת ברחוב טלומאצקי, דמלומד הדגול ד"ר שמואל אברהם פוזננסקי ז"ל, שהיה הראשון בתופשי משרה זו שנתמנה על ידי ועד הקהילה לרב רשמי, חבר בוועד הרבנים בווארשה.

בשעתו עורר המינוי הזה סערה גדולה בווארשה היהודית. הדבר קרה אחרי מלחמת העולם הראשונה. התקופה הפאטריארכלית ושלטון ה„יהודים היפים" של נציגי העשירים וגדולי היחס, חלפה ועברה. התנועה הלאומית הצעירה התכוננה לכיבוש הקהילה, ותכניות גדולות ו„מהפכניות" עמדו לנגד עיניה.

אף הלוחמים הצעירים והאמיצים לא העלו על דעתם שעל כסאו של ברגסון ישב ראש־קהל בלי יחוס אבות, והם שלחו לקהילה את ר׳ לייביש דוידסון, נכדו של רבה הראשי של וארשה, שכבד תואר למעלה. וסמל ל„זמנים החדשים" המתקרבים לבוא היה צריך לשמש המינוי של רב מודרני. והמועמד היה מתאים. חכם גדול בישראל, מכובד ומקובל בחברה הפולנית הגבוהה, מטיף בבית־הכנסת של המתבוללים, וציוני מסור ונאמן, ונוסף לכך: איש מתון ונוח לבריות.

ורווחו שמועות שבחוגי הממשלה רואים ברב המודרני את נציגה הרשמי של ועד הרבנים: הוא ישא ויתן עם הממשלה בשם וארשה היהודית, הוא יהא שליח־הציבור הרשמי, וימלא באופן כזה את התפקיד של רב ראשי.

מלחמה כבדה התלקחה בווארשה היהודית. שני מחנות עמדו זה מול זה.

נציגי המתקדמים טענו: עבר זמנם של הרבנים מהטיפוס הישן. אנחנו זקוקים לרב בעל השכלה מודרנית, שישלוט יפה בשפה הפולנית, שיש לו קשרים עם החברה הפולנית, שייצג בכבוד את היהודים כלפי חוץ. הצד שכנגד החזיר: אין לנו צורך ב„דוקטורים". המטיף ב„טמפל" יהיה רב בווארשה?! לא תהא כזאת בישראל.

בראש המחנה הראשון עמדה ההסתדרות הציונית. ודברי המחנה השני היו נציגי אגודת־ישראל. ואז זכו חוצותיה של וארשה ועוברים ושבים בהן היו עדים למחזה היסטורי מיוחד במינו.

הפגנה המונית של חסידי וארשה

הפגנות רבות וסוערות ראתה וארשה. והנה בא דבר שכמותו לא היה מעולם: חסידי וארשה מפגינים בחוצות, צועדים בשורות ובטורים, עוברים רחוב אחרי רחוב ומתקרבים אל בנין ועד הקהילה.

בראש ההפגנה צועדים הישישים, זקנים בעלי פיאות לבנות, לבושי קאפוטות שחורות וארוכות. אחריהם הולכים יהודים בגיל העמידה, והנוער החסידי הגלהב סוגר בהמון את ההפגנה. את הלכת הפגנת הרחוב למדו על בוריה: סיסמאות נישאות באויר ו„קריאות הבוז" אינן פוסקות מפיהם.

אנשי המשטרה וקציניהם עומדים משתאים. אינם יודעים מה לעשות וכיצד להגיב על המעשה: הפגנה של חסידים ישישים, של בעלי־זקן ופיאות, לא ראו מימיהם.

עתונאים, כתבי העתונות הגדולה באמריקה, באנגליה, צרפת וגרמניה עובדים בזריזות. מצלמים ומחייכים איש אל רעהו: סנסאציה בלתי שכיחה נזדמנה לידיהם.

והמפגינים צועדים בשקט, ומפעם לפעם קוראים בסך: „בוז לראבינרים!"...

רחוב גז׳יבובסקה הצר מלא עד אפס מקום. בחצר הקהילה נתאספו אלפי אנשים. כאן עברה ההנהגה לידי הצעירים. אבנים נקלעות אל חלונות משרדי הקהילה, פרחי החסידים מתפרצים לתוך הבנין, הופכים שולחנות, קורעים את הפינקסים...

וה„דוזורים" נחרדים ומבקשים לעצמם מחבוא בחדרים הצדדיים, מפני זעב המפגינים...

יהודי וורשה עמדו בפני סכנת פילוג גמור, פילוג בנוסח פראנקפורט.

תבונתם של ראשי שני הצדדים והטאקט של ד"ר פוזננסקי הצילו את המצב.

ד"ר פוזננסקי קבל באופן רשמי את התואר רב, ובאופן רשמי היה נחשב כחבר ועד הרבנים. אולם הוא לא התערב בעניני דת־ודין, לא השתתף באופן פעיל בעבודה היומיומית של ועד הרבנים, והסתפק בפעולתו בבית הכנסת של טלומאצקה כמו לפני מינויו. ובעקבותיו הלך אחר כך גם יורשו, הפרופסור משה שור.

המלחמה שככה. וגם חרדי וורשה, אף כי לא התיחסו אל פוזנאנסקי ושור כאל רבניהם, התיחסו אליהם בהוקרה כאל שתדלנים המסורים לעניני כלל־ישראל. ואופיו המסורתי של ועד־הרבנים לא נשתנה.

רק שני רבני וורשה ניצלו מהתופת הנאצית. רבה הישיש של וורשה ר' שלמה דוד כהנא הצליח לצאת את וורשה בעצם ימי המלחמה, ונעשה רבה של ירושלים שבין־החומות, ור' דוד שפירא, שניצל במחנה ברגן־בלזן. יתר רבני וורשה הובלו לעקידה יחד עם בני עדתם. הפרופסור משה שור נאסר בעלילה ברוסיה, ומת בבית־סוהר סובייטי.

פרק כג. חיי התרבות

החינוך

החינוך שהיה נהוג בין יהודי ווארשה עד הדור האחרון היה ה ח י נ ו ך ה י ה ו ד י.

שיטת החינוך היתה קבועה: לימוד הקריאה (עברי), אחר כך תורה ו„פסוק" ולבסוף גמרא ופוסקים. מבחינת המשטר היה החינוך הזה קבוע ונחלק לשלושה בתי־ספר מיוחדים: בית־הספר העממי, היסודי — חדר לדרדקים; ה„תיכון" — „חדר" לבחורי חומש ורש"י ודיני שולחן ערוך ופרקי משניות; ו„גבוה" (גמרא) עם מפרשים ופוסקים. הישיבה לבחורים מתבגרים ובוגרים היתה מעין אוניברסיטה תורנית, שאליה פנו אלה שעשו תורתם אומנותם, אף אם לא עשו אותה מלאכתם.

אפילו עניים שבישראל חסכו לחם מפיהם בכדי לאפשר לבניהם ללמוד תורה. ועדיין היו אומרים: לא התורה עיקר אלא המעשה, ולא היו מחשיבים את ידיעת התורה אלא אם היתה צמודה לישרות־לב וליראת־שמים.

כך נתחנך היהודי בכל פיזורי הגולה היהודית, וזה היה משטר החינוך בווארשה במשך דורות.

כנגד חינוך הבנים, היה חינוך בנות ישראל מפגר הרבה. כבוד בת ישראל פנימה, וכל המלמד את בתו תורה כאילו לימדה תיפלות. הדברים נתפרשו כך ששימשו אסמכתא לדעה שאין הבנות צריכות חינוך כל עיקר. המלמד לימד את הילדה „עברי" ו„עברי־טייטש", כדי שתדע להתפלל ולקרוא את ה„תחינות" בלשון המדוברת, ובזה נסתיים סדר חינוכן של בנות ישראל.

בערים הקטנות היו הגברים לומדים ונעשו בעלי השכלה תורנית רחבה ועמוקה, ובנותיהם ונשותיהם היו בערות ו„עם־הארצות" גמורות. ואילו בערים הגדולות, בדורות האחרונים, היו גם הבנות משכילות בעלות תרבות, אבל תרבות שונה, וזרה לזו של אבותיהן ובעליהן. הסדר הראשון לא הזיק לקיומו של הבית ושלומו, ואילו הסדר החדש חתר תחת אשיותיו.

החינוך המסורתי

היהודים דאגו לבדם, בלי סיוע של ממשלה לעניני החינוך ולהחזקת בתי־הספר. יהודים בעלי־יכולת שלחו את בניהם לחדרים פרטיים. לבני־העניים דאגה הקהילה בהקמת בתי תלמוד־תורה. ולא היתה קהילה בישראל, אף העניה שבעניות, שלא היה בה בית־תלמוד־תורה. בווארשה היו בתי־תלמוד־תורה מרובים — מיסודם של נדיבים, מיסודה של הקהילה, ומוחזקים בידי חברות, בידי הורי הילדים, בידי באי בית־מדרש אחד.

הישיבה היתה מוסד ליטאי. יהודי ווארשה לא היו בדרך כלל שולחים את

בניהם ללמוד בישיבות, ואף לא ייסדו ישיבות בעירם. כל בית־מדרש וכל „שטיבל" היה בעצם ישיבה ו„קיבוץ" בפני עצמו.

אחרי ה„חדר" היו הבנים מתחילים ללמוד ב„שטיבל" או בבית־המדרש, ושם היו לומדים „שיעורים" כמה נערים ובחורים ואברכים יחד, או הגדולים מלמדים את הקטנים, או לומדים בהדרכתו של תלמיד־חכם שתורתו אומנותו או מפי אברך למדן הסמוך על שולחן חותנו. ויחד עם זה היו מתמחים ב„שטיבל" בדרכי החסידות ונכנסים לתוך הווי החיים הספציפי של החסידים.

זה היה נוסח פולין ישן ונוסח ווארשה. אולם, בעשרות השנים האחרונות בא שינוי: יהודי ווארשה התחילו מתעניינים בהקמת ישיבות. זרם ההשכלה, שבא במאוחר לפולין החסידית, הלך וגבר, וסערת החיים הציבוריים גרפה את מיטב־הנוער. עתה לא הספיקה המסגרת הפאטריארכאלית עם כל החופש שהיה תנאי ללימוד בבית־המדרש ובשטיבל. מנהיגי החסידים דרשו אחרי מסגרת חיים מאורגנת לנוער, ושאפשר יהיה לייצב בה גבולות לחינוך התורה. ואותה שעה שבליטא התחילו הישיבות שוקעות, הקימו גדולי התורה והחסידות בפולין ישיבות, שבהן ראו תריס נגד ה„רוחות החדשות"...

על יד "חצרות" האדמו"רים קמות ישיבות. רבי מאיר שפירא ייסד את ישיבת חכמי לובלין הגדולה. גם חסידי ווארשה מוצאים אז בישיבה את המוצא לחינוך בניהם לתורה, ובווארשה קמה „המתיבתא", ואחריה נוסדו ישיבות שלא היו מקוריות, אלא העתק מישיבות קיימות, כגון ישיבת נובהרדוק (של בעלי „המוסר") ואחרות, שקמו ברובעים שונים של ווארשה היהודית. קיום הישיבות הללו הביא גם רבים לשלוח את בניהם לישיבות לובלין וסוכאטשוב ואף לישיבות ליטא הרחוקות, למיר, לישיבת "חפץ־חיים", לראדין, לקמיניץ־פודולסק, וכו'.

מוסד הישיבה לא היה זר ללבם של יהודי ווארשה. הרי מימים מקדם היו משולחים באים מכל רחבי ליטא — ועתה גם מפולין, משולחים שהיו מאספים כסף למען הישיבות, והיו באים לבתי החסידים ולבתי המשכילים ואף לבתי המתבוללים, שאם היו רחוקים הם גופם מחיי היהדות, היו בסתר לבם דואגים גם הם לתורה שלא תישבת מישראל.

בתי־ספר מודרניים ליהודים

השלטון הזר, שלא התערב בעניני החיים היהודיים הפנימיים, לא התענין גם בחינוך היהודים עד לראשית המאה הי"ט, שאז היתה התערבותו הראשונה של השלטון הפולני בעניני החינוך של יהודי ווארשה. בשנת 1817 קיבל היהודי־המלומד בווארשה, הצנזור יעקב טוגנהולד, הוראה מאת הועדה הממשלתית לעניני דת והשכלה, לייסד שלשה בתי־ספר בשביל „הנוער בן דת משה".

בשנת 1819 הופיע בברלין ספרו של ראש "הנאורים" בברלין דוד פרידלנדר: „כיצד לשפר את מצב היהודים בפולין". מחברו פירסם בו מכתב מהאפיסקופוס הפולני מאלצ'יבסקי. זכור שאל ממנו מה הם האמצעים הדרושים כדי לעשות מהיהודים בפולין בני־תרבות. פרידלנדר השיב בהצעה שהממשלה תיטול בידיה את

חינוך הנוער היהודי. ההצעה מצאה מהלכים בחוגי הממשלה, וטוגנהולד קיבל את התפקיד ה"ציביליזאטורי".

בכ"ט באוגוסט 1820 פתח טוגנדהולד שלושה בתי־ספר ממשלתיים בשביל הנוער היהודי בווארשה. התקציב להחזקת בתי־הספר הגיע ל־20 אלף זהובים. נטל ההקצבה הזאת הוטל, כמובן מאליו, על היהודים. בתי־הספר נמצאו ברובעים היהודיים בווארשה: אחד ברחוב מרשלקובסקה, השני ברחוב בוגאי והשלישי ברחוב לשנה. בועד המפקח נכנסו בעלי־בתים חשובים: ס. מ. פוזנר, אברהם שטרן, שלמה אייגר ואחרים. לטוגנדהולד הוקצבה משכורת של אלף זהוב לשנה. טוגנדהולד סירב לקבל את המשכורת, ומסר את שכרו לצרכי בתי־הספר. הלימודים בבתי־הספר היו: חומש מתורגם לפולנית, הלשון הפולנית, חשבון וכתיבה תמה (קליגרפיה).

הנסיון לא הצליח. יהודי ווארשה שהיו מעלים את חינוך בניהם בראש דאגתם, לא יכלו להתיחס ברצינות לבית־ספר, שבו לומדים חומש בתרגום פולני.

גם ועד המפקחים וגם טוגנדהולד קיבלו על עצמם את התפקיד כאילו כפאם שד, והיו כנראה מרוצים בכך שבתי־הספר „המודרניים" לא הצליחו.

השלטונות הפולניים הציעו לתרגם את החומש של מנדלסזון לפולנית, לצורך הילדים, שלא יהיו זקוקים ללמוד מהתרגום הפולני של הנוצרי וואוייק. וכנראה לא עוררה גם הצעה זו התלהבות יתירה בועד המפקחים, ולא הוצאה לפועל.

טוגנדהולד היה במצב קשה. היהודים סירבו לתמוך בבתי־הספר שלו, והקהילה סירבה להשתתף בהחזקתם. הוא בא איפוא לידי הסכם עם חוכרי מס הבשר הכשר, שהם יקציבו 20.000 זהוב לשנה, והבטיח להם תמורת זה השתדלות בחוגים הממשלתיים לטובתם.

ההתמרמרות נגד פורצי גדרו של החינוך המסורתי הלכה ורבה. הקהילה פנתה במחאות אל השלטון, וזכו שנתמנה מנהל נוצרי, קארול רושקה, חוסל לימוד החומש, ולכיסוי התקציב הקבוע להחזקת בתי־הספר, העלה השלטון את „מס הצבא" („רקרוטוווה") ממאה אלף זהוב לשנה למאה ועשרים אלף.

שומרי המסורת בווארשה היו מרוצים. מעתה ידע כל יהודי שאין לבתי־הספר הללו שום קשר לחינוך היהודי המסורתי, ויש להתרחק מהם.

הנסיון השני לשנות את צורת החינוך היהודי היה בית־ספר לרבנים תחת הנהלתו של אנטוני אייזנבוים (1827), שהתקיים עד שנת 1863. כבר סופר על הנסיון הזה, שלא הצליח. ואחרי סגירת בית־הספר לרבנים, הקימו המתבוללים בווארשה ב י ת - ס פ ר ר י א ל י, עם לימוד „דת משה" והקדישו כמה שעות בשבוע ללשון העברית.

המאבק שלא פסק בין רוב יהודי ווארשה ובין הקבוצה הקטנה של המשכילים נסתיים בנצחונו של הרוב.

יסודות „החדר" לא נתערערו. משכילי ווארשה הפנו אז את מאמציהם לחינוך הבנות. כאן מצאו שטח עזוב, וכאן הצליחו יותר משקיוו להצליח.

בשנת 1862 הקימה העסקנית אמליה נתנסון בית־ספר לבנות. ההורים היו פטורים מלשלם שכר־לימוד. הילדות קיבלו גם סעודה חינם, ולעתים קרובות אף

בגד ללבוש. ובית־הספר הצליח ומשך אליו צעירות רבות. נמצאו עסקניות אחרות שהקימו בתי־ספר לנערות ברובעים שונים של העיר. ואחריהם באה האגודה למעשי חסד וצדקה (Towarzystwo Dobroczynnosci) וייסדה 12 מוסדות חינוך בשביל בנות ישראל.

העסקנים המשמרים, שלא החשיבו את חינוך הבנות, לא ראו כל סיבה להלחם בבתי־הספר לנערות. מקופחת האשה שאינה מוכשרה ללימוד תורה, תקבל נא תגמול בלימוד הלשון הפולנית ותורת החשבון. ההשקפה הזאת חדרה גם לבתי החסידים בגז׳יבוב ורחוב טווארדה. עשירי ווארשה האדוקים, שהרחיקו את בניהם מכל שמץ של השכלה חילונית, לא נתנו עינם לרעה בבנותיהם הלומדות פולנית. החסידים העשירים התייחסו להשכלת בנותיהם כאל קישוט.

תהליך החינוך המודרני לנערות התפתח מהר. עוד מעט והבנות מבתי החסידים למדו אף בבתי־ספר נוצריים. הן היו פטורות מהלימוד בשבת, ובזה הסתפקו הוריהם הקנאים.

ובנות ווארשה היהודיות שנחזקו כל כך הרבה שנים בבורות, שותות בצמאון ממעין ההשכלה. הן עשו חיל בלימודיהן, והתוצאות באו מאליהן.

יש בווארשה תיאטראות מפורסמים, ובערבים, בעוד אביהן הולך ל„שטיבל", הן פונות לתיאטרון. ביחס לבנות אין ההורים מקפידים גם בדבר הזה: כל ענין התיאטרון ענין של בטלה הוא, ויאה לנשים.

האם לא תבוא התנגשות בין הניגודים האלה? היא לא באה מיד. האשה המשכילה בת החסידים עדיין שומרת דת, מדקדקת בכשרות ושולחת את בניה ל„חדר". האוירה היהודית החזקה והשלמה מיישרת את הניגודים במשפחה. אולם, סופם של הניגודים שיתפרצו, ואז תבוא ההתמרדות של בת להוריה ושל אשה בבעלה. ואמנם, פרץ מרד בנות־החסידים בשנים הראשונות של המאה העשרים. טראגדיות פרצו במשפחות היהודיות. הנשים המשכילות גררו אחריהן את בעליהן החסידים הצעירים, והסירו אותם מדרכם. ורק אז נוכחו חסידי ווארשה לדעת שטעו שלא דאגו לחינוך בנותיהם.

באותו זמן החל המאבק ארוך הימים בין מצדדי החינוך המסורתי לבין התומכים בחינוך המודרני.

התנועה המהפכנית ותעמולת המפלגות הסוציאליסטיות — ה„בונד" והמחלקה היהודית של הפ. פ. ס. בווארשה בהתחלת המאה העשרים, ואחר כך התסיסה החברתית שבאה עקב מלחמת העולם הראשונה — עשו שמות בבני הנוער היהודי גידולי החינוך המסורתי.

בחרדה ובאזלת יד עמדו חסידי ווארשה לפני תופעה שהיתה זרה בעיניהם: פרחי החסידים שמילאו את כרסם בש״ס ופוסקים, עזבו פתאום את ה„שטיבל", את משפחתם ועירם, עברו לצד ה„מורדים במלכות" או יצאו לברלין ולשוויץ לדרוש ל„השכלה בת השמים" (תנועת ההשכלה הגיעה לווארשה במאוחר). רושם מדכא מאד על חסידי ווארשה עשה בזמנו אברהם ברליגר בעזיבתו את בית־המדרש. הוא היה בן למשפחה חסידית ועשירה בווארשה, עילוי ותלמיד מובהק של הרבי

מגור (בעל ה„שפת־אמת"), ורושם רב ומסכן עשתה הצלחתו. הוא נתפרסם אחר כך בעולם המדע כמתימטיקאי, היה מורה באוניברסיטה בשווייץ, ולבסוף הוזמן על־ידי ממשלת פולין כמומחה לחישובים בארגון עניני הביטוח. ואולי היה מסוכן ביותר, בזה שסיפרו אחריו שהוא שומר מצוה...

בשנות משבר אלה הצילה התנועה הלאומית הצעירה את הנוער היהודי העוזב את השטיבל ואת בית־המדרש, וגאלה אותו מזרועותיה הפתוחות של ההתבוללות.

שלושה זרמים היו נאבקים ביניהם מאז בחינוך הנוער היהודי בווארשה: א) הזרם החרדי, ב) הזרם הלאומי, ג) הזרם המטמיע.

לצדו של הזרם הראשון עמדו מסורת הדורות והרצון העז של היהדות החרדית. לצדו של הזרם השני עמדו העתונות והספרות היהודית, התנועה הציונית ומרצם של עסקנים צעירים, נלהבים ומסורים לאידיאל התחיה של האומה היהודית. ולצדו של הזרם השלישי עמדו גורמים עצומים: כלכליים, תרבותיים ואדמיניסט־ראטיביים של שליטי המדינה.

הזרם החרדי

אחרי תקופה ארוכה של תדהמה ואזלת־יד נוכח המהלומות, התאוששו החרדים בווארשה, והחלו בפעולה. כבר עמדו לה ליהדות החרדית שני ארגונים צבוריים: „אגודת ישראל" ו„מזרחי". שניהם היו נלחמים ביניהם לבין עצמם, לכל אחד מהם היו שיטות חינוך מיוחדות ומנוגדות, אולם המטרה שאליה חתרו שני היריבים היתה אחת: לחנך את הדור הצעיר ברוח של תורה ומסורה.

עסקני החינוך של אגודת ישראל התנגדו בעצם לכל שינוי במשטר ה„חדר" המסורתי. אולם נוכחו לדעת שלא יוכלו להגן עליו מבלי שיכניסו בו שנויים ניכרים.

הממשלה הנהיגה חובת־לימוד כללית, ופיקוח ממשלתי על כל בתי־הספר. הממשלה סירבה להכיר ב„חדר" כבית־ספר עממי, כי לא למדו בו לימודי־חול. אף ההורים החרדים עצמם דרשו שינויים במשטר הלימודים והחינוך. כבר לא היו מרוצים מהמצב הסאניטארי ב„חדר", כבר רצו שבניהם ילמדו פולנית לשם הצרכים המעשיים.

עסקני החינוך של ה„אגודה" הקימו בווארשה חדרים צבוריים בשם הכללי „יסודי־תורה". באה מהפכה בסדרי החינוך המסורתי. במקום ה„חדר" בדירתו הפרטית והצרה של המלמד, קמו בתי־ספר בחדרים מרוחים ובהשגחה מעולה על הנקיון והסדר. וכשינויים שחלו בקליפתו של החינוך, חלו שינויים בתוכו.

לפנים הקפידו שיהיה המלמד ירא שמים ובר־אוריין. עתה נדרש שהמלמד יהיה גם בעל־כשרונות פדגוגיים. צירפו אליו מורים מודרניים, המרביצים בתלמידים את הקורס של בית־ספר עממי רגיל. מחצית היום מוקדשת לתורה ומחציתו — ללימודי חול.

ויחד עם זה היו מקפידים שהמוסד החינוכי ייקרא בשם „בית־ספר" ולא, חלילה, „חדר"...

הקיצונים שבין החרדים סערו: הייתכן, מנהגים זרים מכניסים ל„חדר"! על ידי למודי־החול מבטלים את התינוקות־של־בית־רבן מלימוד התורה. אולם, נצחו העסקנים המודרניים. החדר הישן פינה את מקומו לבית־הספר מהטיפוס של „יסודי־תורה", לא בווארשה בלבד, אלא כמעט בכל עיר ועיירה בפולין.

בהתלהבות מרובה הקדישו עסקני החינוך החרדים את מרצם ויזמתם לחינוך הבנות.

שרה שנירר הקימה בקראקא בית־ספר לבנות בשם „בית־יעקב", והיתה נוסעת מעיר לעיר להפיץ את הרעיון הזה בבתי ישראל. חסידיה ולומדיה של ווארשה קבלו הפעם מאשה, ובווארשה קם טיפוס חדש לגמרי של בית־ספר לבנות: בית־ספר שבו היו הנערות לומדות חומש, ספרי־מוסר ועברית.

והמורים היו מספרים להן לא על מיצקייביץ ועל סלובאצקי, אלא על התנאים והאמוראים, ועל הרמב„ם ועל ר' סעדיה גאון, ועל הבעש„ט ועל הרבי מקוצק ועל בעל חפץ־חיים.

החרדים עצמם היו מושכים בכתפיהם באי־אימון. „זה לא ילך" — אמרו יהודי ווארשה. ו„זה הלך", ומשנה לשנה נתרבו בתי־הספר של „בית־יעקב", ואחרי ווארשה הלכו ערי השדה; ולא היתה עיר בפולין, שלא היה בה בית־ספר של בית־יעקב.

היתה בווארשה גם גימנסיה חרדית לבנות, „חבצלת", ובאחרונה הקימה תנועת „בית־יעקב" בווארשה בית־ספר תיכוני שני לבנות.

בין בנות ווארשה היהודית הופיע טיפוס חדש של נערה יהודית, בת־ישראל משכילה שומרת מצוות מתוך הכרה ולא כמי שכפאוה הורים, מתמצאת בספרות התורנית ויודעת להעריץ את גדולי האומה.

וכעבור כמה שנים עתידות 93 בנות ישראל טהורות מ„בית־יעקב" למסור את נפשן על קידוש השם, כדי שלא ליפול לידי הנאצים הטמאים. והיה זה אות ומופת לחינוכן.

גישה אחרת לעניני החינוך היתה לעסקני ה„מזרחי".

הם לא ראו בלימודי־חול רק גזירת המלכות, אלא נחיצות חיונית בשביל הנוער היהודי החרדי. רק בהיותו מצוייד בידיעות כלליות מספיקות יוכל הנוער החרדי להחזיק מעמד במלחמת־הקיום הכבדה בימינו. ונוסף לזה צריך הנוער היהודי להיות חדור רוח ציונית.

ובכיוון זה ניתל המרכז לחינוך „יבנה" עבודה חינוכית מאומצת.

„יבנה" הקים בתי־ספר רבים בווארשה ובערים רבות של פולין. במוסדות הללו הקדישו זמן רב ללימודי־הקודש, אולם גם לימודי החול היו רצויים בו, ולא היו כפויים. ה„מזרחי" ייסד בווארשה כמו־כן בית־ספר תיכוני לבנים, „תחכמוני". בית־ספר זה וחברו „בית־אולפנא' בלודז' היו הגימנסיות החרדיות לבנים, הראשונות בפולין כולה.

ובזה חולל ה„מזרחי" מהפכה גדולה בחינוך החרדי. הנהגת לימודי־החול בבית־הספר העממי היה הכרח חיצוני, גזירת המלכות. אולם החינוך התיכוני

לא היה כבר הכרח, והשקפת היהדות החרדית עד עתה היתה שהבנים צריכים להקדיש את כל זמנם ללימוד התורה בלבד, ואלה שלא עמדו בנסיון פרשו מן הכלל.

הקמת בית־ספר תיכוני חרדי עם לימודים כלליים נורמאליים הוכיח שבחלק חשוב של יהדות ווארשה החרדית באה תזוזה עמוקה, שאף היהדות החרדית נוכחה לדעת שאי־אפשר למנוע שינויים עקרוניים בחינוך המסורתי. אדרבה, בכדי למנוע מהנוער היהודי את עזיבת המחנה היה צורך בשינויים מרחיקי לכת, היה צורך להשלים עם הצדדים החיוביים שבהשכלה הכללית ולנצלה לטובת היהדות החרדית.

תהליך החיים עמד לצד ההשקפה הזאת, ולולא החורבן הנורא של יהדות פולין בכלל ובה וארשה היהודית בפרט, לא קשה היה לחזות שבמשך הימים היו נאלצים גם עסקני החינוך של ה„אגודה" ללכת בדרך זו.

על אף הניגודים במשטר החינוך של שני פלגי היהדות החרדית בווארשה לחמו שניהם להחזקת העמדות הקיימות בשדה החינוך. הם עשו את כל המאמצים כדי לא לקפח את הנוער שעוד נמצא ברשותם ותחת השפעתם. עדיין היה הנוער החרדי רב במספר ונמנה ברבבות צעירים וצעירות. אולם, כוחותיהם לא הספיקו להם לעבור להתקפה ולנסות לכבוש את לב הנוער שיצא מרשות הסקטור החרדי. זאת היתה מלחמת־מגן כבדה, אולם לא היתה מלחמת־תנופה.

היהדות החרדית בווארשה עמדה בפני לחץ כבד מצד יריבה, והיתה עמלה לשמור על העמדות שעדיין נשארו בידיה. וזה היה מצבה בשטח החינוך ככל שטח אחר בחיי הציבור.

הזרם הציוני

השפעה כבירה על חינוך הנוער היהודי בווארשה היה לזרם הציוני, אם השפעה ישירה, ואם בעקיפים. רק בתי־הספר של „תרבות" עמדו תחת הפיקוח הישיר של הציונים בווארשה. בבתי־ספר אלה למדו מאות תלמידים ותלמידות.

בית־הספר הראשון מטיפוס „תרבות" לא נוסד בווארשה ולא במרכזה של פולין. בעיירות קרינקי וגניונדז שבליטא קמו בתי־ספר הראשונים בלשון העברית כשפת־הלימוד (בגניונדז בשנת 1916 ובקרינקי בשנת 1917). אולם מרכז „תרבות" נמצא בווארשה, ומשם יצאו המדריכים לערי השדה לארגן את בתי־הספר. ובמרכזה של „תרבות" היו מיוצגות כל המפלגות הציוניות, מן הציונים הכלליים ועד להשומר הצעיר.

בשנת 1928 נוסדה בווארשה הסתדרות חדשה לחינוך בשם „שול־קולט" („שול און קולטור־פארבאנד").

לפי דברי מייסדיה היתה ההסתדרות מכוונת להיות בלתי־מפלגתית, אולם, למעשה נמצאה תחת השפעת הציונים. מטרתה העיקרית היתה להתחרות בבתי־ספר האידישאים של הבונדאים, שבהם היתה אף הלשון העברית אסורה לבוא בקהל. גם בבתי־הספר של ה„שול־קולט" היתה שפת ההוראה אידיש, אולם מקום ניכר הוקדש ללשון העברית ולתנ"ך.

בשנים האחרונות היתה למפלגת פועלי־ציון (ימין) ההשפעה על מוסדות החינוך של ה„שול־קולט". אמנם לא היה „שול־קולט" הגורם הקובע בחינוכו של הנוער היהודי בווארשה. בשנת 1935—1936 היו לשול־קולט בפולין כולה בסך הכל 41 בתי־ספר עממיים עם 2.320 תלמידים ו־11 בתי־ילדים („קינדר־היימ'ן") עם 476 ילדים, ו־82 ספריות עם 10.000 קוראים.

הרעיון הציוני הושפע על הנוער היהודי בווארשה לא על ידי „תרבות" ולא על ידי ה„שול־קולט", אלא בעיקר על ידי בתי־ספר פרטיים, שבעליהם ומוריהם היו ציונים, והם חינכו את תלמידיהם ברוח ציונית מובהקת. אין סטאטיסטיקה מדוייקת על בתי־הספר הפרטיים בווארשה, אולם עובדה היא שמספרם הלך וגדל משנה לשנה, ולמדו בהם אלפי תלמידים ותלמידות.

בחינוך התיכוני היהודי בווארשה חולל בית־הספר הפרטי מהפכה גמורה. עד שנת 5־1905 לא היו כלל בווארשה גימנסיות יהודיות, מלבד בית־ספר תיכון אחד — ואולי שנים — לתלמידות, והיו גם הם מבצרי ההתבוללות.

יהודי ווארשה שלחו את בניהם ואת בנותיהם לבתי־ספר תיכוניים פולנים או לגימנסיות ממשלתיות רוסיות. בבתי־ספר הללו נתחנכו הילדים להיות פאטריוטים פולנים נלהבים, או נהפכו לרוסיפאקטורים בשוגג. התנועה הלאומית הצעירה לא יכלה להשלים עם המצב הזה. חלוץ החינוך היהודי התיכוני היה מ. מ. קרינסקי. הוא הקים שתי פרו־גימנסיות יהודיות, הראשונות, אחת לבנים ואחת לבנות. הפרו־גימנסיה היתה מעין־גימנסיה, כי היתה משוללת זכויות רשמיות, שהיו נחלת אותם בתי־ספר תכוניים שמספר התלמידים היהודיים היה מוגבל בהם בעשרה אחוזים ממאה.

הצלחתו היתה רבה, ואחריו באו אחרים. בימי פולין העצמאית התקיימו בווארשה הרבה בתי־ספר תיכוניים יהודיים, וכמעט כולם הצליחו ואלפי תלמידים ותלמידות קיבלו בהם את חינוכם. בתי־הספר היו סגורים בשבת ופתוחים ביום הראשון, ובדבר זה בלבד כבשו את אהדת היהודים החרדים והלאומיים בווארשה. אף החסידים, שהיו מעדיפים לפנים מורה נוצרי על מורה יהודי חפשי בדעות, שלחו את בנותיהם לגימנסיות יהודיות, בכדי למנוע חילול־שבת.

שפת־הלימודים היתה גם בבתי־ספר אלה פולנית (הממשלה סירבה לתת רשיונות לבתי־ספר שבהם היתה שפת־הלימודים עברית או אידיש). ורק בווילנה התקיימה הגימנסיה „תרבות" וגימנסיה אידישאית (כי שם חששה הממשלה הפולנית פן יצטרפו היהודים אל המיעוט הביילורוסי בחינוך ילדיהם). אבל, כמעט בכל בתי־הספר התיכוניים הפרטיים בווארשה הקצו מקום ניכר ללימוד הלשון העברית, תנ"ך והיסטוריה יהודית. אותם בתי־ספר שהיו ברשת החינוך של החברה לייסוד בתי־ספר תיכוניים יהודיים מיסודו של ד"ר ברודה בלודז', היתה תכניתם העברית דומה לתכנית בתי־הספר התיכוניים בארץ־ישראל, וכל לימודי היהדות נלמדו בהם בלשון העברית כשפת הוראה.

בבתי־ספר אלה שררה רוח לאומית, ומבין תלמידיהם יצא הנוער הציוני האינטליגנטי והפעיל של ווארשה היהודית.

הזרם האידישאי

„צישא" (צענטראלע אידישע שול־ארגאניזאציע) היה הזרם הסוציאליסטי (הבונדאי) והאידישאי של החינוך היהודי. אמנם, בהתחלה לא היה החותם הבונדאי טבוע עליו. יוצר בית־הספר האידישאי בווארשה היה י. ל. פרץ. בימי המלחמה (מארס 1915) ייסד פרץ בית־ילדים בשביל ילדי הפליטים המגורשים מעיירות רבות בפולין, שמצאו מקלט בווארשה, ובו היתה שפת־הלימודים אידיש. באוקטובר 1915 נפתח בית־ספר שני („גרויסער קינדרהיים").

בשנת 1920 כבר היו בווארשה בתי־ספר עממיים רבים עם אידיש כשפת־לימוד, אולם כל מפלגה ייסדה בית־ספר משלה. וכך היו בתי־ספר של המפלגה העממית, ושל ה„בונד", ושל פועלי־ציון שמאל, ושל „פאראיניגטע" ושל מורים בלתי־מפלגתיים.

הכספים להחזקת בתי־ספר אלה נתקבלו מאמריקה ע"י „ועד־דינזון" (דינזון, מדם ורייכמאן), אחרי מותו של דינזון נכנס לועד נחמיה פינקלשטיין, אחד מעורכי ה„היינט". בשנת 1921 התקיים בווארשה כינוס נציגי בתי־הספר האידישאיים. בכינוס הזה נוסד המרכז „צישא". בהחלטות הכינוס כבר דובר על בתי־הספר הללו כעל מוסדות סוציאליסטיים, ושל„פרולטריון היהודי יש רשות לקוות שבית־ספר זה יהוה נשק בטוח במערכת השיחרור".

מאז התחזקה והלכה השפעת ה„בונד" על החינוך במוסדות „צישא".

בבתי־הספר של „צישא" בווארשה למדו אלפי ילדים ועל ידם התקיים סמינריון למורים. לא למדו בהם לא הלשון העברית ולא תנ"ך. אולם, כאשר היו עסקני „צישא" חוזרים על המדינות לאסוף כסף, לא היו מביישים פני רבנים, והיו מתארים, בארצות המערב, את המוסדות הללו כנותנים חינוך ברוח דתית, כנגד החינוך של המוסדות הציוניים...

בתי־הספר הממשלתיים

לחינוך היהודי בווארשה על כל צורותיו וגווניו (ובפולין כולה) היה מתחרה רציני ומסוכן: בית־הספר הממשלתי.

המצב החמרי של בתי־הספר הצבוריים בווארשה מן הימין הקיצוני ועד השמאל הקיצוני היה קשה מאד בכל השנים. (בפרובינציה היהודית היה המצב עוד יותר גרוע). קיום בטוח היה רק לבתי־ספר הפרטיים, מכיוון שנתחנכו בהם בני־אמידים ויכלו לשלם שכר לימוד הוגן. כנגד זה היו רוב תלמידי בתי־הספר הציבוריים בני־עניים, שלא יכלו לשלם את שכר־הלימוד. והממשלה לא תמכה בבתי־ספר אלה. שנה שנה היו הצירים היהודים בסיים דורשים תקציב בשביל החינוך היהודי. ושנה שנה היו הממשלה והסיים משיבים את פניהם ריקם. אנשי השלטון נתנו כסף רק למוסדות־החינוך שהיו מסייעים לפולוניזאציה של הנוער היהודי.

עירית ווארשה התנגדה גם היא לקיום בתי־ספר בעלי צביון יהודי לאומי, ורק לעתים רחוקות עלה בידי העסקנים היהודים לקבל ממנה תמיכות עלובות.

המקור הכספי העיקרי היתה נדיבותם של יהודי אמריקה העשירים. אבל בשנות המשבר הכלכלי הממושך בארצות הברית, איכזב גם המקור הזה. בתי־הספר הצבוריים היו נאלצים, איפוא, לדרוש שכר־לימוד מבני העניים. ובאותו זמן הקימה הממשלה ביד רחבה רשת גדולה של בתי־ספר עממיים משלה.

ברובעים היהודיים בווארשה היו בתי־הספר הממשלתיים סגורים בשבת, כמה שעות בשבוע למדו גם לימודי־דת, ובזה יצאה הממשלה ידי חובתה כלפי האוכלוסיה היהודית בעיר הבירה. אולם, החינוך בבתי־ספר אלה ניתן חינם. ומהאי טעמא שלחו רוב יהודי ווארשה את ילדיהם לבתי־הספר הממשלתיים...

וכך השיגו השלטונות את מבוקשם: בשביל חלק גדול של הנוער היהודי בווארשה נעשתה השפה הפולנית לא רק שפת־לימוד בבית־הספר, אלא השפה המדוברת בבית וברחוב.

ההתבוללות הלשונית היתה לעובדה בתוך חלק חשוב של הדור היהודי הצעיר בווארשה והלכה והתרחבה משנה לשנה. אמנם, לא גררה ההתבוללות הלשונית אחריה מיד אסימילאציה רוחנית ואידיאולוגית. אף חניכי בתי־הספר הממשלתיים היו חדורים רוח לאומית יהודית, אם משום האווירה של ווארשה היהודית, ואם משום האווירה האנטישמית של האוכלוסיה הנוצרית. אולם, העם־הארצות בשטח ידיעת היהדות גדלה והלכה בקרב הנוער היהודי. העסקנים ראו את התופעה המעציבה, וחיפשו אמצעים לשיפור המצב.

לשם זה נוסדו בווארשה שיעורי־ערב שונים בשביל חניכי בתי־הספר הממשלתיים, שהועילו רק מעט לשיפור המצב.

סטודנטים והמכון למדעי היהדות

הסטודנט היהודי היה גורם חשוב בחיי הציבור היהודי בווארשה. הוא היה הרוח החיה של התנועה הלאומית. היו כמה קורפראציות אקדמיות ציוניות, שחבריהן היו פעילים בעבודה ציבורית ומדינית, בפעולה ציונית ותרבותית. היתה גם קבוצה לא גדולה של סטודנטים הרדים. גם ה„בונד" והמפלגה הקומוניסטית מצאו עסקנים בין האקדמאים היהודיים.

ווארשה היהודית הקימה בית־סטודנטים גדול ודאגה לקיומו.

בשנים האחרונות נתחבב הסטודנט היהודי על יהודי ווארשה בגלל המלחמה הקשה והבלתי־פוסקת שבה עמד מול „חבריו" האנטישמיים.

הללו התכוונו להנהיג באוניברסיטה ובפוליטכניון בווארשה גיטו בשביל חבריהם היהודים, והיו פורצות תגרות, ולפעמים הגיעו הדברים אף לקרבות־דמים. אולם, הסטודנט היהודי בווארשה לא נרתע מפני האיומים ומפני המכות, והשיב בגאון מלחמה שערה. ובכל זאת נעשו חיי הסטודנטים היהודים קשים מיום ליום. הממשלה עשתה מאמצים גדולים כדי להקטין את מספר הסטודנטים היהודים באוניברסיטת ווארשה. הפאקולטה לרפואה היתה בשנים האחרונות כמעט סגורה בפני היהודים, והמצב לא היה טוב בהרבה בפאקולטה למשפטים ובפוליטכניון. והחברים הנוצרים עשו מצדם את כל אשר היה ביכולתם כדי להמאיס את חייו של

הסטודנט היהודי. ועל אף כל הקשיים וההגבלות למדו בווארשה אלפי סטודנטים יהודים, ועוד מצאו פנאי להקדיש את מרצם לעבודה ציבורית.

פינה שקטה אחת היתה לסטודנט היהודי בווארשה: המכון למדעי היהדות, שהוקם בשבילו בבית רחב־ידים על יד בית־הכנסת הגדול ברחוב טלומצקה. שם נמצאו הסטודנטים בסביבה יהודית ולא סבלו מנגישות ומעלבונות מצד המורים.

המכון למדעי היהדות היה מכון לחנך רבנים מטיפוס מודרני, מורים ללימודי היהדות בבתי־ספר תיכוניים, ועסקנים ציבוריים ממין מעולה.

המורים של המכון ליהדות היו חכמים יהודיים מפורסמים. פרופסור משה שור, פרופסור מאיר באלאבאן, ד"ר מנחם שטיין, ד"ר אוסטרזצר, ד"ר אברהם ווייס, ד"ר יצחק שיפר, ועוד ועוד. ורובם עלו על המוקד עם שאר אחיהם בווארשה, ז"ל והי"ד.

רוב ההרצאות במכון היו בלשון העברית. התקציב ניתן מחציתו מקופת הממשלה הפולנית, ומחציתו מיד נדיבים יהודים, ובעיקר מקופת לשכות בני־ברית. בראש הקוראטוריון עמד ד"ר מרדכי ברודה, מטיף בית־הכנסת „המתוקן" בלודז', ויושב־ראש החברה לייסוד בתי־ספר תיכוניים יהודיים בפולין.

מרכז של תרבות יהודית

ווארשה היהודית היתה מרכז פוליטי, כלכלי וחינוכי בשביל כל יהודי פולין. ואשר לפעילות בשטח התרבות, היתה השפעתה של ווארשה עצומה ועברה את גבולותיה של פולין. יהדות אמריקה הצעירה ינקה מתרבותה של ווארשה. מווארשה זרמו כוחות צעירים ורעננים לארץ־ישראל. החיים התרבותיים של ווארשה היוו ליהודי אירופה המזרחית מקור מתמיד לתסיסה.

אכן, לא היתה זו רק זכותם של גדולי הסופרים והעתונאים, האמנים והמלומדים והחכמים בווארשה, שעבדו ויצרו, אלא אף זכות חייה היהודיים התוססים, האווירה היהודית שהיתה קרקע לערכים התרבותיים שייקלטו בחיים ולא יישארו כפורחים ברוח, כאן קרמו עור ולבשו בשר, ונעשו גורמים בחיי העם בגולה.

בשנות המשבר הכלכלי הקשה שעבר על יהודי פולין בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, נתרוששו יהודי וארשה. יהודי אמריקה „העשירים" סיפקו אמצעים גם למוסדות התרבותיים של יהודי ווארשה. אכן, קיבלו את תמורת סיועם בערכים שאינם נקנים בכסף, ולא לחנם היו עסקניה וסופריה של אמריקה באים מזמן לזמן לווארשה, בכדי לנשום ולאגור רזרבה של „אידישקייט".

העתונות

עד פרוץ מלחמת העולם השניה היו מתפרסמים בפולין (לפי רשימת „ייווא") 27 עתונים יומיים יהודיים, 100 שבועונים, 24 דו־שבועונים, 58 ירחונים ו־16 הוצאות פריודיות בלי זמנים קבועים. בסך הכל נתפרסמו בפולין 230 כתבי־עת של יהודים.

לרובם של העתונים הללו היתה השפעה מצומצמת, מקומית. רק העתונות בווארשה זכתה להיות מדריך רוחני וחברתי ליהודי פולין כולה, והשפעתה היתה רבה אף בישובים של הארצות הסמוכות.

הקורא היהודי בפולין, נשאר ביחסו הסנטימנטלי לעתון בטיפוסו של הקורא הפרובינציאלי מלפני שנים שלושה דורות. זה היה יחסו של אדם אל ידיד פרטי גדול, שאפשר למסור לידיו את הטיפול בבעיות החמורות של הצבור ושל הפרט, את הדאגות של יומיום ואת התקוות ליום מחר.

בעיניו היה העתון בית־ספר, שבו לומדים אורח־חיים, כיצד להתנהג במצב קשה, כיצד לחנך את הבנים וכיצד להתיחס אל התופעות המדיניות והציבוריות. קשרי הידידות שנקשרו בין הקורא ובין סופר העתון, הביאו לעתים את הקורא שיפנה לסופרו גם בענינים אישיים, לשאול בעצתו, להימלך בדעתו.

מהעתון למד הקורא להבחין בין טוב ורע, בין יפה ומכוער, לדעת מה חובותיו ומה זכויותיו.

יהודים מהעיירות הקטנות שהיו באים יום־יום לווארשה, אם בעניני מסחר, ואם לראות רופא מומחה, אם בעניני משפחה ואם בדרכם אל אדמו"ר, היו רואים חובה ראשונה לעצמם לבקר במערכת, לראות בעיניהם את ידידיהם הסופרים, לשמוע עצה מפיהם, או סתם דבר חכמה. היו עורכי העתונים נאנחים בגלל האורחים המפריעים להם בעבודה, ושמחים בכל זאת על שיש קהל השומר למוצא עטם.

וסופריה ועתונאיה של ווארשה היו נוהגים לצאת אל ערי־השדה לביקורים, להרצות — ולהתרגש מהאהבה התמימה של ההמונים, אהבה אישית למדריכים הרוחניים המלמדים אוזן פרק במדיניות, בשאלות היהודיות המסובכות, המספרים לו על ספרות ועל אמנות, ועל צרות ישראל מרחוק ומקרוב.

עד פרוץ המלחמה הופיעו בווארשה העתונים הבאים באידיש: „היינט" (עם הוצאת צהרים „לעצטע נייס") בעריכת מ. אינדלמן (ינון), י. מ. ניימן וד"ר משה קליינבוים (סנה). ה„היינט" היה בטאונה של ההסתדרות הציונית בפולין. „מאמענט" (עם הוצאת צהרים „ראדיא") בעריכת מייסדו, העתונאי הוותיק צבי פרילוצקי.

ה„מאמענט" היה במשך שנים רבות עתון בלתי מפלגתי עם נטיה לציונות. במשך כמה זמן ניתן בו מקום להשקפתם של הפולקיסטים, ברוחו של נח פרילוצקי, בנו של העורך, ובאחרונה שימש בטאון לריביזיוניסטים.

„דאס אידישע טאגבלאט" — בעריכת דוד פלינקר — היה כלי מבטאה של אגודת־ישראל בפולין.

„פאלקסצייטונג" עתונו של ה„בונד", יצא בעריכת הנריק ארליך.

„אונזער עקספרעס" (עתון בולווארי) בעריכתו של לאזר קאהן, פולקיסט בזמנו, ששימש שנים רבות את העתונות האידית בלודז'.

„דאס וואגרט" הופיע במשך שנים אחדות והוצא על ידי פועלי־ציון־התאחדות. עורכו היה שנים רבות העסקן הציוני־הסוציאליסטי יעקב הלמאן.

מלבד אלה הופיעו בווארשה שני עתונים יומיים יהודיים בשפה הפולנית:

„נאש פשגלונד" בעריכת י. אפנשלאק, נ. שוולבה וואגמן, ו„פיונטה ראנו" בעריכת ש. סביסלוצקי.

להלן תזכר לחוד העתונות העברית בפולין. הפילוגים האידאולוגים והניגודים המפלגתיים והמעמדיים וחילוקי הדעות ששררו בעדה היהודית בפולין באו לידי ביטוי חריף בעתונות היהודית בווארשה. כרכי גליונות העתונות הזאת במשך שנים הם החומר החי לתולדות הקרבות המרים והפולמוסים האישיים בענייני ציבור במשך־דור־דורותים.

בשנים האחרונות, לפני פרוץ מלחמת העולם השניה חדרו חידקי הנאציות עמוק לחייה המדיניים והכלכליים והחברתיים של פולין. העתונאים היהודיים הגיעו אז לידי הכרה שאי־אפשר להסתפק בתגובה כנגד האויב, אף אם תהיה אחידה, מתוך ספונטאניות בלבד, אלא היא צריכה להיות מאורגנת ומתמדת. נוצרה ועדה של כל עורכי העתונים, והיא קבעה את עמדת העתונות בענייניים שנגעו לכלל־ישראל בפולין, על אף ניגודי הדעות שביניהם. בפעם הראשונה ישבו ליד שולחן א ח ד ציונים, ואגודאים עם אנשי ה„בונד", והשפה המשותפת שהיתה חסרה כל־כך בשנים של שלוה מדומה, נמצאה עתה בלי קשיים מרובים.

בשעות קשות ליהודים היתה הממשלה נפתעת מתגובת העתונות היהודית, שלא היתה מתחשבת בחוקי הצנזורה ואף לא בחוק המדינה, אם היו הדברים נוגעים בסכנה לכלל היהודים. לא הועילו האיומים במחנה־הסגר, בסתימת פיה של העתונות כולה, לא עזרו ההחרמות היומיות של העתונים הבודדים, ואף לא המשטר המכוון להרס קיומם על־ידי הטלת מסים כבדים. העתונאי היהודי לא נרתע, ולא הכזיב את אימונו של הקהל.

לעתונות היהודית בווארשה יש היסטוריה מעניינת. אירוניה של הגורל ההיסטורי היא שחלוץ העתונות היהודית והמוציא לאור ה ר א ש ו ן של עתון יהודי בפולין היה מתבולל קיצוני, שהתכוון לסייע באמצעות עתונו להביא את היהודים לידי טמיעה בקרב עם־הארץ. זה היה אנטוני אייזנבוים, שכבר דובר בו למעלה בקשר לבית־הספר לרבנים, שהיה קנאי להתבוללות.

בשנת 1823 החל אייזנבוים להוציא בווארשה שבועון באידיש מגורמנת בשם „דער בעאבאכטער אן דער וויכסעל" („המשקיף על הוויסלה").

אייזנבוים קיבל מהממשלה תמיכה כספית להוצאת העתון, אך בתנאי מפורש שעליו להשתדל לגרמן את האידיש בעתונו, כדי שהקוראים יתרגלו במשך הזמן לשפה הגרמנית ויזניחו את הז'ארגון". נסיונו של אייזנבוים לא הצליח יותר מן הנסיונות האחרים להטמיע את היהודים בכוח. והיו לדבר שלושה טעמים: המתבולל אייזנבוים קיים באהבה את דרישת הממשלה — הוא „גרמן" את האידיש עד כדי־כך, שהקורא היהודי הפשוט לא הבין את הגרמנית המשובשת; יהודי ווארשה האדוקים סירבו לקרוא בעתונו, שהיה שנאוי עליהם כעורכו; אייזנבוים התקיף את „גבירי" ווארשה הקמצנים, והאשים אותם בעם־ארצות. וגבירי ווארשה הנעלבים חדלו מלתמוך בו.

ב„בעאבאכטער" נתפסו מודעות של הממשלה, ידיעות בענייני מסחר,

תולדותיהם של אישים יהודים חשובים וידיעות על חיי היהודים המשכילים באירופה המערבית.

ב„בעאבאכטער" נתפרסם חומר חשוב להיסטוריה על המפעל החקלאי של יהודי חרסון בחסדה של ממשלת הצאר הנאור.

בסך־הכל יצאו לאור 44 גליונות של ה„בעאבאכטער" (5 — בשנת 1823 ו־39 ב־1824).

נעשו נסיונות אחרים במאה הי"ט להוצאת עתון יהודי בווארשה. בשנת 1850 השתדל שמואל ווארשבסקי לקבל רשיון מהממשלה להוציא עתון באידיש, אולם הממשלה סירבה. וכעבור שבע שנים השתדל חוג משכילים בווארשה בדבר רשיון להוצאת שבועון עברי. הצנזור יעקב טוגנדהולד הציע שהמאמרים נגד ה„פאנטיסם" ו„אי־סובלנות" יהיו כתובים באידיש־טייטש, לתועלת הרבים...

וגם הנסיון הזה לא הצליח. לפני המרד של 1861 התחיל להופיע בווארשה שבועון יהודי בשפה הפולנית „יוטז'נקה" (איילת השחר) של המורה והסופר המשכיל דניאל נייפלד, שהתחיל בתרגום התורה ללשון הפולנית ובביאור משכילי בשם „אור תורה". נייפלד היה נאמן ביתה של ההשכלה דורשת הטמיעה. הוא גם חיבר ספר בפולנית על „הסנהדרין של נפוליאון", האידיאל ההיסטורי של המשכילים בימים ההם.

באותם ימים (1862) הופיע ספרו המפורסם של משה הס: ר ו מ א ו י ר ו ש ל י ם. הופעתו היתה מכה רבה למשכילים: לא בלבד שטען הס לחידוש החיים הלאומיים המדיניים של היהודים, כנגד דעתם של הללו שהיהודים ויתרו בתודה על קיום לאומי, אלא אף הרים על נס את רוח החסידים, שהם יהיו בוני המדינה היהודית ולא המשכילים. נייפלד הקדיש עמודים רבים בעתונו לפולמוס עם הס.

בסך־הכל יצאו מן העתון „יוטז'נקה" 26 גליונות בשנת 1861, 52 בשנת 1862, 43 בשנת 1863 (5 יולי 1861 — 23 אוקטובר 1863).

בשנת 1865 המשיך בפעולת ה„יוטז'נקה" העתון „ישראליטא", בעריכת ש. ה. פלטין, ונחום סוקולוב — ילד השעשועים של משכילי וארשה באותם ימים — השתתף בו בקביעות.

רק בשנת 1867 נעשה נסיון חדש, בידי ה ל ל ג ל א ט ש ט י ן, להוציא שבועון בשם „די ווארשעווער אידישע צייטונג". העורך היה מתבולל קיצוני, ופירסם ב„ישראליטא" מאמרים חריפים נגד השימוש באידיש, ודרש „לעקור עם השורש את הז'ארגון ולהחליפו בשפת המדינה". בעתונו השתתפו סופרים ומשכילים ידועים, כגון אייזיק מאיר דיק, ניימנוביץ' (הנץ) ו ש ל מ ה א ט י נ ג ר, הסופר המפורסם. הוא הקים משפחה מפורסמת בווארשה. נכדיו היו עורכי־דין מפורסמים, ואחד מהם היה העורך של ספר החוקים בפולין העצמאית.

שמו של שלמה אטינגר חזר ונתפרסם בווארשה בשנים האחרונות, בגלל מחזה שלו באידיש שהוצג על הבמה בווארשה, שנים אחדות לפני המלחמה.

גם „די וואַרשאַווער אידישע צייטונג" לא הוציאה את שנתה, וביאנואר 1868 נסגרה.

„הצפירה"

חיים זליג סלונימסקי, היה הראשון שהצליח להקים עתון בן־קיימא, עתון שבמשך שנים היה בטאונו של בית־ישראל, ועתון זה היה עתון עברי — ה צ פ י ר ה.

חיים זליג סלונימסקי, חתנו של המלומד היהודי הנודע בשעתו ר' אברהם שטרן, היה אחד ממשכילי וואַרשה החשובים. בחיצוניותו ובלבושו לא היה ניכר בין יהודי וואַרשה בימיו. לבושו היה קפוטה שחורה וארוכה, ולראשו הכובע היהודי המסורתי עם כומתא תחתיו. הוא לא קיצץ את זקנו ואת פיאותיו, וברחוב היה מראהו דומה למראהו של תלמיד־חכם שתורתו אומנותו.

תושבי וואַרשה הישישים היו מספרים אנקדוטה אופיינית מחייו של ר' חיים זליג סלונימסקי. בהמצאותיו — ביחוד במכונה לחישוב שתיכן — היה מפורסם גם מחוץ לגבולות פולין כמלומד יהודי, חכם בתכונה, בעל שיעור קומה, וקיבל ממלומדי גרמניה מפורסמים הזמנה לבוא לברלין. בברלין נתידד עם אלכסנדר פון הומבולדט, שהציגו לפני מלך פרוסיה. אחרי מותו של הומבולדט פירסם סלונימסקי הספד מליצי עליו.

סיפרו יהודי וואַרשה: חכמי ברלין וביחוד הומבולדט השתעשעו בשיחותיו המלאות חן ופיקחות של החכם היהודי מגודל הזקן והפיאות ולבוש הקפוטה הארוכה, ובהשתדלותו של הומבולדט הוזמן סלונימסקי לראיון אצל מלך פרוסיה שרצה להכירו, ונקבעה השעה לקבלתו ליום המחר בארמון המלך. סלונימסקי נרגש מאד מן הכבוד שניתן לו, ובמשך כל הלילה היה עסוק מאד בקיצוץ זקנו ולבושו, כי כיצד יופיע לפני הוד מלכותו בלבוש יהודי ועטור פיאות וזקן...

אולם הומבולדט נתאכזב מאד ממראהו החדש, וכבר לא היה לו את מי להציג לפני המלך...

פופולריותו של סלונימסקי באה לו מעתונו.

בראשונה ניסה להוציא שבועון עברי בשם „הישראלי", ולא הצליח. בשנת תרכ"ב הוציא לאור וערך את „הצפירה", אשר מלבד הפסקה במשך עשר שנים בתחילתה, לא פסקה הופעתה אלא לזמנים קצרים במשך כמה שנים. בהודעה הראשונה שלו הודיע סלונימסקי לקהל הקוראים, שבעתונו תתפרסמנה פקודות ממשלתיות, חדשות מקורות היהודים בפולין ובחוץ־לארץ, מאמרים על עניני דת, וגם סיפורים וידיעות בכל ענפי המדע.

לאמתו של דבר היה המדור האחרון, מאמרים בעניני מדע עיקר העיקרים לעורך „הצפירה", כדי להוכיח, כפי דבריו, לעיני כל את „האור של המדע, אופיו ותועלתו".

חיים זליג סלונימסקי היה תמים דעה עם חבריו המשכילים ביחסו ל„יהודים החשוכים". אולם בפעילותו העתונאית נקט בשיטה חדשה. הוא לא נלחם באדוקים, לא התקיף את הרבנים ולא נאבק עם אדמו"רי פולין. לעומת זאת השתדל למסור

לקוראיו ידיעות חשובות במתימטיקה ובמדעי הטבע, הציע לפניהם בלשון פופולארית את נפלאותיהן של הכימיה והפיסיקה, ובדבר הזה קנה את לב יהודי וארשה. לא המשכילים בלבד קראו את „הצפירה", אלא אף החסידים אהבו להציץ בעתון הנפלא המספר דברים מעניינים כל כך. הכוונה היתה להביא לפני קוראיו השכלה תחת תעמולה להשכלה.

אמנם התיחסו אדוקי וארשה בחששות רבים אל המשכיל סלונימסקי, ובכל זאת ראו בו אחד מאנשי שלומם, היושב וחי בקרבם, הלבוש כמוהם, רואים אותו משכים והולך לבית־הכנסת ויודעים שנהירין לו „שבע החכמות", ואפשר ללמוד ממנו הרבה.

וכך השיג חז"ס (כך חתם סלונימסקי תחת מאמריו המדעיים הפופולאריים ב„הצפירה") שעתונו היה חודר אף לבתי האדוקים בווארשה ובערי השדה.

ובשעה שעזב סלונימסקי את וארשה (1863) והלך לז'יטומיר למלא את מקומו של יעקב אייכנבוים כמפקח ממשלתי על בית־הספר לרבנים, והחוברות הדקות של „הצפירה" חדלו להופיע, הצטערו יהודי וארשה על החסר.

בשנת 1873 חזר כלונימסקי לווארשה, ואחרי הפסקה של עשר שנים התכונן להמשיך בהוצאת ה צ פ י ר ה. הממשלה הרוסית לא הרשתה לפרסם עתון עברי. וסלונימסקי נאלץ להוציא את עתונו לפי שעה בברלין (יולי 1874 — ספטמבר 1875), בסיועו של „עוזר ראשי", ד"ר י. ל. קנטור, עורך „היום" לעתיד. החל מאלול תרל"ה התחיל העתון מופיע שוב בווארשה.

ואז הופיע על עמודי „הצפירה" עתונאי חדש ומזהיר. נחום סוקולוב התחיל מפרסם ב„הצפירה" את מאמריו (1879) ונעשה „עוזר ראשי" במערכת, וקוראיו נתמלאו התפעלות מפיקחותו, מידיעותיו ומלשונו של תלמיד־חכם בעל סגנון מזהיר.

נחום סוקולוב (נ"ס) הרחיב את היקף העתון. הוא נתן ל„הצפירה" צביון פובליציסטי מובהק בנוסח אירופי, וחסידי וארשה היו מתמוגגים מ„דברי הימים" שלו, מפיליטוניו (אורח לשבת) ומסיפוריו. החל משנת תרמ"ו היה סוקולוב „עורך שני". אז החל העתון מופיע כעתון יומי — בין „המליץ" ו„היום" — ובשנת 1904, אחרי מותו של חז"ס, נעשה סוקולוב לעורכה הרשמי של „הצפירה".

כשרונו הגדול של סוקולוב העמיד כבר קודם לכן את סלונימסקי בצל. הוא מילא את עמודי „הצפירה" במאמרים פובליציסטיים ובפיליטונים ובסיפורים ורשמים ממסעיו.

נדמה היה אז, שהעתון העברי ביסס את קיומו בקרב יהודי פולין.

באותם ימים התיחסו יהודי וארשה בזלזול לאידיש, והיו סבורים שרק ב„לשון־קודש" יאה וראוי לדבר בדברים חשובים ורציניים.

אולם, תולדות העתונות בווארשה התפתחו בכיוון אחר. אמנם „הצפירה" התקיימה על אף הפסקותיה התכופות, ובשנת 1911 חגגה „הצפירה" בווארשה בפאר את יובלה. אחרי פרוץ המלחמה העולמית הראשונה נפסקה הופעתה של הצפירה ונתחדשה בשנת 1926 והתקיימה עד 1931, ולא האריכה ימים.

אכן, שנים רבות לפני סגירת „הצפירה" חדל העתון העברי בווארשה להיות הבמה המרכזית של יהדות פולין.

העתונות האידית

העתון היומי הראשון בווארשה באידיש היה „דער וועג", שהחל להופיע (14 באוגוסט 1905), בעריכתו של צבי פרילוצקי.

„דער וועג" נתן מקום רב לענייני ספרות ומגמתו היתה להפצת הרעיון הציוני בקרב יהודי פולין. לעומת כך, היה מדור האינפורמציה בעתון חדש מאד. „דער וועג" הוציא כמו־כן עתון־ערב, והיה ראשון גם בזה, ותפוצתו הגיעה עד 15.000 טופס ליום.

באותם ימים התחיל נחום סוקולוב מנסה את כוחו בעתונות האידית, והוציא את „דער טעלעגראף". אולם העתונאי המזהיר, שזכה להצלחה כה רבה ב„הצפירה", לא הצליח באידיש, וכעבור חדשים מועטים פסק עתונו של סוקולוב מלהופיע.

בשדה העתונות היהודית בווארשה הופיע בימים ההם שם חדש שחולל מהפכה בכל העתונות היהודית בפולין בדרכי פעולתו.

יהודי ליטאי, ש. י. יאצקן, שהיה תחילה אחד מעוזריו של סוקולוב ב„הצפירה", הניח את העתונות העברית והתחיל מוציא לאור עתון יומי בשם „אידישעס טאגעבלאט" (28 מאי 1906). טעמו של יאצקן לא היה עדין כטעמם של העתונאים העבריים, והוא נתן לעתונו צביון של עתון סנסציוני, וגם קבע לו מחיר זול, קופייקה אחת. בשני האמצעים האלה, שהיו שניהם מכוונים לקנות את לבם של בני ההמון, השיג יאצקן הצלחה למעלה מן המידה הרגילה, והפצת עתונו הגיע למכסה של 80.000 טופס ליום.

„דער וועג" הרציני של פרילוצקי, לא היה מסוגל לעמוד בהתחרות כנגד העתון הזול והסנסציוני, ונאלץ להסגר. פרילוצקי ניסה ללכת גם הוא בדרכו של יאצקן, והוציא עתון חדש (אוגוסט 1906) „די נייע צייטונג", שהתקיים שלושה חדשים בלבד.

יאצקן לא הסתפק בעתונו של קופייקה, ובשנת 1908 התחיל להוציא את ה„היינט".

ה„היינט" נקט בשתי שיטות. הוא המשיך בדרכו של ה„טאגעבלאט", והיה מפרסם ב„מרתף" העתון רומנים זולים וסנסציוניים, וב„קומה העליונה" היה נותן בעמודיו מקום רב לכתביהם של טובי הסופרים — של פרץ, פרישמן, נומברג, הלל צייטלין. וכעבור זמן קצר הגיע ה„היינט" להפצה של יותר ממאה אלף טופס ליום.

אחריו באו עתונים אחרים. דער „פריינד" הרדיקאלי עבר מפטרבורג לווארשה. יהודי אודיסאי, הוכברג, הוציא בווארשה עתון יומי בשם „אונזער לעבען". הסופר מרדכי ספקטור התחיל עורך את „די נייע וועלט". וצבי פרילוצקי אסף את כוחותיו ויצא למאבק עם יריבו יאצקן, ובשנת 1910 התחיל מופיע ה„מאמענט".

לא כל העתונים שנמנו כאן היו מופיעים בזמן אחד. להיפך, יש מהם

שלכתחילה לא באו לעולם אלא כדי למלא את מקומו של עתון שנסגר על־ידי השלטונות או שהיתה השעה דחוקה לו, וכאשר באו כן הלכו. אכן, הוצאה מתמדת של עתון יהודי היתה זקוקה למידה רבה של עקשנות ומסירות מצד עורכיו ומוציאיו. במשך הזמן, נשארו רק שני עתונים גדולים שעמדו בנסיונות הגזירות והעניות והמשברים, ה„היינט" וה„מאמענט", שהתקיימו עד היום האחרון של קיום עדת ישראל בפולין.

העתונות היהודית בווארשה היתה גורם ציבורי חשוב לא ליהודי פוליז בלבד, אלא לכל עדת ישראל ברוסיה.

העתונים האידיים עמדו כבר על רמה גבוהה בשטח האינפורמאציוני, ולא הזניחו את הצד הספרותי, והיצירות החשובות של טובי הסופרים היו מתפרסמות בראשונה בעתונות היהודית בווארשה.

ולזכותה של העתונות יש לזקוף שגורשו מהרחוב היהודי האפוטרופסים המתבוללים, ונתחנך דור נלהב ונאמן לכיוון הציבורי הלאומי. ומשום כך עמלו המתבוללים בווארשה להלחם בעתונים היהודיים. בשנת 1912, בימי הבחירות לדומה הרוסית, כשהעתונות היהודית קראה ליהודי ווארשה לא להצביע בעד המועמד האנטישמי קוכאז'בסקי, התכוונו המתבוללים בווארשה להוציא את דעותיהם אל ההמון, והחלו מפרסמים עתון באידיש, „די נייעס", כדי לכבוש באמצעותו את אהדת הקהל. ונסיונם לא הצליח. לעתונם לא היו קוראים, וכעבור שלושה חדשים חלף ולא היה.

ולא למתבוללים בלבד היתה טרוניא על ההשפעה הרבה של העתונים היהודיים. גם החסידים בווארשה חששו מפני המצב שנוצר. למעשה פנה העתון היהודי בעיקר אל בתי־החרדים, אל בניהם ואל בנותיהם. וההורים האדוקים שראו בחרדה הולכת ורבה איך בניהם פורשים מבית־המדרש ומה„שטיבל" ומדרך המורשה תלו את האשמה בעתון, שכניסתו לבית היתה בכשרות, ואופיו הנייטראלי שימש מסווה לדעות הפסולות שהיו בו.

בחצרות האדמו"רים ניסו לנקוט באמצעים שונים. ניסו באיסורים על קריאת העתון, ולא הועילו. הזמנים היו שופעים מאורעות חשובים, והורגש צורך לקרוא בעתון.

ניסו להשפיע על מערכות העתונים, ושוב ללא הועיל. ראו את הצרה בסיפורי השמצה שבעתון, והעורכים סירבו להפסיק את פירסום הרומנים המושכים את לבות הקוראים. באותן שנים הוזמן נחום סוקולוב לחצרו של הרבי מגור, ושם טרחו להשפיע עליו שיפסיק את פירסום דברי ה„פסולת", הספרות והפובליציסטיקה ה„אפיקורסית". החזיר להם סוקולוב לבניו של האדמו"ר: מה שבעיניכם פסולת, בעינינו היא סולת. לא לחנם היה הציון למי שהציץ ונפגע מסתכם במשפט אחד: הוא מקוראי חיבוריו של סוקולוב...

נמלכו חסידי ווארשה בדעתם וברבם, וגמרו: עת לעשות—והחליטו להוציא עתון חרדי.

החלוץ לעתונות החרדית בפולין היה בנו הצעיר של האדמו"ר מגור (בעל

ה„שפת אמת“) ר׳ מנדלי אלתר (רבה של קאליש ונשיא אגודת הרבנים בפולין, שנרצח בטרבלינקה הי״ד).

ר׳ מנדלי הוציא בווארשה עתון יומי בעברית בשם ה„קול“, וניסה להוציא עתון יומי באידיש. הנסיון לא הצליח וה„קול“ נסגר. ובשנת 1914 אספו עשירי ווארשה כסף רב, כדי להוציא מחדש עתון חרדי. המלחמה שמה לאל את התכנית הזאת. בפקודת השלטונות הרוסיים נסגרו כל העתונים היהודיים.

העתונות היהודית חידשה את פעולתה אחרי שווארשה נכבשה על ידי הגרמנים. ואז (בשנת 1917) התחיל להופיע בווארשה עתון חרדי „דאס אידישע וואָרט“ בעריכתו של נחום וויינגוט ובעזרת הרבנים הצבאיים מגרמניה ד״ר עמנואל קרליבך וד״ר פנחס כהן, שנזכרו למעלה, אבות אגודת־ישראל בפולין. בפולין העצמאית שינה העתון את שמו ל„דער איד“ בעריכת משולם קאמינר, ולבסוף — ל„דאס אידישע טאגבלאט“ שהופיע עד פרוץ מלחמת העולם השניה.

בפולין העצמאית הגיעה העתונות היהודית בווארשה לרמת התפתחותה, והעתון היהודי בווארשה נעשה לגורם מכריע בחייה הציבוריים של יהדות פולין. ובכל זאת, נתגלו בשנים האחרונות סימנים מחרידים: תפוצת העתונות היהודית החלה יורדת משנה לשנה, ולא נמצאה דרך לעכב את התהליך המסוכן. קם דור חדש שקיבל את חינוכו בבתי־הספר הממשלתיים והפרטים, ושפת־חינוכו היתה הלשון הפולנית. הללו, לא ידעו או לא היו רגילים לקרוא אידיש, ועתונם היה עתון פולני או עתון יהודי בלשון הפולנית.

ההתבוללות לקתה בחזית החיים הציבוריים והפוליטיים, אבל ניצחה נצחון מכריע בחיי יומיום. אכן, לא היה זה השטח היחיד שבו הוכח שאין לשמור על התרבות הלאומית ועל ההווי היהודי בכוחה של לשון בלבד ושל „פרוגרמה“ מדינית.

ספרות

בתולדות הספרות החדשה באידיש ובעברית תפסה ווארשה מקום בראש.

הסופר היהודי המודרני ה ר א ש ו ן בווארשה היה הד״ר שלמה אטינגר. הוא היה יליד ווארשה (בהתחלת המאה הי״ט), ונשא אשה מזאמושץ׳ בגיל של 15 שנה. שם בא אטינגר במגע עם משכילי העיר, התחיל קורא בספרי־השכלה ולומד גרמנית. משמת חותנו העשיר, נאלץ המשכיל הצעיר למצוא דרך בחיים. יצא לאודיסה, ומשם — ללבוב, נתקבל שם לתלמיד באוניברסיטה וחזר לווארשה כרופא.

עתה התחיל עוסק גם בספרות. הוא כתב שירים, אפיגרמות, משלים ודרמות באידיש. נושאי כתביו היו שאלות האמונה, עניני מוסר, הרגשות הטבועים באדם.

שלמה אטינגר לא היה מחונן כשרון מקורי ועצמאי, והיה חניך הספרות הגרמנית בדורו, ביחוד של כתבי לסינג. הוא ניסה את כוחו בתרגום חלקים מהתנ״ך לאידיש, ויש מיחסים ערך ספרותי רב לתרגומו למשלי וקהלת.

יצירותיו הראשונות של אטינגר הופיעו ב„וואַרשאַווער אידישע צייטונג“. אטינגר לא יצר אסכולה לספרות יהודית בווארשה. הדור לא היה חסר אותה. רק בסוף המאה התשע־עשרה בא מפנה רדיקלי בחייהם של יהודי ווארשה.

אז נעשתה וואַרשה למרכז לספרות יהודית, מתחרה במרכז האחר לספרות ברוסיה, באודיסה.

כשם שהיה מנדלי ראש החבורה באודיסה, כך היה י. ל. פרץ רבה של האסכולה הווארשאית בספרות היהודית. הצעיר המשכיל מזאמושץ, התחיל „מרחף על כנפי השירה".

עסקיו של הסוחר המשכיל לא היו טובים, והוא בא לווארשה וקיבל משרה בקהילה, במחלקת בית־העלמין.

מיד עם הופעת יצירותיו הראשונות כבש פרץ את הלבבות.

ובאותו זמן בא לווארשה אותו עילוי צעיר שמילא כרסו בש"ס ופוסקים וידע לכתוב פולנית צחה ועברית ממולצה — נחום סוקולוב.

סביב השנים האלה שהיו שונים בטבעם, בכשרונותיהם ובאופי יצירותיהם, התלקטו צעירים משכילים וסופרים ובעלי מקצועות חפשיים, ושני בתי ספרות קמו בווארשה. פרץ נעשה לאבי הספרות המודרנית בפולין, וסוקולוב — לאבי הפובליציסטיקה המודרנית, ושניהם כתבו עברית וכתבו באידיש.

עתה התחילו פרחי הספרות נמשכים לווארשה. מקוטנא בא בחור צעיר. בבית־המדרש בקוטנא לא הספיק ללמוד לא פולנית ולא רוסית ולא גרמנית ולא שאר החכמות ובחיקו נשא אוצרות גדולים של יצירה — שלום אש.

יעקב דינגזון כבר היה ידוע בסיפוריו. אולם עם הופעתו של פרץ, קבל אותו לרבו ומורו, ונשאר כל ימיו תלמיד וחבר נאמן.

בחדריו של פרץ הופיעה דמות חדשה בספרות, הירש דוד נומברג, בעל המוח החריף והסגנון הבהיר והמזהיר. אפילו אברהם רייזין, ה„ליטוואק" הלך אחרי „רבו" פרץ לווארשה.

תלמידים רבים סובבו את פרץ, לקחו לקח מפיו, וכל אחד מהם הוסיף לבנה לבנין הספרות החדשה בסיפור, בשיר, במסה, ופרץ היה בודק, קורא ופוסק את פסוקו.

באו לווארשה סופרים אחרים, שלא היו נגררים אחרי פרץ כתלמידים אחרי רבם, סופרים בעלי שיעור קומה משלהם — דוד פרישמן, הלל צייטלין, בעל מחשבות, מרדכי ספקטור, יעקב כהן, ואחרים.

וואַרשה נעשתה מרכז ספרותי ראשון במדרגה לא לתושבי פולין בלבד אלא לכל יהדות רוסיה. ואף סופריה העברים של אודיסה באו לווארשה ופעלו שם, ובראשם ח. נ. ביאליק.

גיטלין, בן־אביגדור ואחרים היו עסוקים בהוצאת ספרים, ובמשרדיהם אפשר היה לפגוש יום יום את הסופרים הצעירים של וואַרשה ואודיסה, שהיו באים לשם בעסקי כתבי־היד שלהם. אפילו יצירותיהם של מנדלי, שלום־עליכם ופרוג שלא ישבו בווארשה, הופיעו בעתונות הווארשאית, או בהוצאות הספרים בווארשה. כעבור כמה שנים הופיעו בווארשה סופרים אחרים, צעירים, בני דור חדש: א. י ווייסנברג, ז. סגלוביץ', יונה רוזנפלד, פישל לחובר, יואל מסטבוים, שלמה גילברט, אפרים קאגנובסקי, נח פרילוצקי, י. מ. ניימן, הרשלה, ועוד ועוד...

בשנות המלחמה הראשונה וסמוך לה נסתלקו הגדולים והזקנים בסופרי ווארשה: פרץ, דינגזון, מרדכי ספקטור, דוד פרישמן, בעל מחשבות. ושוב נתגלו כוחות צעירים חדשים: עוזר ווארשבסקי, מלך ראוויטש, אהרן צייטלין, אלטר קאציזנה, ישראל שטרן, קאדיה מולדובסקה, י. י. זינגר, י. פרלה, ש. ברלינסקי, ש. הורונצ'יק, מ. בורנשטין ועוד ועוד. וסופרים יהודים מכל קצות העולם היו באים לווארשה, להתבשם ממנה.

אחרי מות פרץ כבר לא היה „רבי" בעולם הספרותי של ווארשה. היה כל אחד הולך בדרכו, בסגנונו ובאופיו, וכולם יחד יצרו את האווירה הספרותית של ווארשה היהודית.

„טלומצקה 13"

„טלומצקה 13" נשאר שם היסטורי המסמל את העתונות והספרות היהודית בווארשה. „טלומצקה 13" היה בית ישן בן שתי־קומות בשכנות עם בית־הכנסת הגדול. בית אפור, שלא הצטיין בחיצוניותו בשום דבר מכל בתי ווארשה הרגילים. בקומה הראשונה של הבית הזה נמצאו המשרד והמועדון של אגודת העתונאים והסופרים בווארשה. שם, בטלומצקה 13, דאגו לעניינים המקצועיים של העתונאים והסופרים, לשם באו עתונאי ווארשה אחרי עבודתם לשיחה, לשחק בשחמט, לקרוא בעתונים או לשם שיחת־חולין.

כזקני הספרות והעתונות כפרחיה נתאספו שם בצוותא. שם נתגלו גדולים ושם הורדו כתרים מראשים מפורסמים. שם פרצו מרידות ספרותיות, ושם נידונו כל הבעיות החמורות שעמדו על הפרק.

אולם צר היה לטלומצקה 13 ועל במתו הופיעו ראשי יהדות פולין ודבריה, ודיברו על נושאים מדיניים ותרבותיים וציבוריים, על הרוח ועל החומר.

לטלומצקה 13 הגיעו מכתבים והזמנות מערי פולין, בהם בקשו לשלוח לעריהם סופרים ועתונאים ידועים להרצאה או להקראת יצירותיהם.

בימים הקשים ליהדות פולין נתאספו בטלומצקה 13 ראשי העתונות בווארשה, והחלטותיהם היוו מחייבות את יהדות פולין לכל מפלגותיה וזרמיה.

מטלומצקה 13 יצאה הקריאה הראשונה לחרם כלכלי על גרמניה הנאצית. ובטלומצקה 13 התוו את הקו המדיני של העתונות היהודית במלחמתה עם נחשול האנטישמיות.

על יד שלחן אחד ישבו כאן ציונים ועממיים ובונדאים ואגודאים, ובשיחה חפשית נשכחו המריבות המפלגתיות והפולמוסים החריפים והעקיצות האישיות.

כשנה לפני פרוץ מלחמת העולם השניה עברה אגודת העתונאים והסופרים מטלומצקה לרוחב גראניטשנה 11. אולם בזכרונם של יהודי ווארשה נשאר טלומצקה 13 כאכסניתה של הספרות והעתונות היהודית.

התיאטרון

לתיאטרון היהודי בווארשה יש היסטוריה של יותר ממאה שנים.

כבר בהתחלת המאה התשע־עשרה נראים העקבות הראשונים של תיאטרון יהודי, וקצין גרמני שביקר באותו זמן בווארשה מוסר ברשמיו שהוא היה נוכח במחזה תיאטרלי יהודי שנושאו היה חיי משה רבינו. ההסטוריון של התיאטרון היהודי י. לאצקי חושב שהמדובר הוא במחזה „מאזעס און דיא בעפרייאונג דער איזראעליטן אויס עגיפטן". שמחברו היה שלמה בדחן והוצא לאור על ידי אחיו הירש גדליה בשנת 1867.

ידיעות יותר ברורות על הקמת תיאטרון יהודי בווארשה כלולות במכתבים בין ראשי הקהילה והשלטונות בענין התיאטרון. ב־8 למארס 1837 פנה אברהם פאפרוצקי, בשם הקהילה, אל ראש המשטרה במכתב, וביקש לא להרשות ל„כמה יהודים הרוצים להציג מחזות תיאטרליים בימי הפורים בשפה הגרמנית־היהודית", מכיוון שמחזות כאלה אסורים על פי דיני ישראל והם משפיעים לרעה על היהודים.

מחבר המכתב היה חתנו של אנטוני אייזנבוים, שנוא החסידים, והיה הוא בעצמו משכיל נלהב. מדוע איפוא, התנגד לתיאטרון היהודי? יש סבורים שמשכילי ווארשה חששו פן יהיה התיאטרון היהודי מתחרה לתיאטרון הפולני. אולם יותר מתקבל על הדעת שפאפרוצקי, שידע פולנית, כתב את מכתבם של ראשי הקהל ורוב בני הקהילה שלא ידעו את לשון המדינה — אבל בתיאטרון לא רצו הם, והטילו את דעתם זו אף על המשכיל.

המשכילים והמקורבים למלכות שלחו את המכתב אל השלטון על פי דרישת הרב ליפשיץ, אך כפי הנראה לא הרבו בהשתדלויות שמבוקשם יתמלא, מכיוון שהתיאטרון היהודי קם והתקיים.

ובשנת 1839 חזרה הקהילה ופנתה אל השלטונות בבקשה לאסור את ההצגות התיאטרליות בשפה היהודית, בנימוק נוסף, שהימים הם ימי אבל אחרי פטירתו של הרב ליפשיץ ולא יאה בזמן כזה „לשחק תיאטרון"...

גם למכתב זה לא היתה תשובה.

ובשנת 1840 פנה יהודי אחד דוד הילין אל השלטון בדבר רשיון לתיאטרון יהודי, ורק אז השיב ראש־המשטרה שהרשיון ינתן לו אם הקהילה תתן את הסכמתה לדבר.

כך התחיל התיאטרון היהודי בווארשה את פעולתו.

„הצגות הפורים" בווארשה נתפרסמו בערי פולין ונשאר מהם תיאור בתחריט מאותו דור.

בשנת 1866 באו לווארשה „זמרי ברוד" המפורסמים. הם הציגו באולם ברחוב גז'יבוב ונשמרו משמות השחקנים, השמות: יעקב באפקה, דוביאנסקי ובנימין דאנציס.

כעבור שתי שנים (1868) החל להציג בווארשה, בככר מוראנוב, תיאטרון יהודי שני בהנהלתו של גדליה בללאה, אחיו של שלמה בדחן, הנזכר לעיל.

גם הללו הצליחו, והשבועון היהודי הפולני פירסם רצנזיות על ההצגות ושיבח את השחקנים.

באותם תיאטראות ראשונים היתה הלהקה משל גברים בלבד.

ב־1876 אסף גולדפאדן את הלהקה שלו ברומניה, ונדד אתה ממקום למקום ברוסיה, ובמשך שנים אחדות (1885—1887) היה התיאטרון שלו מציג בווארשה.

בהתחלת המאה העשרים היה התיאטרון היהודי בווארשה נתון להשפעתה של השחקנית היהודית הגדולה אסתר רחל קאמינסקי. הופעותיה היו מאורע בחיים התרבותיים של וארשה היהודית, ומשנת 1905—1909 עמד התיאטרון היהודי בווארשה על רמה אמנותית גבוהה. אסתר רחל קאמינסקי היתה נוסעת עם להקתה על פני ערי רוסיה, ובכל מקום היתה מתקבלת בהתלהבות ובהערצה.

להקת קאמינסקי היתה מציגה רק מחזות בעלי ערך ספרותי מן הריפורטואר היהודי העממי ומן הריפורטואר האירופי.

משעזבה קאמינסקי את ווארשה (1909) ויצאה לאמריקה, התחילה ירידה בתיאטרון היהודי ובאה תקופת הקלוקל האמריקאי.

קבוצה של סופרים ועסקנים, ובראשם י. ל. פרץ, ניסו להחזיר לתיאטרון היהודי את חשיבותו, ואירגנו אגודה תיאטרונית ותכנית גדולה ורצינית. באה מלחמת העולם הראשונה ושמה את נסיונותיהם לאל. בימי הכיבוש הגרמני (1916) קם התיאטרון של „הלהקה הווילנאית", שתקופת זוהרה החלה עם בואה לווארשה.

הצלחה יוצאת מהכלל לוותה את התיאטרון הזה בימי פעילותו בווארשה. וההצלחה הגדולה היתה בעוכריו, וגרם לניגודים וסכסוכים פנימיים. נתפצל התיאטרון ללהקות שונות וה„שונד" חזר לשלטונו בתיאטרון היהודי בווארשה. צעד קדימה בהתפתחות התיאטרון היהודי עשו אידא קאמינסקא וזיגמונד טורקוב בתיאטרון של „וויקט" (וואַרשאַווער אידישער קונסט־טעאַטער).

ד"ר וויכערט, ייסד סטודיה לדרמטורגיה והקים את ה„יונג־טעאַטער".

דוד הרמן הקים במה לאמנות זעירה („עזאזל").

היה לו לתיאטרון היהודי בווארשה הרבה כוחות יוצרים ורעננים, ושחקנים בעלי־כשרון שהשקיעו עמל וזיעה בעבודתם האמנותית. גם מחוץ־לארץ באו לווארשה שחקנים שהופיעו בתיאטרוני ווארשה.

חנוך כהן עשה נסיון להקמת אופירה יהודית בווארשה והציג את „דוד ובת־שבע".

קשה היתה דרכו של התיאטרון היהודי בווארשה. הממשלה לא תמכה בו, ונדיבים לא קמו לו. הוא סבל מחולשותיהם של כל המוסדות היהודיים, והיה קיים כמוהם בכוח הצורך שהיה בו.

אמנים

ווארשה היהודית נתנה את חלקה גם בשדה האמנות. ציירים, פסלים וקומפוזיטורים פעלו בווארשה ויצרו ברחוב היהודי הצר את יצירותיהם הגדולות. ל. פיליפובסקי, מוריצי מינקובסקי ויעקב ווינלז נתפרסמו גם מעבר לתחום העולם

היהודי, אם כי מקור יצירותיהם היה ההווי של החיים היהודיים. כמוהם היו הציירים שבאו אחריהם, ארטור מרקוביץ, יוסף זיידנבייטל, קוזשאן, האחים אפרים ומנשה זיידנבייטל, פליכס פרידמן, רבינוביץ, האחים ווינטרויב, צנטנרשווור, מונדליאק, הנריק ברלוי, אברהם אורטז'יג, שניאור, יוסף קאמינסקי, חנוך כהן, והרבה הרבה אחרים, ציירים, פסלים, קומפוזיטורים.

גם בפני האמן היהודי היו השערים סגורים. הממשלה לא דאגה להם, והסאלונים של האריסטוקרטיה היהודית לא ציפו לבואם. רק הקשיים שבחייהם נתנו דחיפה לדינאמיות של הכוחות האמנותיים שהיו חבויים ברובע היהודי, ויצירו־תיהם עמדו על רמה אמנותית גבוהה. אף נמצאו נדיבים יהודים שנשאו בדאגה לאמן היהודי וליצירותיו. הללו לא היו אריסטוקראטים. גם הם באו מהרחוב היהודי, מנאלבקי ומגז'יבוב, ומטווארדה. בכל ימות השבוע היו עוסקים במקח וממכר, והאמנות היהודית היתה פינת החג בחייהם. והיו מבניהם שהרחיבו את חוג התעני־נותם וכללו בו יצירות יהודיות עתיקות והשקיעו כסף ועמל ואהבה רבה בחיפושיהם אחרי דברי אמנות יקרי־ערך.

סימטה אחת היתה בווארשה שבה היו נפגשים האמנים והסופרים והעתונאים והנדיבים.

רחוב מרשלקובסקה הגדול הפריד בין שני קצותיה של הסימטה שוו' קז'יסקה. הצד האחד של שוו' קז'יסקה היה כולו הולין. שם היו חנויות הקונפקציונרים היהודים המפורסמים של ווארשה. הם הלבישו את ווארשה הגויית. הם היו יהודים מגושמים, דיברו בקול רם, צחקו וחבטו על כתפיהם של לקוחותיהם. אופי אחר לגמרי היה לצד השני של שוו' קז'יסקה. גם שם היו חנויות. וגם שם היו הסוחרים יהודים. וגם שם עסקו במסחר ועשו עסקים. שם היתה הסימטה האמנותית של ווארשה, היהודית והגויית כאחת.

החנויות היו מלאות דברי־אמנות יקרי־ערך, וספרים ישנים ובלתי מצויים בשוק, ועתיקות מכל המינים. פרופיסורים נוצרים וסופרים יהודים, נציגי האריס־טוקרטיה הפולנית ואנשי הבוהמה היהודית, משוררי פולין ואמניה המפורסמים ונדיבים יהודים מרחוב גנשה — כולם נפגשו בחנויות הקטנות של היהודים, ועיניהם יוצאות למחמדי האמנות מדורות שונים.

והסוחרים היהודים שרבים היו ביניהם מגודלי זקן ופיאות ולובשי קפוטה היו מומחים מובהקים ומלומדים בענין זה של אמנות ועתיקות.

בשנים האחרונות לפני פרוץ מלחמת העולם השניה עמדו חוליגנים לפני החנויות היהודיות בווארשה. הם היו פאטריוטים, ולא נתנו ללקוחות הנוצרים להכנס לחנות יהודית. הם לא פסחו גם על החנויות של שוו' קז'יסקה. הם צווחו ושברו שמשות, והשחיתו ערכי תרבות של עמם ושל עמים אחרים, יען נמצאו בידי יהודים.

בכרמי זרים

לא את כל כוחותיהם נתנו יהודי ווארשה לעם היהודי. רבים היו שנטרו כרמי זרים, והעשירו ביצירותיהם את התרבות הפולנית. גם הללו באו מהרחוב היהודי, מהבית היהודי, והתכוונו באמת ובתמים לשרת את העם הפולני. הם רצו לתת הכל ולא לקבל שום דבר.

גדול המשוררים הפולנים היה יוליאן טובים. יהודי מלודז'. אביו היה עוד „ליטוואק", ועסק במקח־וממכר ברחוב המסחר היהודי בלודז'. ושם גדל הבן להיות הגדול שבין משוררי פולין. הוא בא וכבש בווארשה את עמדתו הרמה, וזכה להתהלות ולתשבחות... ולאיבה.

חבר לו היה אנטוני סלונימסקי, נכדו של ר' חיים זליג, שכבר נולד או גדל בגויות. גם הוא כבש אחת העמדות היותר חשובות בספרות הפולנית, ואותו הרבו לשנוא בגלל לשונו השנונה. הוא היה משורר ומבקר חריף ועורך העתון הספרותי „נובושצ'י ליטראצקה" (חדשות הספרות).

רבים מאד היו היהודים בעתוני ווארשה. אחד הגדולים שבהם היה פלוריאן סוקולוב — בנו של נחום סוקולוב — ממערכת „גאזיטה פולסקה", עתונה של ממשלת פולין. רבים הסתתרו בשמות בדויים בהיכל הספרות הפולנית.

וכך היה בתיאטרון. התיאטרון הפולני בווארשה היה נחשב לאחד הטובים באירופה, ובין שחקניו המוכשרים והמפורסמים הצטיינו כמה יהודים. המנהל של „התיאטרון הפולני", שעליו היתה גאוות הפולנים — היה היהודי שיפמן.

והיהודי השלם המציא את השירים והפזמונים לקאבארט הפולני. היהודי הקראפאטורוסי יארוסי היה הבמאי והקונפרנסייה החביב על בעלי הטעם המפונק בווארשה, והיהודים אורנשטיין וקרוקובסקי הקדישו הרבה מכשרונם האמנותי ללעוג מעל הבמה לבני עמם.

וכך היה בפילהרמוניה ובכל המפעלים התרבותיים האחרים של ווארשה. היהודים תרמו בשפע לתרבות הפולנית. התרחקו מהרחובות היהודיים, ולא ידעו מאומה מחיי היהודים. ואף לא אהבו לשמוע שמעריציהם הנלהבים והמסורים יושבים בבתי היהודים בנאלבקי ובטוואדה. הם עצמו את עיניהם על הבמה, לא לראות שהיהודים הם המוחים להם כף.

הללו רעדו מפחד בשמעם שהיהודים מסרבים להיטמע, שהם יוצרים חיים יהודיים ותרבות יהודית. הגויים לא אחרו מהזכיר לטובים ולסלונימסקי ולחבריהם את חטאיהם היהודיים, וסוף־סוף נוכחו לדעת ש א ו ת ם שונאים, ויהודי טוואדה וגז'יבוב סובלים בגללם.

הסיסמה היתה: הלאה היהודים, ה„מיהדים" את הספרות ואת העתונות ואת האמנות בפולין. וכיצד מעיז היהודי טובים להיות המשורר הגדול בדורו? ואיך מעיז סלונימסקי להגיד את דברו בעניני התרבות הפולנית? ואז החלה הטרגדיה של מעמד המשכילים המתבוללים בווארשה. אנשיה היו קרחים מכאן ומכאן.

סלונימסקי קיבל סטירת־לחי בקפה מאת „חבר" פולני, את טובים חירפו בפרהסיא, והללו לא ידעו ולא הבינו על מה הם סובלים. הם נמלטו מהרחוב

היהודי, והגורל היהודי מצא אותם בכל מקום. הם נעשו גלמודים ועזובים בווארשה שלהם. הידידים רמי־המעלה, הגנרלים, המיניסטרים ואנשי השלטון הסתלקו, מהם שעברו למחנה המגדפים ומהם שנסגרו בד' אמותיהם שלא להסתכן...

הם לא הכפיקו לחזור אל ביתם. שליחי היטלר ועוזריה הפאטריוטים הפולנים הכניסו את כולם לגיטו אחד עם כל שאר אחיהם.

בית לחם ועד הצלה

אי אפשר למנות ולספור את חברות הצדקה והחסד שהתקיימו בווארשה. לא היה רחוב יהודי בלי חברה, ולא היה בית־כנסת, בית־מדרש או „שטיבל" בלי אגודת עזרה לנצרכים.

חברות כאלו היו לאלפים, והפופולאריות ביותר ביניהן היו חברות לינת־הצדק, שמטרתן היתה להגיש עזרה לחולים ולזקנים.

אין מבין לסכומי הכסף שיהודי ווארשה הוציאו מדי שנה לצרכי צדקה. הסכומים עלו להרבה מיליונים.

חברות החסד הגדולות והמרכזיות היו: „בית־לחם" ו„ועד־הצלה" (רעטונגס קאמיטעט).

„בית־לחם" לא היה נותן לנצרכים כסף, אלא מיצרכים. ובערבי שבתות וחגים עמדו טורים ארוכים לפני מחסני „בית־לחם", וכל אחד מהנצרכים קיבל חבילה: בשר, דגים, חלות, ביצים, וכדומה. ואלפי יהודים היו בווארשה שהעדיפו לרעוב מלפשוט יד לעזרה מזולתם. ידעו אנשי „בית־לחם" שהללו הם הזקוקים ביותר לעזרה. גבאי בתי־הכנסת וסתם יהודים מהרחוב שימשו „בולשים" של „בית־לחם". ובערבי שבת וחג היו באים שליחים מיוחדים בדירותיהם עם חבילות מזון ומצרכים, מניחים אותן על מפתן הבתים מבלי לחכות לתשובה מבני־הבית הנדהמים.

ו ע ד־ ה ה צ ל ה דאג ליהודים שירדו מנכסיהם, להעמיד אותם שוב על רגליהם בעזרה קונסטרוקטיבית — סוחר שהפסיד את ממונו, בעל־מלאכה שנשאר בלי עבודה. ועד־ההצלה לא נתן נדבות, אלא הלווה בלי רבית. אמנם, המוסד לא תבע את החזרת החוב. ידעו: הלווה יבוא מעצמו ויחזיר את הכסף בזמן שידו תגיע.

ה ת ק צ י ב ה ש נ ת י של שתי החברות הללו עלה למאות אלפים זהובים.

„גוט שבת אידעלעך"

„גוט שבת אידעלעך" התה אגודה פילאנטרופית מיוחדת במינה. חבריה היו מפשוטי העם, מדיירי ניזקה וקרוכמלנה — סבלים, עגלונים, פועלים ואף היו ביניהם אנשים מ„העולם התחתון" של ווארשה.

בכל ימות השבוע היו הללו עמלים בזיעת אפים למען פרנסת בני־ביתם. באה שבת, עמלו ועבדו למען אחיהם האומללים — עניים, זקנים, חולים, אסירים.

חבורות חבורות של שלושה אנשים וסלים גדולים בידיהם היו הולכים בכל שבת בבוקר מרחוב לרחוב ומבית לבית. הם נכנסים לחצר, מעמידים את הסלים על הקרקע וקוראים בקול רם ובנגינה: „גוט שבת אידעלעך, גוט שבת"! אף מלה אחת לא הוסיפו. לא דרשו שום דבר, ולא אמרו בשביל מי הם עוסקים במצוה. מספיקה הקריאה „גוט שבת, אידעלעך". והחלונות נפתחים ועקרות־הבית מוציאות

חלות וביצים ודגים ובשר, ושמות בתוך הסלים. ולא היה חלון בחצר שלא נפתח לקול קריאה זו.

ובשעה שהיו התלונות נסגרים, ידעו ה„גוט־שבת־אידעלעך" שמלאכתם בחצר נעשתה, לקחו את הסלים בידיהם והלכו לחצר אחרת. וכך מחצר לחצר.

חברת „גוט־שבת־אידעלעך" לא יכלה להתמודד עם „בית־לחם" ועם ועד־ההצלה, אולם העממיות של מפעלם וקריאתם הנרגשת, עוררו הד עמוק בלבות יהודי ווארשה.

ובשבת בבוקר המתינו ילדי ישראל בבתיהם לקריאה, ובשמחה יצאו לקראת היהודים הפשוטים נושאי הסלים בידיהם.

ה„גוט־שבת־אידעלעך" היו האורחים החביבים של יהודי ווארשה, והם לא הכזיבו מעולם. בשלג ובגשם, בקור ובחום היו מופיעים בחצרות בתי היהודים ומזכירים לכל יהודי שעונג־שבת הוא לאכול ולהאכיל...

עוד חברה אחת אופיינית בעממיותה התקיימה בווארשה, ח ב ר ת מ ב ק ר י ם. ערב ערב היו הולכים לבתיהם של החולים היהודיים, נכנסים על בהונות רגליהם לחדרים, מחליקים בידים זהירות את יצועי החולים, ומשאירים על שולחנם מיני מתיקה, פירות, וכדומה מן הדברים המרחיבים את דעתו של חולה.

רופאי ווארשה אמרו, שהמבקרים הנסתרים האלה עזרו לחולים במעשה עידודם יותר מן הרפואות.

היו בווארשה כמה בתי־מחסה, בתי־יתומים ומושב־זקנים. בראש בית־היתומים הגדול עמד יאנוש קורציאק, אחד מגדולי הסופרים והפדגוגים של פולין ובעל שיטת־חינוך למופת למוסדות ליתומים בארץ.

שם האיש וכתביו ידועים בארץ־ישראל. התכונן בסוף ימיו לבוא לארץ־ישראל ולהמשיך כאן בעבודתו, ונספה עם האחרים.

רבים ושונים היו אנשי הצדקה והחסד בווארשה. היו ביניהם חסידים מגדלי זקן ופיאות, למדנים ואנשי־מעשה, והיו יהודים מודרניים. היו נשים צדקניות מהטיפוס הישן, והיו נשים אלגנטיות ומפורכסות, היו אמידים והיו שעמלו קשה על פרנסתם. וכולם היו מאוחדים במעשה האחד: לעזור ולגמול חסד. והם עזרו, והם חזרו על פתחי־נדיבים, והם דפקו על לבות קשוחים, והם דרשו, והם ביקשו, והם חשו לכל מקום, אם רק שמעו קול הקורא לעזרה.

מעשי הצדקה המאורגנים לא ביטלו את גמילות־החסד הפשוטה, מאדם לרעהו. הרגישו שעסקיו של אדם אינם בסדר, מיד היו מתאספים ונותנים יד ועוזרים. הללו היו מתפללי שטיבל אחד, שכנים, אנשי מקצוע אחד.

זה לא היה מקרה נדיר, אלא תופעה יומיומית בווארשה היהודית. והנעזר לא הרגיש את עצמו נחות־דרגה. כך היא דרכם של יהודים, והוא בעצמו רגיל היה להשתתף במפעל כזה, והוא מקוה להחזיר את חובו ל„כשירחיב", ולתת לאלה שיהיו זקוקים לעזרתו.

קשים היו החיים היהודיים, והלכו וקשו בשנים האחרונות. הנגישות גברו מיום ליום, וגדלה השנאה, והזעם בעיני השכנים היה מטיל פחד. ידעו יהודי ווארשה

שעליהם לסמוך על אחיהם, ובשעה טרופה לא יעזבו היהודים לנפשם איש את רעהו.

הוי יהודי: שבת וחג

„היהודים כבשו את בירת פולין" — טענו האנטישמיים, — את המסחר ואת התעשיה — והעדה היהודית חיה במדינה בתוך מדינה, בתוך „יהודה־פולין".

אכן, היה כ י ב ו ש יהודי בווארשה, ואותו אפשר היה לראות בימי שבתות וחגים. על מאות רחובות היתה נסוכה מנוחת השבת. רובעים שלמים שהיו הומים יום ולילה מעבודה ומעמל, שקטו פתאום. אין קונה ואין מוכר. החנויות סגורות. שקט שורר בבתי־המסחר הגדולים. נרות־השבת מאירים בכל חלונות בתי־המגורים. החוצות מתמלאים אנשים אחרים. נעלמו היהודים הפזיזים העמלים בזיעת־אפים כל הימים. בערב שבת הפכו בשעה אחת והיו לאנשים אחרים. פניהם שקטים, עיניהם מחייכות במנוחה. אינם ממהרים. עקב בצד אגודל הם צועדים על מדרכות טווארדה ונאלבקי, לבושי קפוטות משי מבריקות אף כשהן ממורטות, וחבושים כובעי קטיפה חגיגיים. סר מעליהם צל דאגותיהם של יומיום, וקדושת השבת כבשה את מראיהם.

מכל חצר נשמע קול תפילה וזמירות. כמו תמיד, עובר קרון הטראם ברחוב, אך עתה הוא ריק והוא מסתלק מהר, כאילו התכוון לא לחלל את מנוחת השבת בחריקת גלגליו. ולבוקרו של יום, ביום השבת, הרחובות ריקים. רק במאוחר יוצאים היהודים חבורות חבורות מבתיהם לבתי־כנסיות ובתי־מדרשות וטליתותיהם תחת בית שחיים.

האם היו כל יהודי ווארשה נאמנים לדתם ושומרי שבת? לא. רבים היו בעשרות השנים האחרונות היהודים שבחייהם הפרטיים היו רחוקים מהדת וממנהגי ישראל. אולם לא עלה על דעתו של שום אחד מהם לפתוח את בית־מסחרו בנאלבקי או בגזיבוב ביום שבת.

וקרה פעם, שבנקאי, יהודי פופולארי ברובע היהודי, ניסה לפרוץ גדר. הוא לא פתח את הבאנק שלו בשבת — עד כדי כך לא הגיעה העזתו — אבל הוא דרש מפקידיו שיבואו בשבת לעבוד בדלתיים סגורות... אולי לא היו הפקידים אדוקים יותר ממנהלם, אבל לעבוד בשבת סירבו, והודיעו על כך ל„שומרי שבת". ובשבת בבוקר נכנסו שני יהודים לבושי קפוטות משי, ובידיהם שק עם תפוחי־אדמה.

הבנקאי יצא אליהם מבוהל, והם פנו אליו בניחותא:

— שבתא טבא... הנה הבאנו לך שק עם תפוחי אדמה... כי, אם אתה פותח את משרדך בשבת, משמע שאתה זקוק לעזרה, נעביך...

למחרת היום צחקו בני השכונה, וכבר לא נמצא איש שהעיז לפרוץ גדר בווארשה היהודית.

ברחובות הראשיים של הגויים לא היה ניכר רישומה של השבת. במרשל־קובסקה וב„עולם חדש". ובפרבר הקראקובי היו פתוחים גם בתי־המסחר של יהודים בימי שבת וחג.

בימי ראש־השנה וביום הכיפורים היו גם שם נסגרות החנויות של יהודים,

והגויים נאנחו: לא ידענו, שגם את מרשלקובסקה כבשו היהודים...

אף בבורסה הממשלתית ברחוב קרולבסקה היו ניכרים ימי השבת והחג. באי הבורסה הנוצרים היו אומרים: משעמם בלי יהודים. בשבת ובחג יהודי אין עסקים.

בשנים האחרונות לפני המלחמה, החל להטשטש צביון השבת בווארשה. מלחמת הקיום הלכה וקשתה מיום ליום. חובת השמירה על בטלת היום הראשון העיקה על היהודים. ומפעם לפעם עברה שמועה:

— ברחוב פלוני נפתחה בשבת חנות...

מצד אחר נמצאו גם לוחמים „פרינציפיוניים" בקדושת השבת. עתונו של ה„בונד", ה„פולקסצייטונג", החל להופיע גם בשבת כדי להוכיח את מהפכנותו.

אולם ווארשה היהודית אזרה את שארית כוחנתיה למען השבת. עתה נוסף גון חדש לשבת, גון של שבת של חול. התנועה הלאומית החדשה התכוונה ליתן לחוי החיים היהודי צביון לאומי בלי „לא־תעשה". החלו לערוך בשבת אסיפות, פגישות, מסיבות, קונצרטים. זו היתה לפעמים צורה לאומית של חילול שבת.

פרק כה. הקהילה היהודית

ברחוב גז'יבובסקה הצר, ברובע היהודי, שחיבר את שני מרכזי החיים של יהודי ווארשה, נאלבקי וטווארדה — עמד בית קטן בנוי לבנים אדומות ולו אגפים רבים בחצר הגדולה שמאחוריו. מספר הבית הזה היה ידוע לכל יהודי בווארשה: 26.

בבית הזה קבע את מושבו ועד הקהילה היהודית הגדולה באירופה.

בסוף המאה הי"ח (1796) בא הקץ לתקופת האי־ליגאליות בקיומם הציבורי של יהודי וארשה. אחרי החלוקה השלישית של מדינת פולין כבשו הפרוסים את וארשה, וראשית פעולתם היתה השלטת החוק הפרוסי בווארשה. וכך ביטלו את האיסור ליהודים לגור בווארשה. היהודים, הוותיקים האלה נקראו בתואר "בני התשעים ושש", והם היו נחשבים גם לפי החוק למיוחסים, לוותיקים בעיר.

ומאז התחילה הקהילה את קיומה החוקי. הפרנסים הראשונים בקהילה ששמותיהם ידועים לנו היו: ר' מיכלי אטינגר, ר' שלמה פוזנר, ר' לייב שאולסזון, ר' שלמה אייגר (בנו של גאון הדור רבי עקיבא אייגר), ופירסטנברג.

אין תקנות הקהילה מאותו דור ידועות לנו. יש לשער שלא היו שונות מאלה של קהילות אחרות בפולין. "טובי העיר", לומדיה ועשיריה היו המחליטים מי יעמוד בראש הקהילה. פרנסי ווארשה הראשונים היו ידועים כבני־תורה, והיו בני משפחות מיוחסות, מפורסמות בתורה ובעושר.

זאת היתה התקופה הפטריארכאלית בחיי הקהילה בווארשה. היחס בין הפרנסים לבין עצמם היו דומים ליחסים שבכל הקהילות בדור ההוא, לטובה ולרעה.

בעיני השלטונות היתה הקהילה מכשיר להנאתם. באמצעותה הטילו מסי עושק על האוכלוסיה היהודית. על כרחם היו הפרנסים שליחים למילוי דרישות השלטון. ויהודי הפשוט ראה בוועד הקהילה את המוסד הלוחץ והמעיק. על רקע זה פרצו סכסוכים בין הפרנסים לבין בני הקהילה ובינם לבין עצמם, כסכסוך שנזכר למעלה בין פירסטנברג וחבריו בועד הקהילה, בגלל מס־הכשרות.

עם גידול האוכלוסיה היהודית בווארשה נתרבו ונתרחבו פעולות הקהילה. בווארשה התישבו יהודים עשירים מגרמניה. בעלי בתי־המסחר הגדולים והבאנקים לא היו אדוקים במצוות כתושבי וארשה הוותיקים, ונציגיהם חדרו גם לתוך ועד הקהילה. הפרנס ה"גאור" הראשון בקהילת ווארשה היה מתתיהו רוזן, אחד מעשירי ווארשה וחשוביה. אמנם, לא שינה הדבר מצביונה הדתי המובהק של הקהילה. רובם של פרנסי ווארשה עדיין היו בעלי הקו המסורתי, ונלחמו קשה בקבוצת המשכילים. מנהיגי הקהילה עמדו על משמר החומות, ושמרו עליה מפני ההשכלה, מפני בתי־הספר הממשלתיים בשביל היהודים, ובפני כל שאר החידושים.

עם התפתחותה הכלכלית של העיר, הלכו המשפחות המפורסמות הוותיקות בעושר ובמעשים והתרחקו מבית־המדרש ומהווי החיים היהודי, ומכל אורח חייהם של יהודים — בלבושם ובלשונם ובמנהגיהם. דבר אחד ירשו מאבותיהם: ההכרה

שהם נציגיה של העדה היהודית, האפיטרופסים של יהודי וארשה, השתדלנים המסוגלים והצריכים לנהל את עניני הקהילה.

ולא הם בלבד. יהודי וארשה לא היו מתארים לעצמם מצב אחר. תמיד ישבו בקהילה שמואל זביטקובר ובנו ברק, ור' שלמה אייגר, ור' שלמה פוזנר, ור' מיכלי אטינגר, וטבעי הדבר ומובן מאליו, שבניהם ונכדיהם שירשו את ממונם, יירשו כמו־כן את עמדותיהם החשובות בקהילה.

וכך נתהוה במחצית השניה של המאה התשע־עשרה מצב שהיה משונה בעיני הזר המסתכל, והיה טבעי ונורמלי בעיני יהודי וארשה. מצד אחד: אוכלוסיה גדולה של יהודים אדוקים, חסידים ולומדים, שמגמת חייהם כולה קודש, המחנכים את בניהם בחדרים ובישיבות וב„שטיבלאך", המבלים את ימיהם ואת לילותיהם בבתי־מדרש ובנסיעות לרבי ולוחמים במסירות־נפש נגד חדירת זרם ההשכלה לרחוב היהודי. ומהצד השני, אותם יהודים עצמם משלימים עם העובדה המוזרה שבמשרדי ועד הקהילה ישבו הקשים שבמתנגדיהם, יהודים שכל כבודם על ההשכלה, ההולכים בחוקות הגויים, בלבושם, בלשונם ובכל אורח־חייהם. ותמונה מזה: היחסים בין שני הצדדים היו לגמרי תקינים. שליטי הקהילה עסקו בשלהם. הקימו את המוסדות השונים. בנו בתי־חולים ובתי־ספר מקצועיים, ייסדו מוסדות צדקה ומוסדות תרבות. אף הם ייצגו את העדה היהודית לפני השלטונות, וניהלו משא ומתן עם ראשי החברה הפולנית בווארשה על כל הבעיות הציבוריות הכלליות, ונטלו על עצמם את טורח המאבק כנגד האנטישמיות באמצעים „בדוקים". אולם, לאותם נציגים רשמיים לא ניתנה דריסת־רגל בחייה הפנימיים של עדת היהודים בווארשה. רבני וארשה ניהלו את עניני העדה לפי רוחם, ולפי סגנונם מימים קדמונים.

המראה המסורתי של יהודי וארשה לא נשתנה כמלוא הנימה — הקפוטה היהודית והכובע היהודי המשיכו להטיל צביון מיוחד על רחובות וארשה. „לימודי חול" היו גם להבא אסורים ב„חדרים". השלטונות גזרו גזירות, ויהודי וארשה פדו את ילדיהם במתנת־יד לפקידים „הגבוהים והנמוכים", והמשיכו באורח־חייהם של אבותיהם ואבות אבותיהם.

ופרנסי הקהילה הנאורים נזהרו מלהתערב בעניינים הדתיים של יהודי וארשה. וחסידי וארשה התרגלו לכך שבמשרדי־הקהילה עומד גוי שומר־סף ליד הדלת, כשם שהתרגלו להסיר את הכובע בחדרו של הנשיא ולדבר אתו בלשון שהיא חצי־אידית וחצי גויית. דומה היה משרד הקהילה בעיניהם של יהודי וארשה למשרד ממשלתי, ובמשרד ממשלתי האווירה היא גויית...

שני הצדדים רימו — או העמידו פנים כמרמים — איש את רעהו. ראשי הקהילה, ה„דייטשן", התכוונו בפעולתם הציבורית והפילאנטרופית להחדיר את ההשכלה ואת נימוסי הגויים בבתי היהודים, והאדוקים מצדם היו מרוצים שה„דייטשן" דואגים לצרכיה הפילאנטרופיים של הקהילה, והם גופם פיזרו ממון לביצור המוסדות הדתיים, ולמניעת החדרת ההשכלה לרחוב היהודי!

וכך „משלו" המתבוללים שנים רבות בבית הבנוי לבנים אדומות שברחוב גז'יבובסקה 26, והחוגים החרדים הסתפקו בשני נציגיה ר' אלעזר פריבס ור' יואל

ווגמייסטר, שניהם חסידי־גור וותיקים, שראו את שליחותם בשמירה מעולה על משרדי הרבנות והכשרות...

שני הצדדים היו מרוצים מהמצב והאמינו שכך יימשכו הדברים לאורך־ימים, ושניהם טעו.

החל מסוף המאה הי"ט נתעוררו כוחות חדשים בעדה היהודית בווארשה. „הליטוואקים", יהודים מכל מחוזות רוסיה, נצטרפו אל בני המעמדות המשכילים והמקצועות החפשיים, שהיו דומים בחיצוניותם לאותם מתבוללים, והיה לבם גס בהללו. והדברים אשר בפיהם היו דברים של יהודים הרוצים להיות יהודים, והם טוענים לקהילה חיה הדואגת לצרכי העדה מתוך הרגשת הצרכים, ולא מתוך פילאנטרופיה ומתוך בושת פנים, ולראשי־קהל שאינם רודים בעדתם.

בפיהם של הללו ובעתוניהם קיבלה הקהילה היהודית בווארשה שם גנאי: „מתים־שטיבל"... חסידי וארשה ומשכיליה המתבוללים כאחד רגזו על ה„מחוצפים". אמנם, מושלי הקהילה הוותיקים עדיין ישבו לבטח על כסאותיהם. זכות הבחירה לועד הקהילה היתה לעשירים בלבד. אבל האווירה נשתנתה, ולא לטובתם. קם גורם חדש בחיי הציבור של יהודי וארשה, כבכל קהילה וקהילה בפולין ורוסיה.

„מה למתבוללים בראש קהילה יהודית?" — והמצוה הציונית של כיבוש הקהילות היתה כאן טבעית, ובאה מעצמה, מתוך הווי החיים, ונכנסה ללבבות. הסיסמה היתה: שחררו את עצמכם מעול האנשים שאין לכם אתם מגע־ומשא, וקחו את ההנהגה לידכם.

בווארשה היתה זו מלחמה כבדה, והדיה נשמעו בכל תפוצות הגולה. ועד הקהילה בווארשה היה מבצרם של המתבוללים בפולין. אבל המלחמה הזאת הוכרעה מראש, כאשר רק הוחל בה.

האסימילאטורים הזקנים, שעסקו בצרכי־הציבור לשם האידיאלים שלהם, שבקו חיים לכל חי, ובניהם לא היו מסוגלים ללחום בשם העמדות הצבוריות של אבותיהם. הם כבר היו רחוקים מהווי החיים היהודי. ממשפחותיהם של ה„פרנסים לשעבר יצאו בנים ונכדים לשמד. האנטישמיות נתגברה והלכה. נמאסה עליהם, על יהודי וארשה, אפיטרופסותם של המתבוללים.

מלחמת העולם הראשונה ושלטון הכיבוש הגרמני והמהפכה ברוסיה הביאו תחוקה דימוקראטית לקהילות, ונסדרו בחירות כלליות.

בחדרי ועד הקהילה הופיעו פנים חדשות. נציגי התנועה הלאומית ונציגי מפלגות הפועלים היו שונים מן הפרנסים שקדמו להם. גם שליחי היהדות החרדית אינם מזכירים במאומה את ר' אלעזר פריבס או את ר' יואל ווגמייסטר, שהיו באים לישיבות בצילינדרים בראשיהם. נוחלי מקומם היו יהודים מגודלי זקן ופיאות, לבושי קפוטות, וכולם מדברים אידיש בקולי קולות. והרי אפילו ר' אלעזר פריבס ור' יואל ווגמייסטר היו מכינים את עצמם קודם לישיבה, כדי שהפולנית הסוחרית שבפיהם לא תהיה צורמת את אזני הפרופיסור הזקן, ראש הקהל. ועתה, נתעכבה פעולת ועדי הקהילות בפולין, משום שהממשלה גזרה על הדיונים והפרוטוקולים שיהיו בפולנית...

והישיבות עתה לא היו סגורות. על היציע יושבים יהודים מגנשה ומקרוב־מלנה ומוחאים כף ומתערבים בדברי הנואמים בצעקות ובקריאות־ביניים...

בראש הקהילה היהודית היו שני גופים: מועצה והנהלה. במועצה היו מתלקחים קרבות קשים בין המפלגות. הנואמים המתווכחים נושאים את עיניהם אל הרחוב ואל ספסלי העתונאים שיפרסמו למחרת היום דינים־וחשבונות מפורטים מהפארלאמנט היהודי בווארשה. ובהנהלה יוצרים קואליציות ומפרקים אותן, וכל סיעה לוחמת בחרף־נפש לשלטונה.

וסדר־היום של מועצת ועד הקהילה הוא סדר יום מגוון של פארלאמנט. כאן דנים בעניני ארץ־ישראל ומקבלים החלטות חריפות נגד אנגליה; ואנשי ה„בונד" מציעים הצעת החלטה נגד פראנקו; ופועלי־ציון מוחים נגד מוסוליני בגלל מלחמתו בחבש; ואנשי האגודה דורשים הצבעה בענין דתי, העומד ברומו של עולם.

זו היתה התקופה הדימוקראטית בקהילת ווארשה. הנשיאים האחרונים של קהילת ווארשה היו ר' השיל פרבשטיין ור' אליהו מאזור.

עניני הקהילה היו מתנהלים בכבדות. המכונה הדימוקראטית לא היתה עובדת בנקל. הדיון על התקציב במועצה נמשך שבועות רבים לילה אחרי לילה.

מסביב לקהילת ווארשה התנהל מאבק קשה וממושך בין שלוש המפלגות הגדולות של יהודי פולין: ההסתדרות הציונית, אגודת־ישראל וה„בונד".

שליחי המפלגות היו סבורים, שהשולט בקהילת ווארשה ייעשה גורם מכריע ביהדות פולין כולה.

והניגודים בדעות היו ניגודים יסודיים. אגודת־ישראל ראתה בקהילה ארגון ציבורי של היהדות החרדית. הקהילה היא ביסודה מוסד דתי, והיא צריכה לפעול רק בעניניים שיש להם צביון דתי. ולצדה של ה„אגודה" עמד החוק: לפיו אפשר היה לפסול מועמדים לבחירות, אם לא היו שומרי מצוה. ולפי החוק הזה אפשר היה לפסול את פרנסי ה„בונד", ורבים מהפרנסים הציוניים.

לעומתם ראו הפרנסים הציוניים בקהילה את הגרעין של האוטונומיה הלאומית בגולה, והם דרשו מן הקהילה לספק גם את הצרכים הדתיים וגם את הצרכים התרבותיים והלאומיים של האוכלוסיה היהודית, ושוועד הקהילה ישתתף במפעל הציוני ובקרנות הציוניות.

פרנסי ה„בונד" לחמו באלה ובאלה. הם הצביעו נגד התקציב שהיה מכוון לספק את הצרכים הדתיים, והתנגדו למתן יד למפעל הציוני. הם רצו בקהילה חילונית שתעזור במאבק של המפלגה הסוציאליסטית.

פרנסי הקבוצות הקטנות, שלא היתה להן חשיבות בחיי הציבור, יכלו בקולותיהם המעטים להכריע את הקו לטובת אחת המפלגות הגדולות, שכל אחת מהן היתה מיעוט כנגד השתים האחרות. כאשר הצליחו הציונים בצירוף נציגי הקבוצות הקטנות לצדם, נבחר כנשיא הקהילה ר' השיל פרבשטיין, היו"ר של ה„מזרחי" בפולין.

וכאשר עלה בידי אנשי האגודה לבוא לידי הסכם עם סיעות המיעוטים

נבחר ר' אליהו מאזור לראש קהילת ווארשה. הכל כפי שהיה נהוג בפארלאמנט (הסיים) הפולני...

כשנתיים לפני שפרצה המלחמה היה המצב חמור מאד בקהילת ווארשה. בבחירות שהיו אז ניצח ה„בונד" בצחון גדול. המצב הכלכלי הקשה, האנטישמיות שגברה מיום ליום, ההפרעות בפעולות הקהילה, דחפו את הבוחר היהודי בווארשה אל ה„בונד", שהיה תמיד באופוזיציה, ועל כן לא נרשמו כשלונותיו של ועד הקהילה על חשבונו. ועוד, שנצטרפו אליהם הקומוניסטים שונאי ה„בונד", ולפי פקודה ממפלגתם הצביעו בעד מועמדי ה„בונד". וכך נכנסו נציגי ה„בונד" לקהילה כסיעה הגדולה בסיעות.

לפי השפעתם במועצה היו נציגי ה„בונד" צריכים לקבל לידם את השלטון בקהילה הדתית, ומתנגדי המוסדות הדתיים ומחללי־שבת בכוונה ובזדון היו צריכים להיות אפיטרופסים לרבנים ולתלמוד־תורה, לדאוג לשחיטה, לקיום בתי־הכנסת, לישא בעול המקוואות, וכדומה. לקבל עליהם את העול הזה לא יכלו, ולסגת לא יכלו — להסכים לשלטון ציוני או אגודאי בקהילה!

הציונים והאגודאים שהיו נלחמים כל השנים אלה באלה, עמדו מופתעים בפני תוצאות מריבתם.

ווארשה היהודית, סערה מן המאבק הממושך, והקהילה נשארה בינתיים בלי הנהגה, והמוסדות הרבים שהיו תלויים בה — דתיים, תרבותיים וסוציאליים — הוזנחו. ההכנסות נתמעטו והוצאות נשארו כפי שהיו. הקופה היתה ריקה, ואלפי הפקידים והמורים איימו בשביתה. ובה בשעה שכל הצדדים היו עסוקים בישיבות הסוערות שנמשכו לילות ארוכים בחיפוש פתרון למשבר, הסיחו את דעתם ש„הצד השלישי" — הממשלה הפולנית — כבר מצאה פתרון שהיה נאה לתכניותיה.

בחוגים הממשלתיים לא היו מרוצים מה„שלטון היהודי". הנהגת הקהילה היהודית בווארשה ראתה את עצמה כנציגת היהדות הפולנית כולה, ובישיבות מועצת הקהילה דנו בשאלות המדיניות שעמדו על הפרק, ולעתים תכופות נשמעו דברים קשים ומרים נגד הפוליטיקה האנטישמית של הממשלה, ונתקבלו החלטות עזות שמצאו הד בעתונות העולמית. והמצב המדיני בפולין של אז היה למעשה דיקטאטורה פאשיסטית־למחצה.

עדיין לא העיזה הממשלה ליטול לידיה את השלטון בקהילה. והנה באה לידה הזדמנות שאינה רגילה. הפרנסים לא יכלו לבחור מתוכם הנהלה אחראית. הממשלה פנתה אל ועד הקהילה פעם אחרי פעם, וביקשה לסדר את העניינים. לבסוף יצאה פקודה שהצהירה את פיזור מועצת הקהילה הנבחרת, ומינתה את מוריצי מייזל למנהל עניני הקהילה.

בעיר קמה סערה: קומיסר בקהילה!

עתה, נתגלתה בבת־אחת אחדות בכל פלגי הציבור. כל המפלגות וכל העתונות היהודית מחו נגד צעד הממשלה, וללא הועיל. מוריצי מייזל נשאר הנשיא האחרון בקהילת ווארשה בפולין העצמאית. לצדו הוקמה מועצה של ממונים על־ידי הממשלה.

עברה הקופת הדימוקראטיה, ובאה תקופת הדיקטאטורה.

מוריצי מייזל היה אחד מחשובי ווארשה. הוא שימש במשך שנים רבות סגן־יושב־ראש של עיריית ווארשה, והיה עסקן ציבורי פעיל ומכובד.

בפנותו בהצהרה עברית (קהילה־שטימע מס. 1, תרצ"ז) אל הציבור היהודי בווארשה, נימק מייזל את הסכמתו אל המינוי בדברים אלה:

„מתוך הכרת אחריות רבה בפני הצבור העברי, נעניתי להצעתו של שר הגליל בווארשה ה' וול' יארושיביץ' לקבל כהונת נשיא זמני של הקהילה העברית בווארשה. מסרתי דין־וחשבון לעצמי מה רבו התפקידים העומדים לפני, והחובות המוטלים עלי. הנני סובר, כי הקהילה העברית בווארשה בתור קהילת עיר הבירה הפולנית, הקהילה הכי גדולה בעולם, צריכה לשמש מופת ודוגמא לפעולתה הראציונלית החדורה רוח של רצינות ורגש של אחריות. קבלתי עלי תפקיד זה מתוך הכרח מפאת ריב המפלגות המחריב בקהילה והעירבוביה הנוראה הבאה בעקבותיו. המריבות ופילוג הדעות התדיר שללו כל אפשרות של יצירת רוב קבוע הנחוץ לעבודת יום יום מתמידה, ועל אחת כמה וכמה לפעולה קונסטרוקטיבית כבירה, ראויה לקהילה עברית המונה 340 אלף יהודים. האווירה המרעילה השפיעה לרעה גם על האדמיניסטראציה של הקהילה שנתמוטטה כולה".

הערכת מצבה העגום של קהילת ווארשה היתה נכונה. זאת ידעו כל יהודי ווארשה, ובכל זאת לא מחלו לו לנשיא הממונה, בגלל התקדים המסוכן שהיה בדבר לקיום הקהילה, שגורם זר ועויין יטיל על הציבור היהודי את נציגיו. הציבור קבע את יחסו אל מייזל כאל נציג הממשלה המציקה ליהודים, כאל מכשיר בידי גורם חיצוני, מכוון לבטל את שארית האוטונומיה היהודית הפנימית.

והנשיא הממונה לא למד להסיק את המסקנה הנכונה מיחסו של הציבור, אלא פנה אל הבוייבודא בבקשה לעמוד לימינו נגד התקפותיה של העתונות היהודית. והשלטון מילא את מבוקשו. הצנזורה החרימה את העתונים שהעיזו להתקיף את נשיא הקהילה. והעתונות היהודית השיבה בהחרמת שמו של מייזל ופעולותיו, שלא עלה זכרם מעמודיה...

ההכרח שינה במקצת את פני הדברים. המפלגות לא שלחו את נציגיהן למועצתו של מייזל, אולם הציונים והאגודאים לא אסרו על חבריהם להשתתף במועצה, כדי שלא לוותר על ההשפעה בחיי הקהילה. מייזל מצדו ויתר על הגנתו מצד הממשלה, והעתונות ביטלה את החרם על שמו ופעולתו.

אולם, אותה שעה כבר לא היו עיניהם של יהודי ווארשה נשואות אל הבניין שברחוב גז'יבובסקה. האויר כבר היה רווי ארס הפולמוס ההיטלראי.

בתי־קברות

משנת 1527 עד סוף המאה השמונה־עשרה לא היה בית־קברות יהודי בווארשה. בשנת 1780 הקים שמואל זביטקובר בית־קברות יהודי בפראגה.

בית־הקברות השני של ווארשה ברחוב גנשה נוסד בשנת 1799, אולם נפתח רק ב־1806. לכתחילה נחרתו הכתובות שעל גבי המצבות בעברית בלבד. בשנת

תרי"ב פרץ ריב לשונות חריף בקהילת וארשה. בתרי"א מת מנהל בית־הספר לרבנים אנטוני אייזנבוים. אחרי מותו כינס יעקב רוטוואנד, אחד ממתבוללי וארשה, אסיפה של תלמידי אייזנבוים, והם החליטו פה אחד להקים למורם מצבה עם כתובת פולנית. הקהילה התנגדה בתוקף לשנות מן הנוהג המקובל. ידידי אייזנבוים פנו בערעור אל השלטונות. החליטו השלטונות שבהכרח יהיה חרות בכל אבן מצבה לכל־הפחות שם הנקבר גם בפולנית. ומאותו יום ואילך הונהגו הכתובות בפולנית בבית־העלמין היהודי בוארשה.

ושוב פרץ ריב־לשונות מסביב לבית־הקברות, אחרי מותו של הסופר י. ל. פרץ, בתרע"ה. ועד מיוחד מנציגי המפלגות טיפל בהקמת מצבה יאה לפרץ. הציונים דרשו שהכתובת על גבי המצבה תהא כתובה עברית, ואנשי השמאל דרשו — אידיש.

במשך שנים לא הוקמה המצבה, מפאת ריב הלשונות. סוף־סוף באו שני הצדדים לידי פשרה: שמו של פרץ ותאריך מותו ייכתב בעברית, ולעומת זאת ייכתבו שורות אחדות מהפואימה של פרץ „די נאכט אויפן אלטן מארק" באידיש...

בשנים האחרונות נתווספו מצבות אחדות באידיש, ביניהן של השחקנית אסתר רחל קאמינסקי, של הסופר יעקב דינזון, של מנהיג ה„בונד" מיכאליביץ, ואחרים.

במקום החברה־קדישא — שקיומה נתבטל באופן רשמי החל משנת 1822, שנת ביטול קיומן הרשמי של הקהילות והפיכתן ל„ועדי בתי־כנסת" — היתה קיימת בוארשה החברה „חסד של אמת". לפנים פעלו חבריה מתוך התנדבות, כחברי חברה־קדישא בקהילות ישראל. במשך השנים הפכה „חסד של אמת" לעסק, עם משרדים ופקידים. ואחד מראשיה, פינקרט, היה אישיות פופולארית ברחובות היהודיים בוארשה. בשנים האחרונות קיבל על עצמו, מחוץ לעניני קבורה, תפקיד אחר, שהזמן גרמו.

השלטונות הציקו לסטודנטים היהודים שלמדו רפואה באוניברסיטת וארשה, ולא נתנו להם לעבוד בפרוסקטוריון, מכיון שהיהודים לא היו מספקים מתים להנתחה. ואחרי דיונים ממושכים ופולמוסים חריפים בעתונות הפולנית והיהודית, הוטל על הקהילה לספק לפרוסקטוריון מספר מסויים של מתים יהודים בכל שנה.

ביצוע הפעולה הזאת היה מוטל על פינקרט. אולם, השלטונות האשימו את פינקרט שהוא מרמה אותם ובמקום מתים יהודים, הוא מספק מתים נוצרים. הענין הועבר לבית־המשפט והדיונים נמשכו במשך שנים, ועברו מאינסטאנציה אחת לשניה. ורק בפרוץ מלחמת העולם השניה הופסקו הדיונים מסביב למתים היהודיים...

פרברי וארשה

פרברים רבים הקיפו את וארשה, ובכל אחד מהם היתה האוכלוסיה היהודית רוח חיים במסחר ובתעשיה. החשוב שבכולם היתה פראגה.

הישוב היהודי בפראגה קדם לישוב של וארשה, ולפנים היתה עדת יהודי וארשה „סמוכה" על שולחנה של קהילת פראגה.

משפחת זביטקובר עשתה הרבה לפיתוחה של פראגה היהודית. בנו של

שמואל, ברק, ואשתו תמר"ל המפורסמת, העבירו לרשות הקהילה בית־מדרש ובית־כנסת עם חצר גדולה ובחוזה עם הקהילה הצהירו:

„...בפירוש הותנה שיהא לי מקום בבית־הכנסת, שיהא מחזיק שני אנשים ובבית־המדרש ג"כ מקום שיהא מחזיק שני אנשים והמקומות הנ"ל יהיו אצל ארונות הקודש וזוגתי הגבירה יהא לה מקום בעזרת נשים ובבית־המדרש גם כן שני מקומות בעזרת נשים לפי כבודה, אבל חוץ מזה אין לי יותר שום יפוי כוח משאר אנשי העיר, כי נתתי כל הנ"ל במתנה גמורה לקהילה לצמיתות ולחלוטין עד עולם, ולראי' מהימנא באתי אני וזוגתי הגבירה עה"ח, היום יום הנ"ל שנת הנ"ל (ער"ה תקס"ז).

נאום טעמריל בת הרבני הנגיד
מהור"ר אברהם יצ"ו
ונאום הג' דוב בער בן המנוח
מהור"ר שמואל ז"ל

נכדיו של ברק החסיד התרחקו מדרכי היהדות, אך את פראגה היהודית ואת בית־הכנסת של אבי משפחתם לא שכחו. הם גם תמכו מכספם, לזכר אבותיהם, בהקמת מקווה גדולה ומודרנית בחצר בית־הכנסת.

חוץ מפרברי פראגה התקיימו מסביב לווארשה הפרברים מוקוטוב, שמוליביזנה (על שם שמואל זביטקובר), פילצביזנה וקמיונק. ובכולם ישבו מדורי־דורות יהודים שחיו חיים של עמל ועבודה, חיים של יצירה והתמסרות לקניני הרוח של העם היהודי, ויחד עם היהודים ממרכז העיר יצרו את הקהילה היהודית הגדולה בעולם, הקהילה שזכתה להיות המרכז הגדול של יהדות פולין כולה.

פרק כו. וואַרשה במצור

1 בספטמבר 1939

במשך כל חדשי הקיץ תרצ"ט הרגישו היהודים שהמלחמה הולכת ומתקדמת. אמנם, בסתר לבו ציפה כל אחד לנס שיקרה ברגע האחרון, והאסון יימנע.

במשך כל חודש אוגוסט נעשו בוואַרשה הכנות רותחות לקראת הבאות. נאספו כספים לטובת צי האוויר, והיהודים היו הראשונים שהביאו את כספם וזהבם ותכשיטיהם אל משרדי הממשלה. במרכזי העיר השונים נחפרו חפירות־מגן, ותושבי הרובע היהודי היו משכימים בבוקר לעבודת הביצור. בין העובדים היו גם עסקנים וסופרים ועתונאים, אנשי־שם ורבנים ישישים, ועל הכל — נוער יהודי מכל השדרות, החל בסטודנטים כבחורי־ישיבה בעלי פיאות מסולסלות.

יהודי וואַרשה הכינו את עצמם לקראת המערכה. הכינו את עצמם להשיב מלחמה שערה לאויב האיום, ואלפי יהודים צעירים צבאו על משרדי הממשלה ובקשו: תנו לנו להלחם בהיטלר.

יהודי וואַרשה לא היו זקוקים לתעמולה הפאטריוטית שהיו העתונות הפולנית והרדיו מנהלים בקרב התושבים. הם הכירו את האויב מזה שנים; והם עמדו במלחמה נגדו מזה שנים בהחרמת התוצרת הגרמנית בפולין, על אף הממשלה הפולנית שתמכה באימפורט הגרמני ודיכאה את מערכות הכלכלה של היהודים.

יהודי וואַרשה לא היו מופתעים, כמעשה הפולנים שהאמינו עד אז בברית הידידות שכרתו עם גרמניה ובמחיר משתאותיהם שהיו עורכים לכבודם של גרינג וגבלס ופראנק רוצחי היהודים. הם ידעו שהיטלר החל במלחמה ביהודים ויסיים במלחמה בכל עמי־עולם, ופולין שהיתה ראשונה לכרות ברית עם היטלר עתידה להיות הראשונה שתוכרע לפני קלגסיו. ולא היתה בהלה בין יהודי וואַרשה. הם המשיכו במסחרם ובעבודתם הרגילה.

ברחוב היהודי לא היה עדיין מורגש היאוש, שכבר התחיל תוקף את שליטי פולין. בדממת השחר ובין־הערביים קוראים תהלים בבתי־מדרשות ובקלויזין שברחובות גנשה ונאלבקי, בפארנצישקנסקה ונובוליפקי; צעירים יהודים לאלפים הניחו מידיהם את אמת־המדה, הפכו את פנקסי החשבונות, והם מחכים באורך־רוח במשרדי הגיוס לרגע שיקבלו מדי חיילים.

יום ה־31 באוגוסט 1939 בוואַרשה היה יום רווי שמש, אולם הלב כבר הרגיש באוויר ריח של גפרית ותבערות וחורבן.

הרכבות שהגיעו לוואַרשה ממקומות הקייטנות, פלטו בכל רגע המונים שהתפזרו מיד, שהתערבלו בהתרוצצות הכללית. כל יהודי רץ לביתו, לדירתו. ברחובות וואַרשה נראו עגלות אכרים, שהביאו יהודים מן הסביבה הקרובה — אלה שלא יכלו לבוא ברכבת. בכל העינים היתה חבויה שאלה אחת: מה יהיה? מה תלד השעה הקרובה?

הוכרז גיוס כללי. כובד־ראש צלצל מתוך קולו של קריין הרדיו. נשמעו הוראות, כיצד לנהוג בשעת אזעקה ומה לעשות בבוא התקפת־גאזים: טאמפונים, מוך, מסכות...

— האמנם כבר?... האמנם כבר אפס כל זיק של תקוה?...

בבוקר השכם של ה א ח ד ב ס פ ט מ ב ר נשמע בפעם האחרונה קולו של נשיא פולין הזקן: האויב הנצחי התנפל על ארצנו... סהדנו במרומים, כי לא אנו אשמים באסון... למלחמה באויב המרושע!...

מיד אחר־כך נישא באויר קול צפירת האזעקה המחריד לבבות. קול הקריינית היה שבור: זהירות! זהירות, ווארשה! אזעקה אווירית!...

ביום ו' 1 בספטמבר 1939, נשמע קול זה בווארשה בפעם הראשונה.

למרכז העיר עדיין לא העיזו החמסנים לבוא. תותחי־המגן ערכו להם קבלת־פנים חמה. מטוסי־ציד קלי־תנועה הקיפו אותם, וגדולה היתה השמחה כשראו הבריות כיצד מפציץ גרמני התחיל מתהפך באויר ונופל...

המפציצים גורשו. קולה של הקריינית חזר ונשף באמונה ובתקוה: האזעקה נסתיימה... הרחובות חזרו ונתמלאו בהמולתם הרגילה. נשים יהודיות ממהרות אל השוק לצרכי שבת. יהודים גועשים ומתרתחים, מגבירים את קולם איש על רעהו, ואינם יכולים להגיע לכלל דעה אחת: מאין יפתח גאמלן הצרפתי את התקפתו האמיצה על צבאות היטלר. ויכוחם לא הגיע לסופו. אזעקה חדשה פיזרה וגירשה את כולם.

הבריות עומדים צמודים אל מכשירי הרדיו. הקריין הגרמני משתפך בנחת־רוח. הוא מספר על נצחונות, והוא מכריז: אתם מצפים כאן, בווארשה המופצצת, לעזרת האנגלים והצרפתים! לשוא אתם מצפים. הצרפתים נבהלו, והאנגלים רימו אתכם. אתם נתתם ל י ה ו ד י ם שיוליכו אתכם שולל. בגלל היהודים נכנסתם למלחמה. בגלל היהודים מופצצות עריכם. היהודים בלבלו את מוחותיכם בהבטחת עזרה אנגלית. יהודים, יהודים, יהודים...

בשעות הצהרים באותו יום ששי נתחלחלה ווארשה היהודית. מאוטובוצק הסמוכה נתקבלה הידיעה שמפציץ גרמני הטיל פצצה על בית־היתומים היהודי, ו־20 ילדים נהרגו. ילדי ישראל בפולין היו ה ק ר ב נ ו ת ה ר א ש ו נ י ם במלחמה. הסמל לטראגדיה היהודית הגדולה באין מושיע.

היהודים, ככל התושבים, הכינו את עצמם ל מ ל ח מ ה א ר ו כ ה. הם האמינו להבטחות המפקדים הפולנים, והאמינו בכוחן העצום של צרפת ובריטניה הגדולה, שלפניהן יכרע היטלר...

אולם בהתקדש הערב והאירו נרות־השבת בבתים, חזרו אליהם הצעירים היהודים שנפרדו הבוקר מהוריהם: ציוו עליהם לשוב הביתה! האמנם, אף הזכות להלחם בהיטלר לא תנתן להם?!

יהודי ווארשה לא ידעו את האמת המרה, שהמפקדה הצבאית של פולין לא היתה מוכנה לגיוס כללי, לא היו בגנזיה מדי צבא ורובים בשביל כל אלה שצבאו על מפקדות הגיוס...

השבת האחרונה של חיים אנושיים

למחרת, ביום השני של מלחמת העולם השניה, הלכו יהודי וארשה לבתי־הכנסת ולבתי־המדרשות, ורק מיהרו לשוב הביתה בגלל האזעקות התכופות.

אותו יום עדיין ישבו יהודים מסובים עם נשיהם וילדיהם ליד שלחן־השבת, וניגונים חסידיים הדדו בחדריהם.

ביום זה נתאסף הפארלאמנט הפולני (הסיים) למושבו האחרון. וכבר היו צירים רבים שלא היתה להם אפשרות לבוא לעיר־הבירה. ווארשה היתה כבר מנותקה מן העולם הגדול ומערי־השדה בפולין. במשך יום אחד השכיל האויב להרוס את תנועת הרכבות בכל הארץ.

מטוסי הגרמנים באו עתה ביתר תכיפות. הם חפשו את בנין הסיים. מטעמי זהירות לא הודיע הרדיו את מועד הישיבה. הצירים שהספיקו להגיע לווארשה נאספו מאו הבוקר ואנשי העתונות תפסו את מקומותיהם.

הישיבה היתה קצרה. נציגי הסיעות הקריאו בשקט את הצהרותיהם. לבסוף דיבר הנציג היהודי... הקיבוץ היהודי במדינה הכריז, כי עתה, בבוא שעת החשבון, בה התחילה מלחמה לחיים ולמוות, נשכחו כל חשבונות העבר, נימחו כל חילוקי הדעות. כעת עומד העם היהודי שכם אחד במלחמה נגד האויב צמא הדם...

הישיבה נגעלה מהר. אלה שהשתתפו בה לא ידעו כי היו עדים לישיבה האחרונה של הפארלאמנט הפולני בווארשה החפשית.

הציר היהודי היחיד שהספיק לבוא אל הישיבה היה העו"ד זיידמן. זה היה הנאום האחרון של נציג וארשה היהודית על החופש ועל הנצחון העתיד לבוא ועל נכונותם של היהודים ללחום בכל מאודם ונפשם במלחמה שהחלה.

כמו־כן לא ידעו אז יהודי וארשה שזו היתה השבת האחרונה של חיים אנושיים, להם ולכל יהודי פולין.

שליטי פולין הסתירו את המציאות הטראגית: שבמשך שעות מועטות נהרס צי־האויר של פולין; שהאויב הצליח במהלומה אחת להכניס אנדרלמוסיה גמורה בשורות הצבא הפולני.

ההודעות הרשמיות והרדיו סיפרו על נצחונות, על הישגים, ובמסיבות אינטימיות עם עתונאי וארשה מסרו קציני המפקדה הפולנית „אינפורמציה מוסמכת" על "המצב הטוב".

והיהודים האמינו. האמינו, מחוסר ברירה.

ביום השלישי למלחמה (3 בספטמבר), נראו בווארשה הלהקות הראשונות של הפליטים. הם באו מקאטוביץ ומבנדין, מפוזנא ומקאליש, מבידגושץ' ומבילין. אלה היו הראשונים ללא בית, ללא מחסה גג מעל לראשם — נרעשים, נפחדים, מהוממים. קשה היה להציל מפיהם ידיעה ולא ניתן לבור על ידיהם מה קרה שם; עייפים עד אפיסת הכוחות החזיקו בקושי מעמד על רגליהם, משעינים את ראשיהם על ידיהם ומנסים להרדם...

והנה נשתנה מצב הרוחות לטובה. קול הקריין צילצל באומץ ובגאוה: אנגליה הכריזה מלחמה על גרמניה!

בני־אדם נפלו איש על צווארי רעהו בחוצות והתנשקו. העינים דמעו דמעות גיל. אלפי אנשים זרמו מרחובות הגויים ומשכונות היהודים אל ארמון בריל, אל מיניסטריון החוץ.

— תחי אנגליה!

— יחי בק!

ההמון סער בחדוותו, כולם מעורבים יחד, יהודים ונוצרים, גברות פולניות ובחורי חסידים, יהודים זקנים וסטודנטים פולנים.

המיניסטר בק הופיע על הגזוזטרה. בפעם הראשונה מאז כהונתו כמיניסטר ראה לפניו המון שבא לברכו, המון מכל חוגי הפולנים... ויהודים.

באותו 3 בספטמבר שכחה ווארשה היהודית את החשבונות שבינה ובין בק, בעל הפוליטיקה הפרו־גרמנית של פולין. כעת זכרה רק את נסיעתו האחרונה ללונדון, את הברית שחתם עם אנגליה ואת עמידתו האיתנה ללא חת נגד ברלין.

— יחי בק!

וההמון צעד בתרועה אל עבר בנין הצירות הבריטית. עוד יבבה צפירת האזעקה פעמים רבות, ופעמים רבות באותו יום קרא הקריין: זהירות, זהירות, ווארשה...

להקות הפליטים נתרבו והלכו משעה לשעה. מקצתם באו עם צרור מטלטליהם הדל, ואחרים — בעירום ובחוסר כל. יהודי ווארשה קיבלו את אחיהם האומללים בסבר פנים, נתנו להם מאכל ומשקה ומקום להניח עליו את ראשם העייף. וגם נחמה הטיפו להם: במהרה תוכלו לשוב הביתה. סופו של עמלק אינו רחוק...

הבריחה

ביום השלישי, ב־5 בספטמבר, נפלה לפתע המהלומה הנוראה הראשונה על ראשם של יהודי ווארשה.

בשעות הבוקר עדיין היו היהודים בנאלבקי ובגז׳יבוב עסוקים במשאם־ומתנם הרגיל. ההודעה הרשמית של המפקדה הצבאית היתה אופטימית. אופטימיים היו החוגים המדיניים והעתונאים המקורבים למלכות.

בשעה 12 בצהרים נשתנה המצב. עורכי העתונים בווארשה, פולנים ויהודים, הובהלו פתאום להתיעצות דחופה לארמון ראש־הממשלה בפרבר הקראקובי. המיניסטר לתעמולה גראז׳ינסקי יצא לקראתם ובשורה מרה בפיו:

— רבותי, בשורה מעציבה בפי לכם היום. האויב פרץ את קווינו... אני מגלה לפניכם כעת סוד צבאי... הממשלה החליטה לעזוב את ווארשה... יתכן, כי מחר, מחרתים יכנסו צבאות היטלר לעיר הבירה...

ברגע זה התחלנו תופסים, התחלנו מבינים, התחלנו חושבים... והמלים הלמו את ראשינו בלי רחמים:

— ...כך הוא הדבר, רבותי... הטאנקים והמטוסים של הגרמנים... אבל אנו לא נסתלק מן המלחמה... ליד נהר בוג יהיה הקרב המכריע... בעלי־בריתנו יבואו לעזרה...

והמלים שוטפות ושוטפות. ואנו עומדים מהוממים, רצוצים וראשינו מושפלים.

והנה באה הפניה אל העתונאים:

— ...בזמנים קשים אלה תמלא העתונות את חובתה... איננו יכולים לקחת אתנו את כולכם... אתנו יבואו אותם עתונאים, שהתבלטו ביותר בענין הפוליטי ושהסכנה מאיימת עליהם ביותר... במלחמה זו נלחמים לא רק בכדורי עופרת. עטו של העתונאי נשק חזק הוא... סמוך לקווי החזית, מאחוריהם, תוציאו את עתוניכם... לא יעלם קולה של פולין החפשית...

עתה פנה המיניסטר גראז'ינסקי במיוחד אל אנשי העתונות היהודית:

— ...אתם, העתונאים היהודים, הייתם הראשונים שהתחלתם במלחמה נגד היטלר... הראשונים, שהשמיעו את האזהרות... הראשונים שהבחינו בסכנה... לכשיבוא היטלר אין חייכם שווים פרוטה... עליכם מאיימת הסכנה הגדולה ביותר... לכן החליטה הממשלה להזמין ביחוד אתכם לבוא אתנו... את אלה מביניכם, שהתבלטותם הפוליטית וסכנתם גדולות ביותר... בלבוב, ואולי במקום קרוב עוד יותר, תוציאו עתון יהודי... כל אחד מכם יקח אתו מזוודת־יד קטנה, לא יותר... עזבו־נא את בתיכם ומשפחותיכם, אנשי־העט היהודים... הן אין לכם שום סיבה לדאגה. הלא אפילו הליסטים ההיטלראים לא יהינו להציק לנשים ולילדים חפים מכל אשמה...״

ה״סוד הצבאי״ התפשט במהירות הבזק בעיר כולה.

נדהמים, המומים, נטולי־לשון ואובדי עצות עמדו יהודי וארשה, וקריאות בהלה פרצו מפיותיהם: —

— המיניסטרים ברחו!...

— הופקרנו בידי האויב!...

ושמועות שונות ומשונות התפשטו מפה לפה — שמועות על בגידה של שרים רמי־מעלה, על כניעה ללא תנאי לאויב, על מחנות הגרמנים העומדים כבר בשערי העיר...

רבתה הבהלה בחוגים הציבוריים של וארשה היהודית. הפתאומיות של האסון היממה את ראשי הצבור היהודי. שעות מועטות נשארו לטכס עצה, ואין עצה. עוד יום, יומיים והנאצים יהיו שליטי העיר, כי הממשלה החליטה למסור את עיר־הבירה בלי קרב.

היה איפוא, צורך להחליט תיכף ומיד: להישאר עם הגרמנים או לעזוב את העיר בעוד מועד?...

אותו ערב יצאו מווארשה עסקנים, עתונאים, סופרים, יצאו ראשי המפלגות וראשי הקהל; מייזל, הממונה בראש הקהילה, ומנהל הג'וינט יצחק גיטרמן, צירי הסיים, חברי מועצת העיריה. יצאו במכונות־משא ובעגלות סוסים וברגל. עזבו את בתיהם ואת משפחותיהם ואת נשיהם ואת ילדיהם.

באותן שעות שחורות היה הלך־הרוחות בין מנהיגי הצבור היהודי בווארשה: הממשלה עוזבת רק באופן זמני את וארשה. המלחמה תימשך על יד הנהר בוג,

בעוד כמה שבועות תבוא המהלומה המכרעת על גרמניה בכוחות משותפים של בנות־הברית, ואז תשוחרר ווארשה.

ובינתיים צריכים ראשי הצבור לעזוב את העיר יחד עם הצבא הנסוג, ולהמשיך במאבק. אכן, להישאר בווארשה לעסקן בעל־שם, כמוהו כמיתה ודאית מידי הנאצים. לעומת זאת אין מאיימת סכנה רצינית לאוכלוסיה היהודית. העיר נמסרת לאויב בלי קרב, והוא לא ירצח אנשים שקטים וחפים מפשע, לא יגע לרעה בנשים, בילדים ובזקנים... וכך, בבוא שעה של הכרעה, נשארה ווארשה היהודית בלי הנהגה אחראית.

למחרת הקיפה הבהלה את כל העיר, הקולונל אומיאטובסקי פנה בשם הממשלה בקריאה גלויה ברדיו לכל הגברים לעזוב את ווארשה יחד עם הצבא הנסוג.

עתה נסגרו החנויות ובתי־העסק. מכל בית יצאו אנשים, עיניהם אדומות מבכי ומזוודות קטנות בידיהם. שום איש לא ידע מה לעשות ולאן ללכת. אימה ובהלה דחפו את כולם: לצאת! לצאת!

על פי רוב יצאו הגברים. הנשים והילדים נשארו. הכל האמינו כי בנשים וילדים לא יגעו אף קלגסי היטלר לרעה...

ובכבישים שהיו שחורים מהמוני הנודדים הכמינו להם האווירונים הנאצים, ובמכונות־יריה קצרו את קציר המוות. אלפים מיהודי ווארשה נפלו בכבישים. ולא הובאו לקבר־ישראל. רבבות חזרו לבתיהם, רצוצים ושבורים, מיואשים ומוכנים למות בביתם. ורבבות נדדו הלאה, ונפרדו לעולם ממשפחותיהם.

רובם של היהודים האדוקים לא זזו מביתם. האמונה שמרה עליהם מרוחות הבהלה. ישבו בבתיהם עם משפחותיהם וחזרו על המימרה הנדושה: "מה שיהיה עם כל ישראל, יהיה עם ר' ישראל". ואולי נתנה נוכחותם של גדולי האדמו"רים בווארשה עידוד לחסידיהם, שבזכותם של צדיקי ישראל לא יאונה להם כל רע.

הבריחה המבוהלת הזאת בהמוני המונים ערערה בבת אחת את יסודם של חיי דורות בווארשה. אף אלה שלא זזו ממקומם ידעו שעל לוע הר גועש הם יושבים, ולא ראו את קץ הימים הרעים שרק עתה החלו.

במשך כמה שעות חזר ונשתנה הלך־הרוחות בווארשה. מעמקי היאוש והדכאון עלה רצון עז להלחם, להלחם על אף הממשלה והצבא שעזבו את העיר.

ראש העיר, סטיפאן סטאז'ינסקי, היה גם הוא מוכן לעזוב את ווארשה. לפני בית עיריית ווארשה המתינה לו המכונית. ופתאום הופיעו בככר בית־העיריה (ב־6 בספטמבר) רבבות פועלים, וביניהם אלפים יהודים, וקריאה אחת בפיהם: הלאה הכניעה! נלחם באויב!

משלחות מכל החוגים באו אל ראש־העיר בדרישה לא למסור את העיר לגרמנים בלי קרב. בישיבה הדחופה שנערכה באולם העירייה נתבלטו בין הנאספים דמויותיהם של עסקני היהודים הישישים עם אברהם גפנר בראשם. נשכחו כל חילוקי הדעות בין דל ועשיר, בין מתקדם ובין שמרן, ואף בין יהודי לנוצרי. רצון אחד ליכד את כולם — להשיב מלחמה שערה.

וראש העיר סטאז'ינסקי נעשה לגיבורה של ווארשה הלוחמת, אותו ראש־

העיר שיהודי וארשה לא היו מרוצים ממעשיו בימים כתיקונם — הרי היה אחד מעמודי התווך של הגוש הממשלתי האנטישמי. אולם, משהחליט להשאר בווארשה ולהלחם, הריעו היהודים לכבודו ונענו בהתלהבות לקריאתו.

אלפים רבים מהנוער היהודי העמידו את עצמם לרשותו של החייל שסטא־ז׳ינסקי וגנרל ראיה עמדו בראשו, ונלחמו בחרף נפש בזיונם העלוב נגד המפציצים והטאנקים של הצבא הגרמני האדיר. ובנות ישראל בגז׳יבוב ונאלבקי עבדו יומם ולילה כאחיות, כמספקות מזון ונשק ללוחמים, כשליחי המפקדה לקו־החזית. והרופאים היהודים עבדו בבתי־החולים תחת מטר הפצצות ועמלו לעצור בשארית כוחותיהם את קציר־המוות הנורא.

והגרמנים כילו את כל זעמם בווארשה. כבר היו בטוחים שמטרופולין של פולין תיפול לידיהם בלי קרב ובלי קרבנות. ויום יום הופיעו בשמי וארשה להקות גדולות של מפציצים והטילו את פצצותיהם על בתי־מגורים שקטים. ובראש וראשונה חיפשו המטוסים הגרמניים את הנקודות היהודיות בעיר, ווארשה היהודית עלתה בלהבות אש.

ובאותם ימים של אש ותמרות עשן גילו יהודי וארשה רוח של גבורה עליונה. לעיר המופצצת באו יום יום מחנות של פליטים יהודים. מכל קצות הארץ באו. בתום לבם חשבו האומללים שבווארשה ימצאו מחסה ומגן. הם באו יחפים, רעבים, בבגדים קרועים ובלויים מטלטולי הדרך, עייפים עד מוות. יצאו לקראתם יהודי וארשה. הביאו אותם לבתיהם, האכילום וסיפקו להם בגדים ורפואות, וניחמו אותם ואמרו להם: ביתנו ביתכם ולחמנו לחמכם.

שום ארגון לא עשה את הדבר. המלחמה הרסה את פעולתן של חברות הצדקה. העסקנים היו מנותקים איש מרעהו, ולא היה ביכולתם לסדר עזרה מאורגנת. כל בית יהודי בווארשה נהפך למוסד צדקה ועזרה. בכל חצר יהודית עמדו תושביה ואספו את הפליטים לחדריהם בלי שום הכרזה.

והרעב כבר נתן את אותותיו ביהודי וארשה. אין יוצא מהעיר ואין בא. ההספקה מהכפר נפסקה. היה צורך לעמוד בתור במשך שעות, תחת מטר פצצות, כדי לקבל ככר לחם, ועל אף הכל חילקו היהודים את שארית לחמם עם אחיהם הפליטים. ותחת אותו מטר של פצצות הלכו יהודים לבתי־כנסיות ולבתי־מדרשות לתפילה, וקול התורה לא נפסק מבתי היהודים, שפסע היה בינם ובין עיי חרבות.

רבים ירדו למקלטים ואמרו תהלים בצוותא. רבים נשארו בבתיהם והמשיכו בלימוד הגמרא בעיון. ר׳ נתקה שפיגלגלאס, אחד מחשובי וארשה ולומדיה שסירב לעזוב את חדרו ואת לימודו, הגדיר במימרה אחת מפורסמת ומדושדשת את הלך הרוחות של היהודים החרדים בווארשה:

— לכל כדור רשומה כתובת ממרום, למה לי, איפוא להסתיר את עצמי?...

במשך 23 ימים הופצצה וארשה. בכל יום נפלו מאות יהודים. אי־אפשר לקבוע את מספרם. רבים מהם לא זוהו. רבים נקברו בקברות־אחים יחד עם הפולנים. רבים נקברו תחת עיי־החרבות של הבתים ההרוסים.

היו ימים שבהם התכוונו הגרמנים במיוחד לפגוע ביהודים. בערב ראש־השנה

(13 בספטמבר) התרכזה להקה גדולה של מפציצים ברובע נאלבקי, ובמשך עשרים רגע עלו בלהבות מאות בתים בנאלבקי ובגנשה ובפארנצ'יסקאנסקה וברחובות הסמוכים. באותם 20 רגע נהרגו כאלפיים נפש יהודי.

וגם בשני ימי ראש־השנה לא הרפו הטמאים מהרובע היהודי. ובכל זאת מילאו המתפללים את בתי־הכנסת עד אפס מקום. וביום־הכיפורים שלח היטלר את זעמו אל רובע היהודים בגז'יבוב. הפצצת גז'יבוב וטווארדה ארכה מיום הכיפורים עד יום 25 בספטמבר. היום הזה היה האיום בימים ליהודי ווארשה.

רחובות שלמים עלו בלהבות, וכ־3.000 יהודים נהרגו.

אחרי הפצצה זו לא יכלה ווארשה להמשיך במאבקה. העיר נשארה בלי אור ובלי מים, בלי לחם ובלי נשק.

משלחת מטעם השלטונות יצאה וקבלה את הגרמנים בדגל לבן. וב־29 בספטמבר נכנעה ווארשה. האש נפסקה, רק רחובות היהודים עוד בערו ואין מכבה.

רק אז נגשו יהודי ווארשה לעשות את החסד האחרון עם קרבנות המלחמה. באותם ימים הביאו 8.000 מתים לקבורה בבית־הקברות היהודי. למעשה היו אבדותיהם של יהודי ווארשה כבדות יותר. אלפי יהודים שנפלו לא זכו לבוא לקבר־ישראל. הם נקברו בידי אנשי המיליציה המקומית בקברים משותפים בתוך חורבות ווארשה ובבניניה בעצם ימי ההפצצות.

לא היה בית יהודי שלא התאבל על מת. ורבים היו הנעדרים, שבני משפחתם לא ידעו על גורלם, ואלפים היו שנפלו בכבישים. ואלפים פצועים אנושים שכבו במטותיהם.

ווארשה היהודית היתה עטופה אבל ויגון על אבדן נפשות יקרות ואהובות. שום איש לא חשב באותם ימים על האבדות ברכוש. עצומים היו נזקי המלחמה של היהודים.

לפי האומדנה של כלכלנים מומחים היו נזקי המלחמה של יהודי ווארשה יותר ממיליארד וחצי המיליארד זהובים. הללו עשו (לפי „יון מצולה החדש" של משה פראגר) את החשבון הבא:

נחרבו כליל למעלה מ־1.000 בתי־מגורים ובתי־תעשיה, בערך שלכל הפחות	1.000.000.000 זהובים
נחרבו ונשרפו קרוב ל־10.000 מחסנים, בתי־חרושת, סדנאות וחנויות	500.000.000 "
נזקי בתים, חנויות ודירות שנהרסו או ניזוקו רק בקצתם, וסתם נזקים קלים	150.000.000 "
בס"ה	1.650.000.000 "

העתונות היהודית, שהיתה מופיעה אף בימי ההפצצות — נשתתקה עתה.

עצבות ירדה על ווארשה היהודית, ושמועות שונות ורעות התפשטו בעיר. נפוצו שמועות על הרוסים, שיגיעו בימים הקרובים, שמועות על סיום המלחמה, שמועות מחרידות על תכניותיהם של קלגסי היטלר.

בימים הראשונים אחרי נפילת וארשה עוד לא ראו היהודים את פרצופי הגרמנים.

הגרמנים דרשו מהשלטון העירוני לכבות את להבות הבתים הבוערים, להכניס סדר בעיר, ורק אחרי זה יואילו לבוא בשעריה.

ובינתיים הגיע חג הסוכות. זמן שמחתנו — נדו היהודים ראש. ובכל זאת, הוקמו הסוכות, הרבה סוכות. מחצרות היהודים ומבתי־המדרש בקע קול ה"הלל".

והנה נודע בעיר, שבביתו של ר' משולם קאמינר, פרנס בקהילת וארשה, נמצאים ארבעת המינים. את האתרוג קיבל לפני המלחמה מידיד בארץ־ישראל, והלולב — ישן, שנשאר לו מהשנה הקודמת.

ויהודים מכל קצווי העיר החלו נוהרים לביתו של ר' משולם ברחוב פאביה 11. תור ארוך של אלפי אנשים עמד ברחוב. שעות על גבי שעות עמדו יהודים רעבים, רצוצים בנפש ובגוף, וחיכו לרגע, שבו יטלו לידיהם את הלולב ואת האתרוג.

ולא יהודים אדוקים בלבד, החרדים לקיים את מצוות ה', גם פורקי עול מצוות התיצבו בתור לנטילת לולב. עמידה זאת בתור נהפכה להפגנות ההתמדה היהודית, קשי ערפו של היהודי לעמוד על נפשו ועל דתו ועל צביונו הלאומי, למרות הכל ועל אף הכל.

הנוצרים בסביבה עמדו משתאים לתור המוזר של היהודים, וכשנודע להם פשר הדבר — לשם מגע ב"תפוח גן־עדן" — משכו בכתפיהם ונדו ראש. גם עתה לא היו מסוגלים להבין לרוחם של „היהודים הללו".

ובסוכתו של ר' משולם בירכו היהודים על האתרוג ומעיניהם זלגו דמעות, וחסידים עטורי שיבה עמדו מן הצד ובקולות חנוקים מדמעות געגו בבוכים: חג הוא מלבכות! זמן שמחתנו היום...

ניצלו יהודי וארשה את ימי זמן־שמחתנו, כדי להביא לקבורה את חללי ההפצצות. יומם ולילה עבדו מאות מתנדבים בבתי־העלמין ברחוב גנשה ובפראגה, ואלפי חללים יהודים הובאו לקבורה.

חיי היהודים הפקר

סגורים ומסוגרים ישבו היהודים בבתיהם, בעוד טורי הצבא הגרמנים נעים אל שערי העיר במצעד הנצחון. גאים ומצוחצחים צעדו קלגסי היטלר ברחובות וארשה על כל ציודם האדיר, ומעל לראשם שמרו עליהם להקות גדולות של מפציצים. ומאחורי התריסים והווילונות של חלונותיהם עמדו היהודים, ולבם מלא פחד ואימה מפני הבאות.

ביום הראשון לבואם הראו הגרמנים ג׳סטה של נדיבות־לב לתושבי העיר. עמדו והכריזו שהצבא יחלק לחם לתושבים הרעבים. היהודים סירבו דרך כלל ל־הנות מלחם הטמאים. והמעטים שלא יכלו להתגבר על הכפן, גורשו במהלומות על ידי הגרמנים ועל ידי שכניהם הפולנים, שכבר למדו להשתמש במלה הגרמנית־האידית „יודה", שבה הם עתידים להסגיר את פליטי החרב לידי התליינים אויביהם.

זאת היתה תחילתו של גיהינום הנאצי. תכופים באו אחרי זה מעשים חמורים מהללו. הוחל ב„פוגרום הקר". מרחוב לרחוב, מחנות יהודית אחת לשניה ומבית לבית הלכו הגרמנים ושדדו מכל הבא לידם. מחסני הסחורות נתרוקנו, תכשיטים וכלי־זהב וכסף נשדדו, ואף בגדים ולבנים הוצאו מהארונות. שיירות „טיילו" ברחובות היהודים ביום ולילה. חיילים, קציני־צבא, אנשי גיסטאפו, חברי המיליציה הגרמנית, „פולקס־דייטשן", הכל שדדו ומכל הבא לידם.

ובשוד בלבד לא הסתפקו. החלה ההתעללות. אנשים ונשים וילדיהם הוכו באכזריות על לא דבר. גזזו פיאות וזקנים, הכריחו את המוכים לשיר, לא חסו אף על רבני וארשה הישישים.

ויחד עם השוד וההתעללות באו ה„חטיפות לעבודה". חטפו עוברים ושבים ברחובות, חטפו אנשים מבתיהם והובילו אותם כביכול לעבודה. ופירושה של עבודה היה שוב התעללות ומכות. החטיפות לא פסחו אף על הנשים, בהן נהגו הנאצים באותה אכזריות.

הכובשים החרימו אלפי דירות, ובעליהן היהודים נאלצו לעזוב את בתיהם בו במקום, להפקיר את כל רכושם, ולצאת בעירום ובחוסר כל. וגרוע משל אלה היה מצבם של אותם יהודים, שהגרמנים נכנסו לדירותיהם והכריחו את בעליהם להשאר גרים בכפיפה אחת אתם.

היו יהודים שניסו להתנגד לשודדים. והעזתם זו היתה מחיר חייהם. אז נוכחו יהודי וארשה לדעת, שהם ואשר להם הפקר גמור, שכלפיהם אין דין ואין דיין. ועתה נתגלה עוד סוד שלא היה סוד, אלא שיהודים תמימים ניסו להטעות את עצמם באותם ימי שכול וכשלון: „האחים לסבל ולאסון" — הפולנים, שעוד אתמול לחמו שכם אחד עם היהודים — גילו את האיבה והשמחה לאידם. שנשאו אותן בלבם כל הימים, וסוף סוף זכו לגלותם בעזרת אויבי עמם. יבוא עליהם

כליון — אבל יספיקו תחילה לראות בצרותיהם של ישראל. ברחוב הפולני השתלטו האלמנטים של הריאקציה השחורה, אנשי ה"נארה" וגירוריהם השונים, שהאשימו את היהודים באסון שקרה לפולין; שברוב פאטריוטיותם לעמם היו מוכנים למסרו — ומסרוהו עוד לפני המלחמה — בידי אויביו. המחיר שפאטריוטי פולין דרשו בשכר בגידה בעמם לא היה רב: הזכות להשתתף בעינוי היהודים.

והאספסוף קבל ברצון את ההסתה: נוח היה לכולם להטיל את האשמה על היהודים. כאן לא היו הגרמנים צריכים להוסיף הרבה על החינוך הפוליטי של ימי דור לקיום פולין העצמאית. ובכן, היהודים אשמים במלחמה, והיהודים אשמים במפלה, והיהודים אשמים במחסור בלחם. היהודים אשמים בכל, ומצוה להתנקם בהם ולסייע בידי האוייב.

וברחובות ווארשה הלכו אנשי האספסוף הפולני עם קלגסי היטלר והובילו אותם לבתי היהודים העשירים, למחסני־הסחורות הנסתרים, ובהזדמנות זו ליקטו את הפירורים שהגרמנים זרקו להם בבוז משפע הטוב הרב. ובאספסוף הזה היו פועלים וסטודנטים ותלמידי בתי־הספר, וגם ילדי הרחוב. כצללים התהלכו היהודים ברחובות ווארשה לצדי החומות ועיניהם נודדות באימה ובפחד: פן יופיע השונא?...

לא היו חנויות, לא היו בתי־מסחר ולא בתי־חרושת, ואף הסדנאות של בעלי־המלאכה היו סגורות. אסור ליהודי לסחור, ואסור לנהל בית־חרושת, ואסור לעבוד. הכל אסור.

וממה התפרנסו היהודים בחדשים הראשונים של הכיבוש הנאצי?

היו ששמרו על חסכונותיהם, היו שהסתירו חלק מסחורותיהם, והרוב הגדול של האוכלוסיה היהודית מכר את בגדיו, את תכשיטיו, את מנורות הכסף, את גביעי הקידוש, כדי להמציא לחם לפי הטף.

רק מתי מספר זכרו וידעו אף בשעת הצרה האיומה לעשות עסקים טובים במסחר הממון וביצירת קשרים עם מבריחים. והרוב הגדול של היהודים חי בתנאים קשים של מצוקה ורעב. ואף צורתה החיצונית של ווארשה היהודית נשתנתה. אותם יהודי ווארשה שבמשך מאות שנים לחמו בהתבוללות ונשאו בסבל הקשה בגלל יהדותם, החזיקו בתוקף בלשונם, בלבושם המיוחד ובכל מנהגי חייהם, באו להם עתה ימים שבהם רצו יהודי ווארשה להעלים ולגנוז את יהדותם, להתערב בין הנוצרים, כדי שהאויב לא יכירם. חסידי ווארשה התלבשו בבגדי גויים, הכובע היהודי המסורתי החלף בכובע ספורט. רבבות יהודים גזזו את זקניהם ואת פיאותיהם, כדי שהרוצחים הנאציים לא יתעללו בהם.

ספורט המציאו להם הגרמנים בווארשה, כמו בערי פולין אחרות: לחטוף יהודי ברחוב ולגזוז חצי זקנו או פיאה אחת לעיני העוברים ושבים הפולנים השמחים לאיד. ותרגילי ספורט זה היו מלווים מהלומות ועלבונות.

נשאר קומץ קטן של עקשנים, של קשי עורף, שלא נכנעו, שסירבו לשנות את לבושם ואת צורתם. אלה היו הצעירים מה„שטיבלאך" עם כובעי המשי שלהם המיוחדים ועם פיאותיהם הארוכות, וגם חסידים ישישים שהלכו ברחוב ופניהם עטופים תחבושות. כך רצו ל„הציל" את זקניהם. העקשנים הללו היו מעטים עתה

בווארשה היהודית שהיתה לפנים מלאה מהם, והם לא יכלו לעכב את שינוי הצורה של יהודי העיר הגדולה בישראל.

שוב בריחה

המונים יהודים מעריה ועיירותיה של פולין עדיין המשיכו לבוא לווארשה. חיי היהודים בווארשה היו בעיניהם "גן־עדן" לעומת החיים בערי־השדה. שם כבר הנהיגו הנאצים את הגיטאות. מקרי הרצח היו מעשים בכל יום. בערים הקטנות הכירו הפולנים כל יהודי ויהודי ולא היה נסתר מפני הלשנתם.

כ־80 אלף יהודים פליטים התגוררו אז בווארשה. האמינו שבווארשה לא יעיזו הגרמנים להשתולל, וקיוו למוצא האחר שהיה בווארשה: הבריחה.

שתי דרכים היו אז לפני היהודים: יציאה לטריאסט שבאיטליה ובריחה לאיזור הרוסי. היציאה לאיטליה היתה חוקית, אלא שכרוכה היתה בהוצאות רבות ובטרדות. הסוכנים האיטלקים דרשו כסף תועפות, ואת השאר נטלו הפקידים הפולנים שלעבר, שבאמתחתם היו מצויים טפסים לפספורטים לחוץ־לארץ. נאספו עליהם ה"מאכר"ים במשרדי הקונסולים, ואנשי הגיסטאפו שנפתח להם פתח לשוחד נוסף על השוד.

רק עשירים ומקצת עסקנים יכלו להרשות לעצמם הוצאות כאלה. ואמנם, בדרך זו ניצלו אלפי יהודים מווארשה, וביניהם עסקנים ידועים מכל המפלגות. בדרך זו יצא מפולין גם הרבי מגור עם בני ביתו. ההמונים שהבריחה הזאת היתה מעל ליכולתם, מצאו לעצמם מוצא אחר: הבריחה אל הגבול הסובייטי.

יום יום יצאו מאות את העיר, יצאו בדרכים שונות, ברכבות (למרות האיסור על יהודי לנסוע ברכבת), בעגלות, באוטומובילים וברגל. הבריחה היתה מאורגנת בידי אנשים פרטיים, שעשו מזה „עסק", ובידי מפלגות — ובעיקר בידי אנשי ארץ ישראל העובדת ואנשי ה"בונד" — שעסקו בדבר לשם מצוה, והעבירו אלפי אנשים אל התחום הסובייטי.

הבריחה היתה הנושא העיקרי בבתים היהודיים. שוב נפרדו אבות מבנים, בעלים מנשים, ויצאו לדרכם הזרועה מכשולים. הגיעו אז ידיעות מווילנה, מפעולותיו הברוכות של ה"ג'וינט" ומ"החיים המאושרים" של הפליטים בירושלים דליטא. ווארשה היהודית חלמה על וילנה. צעירים וזקנים, בעלי־תעשיה ופועלים, רופאים וסוחרים ובחורי־ישיבה, החלום אחד היה לכולם — וילנה!...

אבל דרך זו היתה קשורה בסכנת־נפשות, ברציחות בדרך מידי שודדים ומרצחים. ומשום כך עזבו רק כמה רבבות את ווארשה והאוכלוסיה היהודית בווארשה גדלה בכל זאת. את מקום הבורחים מילאו המגורשים מערי פולין. אלפי יהודים באו מלודז' ומערים אחרות, כי שמעו ש„בווארשה עוד יכול היהודי לנשום".

ה„יודנראט"

ב־3 באוקטובר (1939), כמה ימים אחרי כיבוש ווארשה, התקיימה באולם הקהילה ברחוב גז'יבובסקה 26 אסיפה של הפרנסים שנשארו בעיר יחד עם נציגי כל המפלגות.

נשיא הקהילה, מוריצי מייזל, נמלט מווארשה בימים הראשונים לחודש ספטמבר ואת הישיבה ניהל ממלא־מקומו, המהנדס אדם צ׳רניאקוב.

באמצע הישיבה פרצו קצינים גרמנים לאולם ושוטים בידיהם. ביזו בגסות את הנאספים ופיזרו את הישיבה, ערכו בדיקה קפדנית במשרדים והריקו את הקופה עד הפרוטה האחרונה (97.000 זהוב). לבסוף פקדו על צ׳רניאקוב למנות "יודנראט" — מועצת יהודים — בן 24 חברים מכל המפלגות והמוסדות.

אדם צ׳רניאקוב מילא את הפקודה, והציע לפני הגרמנים רשימה של 24 עסקנים, שהיוו מאותו יום ואילך את המוסד היהודי הטראגי הנודע בשם "יודנראט". „ביודנראט" היו מיוצגים כל המפלגות וכל הזרמים שהיו קיימים בין יהודי ווארשה.

הדעה בחוגים הציבוריים היתה אחידה בדבר נחיצותו של מוסד יהודי כללי, שינהל את עניני הקהילה וייצג את התושבים היהודים לפני השלטונות.

עסקני הציבור לא הוליכו את נפשם שולל. הם היטיבו לדעת את הסכנות הכרוכות בפעולה זו לחברי המועצה גופם. אולם מוצא אחר לא היה. צריך היה למצוא דרך לשמור במינימום האפשרי על האינטרסים של היהודים ולהקל קימעה את עול הגזירות והצרות מתוך משא ומתן עם הכובשים. אף קיוו שיעלה בידם להמשיך בפעולות הקהילה.

אולם, לא כן היו תכניות הכובשים. פקודה מפורשת ניתנה לצ׳רניאקוב: לסגור את כל מחלקות הקהילה, ורק מחלקה אחת יכולה להמשיך בפעולתה מחלקת בתי־הקברות. מנין תקח הקהילה את האמצעים לתקציבה? מבית־העלמין... זו היתה תשובה סמלית: רק דרך אחת נשארה להם ליהודים, הדרך לבית־העלמין.

הפקודה השניה שועד הקהילה קיבל, היתה לארגן מפקד של האוכלוסיה היהודית. הפקוה הזאת עוררה חששות רבים בין העסקנים, אבל להתנגד לה לא יכלו.

הפקודה השלישית היתה, שמאותו יום ואילך צריכים היהודים לדאוג בעצמם לתקציב בתי־החולים היהודיים ברחוב צ׳יסטה וברחוב שליסקה.

בתוספת לפקודות הללו נאסר על ועד הקהילה לגבות מהיהודים את מס־הקהילה הרגיל.

מאיזה מקור תשאב, איפוא, הקהילה את האמצעים להוצאותיה? שאלה זו שאל אדם צ׳רניאקוב את קצין הגסטאפו, ובתשובה עליה — הוכה. אדם צ׳רניאקוב הבין את התשובה, ולא הוסיף לשאול שאלות מיותרות.

53 יהודי נלבקי

מיד ירדה מהלומה חדשה על ראשי־היהודים.

ב־21 בנובמבר 1939 נרצח שוטר פולני ביריה, בחצר הגדולה של נאלבקי 9, בשעה שרדף אחרי חבורת גנבים. לפי הודעת המשטרה היה הרוצח פושע פלילי יהודי בשם פנחס יעקב (יענקל) זילברינג. למחרת שמה הגיסטאפו מצור על הבית בנאלבקי 9, אסרה 53 יהודים, וביניהם 30 איש שלא גרו שם כלל אלא במקרה נמצאו אז

בחצר. בין הנאסרים היו אב ובן, שבאו אל קרובם לנחמו באבלו.

אחרי המאסרים הודיעה הגיסטאפו לקהילה, שבעוון הרצח הזה הוטל על האוכלוסיה היהודית קנס של 300 אלף זהובים, ו־53 הנאסרים הם בני־ערובה: אם הקהילה לא תכניס את הסכום הנזכר במועדו (תוך יומיים) — יומתו בני הערובה.

נציגי הקהילה הציעו להכניס את מחצית הסכום במזומן ואת המחצית השניה — מהפקדונות היהודיים המקופאים בבאנקים.

לכתחילה הסכימו אנשי הגיסטאפו להצעה. אולם לאחר מכן חזרו בהם ואיימו במאסר עוד 5 רבנים ו־5 פרנסים אם כל הסכום לא יוכנס במועדו.

קופת הקהילה היתה ריקה, ורבני ווארשה נטלו בידם את ה"מטפחת האדומה" המסורתית, וקיבלו מכמה יהודים עשירים ומה"ג'וינט" את הסכום, והגרמנים קיבלו את הכסף במועדו.

אולם, כופר־הנפש לא הועיל. 53 היהודים כבר היו הרוגים. הם חולקו לשלוש קבוצות, וכל קבוצה היתה נאלצת לכרות לה תחילה קבר־אחים.

ראש־הקהילה צ'רניאקוב פנה לגיסטאפו בבקשה לאפשר לו להמציא לנאסרים אוכל, וקיבל תשובה צינית שכעבור ימים אחדים יוודע לו מקום הימצאם של הנאסרים.

על קירות הבתים הופיעה הודעה רשמית ש־53 היהודים נשפטו למוות בעד השתתפות בפשע פלילי, ופסק־הדין הוצא לפועל...

רעב ואימה

אימה שחורה ירדה על יהודי ווארשה. עד עכשיו היו מקרי הרצח בודדים, ונעשו בידי חיילים או אנשי־הגיסטאפו ברחוב. עתה היה הרצח מאורגן בידי השלטונות. והיהודים ידעו שהמרצחים יוכלו תמיד ליצור פרובוקאציה לכל מעשה רשע שיעלה על לבם. שליחים מקהילות שונות בפולין סיכנו את נפשם ובאו לווארשה ובפיהם בשורות איומות: עיירות שלימות עולות בלהבות, רציחות המוניות הם מעשי יום־יום, בפי השליחים היתה זעקה נואשת: הצילו, הרי אתם יהודי ווארשה היחידים היכולים להודיע לעולם הגדול על האסון המאיים על העם היהודי כולו...

השליחים באו למשרדי ה"ג'וינט" ברחוב יאסנה, מקום שם היו באים יום־יום העסקנים היהודים מכל המפלגות. שם החליפו דעות ביניהם על כל שהתרחש בעיר, שם קיבלו עזרה בשביל המוסדות היהודיים השונים, ושם נפגשו עם השליחים מערים אחרות.

משרדי ה"ג'וינט" נהנו ממידה מסויימת של חופש. עין הגיסטאפו היתה פקוחה גם על אנשי ה"ג'וינט", אולם עדיין נזהרו מלנגוע לרעה בהסתדרות אמריקאית.

ואנשי־ה"ג'וינט" מילאו את התפקיד של אמבאסאדה יהודית. הם אספו חומר על מעשי האכזריות, וניסו להבריח חלק מהחומר לחוץ־לארץ, הם ניסו לעזור בכסף שקיבלו מהיהודים העשירים בתורת הלוואות, והם סיפקו את האמצעים הכספיים למוסדות הציבור בווארשה ובערי השדה. משרדי ה"ג'וינט" היו המקשר היחיד בין יהודי הערים והעיירות ובין הציבור היהודי בווארשה.

עתה היו יהודי ווארשה עצמם אובדי עצה. הקשרים עם העולם החיצוני נותקו. העוני גדל מיום ליום. הרעב גבר. פשטו מחלות אפידמיות. כל פעולה ציבורית היתה אסורה. האסיפות והישיבות של האגודות היו אסורות.

פעולה אחת היתה מותרת: להקים מטבחים ציבוריים; ובעבודה זו היו עסוקים כל המפלגות וכל הארגונים. קמו מטבחים צבוריים באולמים ובמועדונים הגדולים, שבהם היו לפנים מתווכחים על מדיניות יהודית ועל עניני תרבות. עכשיו דנו בהם על מרק בתפוחי־אדמה.

יותר ממחצית האוכלוסיה היהודית קיבלה את מזונותיה העלובים במטבחים הצבוריים. רבים היו באים למטבח עם כל בני משפחותיהם, עם נשיהם וילדיהם, ואוכלים את ארוחתם במקום; אחרים היו לוקחים את המזון הביתה.

המטבחים חזרו והפכו „קלובים" יהודיים. שם נפגשו אנשים לשיחה בעניינים צבוריים, שם הגיעו כל הידיעות מהמתרחש בעיר ובארץ, שם התפשטו שמועות שונות ומשונות על תכניות הגרמנים, שם קבלו, כרגיל, על העסקנים ופעולותיהם, ושם המתינו לאנשים המכינים את עצמם לבריחה ו„היודעים את הדרך הנכונה". אולם, לא תמיד אפשר היה לבוא אל המטבח. היו ימים שמוטב היה ליהודי לשבת בביתו ולרעוב.

ולא מצד הגרמנים בלבד בא הפחד. הם טרחו להקים מחנה מתנדבים שיעזרו להם ברדיפת היהודים. הם ארגנו הסתה פרועה ביהודים בעתונות הפולנית בווארשה. בכל יום פיטמו העתונים את קוראיהם בעלילות על היהודים. וההסתה נשאה פרי, בחורף הראשון של המלחמה פרצו בווארשה פרעות ביהודים. האספסוף, בהדרכת סטודנטים ותלמידי בתי־ספר תיכוניים, התנפל על עוברים ושבים, התפרץ אל בתים יהודיים, היכה ושדד.

לכתחילה לא התערבה המשטרה הגרמנית במהלך הדברים. אחר כך השיבו את הסדר על כנו, והסריטו בשעת מעשה את המחזה: להראות לעולם כי הפולנים פורעים ביהודים, והם, הגרמנים מגינים על היהודים.

הסרטים האלה היו נחוצים להם בשביל אמריקה. נתקיים בהם בפולנים: רשעים, אפילו על פתחו של גיהינום אינם חוזרים בתשובה. הפרעות נתנו להם לגרמנים הזדמנות למאסרים המוניים. כמובן מאליו לא נאסרו הפורעים ולא המסיתים, אלא אנשי האינטליגנציה המתקדמת הפולנית, סוציאליסטים, פועלים — כל אלה שלא הצטיינו בפאטריוטיות פולנית ולא סייעו לגרמנים לא בהשמדת היהודים ולא בחורבן ארצם.

באותה הזדמנות נאסרו עוד יותר יהודים, מורים, עורכי־דין, מנהיגי־פועלים, עסקני ציבור.

הרעב, העלבונות, העוני, הרציחות והמאסרים, כל אלה היו כלי־זיין בידי השלטון הגרמני, בכדי לשתק את רצון החיים של יהודי ווארשה ואת האפשרות להתנגדות. הנאצים קראו לדרכי דיכוי אלה בשם „אמצעי ריכוך". תפקידם היה „לרכך" את לב היהודים עד שיקבלו באדישות את הגזירות והעינויים והעלבונות, ויהיו מוכנים למלא אחרי כל פקודה המכוונת לאבדם.

פרק כח. ג י ט ו

השמועות הראשונות

האיום באמצעי־הריכוך היתה ג ז י ר ת־ה ג י ט ו.

כבר בשבועות הראשונים אחרי הכיבוש התפשטו בעיר השמועות הראשונות על ג י ט ו. ביום השבת 4 בנובמבר 1939, קיבל צ'רניאקוב פקודה מן הגיסטאפו לקרוא לאסיפה דחופה של מועצת הקהילה בשעה 3 אחרי־הצהרים.

האסיפה נקראה בזמנה, ואליה באו קציני הגיסטאפו שדרשו להביא מיד לאולם הישיבה 24 ממלאי־מקום של הפרנסים. יצאו הפרנסים לרחוב, והביאו אל האולם 24 עוברים־ושבים. ואז נתנו אנשי הגיסטאפו פקודה על־פה, שהקהילה עצמה צריכה לארגן תוך שלושה ימים את העברת היהודים לגיטו. ולשם ערובה שהפקודה תוצא לפועל במועד הנכון, נאסרו בו במקום 24 העוברים־ושבים, „ממלאי־מקום" הפרנסים.

ראשי הקהילה פנו למפקדה הראשית של הגיסטאפו, וקיבלו תשובה שלילית; פנו לראש־העיר הפולני סטאז'ינסקי, וגם הוא לא יכול לעשות ולא כלום; פנו בסוף למפקדה הצבאית — ושם נענו.

מצד אחד פעל שם השוחד את פעולתו, ומצד אחר חשש המפקד הצבאי של ווארשה מפני הזעזועים העלולים לחול עקב העברת מאות אלפי תושבים תוך שלושה ימים.

שני ימים אחרי הישיבה הזאת בקהילה, ביום ה־6 בנובמבר, הודיע כלי־מבטאו של גרינג „אסנר נאציונאל צייטונג", שהמפקד בין יהודי ווארשה מ־23 לאוקטובר היה מכוון כדי להבדיל בין היהודים ובין הפולנים. לפי המפקד הזה נמצאו אז בווארשה 359.827 יהודים.

בישיבה הנזכרת נשא נאום נלהב שמואל זיגלבוים („בונד") — זה שהיה עתיד לשים קץ לחייו, כעבור כמה שנים, בלונדון, לשם מחאה על אדישותן של אומות־העולם לגורל היהודים בפולין שהופקרו בידי הנאצים — והציע שהקהילה תתן תשובה מפורשת לגיסטאפו, שהיא ל א ת מ ל א א ח ר י פ ק ו ד ת ה ג י ט ו. ידע בעל־ההצעה שתשובה זו משמעותה פסק־דין למיתה בשביל ראשי הקהילה, ואולי גם בשביל רבים אחרים. ואמנם, ראשי־העדה נקטו באמצעים אחרים לביטול הגזירה: שוחד לקציני הגיסטאפו, השתדלויות מצד גורמים פולניים. עמדו להם חששותיה של מכונת־הגיסטאפו, ואמנם לא בטלה גזירת־הגיטו, אבל נדחתה לעת־עתה.

עתה כדאי להזכיר גם את עצם הדבר: שבאותו זמן עוד נמצאו יהודים שהרגישו בלבם את הכח להגיד למעניהם: לא! אופיינית היא עצם ההצעה של התנגדות מפורשת, שעליה דנו בישיבתה של קהילת ווארשה, שגם בימי המלחמה צריכים יהודי ווארשה להמשיך במאבקם. זו היתה הצעת־ההתנגדות האחרונה עד למרד ווארשה.

אכן, „תכסיס הריכוך" עשה את פעולתו. היהודים באו לידי מסקנה, שאין בשבילם מוצא אלא כניעה והסתגלות לפקודות העריצים.

אמנם, קשיות ערפם של יהודי וארשה לא נעלמה. היא סיגלה את עצמה לתנאים הקיימים וקיבלה צורה אחרת, הצורה ששיוו לה אבות אבותיהם, בדורות הקודמים, צורת החיים היהודיים בגיטאות: להכנע למשעבדיהם בכל סדר החיים החיצוני ולהשאר בנפשם ובנשמתם בני־חורין, ולא לוותר על קוצו־של־יו"ד מאמונתם.

שלומי־אמוני־ישראל ישבו על התורה ועל העבודה. אסור היה להתפלל בצבור — והם ארגנו „מניינים" חשאיים, והתפללו. אסור היה ללמד תורה לבניהם, וצעירי־ישראל שקדו על הגמרא ביתר שאת. בשבתות נערכו אצל האדמו"רים שולחנות של שבת, שלא היו עליהם לא דגים ולא בשר, אבל היו דברי־תורה ואמרי התחזקות, והד של ניגונים חסידים צילצל בבתי־ישראל.

בני הנוער החלוצי גילו את קשיות־ערפם לפי דרכם. סמוך לווארשה, מתחת לאפם של המרצחים, ארגנו חוות חקלאיות, סיכנו את חייהם בכל רגע ובכל שעה, ושרו שירים חלוציים, ליכדו את שורותיהם, עסקו בהלכות ארץ־ישראל העובדת, תיכנו תכניות לעתיד־לבוא, והמשיכו בתעמולתם בחצרות היהודים בין שומעים רעבים.

כל חוג וחוג בהסתדרות הציונית לשעבר מצא לו דרך משלו לא להניח ממעשים. הכל ידעו: באפס פעולה אורב האבדון. ואף פעילי ה„בונד" יצרו חוגים קונספיראטיביים, ועסקו בהם בדברי עיון להלכה לעתיד־לבוא.

המורים ארגנו בסתר שיעורים בשביל תלמידיהם, ואף הוציאו תעודות־גמר מטעם בתי הספר שנסגרו.

העתונות היהודית שבטלה (הגרמנים הרשו להוציא עתון אחד, „גאזיטה ז'ידובסקה", בצנזורה חמורה) ירדה למחתרת, ועלונים קטנים הציפו את הרחובות היהודיים והנעימה העיקרית שלהם היתה: „אל יאוש יהודים, עוד בוא יבואו ימים טובים..."

כך לחמו יהודי וארשה את מלחמתם נגד הנסיון הנאצי להפילם לתהום של יאוש, ונאחזו בכל צל ודמיון של הווי חייהם הקודם, לאמור: אנו ממשיכים — והפורענות עתידה לעבור. אולם, כאשר חזרו ופשטו שמועות על גיטו, כבר לא עלה בלב היהודים הרעיון של התנגדות אקטיבית.

עתה אמרו היהודים, על עסקניהם ורבניהם וסופריהם: אווילות תהא זו מצדנו ליתן פתחון פה למרצחים להשמיד את העדה היהודית. לפי שעה אין שום כוח שיוכל להתנגד לכובשים. יש, איפוא, צורך להימנע מהתנגשויות גלויות, ולחכות ליום הגדול של נקם ושילם.

יתרה מזו, היתה אז רווחת הדעה: מוטב שנסגור את עצמנו בשעה טרופה זו בין חומות הגיטו. החיים בין הגויים נעשו ללא נשוא. מכל פנה ברחוב ארב הגרמני, ועינים היו לו — השכנים הפולנים. בגיטו יהא קשה, אבל לא נראה את פני הגויים המצפים כל רגע לטול את חיותנו. נהיה כל היום וכל הלילה בין

יהודים, ולא נפחד מפני קול צל עצמנו. ואולי נוכל בכוחות עצמיים לארגן בתוך הגיטו את חיינו בהסדר ארעי, עד שיבוא נצחונן הסופי של בנות־הברית על החיה הנאצית.

זאת היתה הדעה שהיתה מקובלת על פשוטי העם ועל המשכילים ועל החרדים, ואף על העסקנים הסוציאליסטיים. העלבונות והבזיונות והרדיפות מצד קלגסי היטלר והאכזבה שהנחילו הפולנים, „האחים לצרה", עוררו בקרב היהודים השתוקקות לדבר אחד: להיות בין יהודים, רק בין יהודים...

אמנם, מחשבות נחמה אלה לא נטלו כלום מן הפחד והאימה שהטיל הרעיון: להיות סגור ומסוגר בין חומות הגיטו.

ובוקר אחד פשטה השמועה: בונים חומה סמוך לנאלבקי, וחומה בז'יליזנה; בונים, בונים את חומת הגיטו...

העינים עקבו בנשימה עצורה אחרי החומה שגדלה מיום ליום...

ילדי ישראל שיחקו במשחק הגיטו והקימו חומות. עמדו הוריהם והסתכלו במשחק, ומעיניהם זלגו דמעות.

עובדה אופיינית אחת ראויה לציון: באותה תקופה פחת מספר המתאבדים בווארשה, בהשוואה עם המצב שלפני המלחמה. דומה, הרגישו היהודים שבעצב קיומם, בעצם חייהם, הם לוחמים בנאצים.

הנדידה לגיטו

ב־16 באוקטובר 1940 הופיעה על קירות הבתים הפקודה הרשמית הראשונה על גיטו ווארשה.

בפקודה לא נזכר המונח גיטו. נאמר, שבגלל הסכנה בהתפשטות המחלות האפידימיות, יש צורך להקים רובעים מיוחדים ליהודים. עד ה־31 באוקטובר מחוייבים היהודים לעבור אל הרובע היהודי, ועל הפולנים — לעבור מהשטח שהוקצע לרובע היהודי אל תחום הרובע הארי. אלה שלא יישמעו לפקודה עד ה־31 באוקטובר, יועברו לשם בכוח.

לפקודת הגיטו קדמו פקודות שהכינו את הקרקע לבידוד היהודים. כך נאסרה על היהודים, ב־18 ביולי 1940, הכניסה לפארקים ולגנים ציבוריים, ואף הישיבה על הספסלים ברחובות השייכים ל„שטח ההוגן" של העיר. ב־7 באוגוסט הופיעה פקודה אחרת, שלפיה הורשו היהודים הבאים מערים אחרות לגור בווארשה, לשכור דירות בתחומי הרובעים היהודיים בלבד.

הכנה לסידור גיטו היתה כמו־כן הפקודה על סוגים שונים של רכבת הטראם העירונית: לגרמנים לחוד, לפולנים לחוד וליהודים לחוד.

בתחילת אוקטובר נאסר על היהודים לעזוב את בתיהם משעה 7 בערב עד שמונה בבוקר (ליתר התושבים — מ־9 בערב עד 5 בבוקר), וגם נאסר על היהודים המעבר דרך ככר־היטלר (מקודם ככר־פילסודסקי) ודרך „זיגסשטראסה־אלייי" (מקודם שדרות אויאזד). עתה באה פקודת הגיטו של ה־16 באוקטובר כגולת הכותרת לתכנית הנאצית.

בעיר קמה בהלה. 100.000 יהודים היו אנוסים לעזוב את דירותיהם במשך ימים מועטים, וגם 80 אלף פולנים היו נאלצים לעקור ממקומותיהם ולחפש להם דירות אחרות.

לרבות המהומה, חלו שינויים במפת הגיטו. במשך 5 ימים (מ־16 עד 21 לאוקטובר) שינו הגרמנים את מפת הגיטו שלוש פעמים, וכל שינוי היה לרעת היהודים, והקטין את שטחו של הגיטו.

עתה כבר לא חשב שום איש על התנגדות. כל אחד היה טרוד בדאגה כיצד למצוא גג מעל לראשו. חצר ועד הקהילה היתה מלאה עשרות אלפי אנשים. הצעקות והבכיות פילחו את האוויר מבוקר עד ערב. הרחובות היו מלאים עגלות. משפחות שלימות הלכו אחרי העגלות עם המטלטלין, הלכו ובכו. איש לא שם לבו לבוכים. מלב כל בית־ישראל עלה הבכי.

הפולנים שגרו ברחובות היהודיים, היו על פי רוב מדלת העם, שוערים, פועלים, בעלי־מלאכה זעירים, ודירותיהם היו צרות וקטנות. הם הועברו עכשיו לבתים גדולים במרכז העיר, לדירותיהם הטובות והמרווחות של היהודים, שהיו על פי הרוב גם מרוהטות יפה.

לעומת זאת היו רובם של היהודים שגורשו מבתיהם בשכונות הפולנים, בעלי־תעשיה וסוחרים אמידים, רופאים ועורכי־דין, בעלי רמת־חיים גבוהה. הם הועברו לבתי עניים, והיו נאלצים להשאיר את רהיטיהם, כי כמה משפחות הוכנסו בחדר אחד צר. נוסף לזאת היו רוב הבתים שנחרבו בשעת ההפצצות ברובע היהודי. לפי הסטאטיסטיקה נמצאו בגיטו 1.692 בנינים, מהם 1.359 בתי־מגורים, 162 בתים הרוסים לגמרי, והיתר — בנינים של תעשיה ומסחר. ובבנינים הללו היו צריכות לחיות 422.000 נפש יהודי. בסך הכל היו בווארשה כולה 19.786 בתי־מגורים; יוצא שהגיטו הכיל 6,8% מכל בתי־המגורים בעיר, בו בזמן שהיהודים היו 29% מתושבי וארשה (לפי „גאזיטה ז'ידובסקה", גל' 38, 13 במאי 1941).

אכן הצפיפות בגיטו היתה איומה, והעסקנים היהודים עמדו אובדי עצה בפני סכנת האפידימיות והמגפות העלולות לבוא בעקבות הצפיפות.

באותם ימים הביאה רוח העזרה העצמית של היהודים ליזמה ופעילות. נפתחו 8 משרדי־העברה, להמצאת דירות ואספקה ליהודים. „גאזיטה ז'ידובסקה" פנתה ליהודים בקריאה: „אנחנו עומדים עכשיו במבחן, ובמיוחד האוכלוסיה היהודית בווארשה. המפעל להעביר 100.000 איש דורש הרבה מאמצים, עזרה וסעד, ולפני הכל — מוח ולב. יש צורך לאזור את כל הכוחות, לגייס את כל האמצעים, כדי שהמפעל יצא לפועל בצורה מאורגנת ושיהיו פחות יסורים ומריבות... אנחנו צריכים להתייחס בכבוד איש לרעהו ולעזור זה לזה... אל נא ידאג כל אחד להציל את עצמו, אלא כולנו יחד, ידאג נא כל אחד לגורל רעהו..."

בית־החולים היהודי הגדול בצ'יסטה, שנמצא מחוץ לגיטו (היו שם 1.500 חולים והיו מועסקים 200 רופאים יהודים) חוסל ופוצל למחלקות שונות בכמה רחובות.

ב־31 באוקטובר לא הספיקו לסיים את ההעברה. צ'רניאקוב פנה אל הגיסטאפו

וביקש לדחות את המועד. והגיסטאפו „נאותה" למלא את בקשתו, והיהודים קיבלו ארכה עד ל־15 בנובמבר.

אנשי הגיסטאפו היו מרוצים. בתהום לבם האכזרי חששו עד הרגע האחרון מפני התנגדות, התפרצויות, והנה עבר הכל חלק. הי ו ד נ ר א ט מילא את תפקידו וציית לפקודות. כבר נתרככו היהודים, ונפתחה הדרך לנסיונות אחרים.

בין החומות

לא בבת־אחת סגרו הגרמנים את הגיטו. עדיין חששו שמא נעשית במחתרת פעולת־התנגדות, ופתאום יעמדו פנים־אל־פנים מול התנגדות מאורגנת של חצי מיליון יהודים מיואשים ומוכנים לכל. התכסיס היה, איפוא, להרדים את היהודים, לשכנע אותם שאין הגיטו איום כל כך. ולא הקפידו בימים הראשונים על היהודים היוצאים־ונכנסים לגיטו.

חומות הגיטו כבר קמו, ועל־יד החומות עמדו משמרות, שנתנו ליהודים לצאת לרובע הארי, לסדר שם את עסקיהם, לבקר את מכריהם הפולנים. וכבר היו אופטימיים שקיוו שהמצב הזה יימשך: היהודים יהיו מוכרחים לגור בגיטו, אולם איש לא יפריע אותם מלעסוק במסחר מחוץ לגיטו. ודאי היו הגרמנים מרוצים מאשליה זו שהחלישה את סכנת ההתנגדות.

עברו כמה ימים והגיסטאפו החלה להניג סדר. היציאה מהגיטו נאסרה על היהודים אבל בנקל היה אפשר לקבל רשיון־יציאה. לעומת זאת לא נאסרה על הפולנים הכניסה לגיטו. והם באו בהמוניהם. באו לקנות מהיהודים חפצים ותכשיטים ובגדים. במיוחד באו האכרים מהכפרים הסמוכים, עם עגלותיהם הטעונות מצרכי־מזון. האכרים — מרי דחיטי — היו ה„יחסנים" הגדולים, והם העדיפו למכור את יבולם ליהודים.

השלטונות קבעו מחירים קבועים לצרכי־המזון, ולא היה לאכר אימון בפולני העירוני, והוא חשש לדרוש ממנו מחיר גבוה. אולם מפני היהודי לא חשש. „היהודי לא ילשין" — אמר האכר, והוא בא בעגלתו לגיטו ומכר את סחורתו ליהודים. האכר סירב לקבל את שטרות הכסף. הוא דרש מהיהודי תמורת לחמו דברים ממשיים יותר. וכך עברו לידי האכרים שעוני זהב של „חתנים" יהודים, ותכשיטי הכלות היהודיות מגז'יבוב, ופסנתרים, ופרוות יקרות, ורהיטי־בית, ומנורות־שבת, וחנוכיות, וארונות מהאגוני, ובגדים ולבנים. יהודי הגיטו מסרו את כל רכושם לאכר בעד ככר לחם.

תושבי ווארשה הנוצרים החלו רוגנים: האכרים מרעיבים את העיר ומביאים הכל לגיטו. כאילו המתינו אנשי הגיסטאפו לאמתלא זו. עתה הוטל איסור על האכרים להכנס לגיטו. הגרמנים הופיעו כמגיני הפולנים, וניצלו את ההזדמנות לסיים את תכניתם.

גיטו ווארשה נסגר. נאסרה היציאה והכניסה. הרשיונות ניתנו על־ידי הגיסטאפו, והקושי בהשגת רשיון גדל מיום ליום.

לפני שנסגר הגיטו הכניסו הגרמנים לתוכו עדה של נוצרים. אלה היו

היהודים באים אל הגיטו בוורשה

משומדים, ונוצרים שהיו נשיהם יהודיות. בס"ה הוכנסו לגיטו 1.540 קאתולים, 148 פרוטסטאנטים, 30 בני הכנסיה הפראבוסלאבית, 431 בני אמונות אחרות. נמצאו ביניהם גם כמרים ממוצא יהודי. בשביל הנוצרים היה גם בית־יראה, ברחוב לשנה.

לפי הידיעות של העתונות הנאצית (ושל „גאזיטה ז'ידובסקה") מנתה האוכלוסיה היהודית בגיטו מ־405 עד 422 אלף נפש.

גיטו וארשה נסגר מכל הצדדים, ומשמרות רבים הקפידו שלא יהיה שום קשר בין הגיטו ובין העולם החיצוני. על עוברי עברה הוטלו קנסות חמורים ועונשי מאסר. לעתים קרובות רצחו השומרים במקום את היהודים שניסו „לגנוב את גבול" הגיטו, ושום איש לא בא עליהם בטענה. היהודים היו הפקר גמור.

פרק כט. ה„אוטונומיה היהודית"

חלום־בלהות

בימים כתיקונם חלמו ראשי התנועה הלאומית בווארשה על אוטונומיה יהודית. ספרי־מחקר רבים נכתבו על נושא זה. בכיוון הזה פעלו הצירים היהודים בפארלאמנט הפולני: מיניסטריון יהודי ובתי־ספר יהודיים בשפתם, ומוסדות תרבות יהודיים, שתקציבם יכוסה על ידי קופת המדינה ממסי היהודים, ומועצה יהודית שתטפל בכל העניינים ותייצג בפני הממשלה את האינטרסים של הציבור היהודי. עתה באו האכזרים הגרמנים והגשימו את החלום. הם הפכו את התיאוריה של האוטונומיה היהודית למציאות. הם אף הרחיקו לכת מעבר לדרישות היהודים: לא אוטונומיה תרבותית בלבד נתנו, אלא שלטון עצמי גם בשטח הכלכלי ובשטח הבטחון.

לפי פקודתם נהפך ה י ו ד ג ר א ט ל„ממשלה יהודית" — עם משטרה יהודית, עם בתי־דין יהודיים, עם בית־סוהר יהודי, עם דואר יהודי, עם אידיש כשפה רשמית, עם יום השבת כיום מנוחה רשמי, עם פקידים יהודיים הממלאים תפקידים ממשלתיים.

והם נתנו לווארשה היהודית אפילו שוערים יהודים. בימים כתיקונם לא היה יהודי יכול להשיג משרה זו. היו בווארשה מיליונרים יהודים, מנהלי באנקים, בעלי בתי־חרושת עצומים, בידי היהודים היה המסחר, ולהם היתה השפעה על הספרות ועל התרבות ועל האמנות — אולם, שום יהודי לא היה יכול להיות „סטרוז'", עד כדי כך לא הגיע האימון של השלטון הפולני באזרחיו היהודים. באו קלגסי היטלר וגרשו את ה„סטרוז'ים" הפולנים מבתי היהודים ובמקומם באו יהודים. ורבים היו הקופצים על משרה זו, והשוערים בגיטו היו עורכי־דין לשעבר ואינטליגנטים בעלי השכלה גבוהה.

אוטונומיה יהודית לכל פרטיה ודקדוקיה. אכן, היה זה חלום בלהות. הסאדיסם הגרמני נתגלה באוטונומיה יהודית זו בכל מוראותיו. להושיב חצי מיליון יהודים בבית־סוהר אחד, להכריח אותם לשחק באוטונומיה, ולהכריח אותם שיהודי, ד ו ק א י ה ו ד י, יהיה הנוגש לאחיו. זה היה חלום הבלהות שאליו שאפו הנאצים, והצליחו בקיומו.

המוסדות המוניציפאליים של הגיטו

המוסד הראשי של גיטו ווארשה היה ה„יודנראט", וצ'רניאקוב היה הפקיד הראשי של ה„ממשלה היהודית". לאמתו של דבר היה האיש האסיר הטראגי של הגיסטאפו, ונאלץ למלא את פקודותיה.

הגרמנים השיגו שתי מטרות בבת־אחת: היהודים עצמם נהפכו למכשיר בידיהם, והתושבים ראו ביהודי צ'רניאקוב ובחבריו את האחראים למצוקתם ולעוניים. ואמנם, יהודים מרי נפש התמרמרו לא על הגרמנים, אלא על אנשי היודנראט.

בגללם אין סדר, בגללם שורר רעב, הם לוקחים לעצמם את תפוחי־האדמה, הם מטילים מסים, הם מענישים על לא דבר...

ועל צ'רניאקוב הוטל התפקיד להקים את המשטרה היהודית (1.1.1941), וברחובות הגיטו בווארשה הופיעו השוטרים היהודים. נציגי המפלגות היהודיות — הלאומיות והסוציאליסטיות — היססו מלשלוח את אנשיהם למשטרה היהודית. הם הבינו שהמשטרה לא תהיה כפופה למרותו של צ'רניאקוב אלא לגיסטאפו. נתגייסו למשטרה על־פי־הרוב אנשי האינטליגנציה היהודית המתבוללת שנתקפחה פרנסתם, וחדרו לתוכה גם אלמנטים מפוקפקים מבחינה מוסרית.

עתה, ממקצת מרחק של פרספקטיבה היסטורית, אפשר להניח שתכסיס המפלגות האחראיות לא היה טוב: או שהיה צריך להחרים מלכתחילה כל שיתוף־פעולה עם גזירות הגרמנים ולסרב להשתתף ביודנראט, או להכנס לפני ולפנים של כל המוסדות המוניציפאליים של הגיטו, ולנסות לארגן מבפנים התנגדות במחתרת. אולם, באותם ימים חשבו יהודי ווארשה שעוד מעט יעבור הזעם, והם חששו מפני הטומאה שתדבק בהם בשיתוף פעולה. ומשום כך היה הרכבה של המשטרה היהודית רחוק ממה שהיה צריך להיות.

ליד המועצה היו קיימים עוד מוסדות מוניציפאליים אחרים מלבד המשטרה: מחלקה לאספקה ולתעשיה, להיגיינה ציבורית, לחינוך, בתי־דין, בית־סוהר, דואר יהודי, וכו' וכו'. במחלקות הללו היו מועסקים אלפי פקידים. גם היחס ביניהם לבין האוכלוסיה לא היה תמיד יחס של הבנה. הפקידים היו אנוסים למלא אחרי הפקודות, מפני עינה הפקוחה של הגיסטאפו שהיתה עוקבת אחרי צעדיהם, והאוכלוסיה ראתה בהם נוגשים, רשעים החיים „חיים טובים" בשעה שאחרים רעבים ללחם.

המוסד החשוב והחיוני בשביל הגיטו היה ה ד ו א ר ה י ה ו ד י.

5 סניפים היו לדואר בגיטו, ובהם היו מועסקים 600 פקידים. בימים כתיקונם אי אפשר היה להשיג בשביל יהודי משרה בדואר. ועתה, משעה שחייהם ורכושם נעשו הפקר, דוקא עתה נמצאו ברחובות היהודים של ווארשה פקידים יהודיים.

הדואר היהודי לא היה רשאי לקבל טלגרמות. לשם זה היה צריך לפנות לדואר הכללי. הדואר היהודי קיבל מכתבים לערי פולין ולחוץ־לארץ, וגם קיבל חבילות מזון ובגדים מחוץ־לארץ. וכך איפשר הדואר ליהודי ווארשה לעמוד בקשר ישיר עם קרוביהם בחו"ל, ובעיקר באמריקה. צנזורה חמורה היתה מוטלת על המכתבים שנשלחו מהגיטו, כשם שהיתה בדואר הכללי. אולם, הצנזור לא הקפיד כלל אם היהודים סיפרו במכתביהם על צרות ועל רעב ועל נגישות. היו מקרים שפקיד הגיסטאפו הוסיף הערה משלו: שהמצב ילך וירע.

בווילנה נמצאו אלפי פליטים מווארשה, והם שלחו יום יום חבילות־מזון לקרוביהם בגיטו. וגם יהודי אמריקה שלחו חבילות של מזון ובגדים.

ואלפי יהודים המתינו יום יום לפני משרדי הדואר היהודי, ומשפחות רבות ניצלו מרעב הודות לחבילות אלה. ולפעמים הגיחו פתאום מכוניות הגיסטאפו, דרסו ופגעו ביהודים הממתינים.

בדואר היהודי החרימו אנשי הגיסטאפו אלפי חבילות, ובצחוק ציני ובירוית אל ההמון הלכו להם עם שללם. בימים שחורים אלה, והם לא היו נדירים, נשארו ברחוב גוויות יהודים, שחטאם היה שקרוביהם שלחו להם חבילות מזון.

פקידי הגיטו היו מלובשים מדים מיוחדים, שנקבעו בשביל כל פקידי הקהילה. פקידי הדואר היו על פי רוב נכי מלחמה.

אחרי פרוץ המלחמה עם רוסיה ואמריקה נפסק משלוח החבילות לגיטו, ובשנת 1942 הוצא איסור חמור על משלוח מכתבים לחוץ־לארץ. גם הקשר עם ערים אחרות בפולין נתקל בקשיים רבים. האמתלא היתה: סכנת מגיפות. הגימוק האמתי היה: בידוד מוחלט של גיטו וארשה.

רק לעתים רחוקות אפשר היה, באמצעות הצלב האדום, לשלוח כמה שורות בכתב מהגיטו הסגור והמסוגר החוצה.

מדי השוטרים במשטרה היהודית היו: כובע כחול כהה עם סמל מגן־דוד, וסרט צהוב מסביב לשרוול. כ־1.000 שוטרים בערך היו פעילים בתחילתו בגיטו. תפקיד המשטרה היהודית היה: סידור התנועה ברחובות, שמירה על הנקיון, מלחמה בספסרות, פיקוח על תעודות הזהות, שמירה על הסדר במוסדות הקהילה, יישוב סכסוכים בין שכנים. הפיקוח על המשטרה היהודית היה בידי המשטרה הגרמנית. עניינים של פשעים פליליים נמצאו בפיקוחה של המשטרה הפולנית.

השמירה על חומות הגיטו היתה בידי שוטרים יהודים, יחד עם שוטרים גרמנים ופולנים. הנשק שבידי השוטרים היהודים היה מקל־גומי. השוטרים היהודים לא קבלו שום שכר. הם היו מתנדבים, והזכות שבידם היתה הרשות לסעוד במטבחי הקהילה.

בכל זאת עלה מספרם של השוטרים היהודים, ובחדשים האחרונים של שנת 1941 היו כבר 1.700 שוטרים בגיטו.

בין השוטרים המתנדבים היו רבים שהתכוונו לעמוד לימין התושבים. אולם, היו ביניהם גם מן הנמושות שבציבור, שניצלו את עמדותיהם לשם רווחים פסולים ולחצו את אחיהם האומללים. אחרים נמשכו אל המשטרה מתוך שהיו סבורים כי בשוטר יהודי לא יגעו „חבריהם" הגרמנים לרעה.

בבית־הסוהר של הגיטו היו 10 חדרים. היתה גם מחלקה מיוחדת בשביל נשים אסירות. בית־המשפט של הגיטו דן רק בסכסוכים בין יהודים. בעניינים כלליים היתה הסמכות רק בידי בית־דין גרמני או פולני.

אידיש היתה השפה הרשמית של המשטרה. בבית־הדין ובבית־הסוהר היו קורסים מיוחדים בשביל הפקידים שלא היו יודעים אידיש במידה מספקת.

מוסד־טראנספר היה המקשר הכלכלי בין הגיטו ובין השלטון הגרמני. הגיטו קיבל מזון מהגרמנים על ידי ה„טראנספר־שטילה" על חשבון תמורת התוצרת שהגיטו היה ממציא לשלטון.

את „חשבון־הצדק" עשתה הגיסטאפו. הגיטו עבד עבודת־פרך, וקיבל תמורתה פירורים עלובים.

ליד ועד הקהילה היו מוסד לאספקה. בראש המוסד עמד אברהם גפנר.

תפקידו היה לסדר את עניני האספקה של המצרכים לפי „נקודות" (לחם, קמח, סוכר, סבון, ריבה) ושל המצרכים החפשיים, כגון דגים, ירקות, גפרורים, וכו'.

משרדו של גפנר נמצא בפיקוחה של ה„טראנספר־שטילה" הגרמנית, שדאגה שלא יבריחו יותר מדי סחורות אל היהודים... שני מקומות נקבעו לחילופי הסחורות בין הגיטו ובין ה„עולם": בפינת דז'יקה וסטאבקי, ובפינת כלודנה וז'ילאזנה.

היהודים לא הסתפקו במשלוחים הרשמיים הללו, ולא היהודים בלבד: גם פולנים וגם אנשי־צבא גרמנים לא פנו אל הטראנספר־שטילה, אלא מצאו קשר ישיר עם הגיטו, לשם קנית תוצרתה.

ליד ועד הקהילה קמו „משרד תעשיה", מועצת צרכנים, מוסד להיגיינה, קופת־חולים ומשרד לבניה.

והנה הרשימה המלאה של משרדי קהילת־וארשה ומחלקותיה בימי הגיטו:

1) המחלקה הכללית ובה: א) מזכירות, ב) משרד פרסונאלי, ג) ארכיון, ד) עתונות, ה) ליגאטים.

2) המחלקה הפיננסית, ובה: א) הנהלת הפנקסים, ב) פיקוח על המסים, ג) תקציב, ד) המשרד המוציא לפועל.

3) מחלקת המסים, ובה: א) מסים רגילים, ב) גביה, ג) הוצאה לפועל.

4) מחלקת המשפטים ובה: א) סקציה משפטית, ב) משרד לטיפול דיסציפ־לינארי, ג) בית־דין לסכסוכי דירות, וכו', ד) החרמת דירות.

5) עזרה סוציאלית. 6) מחלקה כלכלית, ובה: א) פקידות לכלכלה, ב) סקציה לבניה. 7) מחלקת בית־החולים. 8) מחלקת העבודה. 9) מחלקת הפיקוח. 10) מחלקה לחינוך מקצועי. 11) מחלקת „אבידנציה" ובה: א) משרד־ההרשמה (מלדונגס־ביורא), ב) משרד לכתובות, ג) הרשמה לעבודת־כפיה. 12) משרד סטאטיסטי. 13) משרד להרשמה (מטריקה). 14) מחלקת הבריאות. 15) מחלקת המסים לבתי־חולים. 16) משטרה. 17) המחלקה לתעשיה ולמסחר. 18) המחלקה לנכסי־דלא־ניידי. 19) הדואר. 20) מחלקת הדירות. 21) המחלקה לעזרה דחופה ובה: א) סקציה לפליטים, ב) סקציה למגביות מיוחדות. 22) המחלקה לביטוח סוציאלי. 23) תלונות. 24) משרד לתוצרת הגיטו.

באמצע שנת 1941 הרשו הגרמנים לוועד הרבנים לחדש את עבודתו ולפתוח את בתי־הספר. אז נתוספו עוד שתי מחלקות במשרדי הקהילה.

הרשימה היתה כבירה, והקיפה את כל שטחי החיים. אוטונומיה יהודית ממש. והגרמנים הראו את יכולתם: להפוך גם אוטונומיה יהודית לגיהינום.

/

השלטון העצמי בגיטו — למעשה

הגרמנים לא הפריעו לשלטון העצמי שהוקם בגיטו. לפקידים הרבים ולחברי המועצה היהודית היתה עבודה רבה במחלקות השונות והמרובות של הקהילה. הטכסיס הנאצי היה מלכתחילה מחושב היטב. הכוונה היתה להרדים את העסקנים היהודים באשליה שקיימת אפשרות של שיתוף־פעולה עם שלטונות־הכיבוש, ולנטוע בלבם תקוה שאפשר יהיה להחזיק מעמד בתנאי־החיים החדשים. וגם

ההמונים יווכחו, „שהשד הנאצי אינו נורא כל־כך". הנה קיימת קהילה יהודית והנהלתה דואגת לתושבים, ופקידיה עסוקים בכל ענפי החיים הצבוריים והכלכליים. ואם יש מרירות בלב, היא תפנה לא נגד הכובש, אלא נגד העסקנים היהודים. אם אין תפוחי־אדמה אשמה בכך מחלקת האספקה של הקהילה. ולעתון „גאזיטה ז'ידובסקה" ניתנה הרשות מהגיסטאפו לפרסם דברי־ביקורת חריפים של העתונאים ש. סטופניצקי וא. מ. רוגוב. ובכן היתה אפילו אילוסיה של חופש הדיבור במידת־מה. ואם המשטרה היהודית אינה מתנהגת כהוגן, אפשר להטיל את ההאשמה על מפקדה וראש הגיטו — צ'רניאקוב.

היתה כוונה מכוונת לפורר את החזית היהודית, להכניס סכסוכים וחיכוכים פנימיים בגיטו. לעורר שנאה בין היהודים לבין עצמם, להחליש את כוחם ולהגביר את ההתנוונות של הגיטו כולו. ובינתים ניצלו הגרמנים את המנגנון של הקהילה, כדי למצוץ מהיהודים את לשד חייהם.

תושבי הגיטו הפכו לעבדי הנאצים. ועד הקהילה היה מחוייב להמציא לנאצים עשרות אלפים פועלים. הם עבדו עבודת־פרך. אולם המשעבדים לא דאגו לפרנסת עבדיהם. היהודים לא קיבלו מהגרמנים שום שכר בעד עבודתם; הקהילה שילמה להם. וכדי לקבל כסף, היה ועד הקהילה נאלץ להטיל על היהודים מסים כבדים מנשוא, נוסף על המסים התמידיים והארנוניות השונות שהיו הגרמנים מטילים על היהודים, והקהילה היתה מחוייבת לגבותם מחבריה ולהמציאם לקופת השלטון.

יום יום הוצאו גזירות שונות על האוכלוסיה היהודית, ושוב היו אנשי הקהילה נאלצים להוציא את הגזירות לפועל.

וכך השיגו הגרמנים את מבוקשם: היהודי הפשוט לא ראה במו עיניו את הנוגש הגרמני, אלא את שליחו היהודי, ובאחיו, שהיה בשר מבשרו ונתון בסיר אחד אתו, ראה את המוצץ דמו והחונקו.

יהודי ווארשה, שגילו במשך דורות התמדה וקשיות־עורף במלחמתם נגד צוררי־ישראל מכל הסוגים, הרכינו עתה את ראשם והשלימו עם הגזירות ועם העלבונות והבזיונות וההשפלות. הם הרגישו את בדידותם האיומה; הם היו מנותקים משאר חלקי העם; הם ראו שבני־הברית האדירים עזבו אותם לנפשו, ונוכחו לדעת שאין שיתוף פעולה בינם ובין שכניהם הפולנים.

הרוב המכריע של האוכלוסיה הפולנית שמח לאיד היהודים, וברדיפת היהודים שיתף פעולה עם שונאיו הגרמנים. רוח האחווה שנתגלתה בימים הראשונים למלחמה, היתה מלכתחילה חד־צדדית, כרגיל. ונוכח הכוח האכזרי של המדכא המושחת נשאר רק מוצא אחד: כניעה; להרכין את הראש לפני מהלומותיו של האויב המתקיף ולהחזיק מעמד. אכן, אף בימים הקשים ביותר האמינו יהודי ווארשה בנצחון הסופי של הצדק, והם חיכו ליום הגדול הזה, המוכרח לבוא, שאי אפשר לו שלא יבוא. והם היו בטוחים שיחזיקו מעמד. לא עלה על דעתם שאפשר להשמיד מאות אלפים ומיליונים נפשות.

ומכאן בא הלך־הרוחות בגיטו: לא לתת מקום לפרובוקאציות של הנאצים; להשלים עם הגזירות ולמלא את פקודות הגרמנים. אף היו רבים שהאמינו, כי

קיום הגיטו היא המגמה שהגרמנים מעונינים בה, כדי לשדוד את הרכוש היהודי ולנצל לטובתם את הכוח הפוטונציאלי העצום של איש הגיטו.

כך חשבו הכל, הרדים וחפשים, ציונים וסוציאליסטים. כולם היו בדעה אחת, שאין בתנאים הקיימים מוצא אחר בשביל היהודים. תנועת המחתרת המרדנית עדיין לא היתה קיימת בגיטו ווארשה. אמנם, היתה קיימת מחתרת אחרת, פסיבית. המפלגות היהודיות שלא היתה להן רשות להתקיים, לא נתפזרו. ההסתדרות הציונית, החלוץ, האגודה וה„בונד" המשיכו בפעולותיהם. לכל מפלגה היה ועד, שניהל את עבודת הארגון במחתרת. ארגנו אסיפות והרצאות; הוציאו מפעם לפעם עתונים חשאיים; ארגנו את חבריהם בקבוצות ובחוגים; הפכו את ה„מטבחים הכלליים" למועדוני מפלגות; שלחו בחשאי־חשאים שליחים לווילנה ולערי־השדה.

אמנם היו צפויים עונשים קשים לעוברי־עבירה אלה, אבל לפעולות גופן לא היה אופי אגרסיבי כל־עיקר. לא היתה קיימת בגיטו אף תנועה אחת שתאמר לחבריה: הכינו נשק לעת מצוא. אמנם קרה, באסיפות חשאיות, שנשמעו קולות בודדים שדרשו: הבו לנו נשק; והמנהיגים האחראים בכל החוגים השתיקו את הדרישה הזאת: רגש האחריות היהודית השתיק את רצון ההתנגדות. ידעו שאם ימצאו הגרמנים נשק אצל יהודי אחד, תיענש העדה כולה. וכל איש ואיש נירתע מפני האחריות הזאת.

לעתים תכופות התנפלו הגרמנים על צעירים יהודים, הכום עד זוב דם, השפילו את כבודם. הבחורים חרקו שן וקיבלו בשתיקה את המהלומות והבזיונות, וגילו בשתיקתם יותר גבורה מאשר בהתנגדותם; שתקו ונכנעו משום שידעו שיהודים אחרים ייענשו ויסבלו בגללם.

בימים הגורליים האלה לא נמצא בגיטו מנהיג בעל סמכות מוסרית במדרגה כזאת שיוכל לקבל על עצמו את האחריות לחיי העדה כולה, ויבוא ויכריז: עלי ועל ראשי כל שיקרה, יאני דורש להכין נשק ולאמן לוחמים מנוסים לימים יבואו.

אילו נמצא בעל קול כזה בגיטו ווארשה, היתה ווארשה היהודית כולה נהפכת למחסן נשק, ועשרות אלפי צעירים היו לומדים במרתפים ובבונקרים של נאלבקי וגז׳יבוב כיצד להשתמש בו.

לא זה היה רצון ההשגחה. מנהיג כזה לא נמצא ליהדות ווארשה. וכנגד זה זכרו הכל את מאות החללים היהודיים, שהיו קרבנות האשמה כוזבת שמשומד אחד בשם קוט קשר קשר על הגרמנים.

בכל גיטו ווארשה כולו, לא היה אף אקדח אחד ראוי לשימוש.

פרק ל. חיי הגיטו

פרנסות הגיטו

למודי יסורים, השתמשו כלואי הגיטו בכושר־הסתגלותם המסורתי וניסו לארגן את חייהם במחנה הריכוז הנורא שהיה גיטו ווארשה. הבעיה הרצינית ביותר היתה שאלת הפרנסה. העריצים הגרמניים עשו חישובים מדוייקים להביא את האוכלוסיה היהודית בווארשה לגווע ברעב במשך זמן קצר.

נשלל מהיהודים כל רכושם בנכסים ובמטלטלים. בתי־החרושת ובתי־המסחר ומחסני הסחורות נתרוקנו; הסדנאות החרמו ופסקו מלהתקיים; הסגר הוטל על כספם בבאנקים; חומר גלמי לעבודה לא הומצא להם; הרופאים ועורכי־הדין והמהנדסים והמורים וכל בעלי המקצועות החפשיים נשארו בלי עבודה ובלי אפשרות לפרנס את משפחותיהם. המעביד היחיד לתושבי הגיטו היה השלטון הגרמני, והוא הכריח את עבדיו היהודים לעבוד למענו כמעט חינם: מנות המזון שהיה מספק לגיטו לא הספיקו אף כדי חלק של סעודה.

מצרכי רפואה אסור היה להביא לגיטו. חלי הטיפוס היה אורח קבוע בכל בית יהודי. וזה היה החשבון שעשו הגרמנים: הרעב והטיפוס יחסלו במהרה את תושבי הגיטו.

אולם, יהודי ווארשה השכילו ליצור יש מאין ולחיות. רוב יהודי הגיטו היו מתפרנסים ממכירת השאריות, מפירורי הרכוש שנשאר להם אחרי השוד. ובמרתפי הבתים, בנקודות שונות ב„גבולות" הגיטו, קבעו היהודים תחנות־פגישה עם העולם החיצוני. ל„תחנות" האלה היו היהודים מביאים את שאריית רכושם. לפלוני נשארו תכשיטים; ולפלמוני בגדים, לאחד רהיטים יקרי־ערך, ולאחר לבנים. המתינו להם מהתחום הארי תגרנים: הם הביאו לחם ותפוחי־אדמה וקמח, ולפעמים אפילו בשר.

ובמרתפי הגיטו נמשך המקח־וממכר הטראגי. בלחישה עמדו על המקח והשתוו, והיהודים חזרו לבתיהם עם מלאי מזון לכמה ימים.

תחנות־פגישה כאלה היו מסוגים שונים. היו תחנות שאליהן באו בני דלת העם עם רכושם הדל של בגדים משומשים, והיו מאושרים אם זכו להשיג חלף רכושם חצי ככר לחם. היו גם תחנות „אריסטוקראטיות": לשם באו עשירי וארשה לשעבר. תחנה כזאת היתה קיימת במרתפי בית־המשפט המחוזי של ווארשה, בככר קראשינסקי. שומרי־הבית הישישים של היכל־המשפט היו המתווכים בין שני הצדדים. שם התנהל מסחר ב„ממדים גדולים". שעוני־זהב של „חתנים", נזמי־יהלומים של כלות עשירות, כלי־כסף וכלי־זהב יקרי־ערך שנשארו בירושה מדורי דורות הוצעו למכירה על ידי היהודים, ותמורת זה קבלו שקי קמח, ולחם ובשר.

ילדי הגיטו מילאו תפקיד חשוב בהזנת משפחותיהם. ילדים בני שבע ושמונה נהפכו לסוחרים מנוסים. דרך חורים וסדקים יצאו מהגיטו. על צוארם שמו „קמיע" — צלב גדול. וכך נדדו בחוצות העיר הארית. לפעמים מצאו דרך

אל מכרים נוצרים, וקנו מהם מצרכי־מזון. ולפעמים יצאו אל הכפרים הסמוכים להשיג אצל האכרים לחם או תפוחי־אדמה. ורבים מהם לא חזרו הביתה. הגרמנים גילו את „יהדותם" וירו בהם. ה„שקצים" הארורים, ילדי הפאטריוטים הפולנים, הכירו אותם, שדדו את רכושם הדל והסגירום לידי הגיסטאפו; ובמקומם הלכו ילדים אחרים באותן דרכים. הרעב הציק, והורים יהודים בכו ונשקו לילדיהם ונתנו להם לילך ולנסות.

תפקיד חשוב יותר מילאו האמהות היהודיות. שם רע יצא להן לנשי וארשה היהודיות, שהיו קלות־דעת ולבן ונפשן נתונים לבגדים יפים ולקישוטים ולשעשועים. באה עת צרה ונתגלו כאמהות היהודית בכל הדורות, שהיו חייהן קודש למשפחתן ולילדיהן. הן שהמציאו מתחת האדמה מזון לילדיהן הרעבים והביאו נוחם ועידוד לבעליהן; הן הן שלא נתנו ליאוש להתגבר על בית ישראל, והן שנטעו תקוה בלבבות. הנשים היהודיות מגיטו וארשה היו מתלבשות כאכרות, בעינים זולגות דמעות שמו את הצלב על צוארן, ודרך גגות ומרתפים עזבו את הגיטו. ימים ושבועות נדדו, הלכו מכפר לכפר ומעיר לעיר, וחזרו והביאו טרף לילדיהן.

לעתים לא נדירות היו נעצרות בדרכן הטראגית על ידי צעירים נוצרים בקריאה:

— הי, יהודיה!...

והלב היהודי שהלם מפחד מוות צריך היה להתגבר על הרגשת הפיגול, והשפתים השיבו בבטחון מעושה: איך אתה מעיז להוציא לעז על נוצריה כשרה?

לא תמיד הועילה התשובה. חושם של שונאי ישראל נתחרף להרגיש מרחוק ביהודי. ואז היתה האם היהודיה מאושרת אם עלה בידה לשלם כופר־נפש לרודפיה. רבים היו בני האומה הנדיבה והכבושה שקיבלו את הכסף מאת ה„יהודיה הארורה" והובילוה אחרי זה אל המשטרה הגרמנית...

הנוגשים האלה נקראו בפי יהודי וארשה בשם „ציפרס", סחטנים, והם ליוו כסיוט את הנשים היהודיות שהראו נפלאות וגבורה במאמצן להציל מרעב את משפחתן.

עזרה רבה לגיטו הרעב הגישו עובדי־הכפיה היהודים. השכם בבוקר יצאו מדי יום ביומו אלפי עובדי־כפיה מחומות הגיטו לעבודה בנקודות שונות, בלוית שוטרים יהודים. בערב היו שבים אל הגיטו, במשמר השוטרים היהודים. הם עבדו קשה, ומשעבדיהם שאותם עבדו חינם, התעללו בהם והיכו אותם מכת־רצח. אבל כשחזרו לגיטו לא חזרו בידים ריקות. בשקיהם, בין כלי־העבודה, נמצאו גם מצרכי־מזון: לחם ותפוחי־אדמה. האכרים הפולנים שהיו להוטים אחרי הבצע היו באים עם תוצרתם למקום עבודתם של הפועלים היהודים. ובחפזון, בהעלמת עינו של המשגיח הגרמני, הושלם המשא־ומתן ביניהם.

על יד חומות הגיטו המתינו להם השומרים הגרמנים והפולנים וערכו בדיקות קפדניות בכליהם; בא השוחד וסייע לפועל העובד חינם להביא לביתו פרוסת־לחם או קילו תפוחי־אדמה לילדיו הרעבים. ומשום כך לא חסרו לקהילה

פועלים בשביל הגרמנים. יהודים רבים התנדבו לעבודה מתוך רצון להציל את משפחתם מרעב.

אולם, הגורם העיקרי להספקת המזון בשביל הגיטו היו המבריחים המקצועיים. היו מבריחים יהודים והיו נוצרים, והם פעלו בצוותא, ועשו את מלאכתם לא לשם שמים, אלא לשם רווחים. ועבודתם היתה לתועלת רבה בשביל הגיטו הרעב.

ההברחה התנהלה בממדים גדולים. מכוניות משא מלאות מזון עברו ביום ובלילה דרך חומות הגיטו, ולפניהן נפתחו השערים הסגורים. אנשי הגיסטאפו היו שותפים לעסק, והשוטרים הפולנים ויהודים שימשו מתווכים בין שני הצדדים וקיבלו את חלקם ברווחים. מצרכי־המזון שהובאו בדרך זו לגיטו היו יקרים מאד. כל אחד מהשותפים הרבים היה אץ להעשיר על חשבון היהודים הרעבים והמעונים.

שתי שכבות: עשירים ואנשים רעבים

כך קמו בגיטו שני מעמדות מנוגדים. רובם של יהודי ווארשה נהפך לאביונים: אלה שלא היה להם מה למכור, ואלה שכבר מכרו את הכל, ורבבות יהודים גוועו ממש בקור וברעב. אליהם נצטרפו אלה שעדיין נשאר בידם משהו למכירה: הרעב נתן להם ארכה; יעברו עוד כמה חדשים וילכו גם הם בחוצות העיר ויחטטו באשפות. לעת־עתה הם נמנו על המאושרים, ועדיין הרשו לעצמם לאכול לכל הפחות פעם ביום כמה תפוחי־אדמה...

כנגד כל אלה היה המעמד הדק של עשירים, שחיו חיי מותרות בימי הרעב הכללי: ה מ ב ר י ח י ם. הם „אספו בידיהם זהב". הם ושותפיהם השוטרים עשו עסקים טובים. להם היו קשרים עם הגרמנים, הם קיבלו רשיונות יציאה מהגיטו ועשו חיל במסחר. והם אספו בגיטו זהב ותכשיטים ודולארים — ואכלו ושתו. להם לא היה מחסור בשום דבר. הניגוד במציאות יום־יום היה דומה לזה המתואר בדברי התוכחות של הנביאים.

מספר ה„מאושרים" האלה היה מועט מאד, כמה אלפים. אך רבה מאוד היתה ההתמרמרות נגדם בלב העם. הכל ידעו שעשרם בא להם מהאסון ומהרעב הכללי; שכספם ותכשיטיהם עשויים מדם התמצית של אחיהם. אולם, אי אפשר היה לעשות שום דבר נגדם: הם היו המקורבים לגיסטאפו. ועוד, שמסחרם הביא הקלה רבה על הקיום בגיטו.

עשירי־הגיטו הללו היו על פי הרוב בני „העולם התחתון" של ווארשה, והם ניצלו את עשרם במיטב יכולתם. בשבילם נוסדו בגיטו בתי־קפה ומסבאות. ובלילות, שעה שיהודי ווארשה רעדו במטותיהם מקור ומרעב, בילו הללו את זמנם בהוללות עם השותפים הגרמנים, ויחד אכלו ושתו ושרו על אסונו של העם. הם גם זרקו משולחנם הדשן פירורים לרעבים, וראו עצמם כמצילי הגיטו.

אלה לא היו הבדלים בין עוני ועושר. בגיטו ווארשה היו אלו הבדלים של כף־הקלע. חצי מיליון אנשים נפוחים מצינה וכפן, וילדים שהזעקה לפרוסת לחם אינה פוסקת מפיהם, וכנגדם מקפחי צלם האלוקים, שלבם לב אבן למראה אסון אחיהם, והם מבלים את ימיהם ולילותיהם בהוללות ובתענוגות עם רוצחי עמם.

אכן, לא ידעו ולא הרגישו מיליונרי התופת הללו שגורלם נחרץ יחד עם גורל הנעניים ונדכאים, ולא יועיל הון בשעת זעם וחרון־אף...

קרבנות הרעב והמגפות

יהודי וואַרשה א כ ל ו מהר את שארית רכושם. הפרוטה כלתה מן הכיס, ולא נשארו בבתים חפצים למכירה. אחרי התכשיטים הגיע תורם של רהיטי־בית יקרי ערך. משכלו הללו, הוציאו יהודי הגיטו את כלי־הבית, הלבנים והבגדים. משכלו גם אלו בא אל בתי היהודים הרעב הפיסי, הפרימיטיבי, הרעב של החיה. הרעב צעד מרובע לרובע ומבית לבית, עד שלחץ בזרועותיו כמעט את כל יהודי וואַרשה.

ה„ג'וינט" והקהילה ניסו ללחום בו. ראשי המפלגות עשו מאמצים נואשים. עשרות אלפים סעודות צהרים קיבלו היהודים במטבחים הציבוריים. אולם הארוחות האלה היו כל כך עלובות ודלות, שאחרי אכילתן היתה מתגברת הרגשת הרעב.

בכל בית הוקם „ועד גברות", שמתפקידו היה לדאוג בשביל הדיירים העניים. והועדים האלה חוללו פלאים. חדשים רבים נאבקו עם הרעב. חזרה ונתגלתה בכל אורה העזרה היהודית ההדדית. אבל הרעב לא פסח גם על חדרי הנדיבים, והסעודות המשותפות בחצרות היהודיות בגיטו נעשו נדירות.

לבבות רבים הקשיחו. כל איש ידע שהלחם שהוא פורס היום לרעהו, יחסר מחר לפיו ממש, והסתיר במחבואים את מצרכי־המזון הדלים שעוד נשארו בידו.

ילדי ישראל עזבו את הוריהם, ויצאו לרחוב למצוא מזון.

חבורות חבורות התלכדו ילדים עזובים, שהרעב עשה אותם עזובים, ניקרו באשפתות, יצאו בלילות לגנוב תפוח־אדמה מבית של שכן. בלילות נדדו בחוצות הגיטו וקולותיהם ניסרו באוויר: לחם, פרוסת לחם!... אני רעב!... ולא היה מי שישיב לזעקתו של ילד יהודי. איש לא שם לבו אליה, כי כל אחד היה רעב.

וילד יהודי שהצליח להשיג או לגנוב משהו, נזכר בהוריו הרעבים, ורץ הביתה, רץ בשארית כוחותיו. ומשהגיע, נודע לו שהוא נשאר גלמוד ויתום, שהרעב נטל ממנו את אביו ואת אמו ואת אחיו. עתה חזר אל חבריו הילדים העזובים, שהסתתרו במערות ובמרתפי הגיטו ושרו שירים עגומים על לחם. ועל רעב, ועל בית יהודי „בימים הטובים", ועל האם שמתה, ועל האב שנרצח, ועל היטלר הרשע. הילדים העזובים חיברו בעצמם את השירים ואת המנגינות, וכשהיו שרים היו המבוגרים יוצאים מבתיהם אל החצרות, מקשיבים, ועיניהם זולגות דמעות.

בין הילדים העזובים של גיטו וואַרשה היה נער אחד כבן 17, שיצאו לו מוניטין ברחובות הגיטו. הוא המציא המצאה גאונית להשיג אוכל ב„דרך קלה".

הוא דפק על דלתות בתיהם של העשירים המעטים, ומשפתחו את הדלת, היה רץ עד לחלון וקורא בקול רם החוצה: בוז להיטלר, בוז! מוות לנאצים, מוות!!

השתיקו אותו בלחם ובתפוחי אדמה, ואז היה יוצא לרחוב עם שללו,

ומחלק את לחמו בין חבריו הרעבים, וממשיך לצעוד ברחוב ושר את שירו: אסור להתיאש, עוד יגיעו ימים טובים ליהודים...

הימים הטובים לא הגיעו. בעקבות הרעב באו המגפות והפילו אלפי חללים. רופאי הגיטו היו חסרי אונים. לשוא היו מאמציהם. לא היו להם הרפואות הנחוצות, וחוליהם היו זקוקים ללחם ולא לרפואות. מאות אנשים מתו בכל יום, מתו מרעב ומקור. משפחות שלימות נספו, נפש אחרי נפש, משפחה אחרי משפחה. המוות עשה שפטים נוראים ולא היה מי שירשום את קצירו. חוצות הגיטו היו מלאות גוויות, כקללה שבתוכחת הנביאים. הגוויות היו מוטלות ערומות, ורק ניר של עתון כיסה אותן. אלה שנשארו בחיים הפשיטו את המתים את בגדיהם והוציאו אותם בלילה לרחוב, מכיוון שלא היה להם במה לשלם דמי־קבורה. ובגדיהם של המתים — סחבות שהיו בזיון לחי ולמת — הלכו למכירה, לקנית ככר לחם בשביל אלה שעוד נאבקו עם מלאך המוות.

עגלות הקהילה עברו מרחוב לרחוב ואספו את המתים, וקברו אותם בקבר־אחים. התרגלו הבריות לראות את הגוויות מוטלות בחוצות כדומן על פני שדה. לא הביטו אליהן. איש לא שאל מה קרה. איש לא רצה לדעת שמא נמצא ביניהן קרובו, ידידו, שכנו. כל אחד הלך לדרכו, כל אחד מיהר לביתו, ושיחות התנהלו בין העוברים ושבים על ענינים יומיומיים, ואיש לא שם לבו לעגלות המאספות את המתים לדרכם האחרונה.

המוות לא הטיל פחד. הוא חדל מלהיות אסון. רבים ציפו לו כלישועה, רבים התפללו שיבוא וישים קץ לסבל ולרעב. ואלה שלא השלימו אתו ידעו שיגיע תורם, גם אותם יוציאו לרחוב ויפשיטו אותם את בגדיהם, והעגלות תאספנה אותם כמו שמאספים אשפה.

בימים האלה שתו היהודים בגיטו הרבה משקאות חריפים. לחם לא היה. אולם על הכנסת אלכוהול לגיטו לא הקפידה הגיסטאפו. והיהודים שתו ובכו על גורלם. שתו והתפללו לאלהים שישים קץ לחייהם יחד עם חיי שונאיהם. שתו ושוחחו ביניהם על השמועות השונות ועל המפלות הנאציות שדמיונם המציא אותן.

הרופאים והרבנים והסופרים והעסקנים לא מחו נגד מגפת השתיה. הם לא חששו פן יהפכו היהודים לשיכורים. אמרו: אולי יציל האלכוהול את הגיטו מטירוף דעת המוני.

הגיטו לומד תורה...

חוץ מרבני ווארשה ולומדיה נמצאו בגיטו מאות רבנים, אדמו"רים וראשי־ישיבות מכל קצווי הארץ. סביבם התרכזו בני־ישיבות למאות ולאלפים.

רעבים, חולים, לבושי סחבות, ישבו יומם ולילה על התורה ועל העבודה, הגו בגמרא ובמפרשים, כתבו ביניהם לבין עצמם „שאלות ותשובות" והתפלפלו. בתוך המהומה האיומה הלכו רבים מבני הנוער החרדי בעקבותיהם.

בתי־הכנסיות ובתי־המדרשות היו סגורים. איסור חמור חל על הישיבות והחדרים. ירדה תורת ישראל למחתרת. ה„מניינים" התשאיים שהתקיימו כמעט

בכל בית היו גם למקומות תורה. אבות ובנים ישבו בצוותא ולמדו את ה"דף היומי", כי מי יודע מה ילד יום...

בשבתות ובחגים נשמע קול זמירות חסידיות מבתי־הגיטו. בלי יין ל"קידוש", בלי בשר ודגים, בפת לחם או בתפוחי־אדמה.

שרו זמירות, שרו האבות החולים, שרו הילדים הצעירים, והאמהות נגבו דמעה מעיניהן.

ואחרי ה"סעודה" לקחו האבות את בניהם והלכו אל "שולחן" הרבי. החסידים הצטופפו מסביב לשולחן במנהגם תמיד. אך הרבי הרעב לא "חילק שיריים", לא נשארה לו לרבי אלא משנתו־ירושתו, דרך הדרוש החסידי, שהפה והלב קרובים בה.

והרבי מדבר ברוגז מעושה כנגד אלה המאבדים את עשתנותיהם. מה הייתם סבורים, יהודי ווארשה? אתם פטורים מסבל? שכחתם את צרות ישראל? יסורים ממרקין... ואם מקבלים באהבה את היסורים, עולה שמחה בלב. כדאי וכדאי לסבול להיות יהודי...

הדברים משכיחים את הרעב ומקרבים את צעדי המשיח... הנה הוא בא, הוא בא... פקחו עיניכם אחים וראו את האור בחושך, האור הבוקע לעצמו נתיב בחשכת הגיטו, שבתא טבא יהודים, שבתא טבא...

והיהודים עוזבים את בית הרבי בכוחות מחודשים, מוכנים לסבל וליסורים ולנסיונות.

ואותו רבי, איש זקן וחולה, יושב יחידי בחדרו ונאנח:

— עד מתי, רבונו של עולם, עד מתי?... אין כוח כבר לנחם את היהודים. אין כוח...

בימי הגיטו חידשה החסידות בווארשה את נעוריה. הכל ביקשו נוחם בצלה, היו בין האורחים בחדרי האדמו"רים אף משכילים, סופריה ומשורריה של ווארשה היהודית; באו לשם גם מתבוללים שהיו רחוקים מהיהדות: הכל דרשו לנחמה מכל מקום שתבוא.

והנוער החלוצי היה מתאסף במשכנותיו הדלים. משוררים וסופרים באו אליהם. נשאו הרצאות על יהדות, על ארץ־ישראל, על עתיד העם. והצעירים שרו משירי הארץ, שרו בהתלהבות, עד שנעלם הגיטו מעיניהם, נעלמו המרצחים, נעלם החושך. זרח עליהם אור מארץ האבות, ויצאו בריקוד. כתף אל כתף רקדו צעירי ישראל, בעינים עצומות ופנים משולהבים, עד שהתערבו זמירותיהם בשירי החסידים בבתי האדמו"רים והיו לאחד. זו היתה שירה גואלת מסבל ומעוני ומרעב, ומפחד ומהתנוונות...

ידעו הנאצים עד כמה מקפידים היהודים על חינוך הבנים, והחליטו להרוס את החינוך היהודי. בתי־הספר והחדרים והישיבות בסגרו. מאות מורים יהודים הושלכו לבתי־הסוהר וגורשו למחנות־ריכוז.

אולם במקום הנאסרים קמו בגיטו מאות מורים מתנדבים שעשו את עבודתם במסירות נפש. בכל חצר יהודית קם גן־ילדים שהיה גם בית־ספר עממי. לפי הרשות היו המורות עסוקות רק בטיפול הילדים ובהזנתם.

ונתארגנו קורסים של בתי־ספר תיכוניים, שנמשכו בפחד מתמיד, ולא פסקו אף ליום. אף תעודות־בגרות נמסרו לתלמידים, וצוין בהן שהן תוחלפנה בזמן מאוחר בתעודות אחרות...

וילדי ישראל למדו בהתמדה, היו צמאים לתורה ולדעת. רעבים, חולים הלכו לבתי־הספר במחתרת ולמדו בשקידה נפלאה. הצמאון של הנוער בגיטו לתורה, לדעת ולחכמה, היה חזיון המצפה עדיין לביאורו. וכשם שחלק אחד מן הנוער לא הסתפק בלימודי ה„חדר" החשאי, ומילאו את הישיבה, כך לא הסתפק החלק האחר בלימודים של בתי־ספר עממי ותיכוני; במחתרת הגיטו הוקמה כעין אוניברסיטה יהודית.

מלומדים יהודים בכל המקצועות היו רבים. המורים והמרצים היהודיים מבתי־הספר הגבוהים בווארשה היו בגיטו בתוך שאר אחיהם. ביניהם היו חכמים יהודים, שכל חייהם היה קודש לחכמת ישראל, כמאיר באלאבאן, מנחם שטיין, עמנואל רינגלבלום ואחרים, הי"ד, שכל ימיהם הרביצו תורה וחכמה בין צעירי ישראל. והיו כנגדם מלומדים מתבוללים שהקדישו את כל חייהם לחינוך הנוער הפולני, אותם „פולנים בני דת משה" שרק זכרון אבות מנע אותם מן השמד.

אולם עתה התאמצו למצוא תוכן חדש לחייהם. הם נטלו באונס וברצון חלק בצרות־הכלל, והקדישו את מרצם וידיעותיהם לנוער היהודי הלומד.

בעזרתם וביזמתם נוסדו בגיטו קורסים גבוהים, ושם השתלמו בלימודיהם מאות סטודנטים יהודים; למדו מדעי הטבע ומדעי הרוח. ואותם מלומדים ישישים, שכל חייהם היו נתונים ללימוד הנכרים, התפללו למראה צעירים יהודים רעבים השוקדים על התורה והחכמה לשמן.

תפקיד חשוב בהדרכה ובחינוך הנוער בגיטו מילאו הסופרים וראשי העתונות היהודית שנשארו בווארשה. כל תרבות כתובה ונדפסת היתה אסורה, חזרו הסופרים לתקופת התרבות שבעל־פה. הם באו אל הנוער, שרו לפניו את שיריהם, ספרו לפניו על המאור שביהדות, האירו לפניו את דברי ההיסטוריה היהודית וקראו לו לאזור כוח ולהחזיק מעמד.

קשר אינטימי וידידותי היה קיים בין הסופר היהודי ובין הקורא. הסופרים והוגי־הדעות סבלו מאוד מן הקור והרעב, ולא ידעו את השבילים המסתוריים כיצד להשיג לחם. והנה הופיעו לעתים תכופות ידידים מהרחוב וחילקו אתם את שארית לחמם, דאגו להם, התענינו בסבלם והשתדלו להקל עליהם את עול חיי התופת.

ולפעמים יחד עם הלחם הביא צעיר יהודי לפני איש הרוח שאלה: מדוע? מדוע דוקא בגורלנו נפל הסבל הזה?

שאלה טראגית זו שימיה ימי עם־עולם, היתה עתה אקטואלית וטראגית שבעתים שבעים ושבע, ונדרשה לה תשובה.

ובערבים נתכנסו רבנים וחכמים וסופרים ומשוררים ומלומדים, ודנו בכובד ראש בשאלה זו. וכל אחד מצא תשובה במקור שממנו היה שותה, בדברי נביאים ובדברי חכמים, במסתורין ובתולדות ישראל ובהיסטוריה האנושית. והכל חזו עתידות וראו טובות.

יום יום ולילה לילה העמיקו אנשי הרוח של ווארשה היהודית בעניינים העומדים ברומו של עולם, רצו להבין, רצו לדעת את משמעותן של המאורעות. ובחשכת הלילה חזרו לחדריהם הקרים ברגלים כושלות מרעב וממחלה וברוח איתנה שנצח ישראל לא ישקר.

ידע העולם !...

בכל עוניים ואסונם התנחמו תושבי הגיטו באשליה אחת: העולם, העולם הגדול והנאור, אינו יודע מה המרצחים עושים עם היהודים. בגיטו חיו באמונה, כי לוא אפשר היה להודיע לעולם, לעמים ולמושליהם, מה הנאצים עוללים ליהודים, היו מרעישים שמים וארץ והיו באים לעזרת המעונים. ובימים הטרופים ביותר שקדו יהודי הגיטו על מחשבה אחת: על הצורך לאסוף את כל החומר האיום ולשמור עליו כעל בבת־העין; לאסוף את החומר ההיסטורי מווארשה ומכל קהילות ישראל בפולין בשביל הדורות הבאים.

ונמצא חבר של מלומדים שהקדישו את ימיהם ולילותיהם לעבודה היסטורית זו. מאיר באלאבאן, ד"ר יצחק שיפר, ובראש וראשונה ההיסטוריון הצעיר ד"ר עמנואל רינגלבלום, יחד עם חבר עוזרים מלומדים, סופרים ועתונאים, לא הפסיקו את עבודתם אף בימים האיומים של טבח ואבדון. הם רשמו את המאורעות, אספו חומר־תעודות יהודי ונאצי, פקודות הגיסטאפו, והודעות הקהילה, והציבו את הארכיון של גיטו ווארשה, ארכיון של דמע ודם.

ד"ר רינגלבלום, שהיה עסוק ביום בפעולת העזרה ובארגון המחתרת, טיפל בלילות בארגון העבודה ההיסטורית. נאספו אלפי דוקומנטים, מאות ואלפים פקודות גרמניות, גליונות של עתונים נאציים ושל עתוני המחתרת, גילויי־הדעת של המפלגות היהודיות, דינים־וחשבונות מקיפים על פעולות עזרה עצמית, וכו' וכו'.

ידעו העוסקים בדבר שחייהם נתונים בסכנה כל רגע. ידעו כמו־כן, שהגרמנים ישמידו את החומר, אם יפול לידיהם. בהדרכתו של ד"ר רינגלבלום גנזו עוזריו את כל החומר יקר־הערך בארגזי־ברזל, ושני „קברים" נכרו לארכיון הגיטו: אחד ברחוב נובוליפקי ואחד ברחוב שוויינטוויירסקה.

ההסטוריונים היהודים היטיבו לשמור על ארכיונם מאשר על חייהם. הם נרצחו בידי הגרמנים. באפריל שנת 1944 גילו הנאצים את הבונקר של ד"ר רינגלבלום ומשפחתו בעבר הארי של ווארשה, ברחוב וולסקה, ורצחו אותו ואת אשתו וילדיו. אולם, הארכיון נשאר, ולפי הוראותיהם של שנים מעוזריו שנשארו בחיים החלו החיפושים והחפירות ברחובות הגיטו ההרוסים והשרופים, למצוא את הארכיון הקבור. לעת־עתה נתגלה חלק ממנו. מתחת לפני הארץ, ברחוב נובוליפקי, הוצאו 10 ארגזים. הועדה ההיסטורית היהודית בפולין עסוקה עתה בסידור החומר שגיטו ווארשה השאיר לדורות הבאים.

תיאטרון הגיטו

בין כל מוסדות התרבות נהרס גם התיאטרון היהודי בווארשה. רבים מהשחקנים היהודים נשארו בגיטו והפכו לפקידי הקהילה וה„ג'וינט", לשוערים ולפועלים. אך במצאה קבוצה של שחקנים ושחקניות שהחליטו להמשיך במלאכתם. השחקנים הופיעו על במות ארעיות בבתי־קפה ובמטבחים הציבוריים. נפוחי רעב שרו שירים עממיים, והקהל בכה ונזכר בחיים היהודיים לשעבר. ולפעמים לא התאפק השחקן־ההומוריסט, שתפקידו היה לשעשע את שומעיו, ופרץ בבכי יחד עם הקהל.

חובבי התיאטרון היהודי דאגו לשחקנים ונתנו שכרם במנות־מזון זעומות.

היו מקרים שאנשי הגיסטאפו באו בביקורים פתאומיים ל„הצגות היהודיות". ואז היו שרויים הקהל והשחקנים בפחד־מוות מפני יריות ומאסרים ועינויים ועלבונות המוכנים באשפתם של הטמאים.

גם המוסיקאים היהודים המפורסמים המשיכו בעבודתם. ידיהם רעדו מקור ומרעב, והם מילאו את האוויר בצלילי מוסיקה.

*

תלמוד־תורה, חקירה מדעית, ספרות ושירה, אמנות ומוסיקה, היו הקמיעות שהחזיקו יהודי הגיטו בידיהם תחת להט החרב המתהפכת מעל לראשם.

בתי־קפה

כמה בתי־קפה היו בגיטו, וגם הם מילאו תפקיד מיוחד בהווי־החיים היהודי. היהודים לא באו לבית־הקפה לבלות את זמנם בנעימים ובשיחות־רעים; באו לפגישות, לשמוע חדשות ולעשות עסקים.

המבקרים העיקריים בבית־הקפה היו המבריחים, ספקי המזון לגיטו. בבית־הקפה קבעו את התאריכים להבאת ה„סחורה", ואת המחירים, ודנו במצב־העניינים במשא־ומתן עם משמרות הגרמניים. כאן המתינו לבואם של „הקצינים המקשרים", אנשי המשטרה היהודית והפולנית. הללו באו להודיע אימתי אפשר לפתוח את שערי־הגיטו, כמה הגרמנים דורשים, מה ערך הפרוות והתכשיטים שיש להמציא לנשותיהם ולפילגשיהם.

מפעם לפעם הופיעו שם גם הגרמנים עצמם. הם שתו יחד עם „הבריחם" היהודים, התלוצצו, טפחו על כתפיהם בידידות, וזה לא הפריע בעדם בו בזמן מלהוציא אקדח מהכיס ולירות ב„ידיד".

המבריחים היו גם ספקי „האינפורמאציה" לגיטו. הם בילו שעות רבות עם קציני הגיסטאפו, שתו אתם לשכרה, הביאו מתנות לפילגשיהם, והיתה להם דרך אגב הזדמנות לשמוע על מזמות האנצים. והיו בבתי־הקפה פינות מסותרות שבהן נפגשו ראשי העדה היהודית עם המבריחים, כדי לשמוע מה בפיהם.

בחשאי ובלחש סיפרו המבריחים מה ששמעו בבתי־הטמאים, והעסקנים הקשיבו לדבריהם והיו מוכנים לגזירות החדשות המתרחשות לבוא. אותם מבריחים בני העולם התחתון שלא היססו לנצל את מסחרם להנאת עצמם על חשבון אחיהם

שגוועו ברעב, והיו נעלבים קשה אם הוצע להם כסף חלף „אינפורמאציה". והם עשו מלאכתם זו במסירות־נפש, וסיכנו את חייהם. וראשי הגיטו נתנו בהם אימון. הם ידעו שהמבריחים לא ירמו בעניינים הללו.

בתי־הקפה נועדו כמו־כן לפגישות של אנשי המחתרת היהודית. שם נדברו על הוצאת עתונים אי־ליגאליים, החליפו ידיעות על המתרחש בעיר, קבעו תכניות לעבודת המחתרת. וגם לאנשי המחתרת היו קשרים עם המבריחים. בעזרתם אפשר היה לצאת־ולבוא בגיטו, להמציא לגיטו „ספרות פסולה", למצוא קשר עם המחתרת הפולנית.

מקרי החיפושים הפתאומיים של הגיסטאפו בבית־הקפה היו רגילים. הבעלים היו מוכנים לביקורים הללו. איתות תמידי פעל, ובשעת סכנה היו יציאות מיוחדות בשביל אלה „שלא רצו" להיפגש עם כלבי־הגיסטאפו. הללו הסתפקו אז בצעקות, בחירופים וגידופים ובזלילה וסביאה, והוסיפו מהלומות על ראשי המלצרים.

מלשינים

הרבה עמלו וטרחו הגרמנים, כדי לנטוע את זרע המלשינות בגיטו. חברי ועד הקהילה היו ממילא בני־תערובת תמידיים בידי הגיסטאפו. הם ומשפחותיהם היו אחראיים בחייהם ובנפשם בעד כל „פשע יהודי". אחריות נוראה זו נפלה כמו־כן על ראשי הפקידים של הקהילה.

וחשבון הגיסטאפו היה פשוט: העסקנים היהודים ופקידי הקהל יהיו אנוסים לשמש מלשינים מסורים ונאמנים. הם יהיו מוכרחים להתנדב ולהודיע על כל „תנועה חשודה" של יהודי הגיטו, מפחד המחיר שהם עלולים לשלם בעד פשעי היהודים.

ואנשי הגיסטאפו נתאכזבו. לא העסקנים היהודים ולא פשוטי העם לא נפלו בפח אשר נטמן להם ולא נהפכו לבולשים. שלטונות הכיבוש הכריזו והתרו, שעל יהודי הגיטו חל עונש קולקטיבי, ואם אחד ברחוב או בבית יחטא, ייענשו כל התושבים. וכל זה היה לשוא. יד יהודי לא היתה באחיו. מלשינים יהודים לא היו.

ופתאום הוחרדה העדה — הדבר היה באמצע שנת 1940 — בתוככי הגיטו הופיעו מלשינים יהודים. בבית מספר 13 ברחוב לשנה נפתח משרד חדש לשם „מלחמה ביוקר" ושמועה פשטה בגיטו: פקידי המשרד הם אנשי־גיסטאפו יהודים.

לאט נתברר הענין: הגיסטאפו הכניסה לגיטו כעשרה צעירים יהודים, ומתפקידם היה לעקוב אחרי כל צעד של יהודי וארשה הכלואים בחומות הגיטו. מי היו המלשינים, לא היה ידוע. אמרו שהובאו מלודז'. אנשי המשרד הופיעו בוועד הקהילה והציגו את עצמם כמיטיבי היהודים. אמרו שתפקידם להקל על חיי היהודים, להלחם במבריחים הפושטים את העור מן התושבים, ובקשו מוועד הקהילה עזרה בעבודתם. הם קיבלו תשובה מתונה, אבל ברורה: השלטונות הגרמניים יכולים בנקל להתגבר על יוקר החיים. יפתחו־נא את שערי הגיטו, והמחירים ירדו מאליהם; זאת היא העצה היחידה מטעם נציגי היהודים; עזרה אחרת אין ביד היהודים לתת למשרד.

אנשי המשרד פנו לסופרים ולעסקנים בהצעות עזרה, רצו להמציא לרעבים כסף ומצרכי מזון. אך הכל סירבו לקבל מהם. והם התהלכו בגיטו כמנודים. ורק המבריחים באו אתם במגע, ושילמו להם כופר־נפש.

קשה היה לדעת אם מילאו את „שליחותם" ושרתו את אדוניהם הגרמנים במסירת „אינפורמאציה" או הסתפקו בסחיטת כספים מאת המבריחים.

בסופו של דבר התערבו עסקי לשנה 13 כל כך בעסקי המבריחים שאי אפשר היה להבדיל ביניהם. ואולם, אות מלשינים לא הוסר ממצחם, והיהודים סירבו לעמוד בד' אמותיהם. סופם היה טראגי: בחשכת לילה הוצאו להורג על ידי הגרמנים עצמם. כנראה, ידעו יותר מדי על „עסקי" אדוניהם והיה צורך לחסלם.

כך שמר גיטו ווארשה על נפשו. „ולמלשינים לא תהא תקוה" נעשה עצם מעצמותיו של כל יהודי, ונגע המלשינות לא פשט ברחוב היהודי.

רק קומץ זעיר של משומדים מילאו את ה„תפקיד" הזה בשביל הנאצים. אותם הכירו היהודים, ושמרו על נפשם מבלי לבוא אתם במגע, והמסוכנים שבהם „חוסלו" על ידי המחתרת היהודית.

הצפיפות האיומה

כך חיו כחמש מאות אלף נפש ברובע היהודי בווארשה, ושמרו, על אף הכל, על צלם האלהים שבהם.

הצפיפות היתה איומה. משפחות אחדות גרו בחדר אחד. היה צורך להוציא מהחדר את הרהיטים המעטים כדי להמציא מקום לבני־אדם. קשה היה לאדם בביתו, וקשה מזה היה לצאת לחוץ.

הרחובות היו מלאים אנשים. ביום ובלילה חיפשו אנשים מזון. התנועה בגיטו היתה קדחנית, חולנית. הכל מיהרו, הכל רצו, הכל חששו פן יאחרו... בגלל הצפיפות בחוצות היתה ההליכה מרחוב נאלבקי עד ז'ילזנה נמשכות שעות. אט אט נעו האנשים, ומרחוק נדמה היה שכל הרחובות נעים, שכל הרובע מתלבט ומחפש לו מוצא.

ובצפיפות זו קרו אסונות רבים. אנשים נפלו ברחוב מעייפות, מרעב ומאפיסת־כוח. ואז היתה התנועה נעצרת ברחוב כולו, והאנשים הצפופים והדחוקים אחד לרעהו לא יכלו להתקדם או לסגת.

מרוגזים, כועסים ניסו האנשים למצוא להם דרך ובעינים נצנצה שנאה — שנאה מאח לאח, מקרוב לקרוב, בין אנשים שסבל אחד איחד אותם, וקריאות־זעם פרצו, וקטטות, ומריבות. עד שהיתה נשמעת קריאה: יהודים אחים! האם נשמח את הצוררים בשנאת־אחים?!

ופעולתה היתה תמיד מהירה: היהודים הדחוקים והצפופים מרי־הנפש חייכו איש לקראת רעהו, והשתדלו לעזור איש לאחיו...

אורחי הגיטו...

ביום בו נסגר הגיטו ניחמו היהודים איש את רעהו: אף זו לטובה! נהיה לכל הפחות בין יהודים. לא נראה את פרצופיהם של הטמאים. נהיה פטורים מפגיעתם של הפולנים.

נתבדתה גם תקוה זו. הגרמנים לא נתנו מנוחה ליהודים, אף יום אחד. כלבי־הגיסטאפו, אנשי הס. ס. וסתם חיילים וג׳נדרמים היו באים יום יום לגיטו.

לפתע פתאום פרצו במכוניותיהם לרחובות הגיטו. לא היה מעבר. האנשים הלכו צפופים ודחוקים. והנה פותחים באש לכל צד. נשמעות יללות, צעקות־יאוש פולחות את האוויר. נשים מיללות, ילדים בוכים, זקנים נופלים באין אונים, צעירים שותתי דם מחפשים מקלט.

והמרצחים עומדים במכוניותיהם וצוחקים, יורים וצוחקים, ונהנים ממעשי־ידיהם. במיוחד אהבו לפרוץ דרך הרחוב הצר של קרמליצקה. שם היתה הבהלה גדולה יותר ואיומה, ולא היה יום שלא נפלו קרבנות ברחוב זה.

היהודים קראו לרחוב קרמליצקה „דאס טויטע געסל״. אבל הם לא יכלו לפסוח על רחוב־המתים הזה, מכיוון שמשם הוליכה הדרך לדואר היהודי, שאולי הביא חבילת־מזון מווילנה או מניו־יורק, שאפשר יהיה להחיות בה את נפש הילדים הרעבים.

מלבד זה היו הגרמנים באים יום־יום ולילה־לילה לגיטו בביקורים רשמיים. באו כאילו לחפש „חשודים״, „מורדים״ ועבריינים, הקיפו בית או רחוב, הוציאו אנשים ונשים וטף מדירותיהם, והובילו אותם ל„חקירה״.

רוב הנאסרים לא חזרו עוד לבתיהם, ועקבותיהם נעלמו לעולמים.

אולם בזה עוד לא נשלמה פרשת הביקורים בגיטו. באו לגיטו גם אורחים אחרים. גרמנים ציביליים: אזרחים גרמנים, שהובאו לווארשה עקב ההפצצות בגרמניה. רצו גם הם לשעשע את עצמם במראה הגיטו, ובאו עם נשיהם וילדיהם.

וירו גם הם ביהודים, סתם, ככה, לשם תענוג. הם מסרו לידי בניהם את הרובה, ולימדו אותם כיצד לקלוע ישר ללב היהודים. וההורים והנשים והילדים פרצו יחד בצחוק, בראותם איך דם יהודי ניגר ברחוב, צחקו וחזרו על תרגיליהם.

והיהודים חרקו שן ושתקו. שתקו בזעמם, משום שהיטיבו לדעת שבעד תגובה קלה תיענש העדה כולה.

נישואין בגיטו

תופעה מוזרה שבאה להעיד על חיוניותו של העם היהודי: ריבוי הנשואין בגיטו ווארשה.

המלומדים וההיסטוריונים היהודים שנמצאו בגיטו ווארשה עמדו מלכתחלה לפני תופעה זו, כלפני חידה סתומה. ההגיון והמציאות האיומה דחפו את היהודים לתהום היאוש. מה טעם יש לחיים אלה בגיהינום של היטלר? ולמה להמשיך בחיים, להמשיך בנישואין ובהולדת בנים ובנות. בשביל מי? בשביל מה? בשביל מרצחי היטלר?

כיצד אפשר להקים בתנאים אלה חיי־משפחה? כיצד יכולים ההורים לשמוח בשמחת בניהם, בידעם שמחר ומחרתיים הם צפויים כולם למות ברעב ובמגיפות וביריות התליינים?

אולם, אינסטינקט החיים של העם היהודי פסק אחרת.

בגיטו ווארשה רבו החתונות, והתחתנו הבנים והבנות בגיל צעיר מאד. לא היה צורך בנדוניה בגיטו, ולא היה צורך בפרנסה מובטחה. הכל היו קבצנים, לשום איש לא היתה פרנסה, ושום אחד לא ידע מה ילד יום.

ואינסטינקט החיים לחש באזני היהודים: בימים טרופים אלה המשפחה היהודית היא המבצר והיא המשען הבטוח.

והשאיפה היתה: להקים משפחה ולהמשיך, על אף הכל.

בחצרות הגיטו היו החתונות תופעה יומיומית. ההורים ובני המשפחה וידידים באו ושמחו ובכו בבת־אחת. לא היה זכר לחתונות היהודיות בווארשה לפנים, שהיו מפורסמות בפארן ובהדרן.

האורחים הביאו אתם פת לחם מביתם, לעומת זאת שרו שירים עממיים בהתלהבות, ו„כלי־זמר" זקן ניגן בכנורו.

ולשמע הניגונים העגומים היו רוקדים ושוכחים לרגע קט את המציאות האיומה, ומפי הכל פרצה השירה האדירה:

„מיר וועלען אייך איבערלעבען, איבערלעבען..." (נבלה אתכם, נבלה...)

וקול השירה התערב בקולות הילדים העזובים ברחוב שקראו:

— א שטיקעלע ברויט, ברויט!... (פת לחם, לחם!...)

ומאחורי חומות הגיטו עמדו הגרמנים ובעיניהם הרצחניות היתה תמיהה. והם הקשיבו לשירה היהודית, ומשרדיהם הכינו את התכנית האחרונה, התכנית השטנית לחיסולה הגמור והטוטאלי של ווארשה היהודית.

בטרבלינקה ובאושוויץ ובמחנות־מות אחרים כבר נעשו כל ההכנות. כבשני־האש ותאי־הגז עמדו הכן. „המשמרות השחורים" קיבלו במחוזות־המזרח את אימונם המלא. חיכו רק לאות מברלין.

פרק לא. המלחמה בין רוסיה וגרמניה

אחרי הכרזת המלחמה בין גרמניה ובריתּ־המועצות ביום 22 ביוני 1941, חשבו היהודים שיום נקם ושילם מתקרב ובא.

שמועות שונות פשטו בגיטו, שמועות על מפלות הגרמנים, ועל הצבא האדום המתקרב, ועל פלישת צבאות בנות־הברית לגרמניה ולצרפת.

השמועות לא נתאמתו. הגרמנים בווארשה התפארו בהשיגיהם בחזיתות, וסיפרו שעוד שבוע ועוד שבוע והם יכנסו למוסקבה, ואחרי כניעת סטאלין יגיע תורה של בריטניה. ובלבם של יהודי ווארשה היתה חזקה האמונה שסופו של היטלר מתקרב, והתקוות נטעו בלב אומץ וכוח להחזיק מעמד ולראות במפלת שונאיהם.

יחד עם זה נשתפר קימעה מצבם של יהודי ווארשה. הגרמנים היו זקוקים לידים עובדות, והגרמנים הקימו בגיטו בתי־חרושת ענקיים, שבהם עבדו היהודים. הבעלים של בתי־החרושת היו גרמנים, אך המנהלים האמתיים היו בעלי בתי־החרושת הקודמים שהוחרמו, יהודים מווארשה, ומסביבם התרכזו מאות ואלפים פקידים יהודים.

היהודים קיוו, שמעכשיו ישתפר המצב בגיטו, אולי יגדילו הגרמנים את מנות־המזון בשביל היהודים, מכיוון שהם זקוקים לעבודתם.

מפעם לפעם הופיעו בשמי ווארשה מפציצים סוביטיים. הגרמנים, „אבירי־הלב" הסתתרו במקלטים, ואילו היהודים יצאו מבתיהם והתפללו שתמות נפשם עם אויביהם, כי עיפה נפשם להורג.

ווארשה היהודית היתה מנותקת מכל העולם, ולא ידעו תושביה שבמחוזות המזרחיים של פולין כבר החל מסע ההשמדה. לא ידעו ולא ציפו שמלאך המוות הולך ומתקרב אליהם.לא ידעו שעוד מעט והגרמנים יתנפלו בחימה שפוכה על יהודי ווארשה, על ילדים, ועל נשים, ועל זקנים, ועל חולים.

והגרמנים עשו הכל כדי לרמות את היהודים. הם לא חדלו מלהרעיב את הגיטו, הם לא חדלו לדכא ולרצוח, אך יחד עם זה רמזו בשיחותיהם עם ראשי־הקהל על תכניותיהם בשביל הגיטו, תכניות של עבודות גדולות וחשובות.

פרל הארבור

בדצמבר 1941 הריעו הגרמנים בווארשה אחרי נצחון היאפאנים על הצי האמריקאי בפרל הארבור. יהודי ווארשה ראו גם במפלה זו אות לטובה. כי הנה סוף־סוף נכנסה אמריקה האדירה לקרב. יהודי ווארשה האמינו בנצחון האמריקאים יותר משהאמינו בו מדינאי אמריקה. והם לא ידעו, שהנצחון יאחר לבוא. הם לא ידעו, כי מעתה הם מסורים רק לחסדי המרצחים.

כל עוד היו אמריקה ורוסיה נייטראליות, היו הגרמנים נאלצים להתחשב

בדעתם והם פחדו לעשות את הצעד האחרון לחיסול יהדות פולין. אמנם, על אף חומות הברזל, שבהם הקיפו את היהודים, הסתננו בכל זאת ידיעות מפולין לחוץ־לארץ, והגרמנים פחדו להרגיז יותר מדי את האמריקאים.

אבל אחרי פרוץ המלחמה עם ארצות־הברית, יכלה החיה הטיבטונית להופיע בכל מוראה וזיהומה. היתה זו האירוניה המרה של הגורל היהודי: התקוה הכניסה אור לגיטו דוקא בימים בהם אפסה כל תקוה. אכן, אחרי שרוסיה וארצות־הברית נכנסו למלחמה החלו היהודים להרגיש הקלה נפשית בסבלם. עתה היה טעם למאבקם העל־אנושי. היה יסוד מוחשי להמשכת חיי הגיהינום. עתה היו בטוחים בנצחון, והיו בטוחים, שהחייל האמריקאי והאנגלי והרוסי בשעה שהם יוצאים לקרב, הם זוכרים גם אותם, את יהודי ווארשה המעונים, ועושים הכל למען הצלתם. והם לא הרגישו, ולא יכלו להרגיש, שדוקא באותם הימים נחרץ גזר דינם.

כל עוד שתי המעצמות האדירות היו נייטראליות, השתדלו הגרמנים להעמיד פנים של הגינות בפני העולם, הם היו מביאים כתבי חוץ לווארשה ומביימים בשבילם מחזות אידיאליים של חיי היהודים. צילמו את יהודי הגיטו לפני שלחנות ערוכים כל טוב, כדי להראות לעולם כמה טוב ליהודים. הם ארגנו פרעות של המון פולני ביהודים, וצילמו את מעשי החייל הגרמני המגן על היהודים. היו להם עתונאים שכירים, שכתבו לעתונם בארצות־הברית מאמרים על הפרודוקטיביזציה של הגיטו, והכחישו בתוקף את „תעמולת הזוועה" של שונאי גרמניה.

עתה שאמריקה הפכה אויב, לא היה עוד לגרמנים בפני מי להתבייש.

והצוו ניתן מברלין. אנשי הגיסטאפו החלו להכין את עצמם לרציחת הגיטו בווארשה. הם היו זהירים מאד בהכנותיהם. צריך היה ל ה פ ת י ע את גיטו ווארשה. צריך היה להוריד את המהלומה האיומה על ראשה של ווארשה היהודית לפתע פתאום. צריך היה לחייך לקרבן, ללטף אותו, ולא לתת לו שהות להתכונן ולעמוד על נפשו. כי בעומק נפשם חששו אנשי הגיסטאפו מפני זעמם של יהודי ווארשה.

צריך היה לעשות הכל, כדי שהיהודים ילכו לטבח ויפשטו את צואריהם מרצונם הטוב, ושהעסקנים היהודים ימריצו את אחיהם בהליכה לעקידה.

פרק לב. חיסול הגיטו

הקיץ האחרון

קיץ 1942. שום דבר לא העיד על הקץ הטראגי הממשמש ובא. הענינים התנהלו „כשורה": אותו רעב ואותו עוני. אותן מגיפות ואותן צרות.

אף היו סימנים שהמצב הולך ומשתפר. הבדיקות של הגיסטאפו לפני שערי הגיטו לא היו קפדניות כל־כך. המבריחים היו עוסקים במלאכתם כמעט בפרהסיא. ה„שותפות" עם השומרים הגרמנים התפתחה, ועגלות עמוסות מזון היו נכנסות לגיטו אף לאור היום.

בתי־החרושת הגרמניים בגיטו הרחיבו את פעולותיהם. אלפי פועלים יהודים נלקחו לעבודה. והמשא־ומתן בין הקהילה ובין הגיסטאפו נעשה „חלק" יותר. אנשי הקהילה התרגלו כבר אל המושלים העריצים, הכירו את חולשותיהם, וידעו שהללו מוכנים לקבל „מתנות" מאת „היהודים הבזויים".

אותו קיץ טראגי היו תושבי הגיטו שקטים. לא שקיוו להחלשת השנאה של רודפיהם. שלוות רוחם באה להם מתוך חשבון, שעינויים גדולים מאלה שהם מתנסים בהם לא יוכל אפילו השטן להמציא. הרי הם כבר שדודים, מופקרים למרמס, כלואים בד׳ אמות של הגיטו, הרעב והמחסור מפילים בהם יום־יום חללים למאות -- וכי לא הספיק כל זה להשביע את תאות־הטרוף של החיה הנאצית? מאות אנשים צעירים וזקנים, נשים וטף משתרכים יומם ולילה ברחובות ווארשה, פושטים יד ללחם, ואין מי שיושיט להם פרוסה לשבור רעבונם, והם נופלים ברחוב ואין משגיח בהם — האם מראה האסון הזה אינו די לתליינים הגרמניים?

אמנם, היו סימנים מבשרי רעה. בלילה, אור ליום 18 באפריל ניתן האות הראשון למה שמתעתד לבוא. בו בלילה הוציאו הגרמנים פתאום 52 יהודים מבתים שונים בגיטו ווארשה, והמיתום ביריה בו במקום. מאז הלילה לא יכלו עוד היהודים בגיטו לישון במנוחה. כל לילה התפרצו אנשי הגיסטאפו לתוך הגיטו, נכנסו אל הבתים, ובלי סיבה ונימוק תפסו אנשים שנקרו להם, הוציאום והמיתום ביריה בחצרות מעונותיהם.

ראש מועצת היהודים, המהנדס צ׳רניאקוב, המשיך בלי ליאות בשתדלנות ובבקשת רחמים. מה רוצים עוד מיהודי הגיטו? — כבר שיעבדו אותם לעבדות, את כל כוחותיהם נתנו לעבודה לטובת הגרמנים, ושכרם לא הספיק אפילו ללחם יבש, ומדוע לא נתנו להם בחנינה לפחות את מנוחת השינה בלילות? אם יש טענות נגד יהודי פלוני או אלמוני, יפנו נא אל מועצת היהודים, כמנהגם עד עתה, והמועצה תעזור להם למצוא את הפושעים. התשובה היתה תמיד בלי שינוי: „אנו נלחמים בפושעים המבריחים דברים אסורים. ואל ילמדו אותנו היהודים, כיצד לנהל מלחמה זו".

כך הציף יום־יום את גיטו ווארשה נחשול של טירור. בכל יום צרו אלפי

אנשים על בית הקהילה שברחוב גז׳יבובסקה 26, מכל צד נשמעו הקולות: מה רוצים מאתנו? הצילונו־נא!

וראש מועצת הגיטו היה חסר־ישע וחסר־אונים כאותם היהודים שבאו לבקש את עזרתו.

ויחד עם הטלת הטירור האיום, התחילו הגרמנים מנהלים מאז אפריל 1942 כעין פוליטיקה ליברלית, כלפי הגיטו. באחד הימים ההם הוזמן צ׳רניאקוב אל הגיסטאפו, ושם הודיעוהו כי מעתה ניתנה לו רשות לפתוח בתי־ספר עממיים לילדי היהודים בגיטו, ומרשים לו לארגן קורסים טכניים לנוער היהודי, ולא תהיה מעתה שום מניעה לקהילה היהודית ליסד גני־ילדים. „נדיבות־לב" זו הדהימה והפחידה את צ׳רניאקוב לא פחות מנחשול הרציחות. מכאן נרצחים יום־יום יהודים לעשרות ללא כל אשמה; ומצד שני נדיבות ותרנית כזאת.

זה קרוב לשלש שנים שהוא עשה מאמצים גדולים מאד להשגת רשיון לפתיחת בתי־ספר לילדי היהודים בגיטו, ולשוא. תמיד ניתנה לו אותה תשובה עצמה: יש ליהודים אינטליגנטים יותר מדי, היהודים אינם צריכים ללמוד — עד כי אבדה תקותו להזיזם מסירובם, ובזמן האחרון כבר חדל לגמרי מן הדיבורים בענין זה. היהודים כבר הסתגלו לגזירה, וסידרו את החינוך החשאי ב„פנות ילדים" שקמו בכל בית והתקיימו במסירת־נפש. ומה היה פתאום על הגיסטאפו?

צ׳רניאקוב הביע תודה על החסד ועל הנדיבות שברשיון, וחזר אל הגיטו להביא את הבשורה שהרבתה שמחה ברחובות הגיטו. רעב, מצוקה, רדיפות ונגישות, רצח ועינויים — ובכל זאת מנצנצת קרן של תקוה: אולי כבר רוצים הגרמנים לפייס את היהודים? אולי רואים הם את בואו של סופם המר, ומתחילים לחזור מדרכם הרעה?

מתן הרשיון הזה לא היה הסימן היחיד למשטר חדש — היו עוד סימנים אחרים. הגרמנים התחילו מכבדים יותר מאשר קודם את התעודות שנתנו המחלקות השונות של מועצת היהודים. עד לחדשי הקיץ 1942 לא התחשבו הגרמנים ביותר בתעודות של מועצת היהודים. לא פעם היו קורעים תעודות כאלה ומכים את בעליהן מכות אכזריות. והנה ניתנה לתעודות הללו חשיבות רבה בעיני הגרמנים. יהודי בעל תעודה כזאת היה „מחוסן" מפני פגיעות.

ביוני 1942 הוזמן צ׳רניאקוב אל הגיסטאפו. שם הודיעוהו שרחובות אחדים יוצאו מתחום הגיטו. הגיטו היה איפוא עדיין גדול מדי בעיני הגרמנים, והם ראו צורך להפחית את מידותיו. יהודי ווארשה ראו בגזירה זו הוכחה שהגיטו שישאר אחרי צמצום השטח יישאר קיים. וכאילו בתור פיצוי לצמצום הגיטו הופחת זמן העוצר, ושעת התחלתו בכל לילה הועברה משעה תשע לשעה עשר בערב. צר ומחניק היה ברחובות גיטו ווארשה, ויותר צר ומחניק היה האויר בבתים, וחשיבות רבה היתה באפשרות לנשום אויר חפשי עוד שעה אחת ביום.

ראש המועצה צ׳רניאקוב הביע את חששותיו לפני עוזריו הקרובים: — מעשי טירור מכאן ומשטר ליברלי משם, אין הדבר מבשר טובות.

שמועות הזוועה הראשונות

שמועות איומות התחילו פושטות בגיטו, שמועות איומות כל־כך שלא היה אפשר להאמין בהן.

יהודים אחדים מווילנה הצליחו להגיע לווארשה, והם סיפרו שבערי הספר במזרח מוציאים הגרמנים עשרות אלפים יהודים, ושולחים אותם ב„כיוון בלתי ידוע".

ובאותו זמן הגיע לווארשה יהודי קברן מחלמנו ובפיו בשורה איומה. צביה לובטקין מספרת בדין וחשבון שלה („דבר", 11 יוני 1946):

„הידיעות הגיעו מפי יהודי קברן שהצליח לברוח, ובבואו לווארשה כינס כמה עשרות יהודים וסיפר: בחלמנו הופיעו ביום בהיר אחד הגרמנים ואמרו, שאין עוד עבודה לכולם, והם רוצים להעביר את המוכשרים מזרחה. ואם כי קשה היתה הפרידה מילדים, מאשה ומהורים, לא היתה ברירה והלכו, בעצמם באו.

בשביל הגרמנים היה זה כעין נסיון: כיצד ילכו. כשהועברו חמשים קילומטר מעבר לחלמנו, ליער, הוכנסו לארמון גדול, והגרמנים קיבלו אותם בסבר פנים יפות מאד, ואמרו להם: הנה עבר עליכם כל־כך בגיטו: סבלתם רעב, מחסור, כל גרמני יכול היה להתעלל בכם, אנחנו יודעים שחטאנו כלפיכם, והרינו רוצים לשנות את זה, ואתם דרושים לנו, ולכן תלכו לעבודה, לפני כן רק תתרחצו... כאן מקום לנשים, וזה מקום לגברים. והכל בסבר פנים יפות, ובנעימות, ב„אדיבות גרמנית". כשרק עברו את מפתן בית־המרחץ נשתנה היחס: התחילו לדחוף אותם לאוטובוסים מוכנים שיכלו להכיל רק 25 איש (הרי זה היה רק נסיון), ובתוך האוטובוס מכונה של גאז שפעלה בזמן הנסיעה. וכשהגיעו למקום ופתחו את הדלתות, לא נמצאו שם אלא מתים. על הילדים הקטנים לא פעל משום מה הגאז, אך מי השגיח בהם, אם חיים הם או מתים. הבורות בלעו את כולם. כך החל הטבח של מיליונים.

את העבודה הקשה של חפירת הבורות וכיסויים לא עשו הגרמנים עצמם. והקברן היהודי סיפר, שמדי פעם היו הוא וחבריו חוזרים רצוצים ולא ידעו מה לעשות. היו שרצו להתאבד. לא ניתנה להם אפשרות...

אותו קברן עצמו הצליח באחד הימים לנפץ זגוגית באוטו ולברוח. הוא עבר ישובים רבים, ובכל מקום קיבץ קבוצות אנשים וסיפר להם. הגרמנים חששו בהתחלה שלא יודע הדבר בציבור היהודי, ובציבור הפולני, שלא יוודע בעולם. הם פחדו שהיהודים לא ירצו עוד ללכת; כן פחדו שתהיה תגובה מצד הציבור הפולני; פחדו שיוודע בעולם הרחב ותהיה תגובה לזה.

והגרמנים עשו בתקופה הראשונה הכל שזה לא יוודע. כשנודע להם על בריחת הקברן הזה, שלחו אחריו רצים, עשרות גרמנים חיפשו אותו. וכשבא ליהודים וסיפר להם, לא האמינו. אמרו, שזה לא יתכן...

והנה גם בווארשה הבירה אסף כמה עשרות אנשים מהציבוריות היהודית. והמנהיגים היהודים לא האמינו אף הם, לא רצו להאמין. אחד מהם אמר, ודבריו זכורים לי כלשונם: זה לא יכול להיות; אולי בווילנה, מכיוון ששם היה הכיבוש הרוסי, והגרמנים טוענים שסובייטים ויהודים היינו הך. כדבר הזה לא יוכל לקרות

בלב אירופה, בווארשה. יודע הדבר לעולם, והעולם ישתוק? ולכן אין לדבר על זה, אין להזכיר זאת.

ועל אחת כמה וכמה הציבור היהודי, המוני העם לא האמינו ולא רצו להאמין. אכן, היה קשה להאמין. וכל אחד היה כל כך נתון בצרותיו היומיומיות, בדאגה היומיומית ללחם, לילד, לחיים..."

היהודים אינם מאמינים, אינם יכולים להאמין, אולם בכל זאת הולכות השמועות ומתפשטות ואי־שקט שורר בגיטו.

נמצא בווארשה בית־חרושת יהודי „כהן את הלר", שבעליו היו ביחסים טובים עם הגרמנים והם ספרו על תכניות גירוש היהודי מווארשה. מדברים על גירוש, אך את המלה השמדה אין איש מוציא מפיו.

ועוד ב־12 ביולי מכחיש אדם צ'רניאקוב בתוקף את השמועות.

וכדי להרגיע את היהודים מקבלת הקהילה ב־13 ביולי פקודה מהגיסטאפו לפרסם לוח חדש של התאריכים, בהם יקבלו תושבי הגיטו תעודות זהות („קן= קרטן") חדשות.

היהודים רואים בפקודה זו אות לטובה, והם נרגעים.

למחרת (15 יולי) מופיעה פקודה חדשה: על היהודים נתיני מדינות זרות להתיצב לפני המשטרה היהודית, וב־17 ליולי הוכנסו כל האזרחים הזרים לבית־ הסוהר פאוויאק.

לא ידעו יהודי ווארשה לפרש את הפקודה הזאת. היו שאמרו, שהגרמנים שולחים את היהודים הזרים חוצה־לארץ. אחרים ראו בכך סימן שהגירוש יתחיל בקרוב, ומשום כך מוציאים הגרמנים את הנתינים הזרים.

עד ראיה (הלל זיידמן בספרו „יומן גיטו ווארשה") מספר שב־19 ביולי התכנסה „אסיפה של עסקנים ואישים יהודים. בסודי סודות, כמובן, בעלית קיר, ברחוב נובוליפקי 27. באו האדמו"רים והרבנים בורנשטיין מסוכאצ'וב, דאנציגר מאלכסנדר, אלטר מקאליש ופאביאניץ (נשיא אגודת הרבנים בפולין); באי־כח ה„גוינט" גיטרמן וגוז'יק; באי־כח המפלגות השונות: ד"ר יצחק שיפר (ציונים); זושא פרידמן (אגודת־ישראל); מאוריצי אוז'ך (בונד); לייב שצ'ראנסקי (מזרחי); ד"ר ליפמן (רביזיוניסטים); העורך פרופוס, העורך גאווזה ואני — באי־כח העתונות היהודית לשעבר. חוץ מזה נוכחו יוסף קניגסברג, מנהל ישיבת לובלין, זאגאן (פועלי ציון), אחר־כך באו יהודה יפת, אלחנן צייטלין וד"ר טולו נוסנבלאט (הביאוגרף של הרצל).

קודם כל צפתה ועלתה השאלה: האם זוהי אמת? יש אופטימיסטים וישנם פסימיסטים.

והנה מציעים הצעות: לאסוף סכומי כסף גדולים ולשחד את הגיסטאפו; לאסוף כך וכך קילוגרמים זהב (יש מעירים: יש להם פלוגות השמדה מיוחדות); אחרים מציעים לשגר משלחת אל הגנרל־גוברנאטור פראנק. אחרים מציעים ליסד הרבה „שופים", כלומר — בתי־מלאכה להעסקת יהודים, ובדרך זו תבוא הצלה.

ר' יוסף קניגסברג, שבא זה עכשיו מלובלין, מקום שם ניצל בנס מגירוש,

מוסר פרטים מחרידים על החורבן שהיה שם. הוא פונה אלינו, שלא ניתן את עצמנו להרדמה על־ידי אשליות, אלא נאחז בכל אמצעי־ההצלה תיכף ומיד. הוא ורז זושא פרידמן מציעים לשגר שליח בסתר לשוויץ, ולהזעיק משם את דעת־הקהל העולמית. יש צורך שאנגליה תכיר בכל היהודים — לפחות עד אחרי המלחמה — בתורת אזרחים ארצישראליים. נחוץ שאמריקה תקח אותנו תחת חסותה, ויש להתרות בנאצים, יש לדרוש מן האפיפיור שיפרסם פניה מיוחדת, יש... ויש...

אבל מה לעשות כשאנו סגורים ומסוגרים בכלא? איך נשגר את השליח לשוויץ, אם לכל העובר לרחוב השני הסמוך צפוי עונש מות? כלום יבינו אחינו בחוץ־לארץ הפעם לפחות את הסכנה הגדולה, סכנת הכליה? היוכלו, היספיקו לזעזע את מצפון העולם?

ההתיעצות מתנהלת בכבדות. היום פונה לערוב. לתוך חדר־העליה הצר חודרת האפלולית. הצללים השחורים רובצים על פני האנשים ועל לבותיהם של באי־כח הגדולה בקהילות ישראל באירופה. מעט מעט מתחוור לאנשים, שכל ההכנויות הן בלתי ממשיות, בלתי ניתנות להגשמה".

ב־20 ביולי הקיפו משמרות חזקים את הגיטו מכל הצדדים. סגרו את שערי־הגיטו הרבים, ורק 3 שערים נשארים ליציאה ולכניסה, ועליהם הופקדה שמירה חזקה.

בשעות הבוקר הקיפו אנשי ס. ס. את בנין הקהילה ואסרו את העסקנים: אברהם גפנר, הרב שמשון שטוקהאמר, העתונאי א. ב. אקרמן, ב. רוזנבלום, המהנדס שטולצמן, ווינטר וד"ר דריבינסקי.

כולם הובלו אל פאוויאק, ואחרי כמה שעות של ציפיה שבו גפנר, דריבינסקי ושטולצמן אל ועד הקהילה. על גורל חבריהם לא ידעו ולא כלום...

באותו זמן השתוללו אנשי הגיסטאפו ברחוב קרמליצקה, ירו בעוברים ושבים, ועשרות חללים נשארו מוטלים ברחוב.

בהלה איומה אחזה את היהודים. אנשים, נשים וילדים רצו כמטורפים ברחובות, חיפשו דרך להצלה ולא מצאו.

והנה שמועה שנמסרה מפה לפה: יש אפשרות של הצלה — היהודים שיש להם „כרטיסי־עבודה", הם ומשפחותיהם לא יגורשו.

והתחילה רדיפה אחרי כרטיסי־עבודה. „מחפשים — מספר הלל זיידמן בספרו („יומן גיטו ווארשה") — מקומות ב„שופים", קודם כל. כל אחד רוצה למצוא מקום באחד מבתי־חרושת הגרמניים בגיטו, כגון „שולץ", „טנגס", „דהריגג", ואחרים. משתמשים בכל מיני השפעות — בפרוטקציה ובמתנת־יד. כסף רב משלמים בעד משרה בבית־חרושת שכזה. בעלי היזמה והמרץ, שיש להם כסף משלהם, מייסדים בתי־חרושת לעצמם, על־פי הרוב — לעיבוד סחורות של פירמות גרמניות. קונים מכונות תפירה ונגשים לעבודת־יד.

נכנסתי לרחוב נובוליפיה, לפני הפירמה „שולץ" שנמצאה בביתו של התעשיין אברהם הנדל, לפני שני שערי בית־החרושת הצטופפו המונים גדולים. בעיקר אדוקים, בחורי־ישיבה, רבנים, ויהודים חסידים סתם. משום שבעזרת אברהם

הנדל יכול היה יהודי דתי לקבל עבודה, ואילו למקום אחר היה קשה מאד או בלתי אפשרי לחדור.

אולם קשה היה להגיע להנדל. השערים היו סגורים ומסוגרים. מזמן לזמן נפתח פתח קטן, והשוטר היהודי הכניס אחד או שנים מבין המחכים. ובחוץ חיכו אלפים. לפני המפעלים האחרים הצטופף גם כן קהל רב. אולם הוא היה מורכב מאלמנטים אחרים.

לפני הפירמה וו. ב. טבנס ברחוב לשנה וברחוב פרוסטה נראו עסקנים ציוניים רבים. הקובע שם הוא הפרנס הציוני מנחם קירשנבוים. לפני הפירמה הופמן ברחוב נובוליפקי מצטופפים הבונדאים. שם אפשר להתקבל בהמלצות של מאוריצי אוז'ך, שהשקיע בעצמו סכום גדול במפעל הזה. וכך „כל אומן פונה אל בני אומנותו" — פירוש הדבר: כל אחד פנה לאנשי מפלגתו. אחד עוזר לשני במידת יכולתו.

לפני הבנין ברחוב לשנה 80, ששם היתה פעם הגימנסיה „קולגיום" ושם התקינו את משרד העבודה בשביל הגיטו — שוב אלפי אנשים. כאן מקבלים כרטיסי עבודה המאשרים שבעל הכרטיס עובד באחד המפעלים. אומרים שאת בעלי־הכרטיסים הללו לא יגרשו.

הנני בא למשרדי ברחוב גז'יבובסקה — וגם כאן המונים. אנשים רוצים להוציא תעודות־נישואין רשמיות, כדי שיוכלו לתמוך בנשיהם. גם כאן פשטה השמועה, שאת בעלי־התעודות לא יגרשו.

גם בתוך ועד הקהילה שוררת אוירה של עצבנות. כל אחד רוצה לקבל עבודה, ובלבד שייאמר שהוא עובד. כי את העובדים לא יגרשו...

הנני נכנס לרב יצחק מאיר קאנל ברחוב טברדה 6. וגם כאן המונים. בחורים שהשיגו עבודה מתחתנים עם נשים שאינן עובדות, כדי להציל אותן מגירוש. מתחתנים באופן המוני, בדחיפות. מירוץ של חתונות. כל החלוצים מתחתנים עם החלוצות, ה„צוקונפטיסטים" (הבונדאים) עם ה„צוקונפטיסטיות". הנשים שעוד לא „התחתנו" מחפשות להן „בעלים".

נתקיימה הנבואה: „והחזיקו שבע נשים באיש אחד ביום ההוא לאמר: לחמנו נאכל ושמלתנו נלבש, רק יקרא שמך עלינו"...

22 ביולי

ב־22 ביולי החל חיסול הגיטו. בשעה 11 בבוקר נגשו 3 מכוניות לבנין הקהילה. מהן יצאו קציני הגיסטאפו, ובראשם ה„ממונה להעברת התושבים", הפלה. הם נכנסו לחדרו של ראש הקהל אדם צ'רניאקוב וסגרו מאחוריהם את הדלת.

חצי שעה נמצאו בחדר, ואחר כך יצאו ועזבו את ועד הקהילה.

ובמשך הצי השעה, באה לידי סיומה הטראגדיה של יהדות ווארשה.

הממונה חפלה החזיק בידו נייר, ובלי שום הקדמות קרא מעל הנייר, בעמידה, את הפקודה הראשונה על פינוי היהודים מווארשה. הסעיף הראשון של הפקודה נפל כמהלומת־רעם על ראשו של צ'רניאקוב. בסעיף הזה נאמר ברור:

יש להעביר לשטחי המזרח את כל יהודי וארשה, בלי הבדל גיל ומין. אחריו באו בשאר הסעיפים הוראות להמתיק את חריפותו של הסעיף הראשון. מכלל הפקודה יצאו איפוא היהודים העובדים במפעלי הגרמנים, כל החברים והפקידים של מועצת היהודים, כל העובדים בעסקים ובמפעלים פרטיים של גרמנים, ובכלל, כל היהודים המוכשרים לעבודה — הם ובני משפחתם.

אפילו השטן עצמו לא היה יכול לערוך ביתר ערמומיות־זדון פקודה כזו, משעשה זאת הממונה הפלה. מצד אחד הרי זו פקודה החלה על כל היהודים; ומצד שני, כה רבים בה היוצאים מהכלל, שכמעט כל הגזירה הפכה לאפס, שכן עד ליולי 1942 כבר היו כמעט 90 אחוז של התושבים היהודים רשומים כפועלים. וכל זה נעשה כדי להרדים את תשומת־הלב של יהודי וארשה. אך מה יהא על היהודים שפקודת ההעברה חלה עליהם? גם בנידון זה נעשה נסיון להרגיע את היהודים. ולכן נאמר בפקודה: כל יהודי המועבר למזרח, רשאי לקחת אתו מטען שמשקלו 15 קילו. והגרמנים הרשו ליהודים לקחת עמהם גם ממון, חפצי־ערך, אבנים יקרות, ואפילו זהב. אדרבה.

ליהודים לא היתה איפוא שום סיבה לפחד. אם הרשו להם לקחת עמהם מטען, ואפילו תכשיטים וזהב, ודאי אין מתכוונים להרע להם, ודאי אין זה אלא גירוש רגיל, ולדברים כאלה כבר היו היהודים רגילים תחת עול השלטון הגרמני.

ושמא נשאר עוד למישהו ספק או חשש קל שבקלים, באה הפקודה וביררה אותו בשלמות, למען יראו וידעו, עד כמה הומאניים ורחמנים הם הגרמנים. ביהודים השוכבים בבתי־החולים לא יפגעו. אם רופא יהודי מיופה־כוח מטעם מועצת היהודים יאשר בתעודה שמישהו חולה, יורשה ההוא להשאר בגיטו, ופטור הוא מגזירת הפינוי.

תמורת יחס „הומאניטארי" כזה בוודאי ראויים היו הגרמנים לגמול גדול, ואת גמולם קבעו הם עצמם. באותה פקודה נצטוה צ'רניאקוב, שמועצת היהודים תהיה חייבת לקחת את רכושם של היהודים המועברים מווארשה (חוץ מהמטען כן 15 קילו) ולמסרו לרשות השלטונות הגרמניים. ולא עוד, אלא שהממונה הפלה באדיבותו הרבה הואיל להרשות, שפעולה זו תיעשה בידי המשטרה היהודית, תחת פיקוח חמור של הגרמנים, כמובן מאליו.

כדי למנוע השתמטויות כל שהן, נצטוותה הנהגת הקהילה היהודית, שבכל מפעלי המלאכה והתעשיה חייבים להמשיך את העבודה כרגיל, וכל העוזב את מקום עבודתו, צפוי לעונש מוות.

אך כפי הנראה סברו הגרמנים, על אף כל אמצעי הזהירות, שהפינוי לא יבוצע בקלות, ולכן הטילו את האחריות על מועצת היהודים, שזו תהיה מוכנת לקבור מיד את היהודים שימותו בעת הפינוי.

בשעת הפרידה עוד ניסה הממונה הפלה להרגיע את צ'רניאקוב. בעצם אין הכוונה ליהודי וארשה, שכן רובם הגדול של יהודי העיר פרודוקטיביים הם. הכוונה היא רק לפליטים שהתלקטו ממקומות אחרים, שהם יסודות מזיקים ובלתי פרודוקטיביים. אדרבה, ליהודי הגיטו טוב יותר, שהללו יסולקו

מתוכו. וכעבור רגעים אחדים נסעו הקצינים הגרמניים מרחוב גז'יבובסקה 26.

צ'רניאקוב מיהר לכנס את מועצת היהודים לישיבה. עד מהרה הגיעו ידיעות אחרות. נודע בבית־הקהילה שכל הגיטו מוקף שרשרת של חיילים גרמניים, אוקראינים, ליטאים ולאטבים, ובכל עברי הגיטו מוצבות הכן מכונות־יריה למולו. אותה שעה באו נשים וילדים במרוצה אל בית־הקהילה, ולצ'רניאקוב נודע כי זה עתה אסרו הגרמנים ששים אנשי־ערובה בעיקר רופאים, מהנדסים ועורכי־דין. ההתיעצות בישיבת מועצת היהודים לא ארכה זמן רב. מה אפשר לעשות? וכי אפשר להתנגד בכוח? וכי יש בכוחו של הגיטו להתייצב למלחמה נגד צבא גרמני סדיר? והרי קרוב לודאי, שהמגורשים יועברו לעיר אחרת. אמנם לא ידוע, לאן. אך בפקודה הרי נאמר, שמעבירים אותם לאיזורי המזרח וגם מטען מרשים להם לקחת עמהם, ואפילו כסף וחפצי־ערך. מועצת־היהודים החליטה איפוא לפרסם במודעות את הפקודה שנתן הממונה הפלה.

בו ביום התחיל הפינוי. אין לתאר את המהומה שסערה ברחובות הגיטו הווארשאי. אלפי אנשים נדחקו אל שערי הגיטו, אך שם ראו את גדודי החיילים העומדים הכן במלוא זיונם. הגרמנים עדיין ניסו להרגיע. נתקבל הרושם, שהפלה יעמוד בדיבורו. ב־22 ביולי הקיפה גזירת הפינוי רק פליטים שהתגוררו בבתי־הקהילה, ואסירים מבתי־הסוהר. הפינוי יצא לפועל כך: אנשי משטרה הקיפו את הבית שאליו נשלחו, עברו במרוצה על פני החדרים בקריאות „הירָאוס!" (החוצה!). חולים או סתם אנשים, שלא מיהרו כל כך, נהרגו ביריות בו במקום. כל דרי הבית גורשו למטה אל החצר, שם נבדקו תעודותיהם. מן החצר נשלחו האנשים במשמר חזק למקום שנקרא „תחנת־ריכוז", ומשם הוליכו אותם אל בית־החולים היהודי, שהועבר יום קודם לכן לרחוב לשנה 2, ובניינו הפך ל„תחנת־בירור". שם נבדקו האנשים שנית, ומקצתם לא נשלחו ל„פינוי", אלא הועברו ל„דולאג" (קיצור השם „דורכגאנגס־לאגר" — „מחנה־מעבר"), וממנו נשלחו אחר כך למחנות־עבודה שונים.

במשך היום הראשון הוצאו 6.250 איש, ומהם נשלחו רק 17 לעבודה.

האסון פגע בגיטו באופן מפתיע כל כך, שהאנשים התרוצצו ברחובות כמוכי שגעון. כל אחד רצה להשיג אישור שהוא עובד בבית־חרושת גרמני. דבר זה חזר ונשנה גם ביום המחרת, ב־23 ביולי. 7.300 יהודים נועדו ל„פינוי", מהם נשלחו 490 ל„דולאג", על מנת להשלח למחנות־עבודה.

מותו של צ'רניאקוב

ביום 24 ביולי אחרי־הצהרים הופיעו שני קצינים גרמניים במשרדי הקהילה. הם דרשו לדבר עם צ'רניאקוב. הוא היה בביתו הפרטי, ופקיד הקהילה הלך לקרוא לו.

עברו 15 רגע, צ'רניאקוב בא ונכנס עם הקצינים לחדרו. הגרמנים לא שהו הפעם זמן רב, כעבור 10 רגעים עזבו את משרד הקהילה.

אדם צ'רניאקוב נשאר יחידי בחדרו. וכעבור זמן מצאו הפקידים את גופתו הקרה של ראש־הקהילה האחרון בווארשה היהודית.

הוא לא השאיר צוואה לאחיו בצרה. הוא נטל את סודו אתו אל הקבר. אין שום איש יודע מה היה תוכן השיחה בינו לבין הקציגים הגרמניים. רק ברשימותיו שנשארו מונחות על השולחן היה רשום המספר „7.000", ומכאן הסיקו שהמרצחים דרשו ממנו עוד 7.000 קרבנות.

3 שנים נשא אדם צ'רניאקוב את המעמסה ללא נשוא. בחייו היה איש צנוע, הוא לא היה מנהיג ולא חלם על מנהיגות. היה זה מקרה שהמשא הכבד והאחריות האיומה הוטלו על שכמו. בראשית פעולתו האמין, שימצא מוצא מן הסבך הטראגי ועל אף הכל אפשר יהיה להציל את הגיטו.

הוא לא האמין באזהרות השליחים שהביאו את הבשורה האיומה על תאי־הגאזים, והיה סבור שהמדובר הוא בגירוש בלבד, ומשום זה היה מוכן להוציא לפועל את פקודת־הפינוי.

כנראה הרגיש בפגישתו האחרונה עם קציני המרצחים את האמת האיומה, ולא היה יכול יותר להמשיך. הוא לא פנה אל היהודים ולא סיפר להם מה שידע או מה שהרגיש. מסתבר שגם הוא לא ידע את האמת כולה. הוא רק הרגיש באסון הממשמש ובא והיטיב לדעת שאין בגיטו כוח היכול להתנגד לגרמנים. ונפרד בשתיקה מעדתו האומללה.

מותו של צ'רניאקוב הגביר את בהלת־המוות בגיטו. במקומו בא ליכטנבוים. ראשי העדה עמדו חסרי אונים, וראו איך ווארשה היהודית מתרוקנת מתושביה.

ביום התאבדותו של צ'רניאקוב, ב־24 ביולי, הודבקה ברחובות גיטו ווארשה הודעה מטעם מועצת היהודים לדרישת השלטון הגרמני, „בקשר לשמועות השקר הנפוצות בקהל", כי אמנם יועברו התושבים הבלתי פרודוקטיביים של „האיזור היהודי" למחוזות המזרח. „כל האנשים שפקודת־הפינוי חלה עליהם" נדרשו לא להסתתר ו„לא לגרום קשיים בביצוע הפקודה". על היהודים להתיצב מרצונם בתחנת־האיסוף שברחוב סטאווקי מס' 6־8.

ובסוף ההודעה באה הבטחת ה„גמול": מי שיתייצב מרצון לא ינתק ממשפחתו.

נתפרדה החבילה

עלה בידי המרצחים לעשות את זממם: להכניס פירוד בין היהודים בימים הטראגיים. כל אחד חשב על הצלת עצמו. היהודים בעלי כרטיסי־עבודה חשבו, שבהם לא תגע הרעה, ואלפי פקידי הקהילה חשבו שהם יינצלו, ואנשי המשטרה היו בטוחים שגזר־הדין אינו חל עליהם.

עד הרגע האחרון לא האמינו היהודים שהם מובלים לטבח.

צביה לובטקין מספרת („דבר", 12.6.1946):

„ביום הראשון להתחלת האקציה בווארשה, כינסו ישיבה של כל המפלגות והאישים הציבוריים בגיטו. היו שם כ־70 איש, מטובי האנשים בחצי מיליון היהודים בווארשה. העמדנו שם את השאלה: נכון, אין לנו נשק; יש לנו רק שני אקדוחים. אבל יש לנו ענין רק במשטרה היהודית, וגם לה אין נשק. אנו יכולים

להלחם במקלות, לא לתת לה לבצע את מלאכתה, כשם שהיא עושה אותה. בין 70 המסובים היו אנשים שונים. היו שהאמינו, שאין זה גזר־דין על כולם, והיו אשר מתוך תולשה לא רצו להאמין. גם אלה וגם אלה טענו: אתמול היינו ביודנראט ואמר לנו אדם מהימן, שהכוונה רק לשבעים אלף, שכל האקציה תימשך רק שבועיים — והיתר יישארו. אם תצאו למלחמה בשוטרים יהודים, תביאו לידי כך שהגרמנים יתפרצו לגיטו והם לא יבררו, יקחו גם את העובד ומי שאיננו עובד, יהרגו את כולם. אין לכם רשות ליטול על מצפונכם חיי מאות אלפים אנשים. והיו שאמרו: יכול להיות שיקחו יותר משבעים אלף; אבל ברור ודאי, שהצעירים העובדים אצל הגרמנים — יישארו, כי הם נחוצים להם.

והגרמנים יצרו רושם כאילו הם באמת נחוצים. כמה שבועות לפני פרוץ האקציה בווארשה היתה העתונות הגרמנית מלאה מאמרים על כל אשר עשו לטובת היהודים, שתמיד נתפרנסו מספסרות ומסחר — ועתה הפכום לאלמנט פרודוקטיבי. כולם עובדים וכולם עוזרים לנצחון הנאציזם. היו שסברו, כי הגרמנים איבדו בחזיתות אירופה כל כך הרבה, שנחוץ להם באמת חומר אנושי לעבודה. אמרו: ב„שופים" של הגרמנים עובדים אלפי פועלים יהודים, האקטיבה הפרולטרית הזאת תישאר, ואסור לנו לסכן את נפשם ואת חייהם של עשרת אלפים היכולים להישאר בחיים.

הישיבות נמשכו שבועות, והאקציה אף היא נמשכה, ומספר היהודים פחת והלך. קשה היה לנו באמת להחליט על דעת עצמנו. זוכרת אני, מה אמר לנו יהודי אחד, שאני רוחשת כבוד אליו, מנהל ה„ג'וינט" גיטרמן. לפני האקציה כשהיו עוד רבים שלא רצו להאמין בגורל המר הצפוי לנו היה הוא היחידי, שהבין וגם תמך בנו (וכן גוז'יק, המנהל השני של ה„ג'וינט", יהודי בעל לב, שישב כמה פעמים במאסר הגרמנים בגלל רצונו לעזור ליהודים). והנה אפילו גיטרמן, יהודי פיקח שידע ליעץ ולהתיר שאלות קשות, גם הוא אמר לנו בישיבות אלה: „אם אתם תעשו ולא תשמעו לנו — דעו שזה יהיה על אחריותכם. ההסטוריה של עמנו לא תסלח לכם".

בין שבעים איש אלה היינו אנחנו, הנוער החלוצי, מעטים. היו אז יוסף קפלן, פרומקה, מרדכי טננבוים, יצחק צוקרמן, טוסיה, גלר, חברי המפלגות, מק, גריאק ועוד, אשר כולם יחד היו רק חלק קטן, ורצו בכל זאת לפעול מתוך הסכמת הציבוריות היהודיות ולא בניגוד לה. אולם אחרי שבועות של ישיבות, כאשר ראינו שאין עושים דבר, כינסנו ישיבה מצומצמת יותר של המפלגות הפרולטריות. בישיבה זו כבר פסקה התנגדות ה„בונד", אם כי גם אז לא האמין שזו השמדה כללית. בעצם ימי האקציה שלח ה„בונד" אדם לטרבלינקה להיוודע, אם אמנם הולכים הקרונות לטרבלינקה, ואם אמנם זה מוות. עברו 3—4 שבועות עד שחזר האיש ואישר שזה מוות. שליחנו אמרו זאת לפני חדשים, פרסמנו את הדבר בעתונותינו, דברנו עליו בכל אסיפותינו.

גם ה„בונד" כבר הסכים שיש להתכונן. נציגו בא לישיבה יחד עם חבר פ. פ. ס. (אחר כך התברר שזה יהודי), וחשבנו שהוא בא מטעם הנציגות של המחתרת

הפולנית, שהוא יצא לצד ה„ארי" וישיג נשק, וייכנס ל„יודנראט" ויגיד בשם הצבא הפולני, שאסור להתיחס באכזריות כזו כלפי היהודים... חשבנו שהנה מתחילה תקופה חדשה. שוב חיכינו למחתרת הפולנית ולפ. פ. ס. ולא יצא שום דבר. ובינתיים עוברים שוב שבועות והיהודים נלקחים בהמוניהם. וגם התנועה שלנו, שלא ידעה כלום על הישיבות האלה וההתלבטויות שלנו, התחילה לרגוז עלינו שאיננו עושים שום דבר. אכן אף אחד מאתנו לא ידע אז מה צריך לעשות, כשהגרמנים מזוינים ועצומים, ולנו רק שני אקדוחים".

הארגון הלוחם היהודי

„לאחר שהתיאשנו מכל הציבוריות, התכנסנו רק אנחנו, התנועה החלוצית, מספר מצומצם של חברים, והקימונו את ה„ארגון הלוחם היהודי", שאחר כך נודע גם מחוץ לפולין בשם הפולני: ז'ידובסקה אורגניזציה בויובה".

החלטנו לעשות כמה דברים. קודם כל, להתחיל בהסברה בין היהודים ש„אויסזידלונג" משמעו מוות. ולכן — הזקנים והילדים צריכים להיחבא, וכל הצעירים שכוח אתם — להתנגד, במקלות ובכל אשר ישיגו. וגם התנגדות פאסיבית לא היתה בימים ההם נטולה חשיבות. גם מי שהתחבא הקשה על עבודת הגרמנים. לא יכלו עוד לצבור בנקל אנשים ברחוב כמו עד כה. הם הצטרכו להכנס לכל בית ולחפש בפינות סתר.

שנית, לחפש קשרים עם הפולנים ולמצוא נשק בכל מחיר, ושלישית — ידענו שלא נשיג במהרה הרבה נשק. יש לנו אלפי בני־נוער המוכנים לכל, נשלחם איפוא ליערות, לפארטיזאנים.

הדבקנו כרוזים ברחובות העיר, שלחנו מכתבים לכל ועדי הבתים. אך כשהיהודים היו תופסים את הבחורים שלנו היו מכים אותם מכות רצח. הם אמרו שזאת היא פרובוקציה, „ובדיבורים שלכם ובמכתבים שלכם אתם מביאים אסון; הגרמנים יעשו שמות בנו ואסור לכם לעשות זאת". והנערים והנערות שלנו היו חוזרים הביתה רצוצים ובוכים גם מהמכות וגם מהעלבון הצורב. יהודי שראה כרוז ברחובות היה מיד קורע אותו.

הדבר השני שעשינו בימים ההם: הגרמנים היו מוציאים יהודים מרחובות מסויימים ולאחר שנשאר שם רכוש רב של היהודים האלה, היתה באה בריגאדה של הגרמנים, ואחר כך פועלים יהודים והיו אוספים את הרכוש הזה ומחלקים אותו לפי סוגים שונים ב„סדר גרמני". אנחנו היינו יוצאים בלילה, או אפילו ביום, ומציתים ושורפים את הארגזים האלה. וכן פשטה השמועה: שריפות בגיטו, והיהודים היו בטוחים, כי אלה מעשי גרמנים אם כי כתבנו על כך בכרוזים.

היו לנו, כפי שספרתי — שני אקדוחים. לא יכולנו בשני האקדוחים לצאת נגד הגרמנים. כדי לטהר קצת את האוירה בגיטו, ושלכל הפחות היהודים משרתי הנאצים ידעו שאי אפשר לעשות מעשי נבלה בלא עונש, החלטנו להרוג באופן סמלי את המנהל היהודי הממונה על האקציה בווארשה. זה היה יהודי משומד, יוסף שארינסקי, שהיה עוד מלפני המלחמה קפיטן בצבא הפולני. ובלילה אחד כשהצתנו

שרפות גדולות יצא בחור משלנו, ישראל קנר (חבר „עקיבא") לבוש מדי שוטר והביא מכתב, כביכול, מנשיא ה„יודנראט", ובו במקום ירה בו. אכן, רק פצע אותו, מפני שהאקדח לא פעל כהלכה. אלא שקנר הספיק לברוח באיימו על השוטרים הנזעקים, כי יירה. ובערב ההוא — כשכולנו התכנסנו בדז'ילנה 34, לאחר יום שרפות והפצת כרוזים, ומעשה הנקם — ורצה הגורל שבאותו לילה היתה הפצצה של הרוסים על וארשה — היה לנו אחד הערבים מרובי השמחה. כי הנה משהו עשינו, אם גם ידענו שזה כל כך מעט.

אחר כך העברנו ממיטב הנוער, מאות אנשים, ליער. אכן לא קל היה הדבר. בעצם ימי האקציה לצאת מהגיטו, לעבור רחובות פולניים, כשכל פולני וכל גרמני עובר ומסתכל בפניך אם אתה יהודי החייב מיתה, ולהגיע דרך מאות קילומטרים ליערות — הרי עצם ההליכה הזאת הצריכה כוח נפשי רב; ולא רק אומץ לב, מפני שרבים היו סבורים, שלא כדאי לדחות את המוות, לעבור כל כך הרבה דרגות, ועינויים עד המוות. ובכל זאת הגיעו מאות. והבטיחו לנו מהמחתרת הפולנית שיוקם קשר. קשר לא היה, לא היינו אנשי־צבא, לא היינו מומחים, ולא ידענו אסטרטגיה של יערות. היינו עדיין בלי נשק, ובעיקר בסביבה אויבת. כל קבוצת פרטיזאנים אחרת היתה לה איזו שהיא עמדה, אחיזה בכפר, בציבוריות הפולנית. לא כן פארטיזאנים יהודים, שלא זכו לשום אהדה בסביבה. להיפך, כל פולני, או לפחות הרוב המכריע, הרגיש מחובתו להלשין ולמסור. מסרו בשמחה או מפחד הגיסטאפו.

הבטיחו לנו עזרה, והעזרה לא ניתנה לנו. חלק לא רצה לעזור וחלק לא יכול. כדי להשיג כמה אקדוחים היה צריך לבצע כל מיני פעולות בסביבה — אך מחוסר עזרה וציוד נהרגו רוב אנשינו ביערות. והנה עלה סוף־סוף בידי המקשרים שלנו להשיג טראנספורט של נשק: 5 אקדוחים וחמשה רימונים. והשמחה היתה לאין שיעור: יש התחלה. פרומקה, אריה וילנר ולאה וטוסיה הכניסו אותו בתחבולות שונות לגיטו.

היתה לנו תכנית להתקיף את הצבא הגרמני שיבוא לבצע את האקציה. הם יאבדו את עשתנותיהם ואנחנו נתפוס את הנשק שלהם ונוכל לצאת לקרב.

בזמן העברת התחמושת למקום בטוח נתפסה בחורה שלנו על כל הרכוש היקר שהיה אתה.

שוב נשארנו בלי נשק. בינתים כבר הוצאו עשרות ואולי מאות אלפים מווארשה, ולא היתה התנגדות".

ללא מוצא

המעצמות האדירות היו עסוקות בטרדותיהן ולא היתה דעתן פנויה לקטסטרופה של יהדות וארשה. ברית־המועצות שלחה אמנם פעם את מפציציה, אולם לא היה ביכולתה לעזור ליהודים.

האוכלוסיה הפולנית עמדה מן הצד. היא ראתה והיא ידעה מה נעשה

ליהודי ובארשה, אך ה„ענין הזה" לא נגע לה. אף המחתרת הפולנית לא נקפה באצבע. המחתרת הפולנית נקטה ב„עמדה נייטרלית" ונציגיה אמרו ליהודים המיואשים: עדיין אין השעה כשרה לפעולה... אכן, גם הם לא רצו להסתכן בגלל האזרח היהודי ה„זר".

והמחתרת היהודית היה לה שם — „הארגון הלוחם היהודי", אולם במציאות, ככוח לוחם, ע ד י י ן ל א ה י ת ה ק י י מ ת.

נשק לא היה בידה, ואף להשתמש בו עדיין לא ידעה, ועל תכסיסי מלחמת־פרטיזאנים לא היה לה אף מושג קל שבקלים. היו לה אנשים צעירים נלהבים, אש המרד בערה בלבם, שכל שאיפתם היתה לצאת לקרב ולנקום את נקמת העם. אנשי המחתרת היהודית רצו לצאת לקרב במקלות.

ואין להתפלא שבתנאים אלה התנגדו העסקנים לאנשי המחתרת, ואנשי המון העם רדפו אותם. ראו בהם, באנשי המחתרת, צעירים שאיבדו את עשתונותיהם, העושים מעשי־טירוף, והכל פחדו מפני נקמת הגרמנים.

הצעירים המתמרדים לא היו ידועים ליהודי ובארשה. עתה מעריץ אותם העולם היהודי כולו כגיבורים. בגיטו לא ידעו מי הם ומה מעשיהם, ותושביו לא נתנו אימון בדבריהם על תאי־הגאז.

אמנם הגיעו שליחים מווילנה, אולם גם הם, השליחים עצמם, לא ידעו הרבה לספר. בעצם גם הם ידעו רק שהיהודים נשלחים לכיוון בלתי ידוע. נשארה רק עדותו של הקברן היהודי מחלמנו. אך האם אפשר להסתמך על דברי איש אחד? האם אפשר לסכן את כל העדה בגלל סיפור של יהודי, שאולי אינו שפוי בדעתו. הרי אי אפשר היה להאמין שילודי אשה מסוגלים לבצע פשע איום כזה.

וכנגד ידיעות הזוועה הגיעו לגיטו ידיעות שונות לגמרי, ידיעות מהימנות וטובות. יום־יום הביא הדואר היהודי לתושבי הגיטו עשרות ומאות גלויות שנשלחו מאנשי „המשלוח" הראשון. והגלויות כתובות בכתב־יד של קרוביהם, ואין כאן אפשרות של טעות. ובמכתבים היה מסופר: טוב לנו... היחס מצד הגרמנים הוא אדיב... יש מזון ועבודה... לא היה איש שהטיל ספק בדברי המגורשים עצמם.

ההמצאה השטנית של המרצחים נתבררה אחרי הטראגדיה: הם ערכו קבלת־פנים יפה מאד למגורשים הראשונים, ולפני שהכניסו אותם לתאי־הגאז נתנו להם לאכול ולשתות ולנוח ולכתוב מכתבים לקרוביהם...

ואחר כך הציעו להם באדיבות להתרחץ...

המכתבים השטניים האלה הוליכו שולל לא בלבד את היהודים האומללים שציפו לישועה מן השמים, והיו מוכנים להאמין בכל דבר, אלא אף אנשי המחתרת היסוו, גם הם קראו את המכתב, וגם הם רצו בסתר נפשם להאמין שהשמועות על ההשמדה אינן נכונות.

הנה מצבם של תושבי הגיטו בוארשה בימים ההם: מסביב אוכלוסיה עוינת או לכל הפחות „נייטרלית", ניתוק גמור מהעולם „הנאור והגדול", נגדם המכונה האדירה של המשטר הנאצי היכול בנקל להשמיד את כל תושבי הגיטו.

ומהצד השני: אפיסת־כוח גמורה של תושבי הגיטו הרעבים והמיואשים, וידים ריקות של הארגון היהודי הלוחם...

ומהצד השלישי: פיתויים שטניים של האויב, מכתבים אותנטיים של קרובים, של אחים ואחיות המזמינים את אנשי הגיטו לבוא אליהם...

ה„תכנית המדעית" שעובדה על־ידי הגרמנים בהתאם לכללי הפסיכולוגיה, היתה מחושבת שהיהודים יבואו אל המרצחים ויבקשו: קחו אותנו! והעסקנים היהודים יעזרו במו ידיהם לרצוח את אחיהם.

היהודים לא שיתפו פעולה

האינסטינקט של העם הציל אותנו מחרפה זו. על אף כל הפיתויים לא נענו היהודים, וסירבו לשתף פעולה עם הגרמנים. המוסדות והעסקנים מכל המפלגות ומכל הזרמים הרגישו שאסור להם לבוא במגע ובמשא כלשהו עם הטמאים. אפילו המשטרה היהודית סירבה ברובה לשתף פעולה בימי הפינוי, אף על פי שהמפקדים הבטיחו להם ולמשפחותיהם חסות וגמול.

2.000 שוטרים יהודים היו בגיטו ווארשה, ומשהחל הפינוי התפטרו מהם 1.600 גם 400 הנשארים סירבו לבצע את גזירת הגירוש.

מהמסמכים שנתפרסמו באחרונה בפולין נודע שאנשי הגיסטאפו כינסו את השוטרים היהודים, היכו ועינו אותם במשך שעות, וכך אילצו אותם לצאת לרחוב.

רק קומץ קטן של משומדים וחצי־משומדים. כיעקב לייקין, יוזף שארינסקי, פירסטנברג ואחרים, שיתפו מרצון פעולה עם המרצחים, ורבים מהם נפלו בידי אנשי המחתרת. ואנשי המועצה היהודית עם ליכטנבוים בראשם, לא העיזו להתפרק, והוציאו לפועל את פקודות הגרמנים.

2 שלבי האקציה

יהודי הגיטו לא יכלו להלחם, אולם נקטו בשיטה של התנגדות פאסיבית. מעטים התיצבו מרצונם הטוב לגירוש. את רוב הקרבנות היה צורך להוציא מבתיהם בכוח. וכך מתארת צביה לובטקין („דבר", 12 יוני 1946) את השלב הראשון של ה„אקציה":

„תחילה חטפו רק שוטרים יהודים. כל מי שהיתה לו תעודה שהוא עובד לא חטפו אותו. שוטרים יהודים היו עוברים ברחובות, שרק אתמול היו מלאים אנשים והיום עמדו ריקים ושקטים ללא איש. מי שיכול היה להסתדר בעבודה — הסתדר. מי שיכול היה לשבת בבית, לא לצאת לרחוב — יושב בבית. והרחוב שרק אתמול שקק חיים — מת. שקט, רק מכונות הגרמנים מפריעות את הדומיה ע"י יריות באויר ובאנשים.

השוטרים היהודיים מסתובבים ברחוב בעגלות גדולות מובלות על ידי סוסים. והשוטרים נכנסים לבית ומחפשים בו, מוצאים נשים וילדים וסוחבים אותם לעגלות. צעקות הילדים הנקרעים מאמהותיהם, מפני שלאם יש תעודה וליד אין. צעקות הזקנים שאינם יודעים פשר דבר. מהרגע הראשון היה ברור שגורל הזקנים קשה.

אם את הצעירים עוד ישאירו בעבודה, הרי הזקנים נידונו למות. הזקנים הרגישו בזה ולא ידעו מה לעשות. היתה להם ברירה אחת: לצעוק, לבכות. הרחוב שקט, רק פה ושם פולחות את האויר יללות איומות: השוטרים מכים, מובילים לעגלות.

היו אלה ימים, שרבים מאתנו התרוצצו ולא ידעו מה לעשות. יש שרצינו ללכת לעגלות, לשבת יחד עם יהודים אלה. נדמה היה באמת שזה המוצא היחידי. ומידי ערב בערב עם הפסקת האקציה, יצאו יהודים מכל החורים והמחבואים. אבל מדי יום ביום פחת מספרם, עד שנשארו רק מעטים.

השוטרים היהודים חשבו שע"י מלאכתם הבזויה יצילו את משפחותיהם. אבל אחר כך, כאשר פחת והלך מספר היהודים, וצריך היה להכניס סוגים נוספים אל המוצאים מווארשה, אמרו: שוטר יהודי יכול להציל את אשתו ואת ילדיו, אבל הוריו צריכים ללכת יחד עם כל היהודים — והוא הוביל את הוריו. אחר כך אמרו שהוא יכול להציל רק את אשתו — והוא הוביל את ילדיו, ולבסוף הוביל גם את אשתו".

כדי לפתות את היהודים שילכו לגירוש מרצונם, פירסמה המשטרה את ההודעה הבאה (מ. ניישטאט „חורבן ומרד" עמ' 42):

„אני מודיע בזה לתושבים שעליהם חלה ההעברה בהתאם לפקודת השלטונות, שכל אדם אשר יתייצב מרצונו הטוב בימים 29, 30 ו־31 ביולי ש. ז. להעברה, יצוייד במזון, כלומר יקבל 3 קילוגרמים לחם וקילוגרם ריבה.

נקודת הריכוז ומקום חלוקת־המזונות — ככר סטאווקי פינת דז'יקה.

ווארשה, 29 ביולי 1942 מפקד משטרת הסדר"

כנראה לא הועילו גם הלחם והריבה. ואז בא השלב השני.

מעתה לא סמכו הגרמנים על השוטרים היהודים. הם הביאו לגיטו כנופיות מזוינות של ליטאים ואוקראינים, ויחד עם אנשי הס. ס., הגיסטאפו והמשטרה הפולנית, החלו לבצע את הפנוי בעזרת בלוקאדה. ה„בלוקאדות" הללו בוצעו פעמיים ביום, בבוקר ואחרי הצהרים. הרחובות נחסמו לחלוטין. גרמנים, אוקראינים, ליטאים ולאטבים התחילו משתוללים בגיטו. בתחילה הושם מצור על גושי בתים וכל דריהם נסחבו לפינוי. אחר כך הוקפו ונסגרו רחובות שלמים בבת־אחת. אנשי גיסטאפו ובני הכנופיות האוקראיניות רצו לכל הדירות, וקולותיהם נשאים בטירוף של שכרות: היראוס! היראוס! (החוצה). ימי שלא הספיק לרדת במדרגות בכל המהירות, נהרג ביריה בו במקום.

בחצר נערכה הביקורת. רבים נגשו אליה בשלוות־רוח: היו להם „אגרות־ברזל" (תעודות חסינות) מאת הפלה. אלה היו נשים וילדים של שוטרים יהודים, של חברי מועצת־היהודים, של פועלי בתי־חרושת.

הגרמנים קרעו את התעודות מתוך לעג, רמסו ברגליהם את „אגרות־הברזל", והוסיפו לבעליהן מכות על ראשיהם בקתי הרובים.

חזרה ונשמעה צווחת „היראוס!!" וההמונים המגורשים מבתיהם הורצו מהחצר אל הרחוב, מוקפים שרשרת צפופה של שומריהם.

ברחוב התערבו דרי בתים שונים, וכך הובלו כולם כעדר־צאן אל בית־החולים היהודי שברחוב סטאווקי, אל „תחנת־האיסוף". במרחק שני צעדים משם היתה „תחנת־הבירור". שממנה הוליכה דרך ישרה וקצרה אל תחנת הרכבת.

בתחנת הבירור נערכה עוד פעם ביקורת קצרה. מספר קטן של אנשים בריאים מאד נבררו מתוך העומדים לפינוי. הם יכלו להישאר עוד במשך זמן מה עבדים לגרמנים, והשאר נשלחו אל הקרונות. ולפני כן נצטוו להשליך את חבילות־המטען בנות 15 קילו שהורשו לקחת. עתה, כאשר כבר היו היהודים בידיהם, דיברו בלשון פשוטה של רוצחים: יהודים טפשים, למה לכם המטען לדרך זו? תנו את הממון, האבנים היקרות, הכסף והזהב. הפלה הרשה לכם לקחת אתכם חפצי־ערך, בשבילנו הבאתם אותם, בשבילנו!!...

מכל צד ניתכו מכות. צעקות איומות לעזרה פולחות את האויר. פועלי הרכבת הנוצרים בורחים, לבל ישמעו את הצעקות. מאה אנשים נכלאים בקרון אחד.

הטענת האומללים נעשתה בין השעות 4—5 לפנות ערב. הדלתות ננעלו מבחוץ, ועם רדת הלילה זזה רכבת־הבלהות אל מחוז חפץ בלתי־נודע.

באוגוסט (10—16) החלה סידרה של גירושים פנימיים בתוך תחום הגיטו, ונשתנו גבולותיו.

היהודים שנשארו נשמו לרווחה. אמנם נשארו בלי קורת־גג והיו נאלצים לחפש להם דירות חדשות ולעזוב את רכושם הדל במקומות הישנים, אבל הם ראו בשינוי הגבולות אות לטובה: סימן שהפינוי נפסק. באמת היתה כוונת כל הפקודות הללו רק לבלבל את היהודים ולהפיל את רוחם, שלא יעלה כלל על דעתם לנקוט באיזו פעולה שהיא.

באמצע אוגוסט החלה הפעולה נגד פועלי בתי־החרושת („שופים"), שהיו גרים במקום עבודתם. הגרמנים התנפלו על ה„שופים" לפתע, ושוב החלה הסידרה של הכאות, רציחות ומשלוח ל„אומשלאגפלאץ".

המצור על השופים נמשך עד ה־6 בספטמבר. בשני הימים האחרונים „מילאו" הגרמנים את ה„מכסה" של פינוי הגיטו. וביום האחרון נרצחו מאות יהודים שהסתתרו בבונקרים. יהודים רבים גוועו ברעב, כי פחדו לצאת ממחבואיהם. אמנם, באותם ימים אחרונים של חיסול הגיטו כבר לא העמידו הגרמנים פנים ולא הסתירו שמשמעות הפינוי היא השמדה. ועתה כבר לא היו היהודים מסוגלים לשום פעולה. החיים נמאסו עליהם, והם ציפו שהמרצחים ישימו קץ לחיים שאין בהם טעם.

ביום הכיפורים, שחל ב־21 בספטמבר, ביצעו הגרמנים את הגירוש האחרון. הפעם שילמו הגרמנים לעוזריהם, השוטרים היהודים ששיתפו אתם פעולה, כגמולם. הם שמו מצור על הבתים ברחוב אוסטרובסקי, ווילנסקה, שם גרו השוטרים ומשפחותיהם. באותו יום נשלחו לטרבלינקה 200 שוטרים עם משפחותיהם. בס"ה גורשו באותו יום־כיפורים 2.196 יהודים.

כך נסתיימה פרשת החיסול בגיטו ווארשה.

שלוש שנים חיכו המרצחים הגרמנים למועד הזה. תיכף אחרי כניסתם לווארשה, כשהחלו להשתולל בה, היו אנשי הגיסטאפו באים בטרוניות של לעג על צ'רניאקוב: איננו מבינים את היהודים הפולניים — האין לכם רגש כבוד? מדוע אין גם כאן התאבדויות בהמונים, כמו בווינה ובברלין? צ'רניאקוב עבר על העלבון בשתיקה. אז השיב הרחוב היהודי תשובה מסורתית. הרחוב היהודי היה שר ברגעים הקשים: „מיר וועלען אייך איבערלעבען..." (אנו נזכה ונחיה ונגיע לאחריתכם...)

בימי יולי־אוגוסט־ספטמבר השיגו המרצחים הנאציים סוף־סוף את תאוות נפשם הטמאה. יהודים הפילו את עצמם מן החלונות. אמהות וילדיהן על זרועותיהן שמו בעצמם קץ לחייהן. משפחות שלמות הרעילו את עצמן.

לפי ספירה גרמנית ניספו בדרך זו בין 22 ביולי ובין 28 בספטמבר 1942 — 4.419 נפש. ביריות הומתו באותה תקופה 5.451 יהודים. אין ספק שהמספרים שמסרו הגרמנים לקויים בחסר.

ב„פינוי" הוצאו ביולי 64.706 יהודים, ולמחנות עבודה נשלחו 1.612 יהודים. באוגוסט התנהל הפינוי בקצב מהיר יותר. 135.120 יהודים פונו, ו־7.403 נשלחו לעבודה.

בחודש האחרון, בספטמבר, עלה מספר היוצאים לפינוי ל־52.969 איש, ולמחנות עבודה נשלחו 2.100 איש.

בס"ה נשלחו למחנות־מוות 252.193, ולמחנות־עבודה — 11.580 יהודים.

פרק לג. ה מ ר ד

אחרי קיץ־בלהות

ה„אקציון" נסתיימה. כך הודיעו הגרמנים בימים האחרונים לספטמבר.

בעלי־המפעלים הגרמניים רצו להרגיע את פועליהם־עבדיהם היהודיים שנשארו בחיים, והבטיחו להם: מהיום והלאה יהיה שקט ושלוה בגיטו.

מכל האוכלוסיה היהודית של וארשה נשארו כארבע רבבות נפש. רובם היו פועלים בבתי־החרושת הגרמנים בגיטו. הוריהם, אחיהם ואחיותיהם הובלו להשמדה. והניצולים היו גלמודים עזובים, אברים קטועים מהמשפחה היהודית. הם היו המומים, משותקים, אחוזי־אימה מקיץ־הבלהות שעבר עליהם, לאטם החלו עיניהם רואות את המציאות, והם ידעו את גודל האסון.

בחדשי הבלהות של חיסול הגיטו היה פעיל באנשים רק אינסטינקט החיים בלבד. כל החושים אחרים היו משותקים. כל אחד חיפש מקום, חור, סדק כלשהו כדי להציל את חייו, משפחות נפרדו, הורים לא ידעו מה קרה לילדיהם, הבנים לא ידעו היכן אבותיהם. בעל לא ידע מה קרה לאשתו, והאשה לא ידעה על גורל בעלה. אולם, בשעה שהקיפה דומית מוות את הגיטו, החלו הנשארים בחיים מביטים סביבם, החלו מחפשים אחרי משפחותיהם, הוריהם, נשותיהם, ילדיהם, ידידיהם — חיפשו ולא מצאו.

ולאט לאט באה ההכרה האיומה: אין איש. וארשה היהודית חדלה להתקיים, נעקרה מן השורש זו שהיתה עיר ואם בישראל.

עתה שאלו את עצמם אלה שנשארו בחיים: איפה היינו? מה עשינו? מדוע נתנו להשמיד, לאבד את אחינו?

הם התביישו להביט איש בפני רעהו, התביישו בהצלת חייהם, התביישו בשמחתם האינסטינקטיבית על שניצלו. עתה מאסו גם הם בחייהם, ושנאו את עצמם.

בכל אחד מהניצולים התעוררה השאלה: מה טעם לחיים כאלה? מה טעם לחיים בלי אשה ובלי ילד ובלי אב ואם ובלי העדה היהודית כולה?

והרגשה אחת הקיפה את קומץ היהודים שנשאר, הרגשה פרימיטיבית עזה ובוערת כאש בעצמותיהם: נקמה! לנקום ברשעים, לנקום במרצחים, לנקום בעד רצח העדה היהודית, לנקום בעד כל מה שקרה החל מספטמבר 1939 עד ספטמבר 1942.

עכשיו היו כולם מוכנים. עכשיו הבינו כולם שאין מוצא ואין דרך ואין הצלה, ונשארה רק אפשרות אחת: תמות נפשי עם פלשתים.

עתה היו האזנים קשובות והשרירים דרוכים והלבבות פתוחים לקריאה לצאת לקרב האחרון נגד הטמאים.

הארגון הלוחם החל בפעולה.

אחרי החורבן מצא הארגון הלוחם היהודי רקע לפעולה.

אמנם, גם חברי הארגון היו מלאי יאוש. בישיבתם הראשונה שהתקיימה אחרי סיום ה„אקציון" היו כמעט כולם בדעה אחת שנשאר להם רק מוצא אחד: התאבדות בצוותא. היו להם שני אקדוחים, כמה עשרות ליטר נפט. התכנית היתה איפוא: לצאת עם ה„נשק" הזה נגד המרצחים, להרוג מהם כמה שאפשר, לשרוף את בתיהם וליפול בקרב.

רק איש אחד נמצא אז באסיפה טראגית זו של הנוער היהודי בווארשה המיותמת שהתנגד לצורה זו של התאבדות ודרש פעולה מאורגנת והכנה מתאימה.

הצעתו נתקבלה, ומכאן התחיל המעבר המהיר מיאוש והתאבדות לתקוה חדשה: בסופה של אותה ישיבה החליטו הנאספים לארגן פעולות התנגדות בווארשה ולהקים ארגון של לוחמים יהודים בכל הארץ כולה.

על הכנות אלה מספרת צביה לובטקין („דבר" 12.6.1946):

„...כי על כן נקראה ישיבה של נציגי התנועות החלוציות, בה השתתפו: אריה ווילנר, פרומקה, יצחק צוקרמן, מרדכי מבנדין, טוסיה, מרדכי טננבוים, בלאבאן, מרדכי ברוידא ועוד. בה בישיבה החלטנו להקים ארגון לוחם לא רק בווארשה, כי אם בכל ערי השדה, וחילקנו את התפקידים בינינו...

...מצאנו לנחוץ להתקשר עם המפלגות, קודם כל עם המפלגות אשר היו מוכנות לזה — המפלגות הציוניות: פועלי־ציון — צ. ס., השומר הצעיר, פועלי־ציון שמאל; הקומוניסטים, ולבסוף, אחרי מאמצים רבים ה„בונד". חיפשנו ומצאנו גם קשרים עם הרביזיוניסטים.

אכן, ה„בונד" עדיין היסס. הם אמרו, כי מסכימים להקים יחד אתנו ארגון לוחם בווארשה בלבד. ואילו אנו רצינו להקים ארגון לוחם בכל הערים. הם אמרו, שבכל הערים יש להם טאקטיקה מיוחדת. אין הם רוצים ליצור רושם, שמתקשרים אתנו לתמיד. הם גם לא הסכימו שנופיע בפני המחתרת הפולנית יחד. להם יש קשרים — טענו — עם פ. פ. ס. ואינם מסכימים ללכת יחד אתנו למחתרת הזאת. אבל גם זאת קיבלנו.

כך הוקם הארגון היהודי הלוחם, אשר השתתפו בו כל המפלגות וכל הנוער המאורגן".

ושוב פנו היהודים אל שכניהם הפולנים. הם לא בקשו עזרה נגד השונא המשותף. רק בקשה אחת היתה בפי היהודים: תנו לנו נשק!

אולם אנשי המחתרת הפולנית, שלא נקפה אצבע בימי החיסול, שלא התנגדה בפועל לאחיהם הפולנים שעזרו לגרמנים בתהליך ההשמדה, ענו ליהודים: אין נשק...

הם שיקרו. הכל ידעו שהיה להם נשק, הכל ידעו שהם עומדים בקשר מתמיד עם לונדון. בשביל היהודים לא היה להם נשק. בקשו היהודים דבר אחר מהמחתרת הפולנית: תנו לנו אפשרות להתקשר עם לונדון... וגם דרישה זו נדחתה. רק אחרי משא ומתן ארוך ומיגע השיגו היהודים איזה שהוא קשר עם לונדון וארץ־ישראל, וקיבלו מהפולנים 10 אקדוחים ו־10 רימונים.

והלוחמים היהודים שמחו שמחה רבה ל„נשק" הזה, כי בעיניהם היה גם זה דבר גדול!. אמנם אין לצאת בנשק כזה נגד הגרמנים. אולם, נתפרסם בגיטו שקיים ופעיל ארגון לוחם יהודי. דבר זה נתן עידוד למיואשים והטיל אימה על קומץ פעוט של מנוולים ובוגדים. שורה של התנקשויות נגד הבוגדים יעקב לייקין, שמרלינג, פירסטנברג ואחרים טהרה את האווירה בגיטו.

ובינתיים התחיל הארגון לייצר נשק. מומחים לא היו לו, והוא הסתפק בעשית נשק קר, ונשק חם היה קונה מפולניים ומגרמנים, או מתנפל על חיילים גרמניים בודדים ופורק מהם את נשקם.

בכל העיר אור בלילה. בגיטו חושך. ליהודים אסור להשתמש באור החשמל. עתה מקבלים היהודים את הגזירה באהבה. באפלה מתחמקות דמויות מתוך הגיטו ולתוכו. שליחי הגיטו נמצאים מעתה בכל מקום. הם רואים ושומעים את הכל. הם מוצאים דרך אפילו אל הטמאים עצמם. תמורת כסף או זלילה מוכנים הטמאים לתת אפילו נשק.

הגרמנים מרגישים שמשהו מתרחש, ואין הם יודעים מה הוא, והם מתנפלים על הגיטו בחיפושים פתאומיים.

הגיטו מרגיש כי ימיו לא יארכו. איומי הגרמנים מחריפים והולכים. ביום מהימים יחסלו את הקומץ האחרון, את שארית הפליטה, אך הפעם לא יעבור הדבר כפי שהטמאים חושבים. יחד עם זה עושה הגיטו את הנסיון האחרון לבוא בדברים עם העולם. לניו־יורק וללונדון, לציריך ולירושלים מגיעות קריאות־אזעקה קצרות. הן כתובות בכתב סתרים אך תכנן ברור: הצילו!!!...

העולם הגדול והרחמן היה עמוס אותו שעה דאגות אחרות שהוא ראה אותן כיותר חשובות מהצלת יהודים. יהודי ניו־יורק ערכו הפגנות, יהודי לונדון שיגרו משלחות, בירושלים תקעו בשופר: קול קורא במדבר העמים.

ואז באה מגיטו ווארשה האזהרה האחרונה: הגיטו ילחם ויעמוד על נפשו!...

מרד יאנואר

ב־18 יאנואר 1943 פרץ המרד היהודי הראשון בווארשה.

הגרמנים הפתיעו גם הפעם לא רק את תושבי הגיטו, אלא גם את הלוחמים המאורגנים. נפוצו קודם לכן שמועות על „אקציה" חדשה, וכרגיל באו אחריהן הכחשות רשמיות. אמנם לא האמינו היהודים להכחשות, אבל שום איש לא ידע את מועד האקציה, ולא ציפו לה כל עיקר ב־18 ביאנואר.

להיפך, היו סימנים שלעת־עתה יהיה שקט בגיטו. באותם ימים הנה פתאום החלו אקציה בווארשה הארית. הגרמנים השתוללו ברחובות הארים וערכו מאסרים המוניים בין הפולנים. הפעם עשו עם הפולנים כמו שעשו לפני חדשים אחדים עם היהודים, ואלפים רבים, של פולנים גורשו באותם הימים לאושוינצ'ים ולמחנות־ריכוז אחרים.

ביולי ובאוגוסט התלוצצו הפולנים על חשבון היהודים המסכנים ההולכים

כצאן לטבח והם התנשאו אז: אתנו לא יעיזו הגרמנים לעשות דבר כזה... כי ידוע להם שהפולנים הם אבירי־לב ויתנגדו...

והנה העיזו הגרמנים לעשות שפטים באוכלוסיה הפולנית, והפולנים הלכו ל„אומשלאגפלאץ" בדיוק כמו היהודים, תיוורים, אחוזי־אימה, נכנעים ובראש מורכן.

יהודי הגיטו עשו חשבון, שאם הגרמנים „עסוקים" בפולנים, לא יהיה לבם הטמא פנוי אל הגיטו, ואילו התכסיס הגרמני היה: „חזית אחת", לבצע שתי אקציות בבת־אחת.

ב־18 ליאנואר בבוקר ראו היהודים שהגיטו מוקף משמרות צבאיים חזקים, ובשעה שהפועלים היהודים יצאו לעבודה תפסו אותם הגרמנים והובילום לאומ־שלאגפלאץ.

התערבו בין הנחטפים לוחמי הארגון עם מפקדם מרדכי אניליביץ בראש, ופתאום פתחו באש על הגרמנים.

בין הגרמנים קמה בהלה איומה מרוב הפתעה, והם החלו נסים בצעקות־פחד: היהודים יורים!... היהודים יורים!...

לקבוצת הלוחמים היו חמשה אקדוחים וחמשה רימונים. כך החל מרד ווארשה. ובנשק הזה הפילו הלוחמים היהודים עשרות טמאים, ובנשק זה הכריחו את החיילים הגרמנים, שהיו מזוייניים וחמושים מכף רגל עד קדקד, לברוח באימה ובפחד מפניהם.

והלוחמים עמדו והמשיכו לירות ולקרוא ליהודים: — ברחו!

והיהודים ברחו מאומשלאגפלאץ, והתחבאו בבונקרים ובמרתפים.

הגרמנים התאוששו מהר מבהלתם ושבו בכוחות מוגברים. החל הקרב האחרון. היהודים לחמו עד הכדור האחרון, ונפלו אחד אחרי השני.

המפקד מרדכי אניליביץ נשאר האחרון בחיים. אקדוחו היה ריק. בידיו התנפל על חייל גרמני, הוציא ממנו את רובהו ונמלט לבית סמוך והמשיך לירות ולהפיל חללים בין הטמאים, והנשארים מהם נסוגו מפחד.

בבונקר הסמוך נמצאו יהודים. הם הכניסו את מרדכי אניליביץ ועוד בחורה אחת שניצלה לתוך הבונקר.

בנשק המגוחך שהיה לגיטו אי אפשר היה לצאת לקרב. אפשר היה רק להשאר בבתים ולהמתין לבואם של הטמאים.

היהודים לא יצאו לעבודה, בידעם שיובלו לאומשלאגפלאץ. הגרמנים החלו לפנות את הבתים מתושביהם. הם נתנו פקודה, שלפיה צריכים היו כל היהודים לעבור לשני רחובות.

וזו היתה הפעם הראשונה שהיהודים ל א צ י י ת ו לפקודה גרמנית. הם לא יצאו מבתיהם והגרמנים ניסו להוציאם לרחוב בכח, כמו שעשו בימי החיסול.

אולם עתה המתינו להם יהודים מזוייניים, והם לא נרתעו מפני הגרמנים.

התנגשות אחת מן הרבות בין היהודים הלוחמים ובין הגרמנים מתארת צביה לובטקין („דבר", 13.6.1946) במלים אלה:

„והנה נכנסו הגרמנים. עמדנו כל אחד במקום אחר וחכינו להם. נתנו להם להכנס לחדר בו ישבנו. היה ביניינו בחור אחד, נחמיה הרצשטיין, שנפל אחר כך במרד אפריל, אחד הלוחמים האמיצים ביותר, בחור מן העיירה פרושקוב, אשר לפני המלחמה התחנך בסניף „פרייהייט". לא היה לו אינטלקט גדול ובודאי לא היה מגיע להיות מנהיג בישראל. עבר עליו גירוש פרושקוב, הוריו מתו עליו בגיטו — גוועו מרעב. הוא היה גם במחנה עבודה ועבר בו שבעה מדורי גיהינום של השפלת האדם. עוד לפני שידע כי בא חיסול כללי נשבע לנקום, ורצון הנקמה מילא את כל ישותו. לפעמים היה נדמה לנו שהוא כל כך מרבה לדבר על זה, שודאי לא יעשה, אך הוא דיבר ועשה. הוא הראשון כאילו הרים את ידיו ויצא מן החדר. אנחנו פתחנו באש בחדר והוא ירה בקבוצה שנשארה בחוץ. הגרמנים נסוגו. הרגנו עשרות גרמנים בשיטת קרב זו, והעיקר לקחנו מהם את נשקם. קבוצתנו מנתה 40 איש והיו לה רק ארבעה אקדוחים וששה רימונים. רק בחור אחד מאתנו נהרג.

לא ידענו מה לעשות לעצמנו, הרגנו גרמנים ורכשנו נשק ונשארנו בחיים. היה זה איזה פלא כזה שלא ידענו מה לעשות לעצמנו, גם ידענו שבעוד כמה רגעים הם יתקיפו את הבית ויחסלו אותנו. בחור אחד ששלט בשכלו גם ברגע זה, מצא דרך יציאה, דרך עליית הגג, עברנו בגגות, וקצנלסון ביניינו, לרחוב אחר. מובן מאליו שהגרמנים ראו אותנו והקיפו גם את הבית שהגענו אליו. אבל אנחנו כבר ידענו לקדם את פניהם. העמדנו משמרות על המדרגות. היינו בקומה הרביעית וכל גרמני מוכרח היה להכנס אלינו כדי לתפוס אותנו.

היו גם רגעים של חולשה. בחור שהיה לו רימון וראה את הגרמנים מתאספים ליד הבית וידע שאנחנו קבוצה קטנה ונשקנו מעט, אמר: הגיע הרגע שאטיל את הרימון ביניינו ונהרג כולנו. העמדנו משמרות וכל גרמני שנכנס, נהרג. הגרמנים פחדו להיכנס. בינתיים ירד הערב והגרמנים הסתלקו.

רצה המקרה שכולנו נשאר בחיים, חוץ מבחור אחד. למחרת היום נפגשנו עם שאר הקבוצות והחלטנו שגם להבא ננהג בשיטה זו. שוב התחלקנו לקבוצות, חילקנו את הנשק, מצאנו דירות מתאימות בכל קצות העיר וחכינו לגרמנים. הכינונו לנו דרכי נסיגה".

צעירים יהודים גילו באותם הימים גבורה נפלאה. שכם אל שכם לחמו הצעירים היהודים, צעירים עם פיאות וירמולקה יחד עם אנשי ה„בונד", אנשי „בני־עקיבא" החרדים וקומוניסטים, ציונים ובונדאים.

באותם רגעים נעלמו הפילוגים והניגודים, יהודים לחמו באויביהם הטמאים.

אחד הצעירים האלה, פישלביץ, גילה גבורה מיוחדת במינה. הגרמנים התנפלו פתאום על רובע יהודי. מספר הלוחמים היה מעט מאד ואחד מהם, פישלביץ, בן־20, ניסה לירות באקדוחו על המפקד הגרמני הקפיטן ראהן. אולם קרה אסון, והאקדוח נעצר. הצעיר היהודי לא איבד את עשתונותיו והתנפל בידים על הקצין הגרמני. שניהם נאבקו והחיילים הגרמנים חששו לירות ביהודי מחשש

פגיעה במפקדם. וכך הצליח פישלביץ להפיל את הגרמני ארצה, ולהתערב בין היהודים.

כאשר הגיעה תגבורת גרמנית דרש ראהן מהיהודים למסור לידו את הצעיר שהעיז להכותו. היהודים סירבו לציית ולהסגיר את פישלביץ.

ואז יצא פישלביץ עצמו, ופנה אל הקצין הגרמני: הנה אני עומד לפניך, כלב מזוהם!

הקפיטן ירה בו. יחד אתו נרצחו 23 יהודים.

הקרבות ארכו 3 ימים. ואז היו הגרמנים אנוסים להפסיק את הגירוש, ולעזוב את הגיטו.

ה„נצחון"

עובדה זו עוררה שמחה גדולה בגיטו. אחרי שנות עבדות ובזיונות והשפלה היה זה הנצחון היהודי הראשון במלחמתם הנואשה. אמנם, היהודים לא השלו את עצמם בתקוות שווא. הם ידעו שלא הכריעו את הגרמנים, וידעו שהגרמנים עלולים להחריב את כל הגיטו בבת־אחת. אבל הנצחון היה גדול מבחינה מוסרית. היהודים המוכים, הנפרדים, הנרצחים והמעטים כל כך הראו שאפשר להכות גרמני, אפשר לירות בגרמני ואפשר להכריח גרמני לסגת.

גם היהודים וגם הפולנים לא האמינו למראה עיניהם. לא האמינו שאפשר להרים יד נגד השונא. ודוקא היהודים היו הראשונים שיצאו בנשק נגד השונא.

במרד יאנואר בגיטו וארשה נחתה המהלומה הראשונה על ראש הגרמנים באירופה כולה, והיא באה מידים יהודיות. וכנראה משום כך הפסיקו הגרמנים אחרי שלשה ימים את המצור על הגיטו:

הם לא יכלו להשלים עם המציאות המעליבה ועם ההכרח ללחום עם שארית הגיטו, והעדיפו להפסיק לעת עתה את גירוש שארית הפליטה.

היהודים בכו מרוב שמחה — משמחה שהם יכולים עוד להתנגד, ובזרועות פתוחות נתקבלו הלוחמים היהודים. נשים בחוצות נשקו אותם על ראשיהם, בכו ונשקו את „הילדים היקרים", רבנים ואדמו"רים התפללו לשלומם. רבי אחד פנה אל הלוחמים היהודים ואמר: „היו ברוכים כי העזתם, אם אנחנו איננו יכולים לעשות ככה, נלך עתה למות בהרגשה כי הצלתם אותנו, את כבודנו".

ועוד דבר אחד נעשה במרד יאנואר: הוא העלה את כבוד היהודים בעיני עם הארץ. תושבי וארשה הנוצרים התפלאו להתנגדותם של היהודים בעצם הימים בהם נשלחו הפולנים לאושבינצ'ים ולא העיזו לא לציית.

בין הפולנים פשטו אגדות על מעשי היהודים, אגדות על עוצם האבידות של הגרמנים ועל „הנשק העצום" הנמצא בידי היהודים.

עתה החלו הפולנים להביא נשק לגיטו, בעד בצע כסף, כמובן,

והיהודים קיבלום בסבר פנים יפות. לא עמדו אתם על המקח ושילמו את כל המחירים. וגם הגרמנים עצמם דיברו בלחישה על הגבורה היהודית, והתהלכו שמועות שונות על האבידות שנגרמו להם מידי הלוחמים היהודים.

ובינתיים הכינו היהודים את עצמם לקראת הבאות: בנו מקלטים מתחת לפני האדמה, בונקרים, ואספו נשק ליום המכריע.

בציפיה

גורלם של שרידי יהודי ווארשה כבר נחרץ. ובינתיים שרר שקט יחסי בגיטו. היתה זו ארכה שניתנה ליהודים לשלושה חדשים.

למה המתינו הגרמנים? מדוע לא ניגשו מיד לחיסול הגיטו? הם לא רצו ב„מלחמה יהודית". הם רצו לרצוח את היהודים כמו עד עתה. בלי התנגשות ובלי קרבנות מצדם, בלי רעש ובלי המולה.

לוחמי הגיטו ניצלו את הארכה שניתנה להם מידי המרצחים, כדי ללכד את שורותיהם ולחזק את ארגונם. ועתה היו גם הפולנים נאלצים להתחשב בקיום המחתרת היהודית הלוחמת.

סוף סוף נאותו ראשי המחתרת הפולנית לקשר את היהודים עם הממשלה הפולנית בלונדון, והיהודים קיבלו סכומי כסף ניכרים לשם חיזוק ארגונם.

אולם קנית נשק דרשה אמצעים גדולים, ולשם זה הטיל הארגון הלוחם מסים גבוהים על קומץ היהודים האמידים שעדיין נשאר בגיטו, על השותפים היהודים למפעלים הגרמניים, וגם על המועצה היהודית הוטל מס של מיליון זהובים, שנגבה במשך שלשה ימים.

באותם הימים שלט הארגון הלוחם בגיטו וארשה, ואלה שסירבו להכניס את המס שהוטל עליהם היו נאסרים עד ששלמו.

זה היה שלטון יהודי מוזר ומיוחד במינו. מוקפים ים של שונאים מזוינים, שהיו עלולים בכל רגע להשמיד ולעקור את הכל, ידעו כמה מאות צעירים יהודים לארגן כוח לוחם וליצור שלטון שהטיל את מרותו על אנשים מיואשים, אשר ידעו כי מכל צד אורב להם המות. ואותו שלטון דאג לטיהור האוירה בגיטו. משתפי פעולה עם הגרמנים ובוגדים „חוסלו" בזה אחרי זה.

בין אלה שנפלו מידי הלוחמים היהודים היה גם ד"ר אלפרד נוסיג הישיש, האיש מרובה הצדדים — העסקן הציוני, הסופר, המשורר, הפסל — שרדיפתו אחרי כבוד מדומה העבירה אותו על דעתו והביאה אותו עד בור שחת. תפקידו של נוסיג בווארשה מילא את לב היהודים רגשי התמרמרות שנצטרפו אליהם רגשי בושה וכלימה.

הכל זכרו שהוא היה בשעתו אחד מעוזריו של הרצל, זכרו את פרשת חייו הסוערים של הסופר והעסקן היהודי, ופתאום רואים את נוסיג הישיש בחברת אנשי הגיסטאפו, נושא ונותן אתם, בא לקהילה בהצעות מטעם הגיסטאפו וחוזר אל הגרמנים להביא לפניהם את תשובות היהודים.

ניסו להשפיע עליו, ניסו לדבר על לבו. אולם ד"ר נוסיג המשיך במעשיו ומילא את התפקיד של יועץ הגיסטאפו בענינים יהודיים, עד שפסק־דין של מות שם קץ לחייו.

בכיסו נמצא תזכיר אל השלטונות הגרמניים שבו ייעץ לא לנהוג להבא

בשיטות ברוטאליות כמו בשעת גירוש יאנואר. מכיוון שזה עלול לעורר את היהודים לתגובה.

נתארגנה המפקדה של הארגון הלוחם היהודי (לפי תעודה שנשלחה מווארשה במרס 1944) באופן זה:

למפקד הגיטו המרכזי נתמנה ישראל קאנאל (רה"נ). על בתי־המלאכה למברשות הופקד מרק אדלשטיין, על בתי־המלאכה של טאבאנס — אליעזר גאלאר.

ברשות הארגון הלוחם עמדו 22 קבוצות לוחמים: מהן 11 מתוך ארגוני הנוער שנמנו על החלוץ: "דרור" — 5, השומר הצעיר — 4, עקיבא — 1, גורדוניה — 1; 4 קבוצות של ה"בונד"; 1 — פועלי ציון שמאל; 1 — פועלי ציון (צ. ס.); 1 — הנוער הציוני, 4 — אגודת השמאל. לועד היהודי הלאומי היו איפוא 18 קבוצות.

למפקדי הקבוצות מונו:

"דרור (החלוץ "פרייהייט" — החלוץ הצעיר): 1. בנימין ולד, 2 זכריה ארטשטיין, 3 חנוך גוטמן, 4 יצחק בלוישטיין, 5 ברל ברוידא. "השומר הצעיר: 1 מרדכי גרובאס מארדאק, 2 דוד נובודבורסקי, 3 סלומון (יוסף יהושע) וינוגרון, 4 יוסף פארבאר. "גורדוניה": יעקב פייגנבלאט. "עקיבא": 1. לוטאק רוטבלאט. "הנוער הציוני": 1 פראשקר (יעקב). "פועלי ציון" (צ. ס.): 1 מגיסטר מארק (מאיר מאירוביץ). "פועלי ציון שמאל": 1. הירש בארלינסקי. אגודות השמאל: הנריק (הרשל) קובו, 2 הנריק זילברברג, 3 יורק גרינשפאן, 4 פאבל — ?. "בונד": 1. וולוול רוזובסקי, 2 לוי (לייב) גרוזאלק, 3 יורק בלונאוס, 4 דוד הוכברג. כל עשרים ושנים מפקדי הפלוגות נפלו חלל בשעת הפעולות.

מהקבוצות הנזכרות רוכזו: 9 — בגיטו המרכזי, 8 — בשטח בתי־המלאכה טאבאנס־שולץ ו־5 בגיטו של המברשתנים. הנשק העיקרי נתקבל במשלוח גדול אחת מאת השלטונות הצבאיים הפולניים. קבלו פיסטוליטים, רימונים וחמרי־נפץ. בכסף שהשיגו נקנו עוד מאות אקדוחים ותחמושת. בעד אקדוחי "ויס" ו"פאראבלום" שלמו 10 עד 15 אלף זהובים" (לפי "חורבן ומרד של יהודי ווארשה", מאת מ. ניישטאט, דף 93—94).

צאו מרצונכם הטוב...

הגרמנים לא ישבו בחיבוק ידים. הפעם לא הופיעו כלבי הגיסטאפו באיומים, בצעקות ויריות. כנראה נתקבלה עליהם הצעתו של אלפרד נוסיג, והגרמנים ניסו בתעמולת פיוס להניע את היהודים לצאת מהגיטו מ"רצונם הטוב".

את תפקיד התועמלנים בין יהודי הגיטו קבלו על עצמם הבעלים הגרמניים של המפעלים טאבאנס ושולץ. הם קראו את פועליהם היהודים לאסיפות, דיברו על לבם ושידלו אותם בנאומים יפים שיסכימו מרצונם הטוב לעזוב את ווארשה ולצאת לפוניאטובו ולטראוויקי.

"הרים וגבעות" הבטיחו להם ליהודים אם יצייתו לפקודת הגיסטאפו. בתעמולה זו "הצטיין" במיוחד שותפו של טאבאנס — שטאהמן. הוא צייר לפני היהודים תמונות נפלאות מן החיים הטובים בטראוויקי ובפוניאטובו:

למה לכם לשבת בווארשה החרבה, בבתי הגיטו הקודרים. צאו לכם לפוני־אטובו ולטראבניקי, ובחיק הטבע הנהדר תתחילו בחיים חדשים, חיי עבודה ויצירה. ואנחנו נדאג לכם, אנחנו בעלי המפעלים... כי אנחנו מעריכים את כושר עבודתכם, אנחנו נעמוד על המשמר שלא יאונה לכם רע, ואנחנו נספק לכם מזון טוב...

שטאהמן המשיך לספר ליהודים על קונצרטים, שיערכו לכבודם, ועל בריכות שחיה, ועל גנים ועל שפת הנהר, ועל תיאטרון יהודי ועל בתי־ספר וגני ילדים שיוקמו שם, אם היהודים יסכימו לעזוב את ווארשה מרצונם הטוב.

וכדי לשכנע את היהודים, שהפעם לא ירמו אותם, מינו השלטונות הגרמנים את טאבאנס עצמו כ„קומיסר להעברה". וטאבאנס הרחיק לכת עד כדי כך שהזמין את נציגי המחתרת להתיעצות.

אולם הפעם לא הועילו כל התכסיסים הערמומיים והארגון הלוחם ענה על תעמולת הגרמנים בפעולה ישירה.

ועל הפעולה הזאת מסופר בתעודה שנזכרה למעלה:

„מפעלי התעשיה הראשונים שעמדו להתחסל היו: הנגריה של הלמאן. חדרה קבוצה של ארגון הלוחם דרך חומות בית־החרושת, והעלתה באש את כל בניני בית־החרושת, את כל החומר הגלמי ואת המכונות, שהיו ארוזות ומוכנות למשלוח. הגרמנים שנמצאו בשטח בית־החרושת, ברחו בבהלה. קבוצת הארגון נסוגה ללא אבידות. למחרת התיצבו לנסיעה רק 25 מ־1000 פועלי המפעל, ומ־3.500 העובדים בבתי־המלאכה למברשות לא התייצב אפילו אחד! קבוצה של 60 יהודים שהיו כלואים בבתי־המלאכה של שולץ — שוחררה על ידי הארגון הלוחם לעיני המשמר הגרמני. כבודו של הארגון עלה לא לבד בעיני האוכלוסיה היהודית. גם הגרמנים נאלצו להתחשב בו". („מרד יהודי ווארשה" דף 95).

מלחמת כרוזים

יחד עם זה הפיץ הארגון הלוחם כרוז בין תושבי הגיטו, ובו נקראו להתנגד, הואיל והיציאה מרצון מווארשה פירושה כליון ומוות.

הכרוז הזה הופיע ב־14 במארס, וב־20 השיב עליו טאבאנס בכרוז משלו בזו הלשון:

„אל פועלי הזיון היהודים ברובע היהודי!

ברצוני להחזיר תשובה לכרוז המפקדה של הארגון הלוחם, שנתפרסם בליל 14 במארס. הנני מודיע בצורה מוחלטת: כי פעולת גירוש אינה עולה כלל על הדעת; גם שולץ וגם אני — לא קבלנו שום פקודה באיזם אקדח לבצע פעולה כזאת; הנני מודיע בצורה מוחלטת, כי האנשים שנשלחו במשלוח האחרון לא הומתו. יש להצטער, כי פועלי הזיון של שולץ לא שמעו לעצותיו הטובות. אני מצטער שנאלצתי להתערב ולהעביר אחד מבתי־המלאכה שלי כדי לנצל את תנאי ההובלה הקיימים. ניתנה הפקודה לקבוע מיד את שמות הפועלים שהגיעו לטראוניקי ולהעביר, יחד אתם, את מטענם.

הטענה, שהאנשים המלווים את המשלוח השני מרחוב פרוסטה לפוניאטובה

לא ידעו כאילו מה גורל האנשים — אינה אלא נסיון שפל להסית את פועלי הזיון, ושקר גס. האנשים המלווים נשארו כולם במקום, לאחר שנשלחה הרכבת, ולא פעם באו הנה במכוניות המשא יחד עם הפועלים מפוניאטובה כדי להעביר את המכונות וכו'. המטען לא נשלח מרחוב פרוסטה. הוא נמצא בהשגחתו של יהודי, המהנדס ליפשיץ, המוכן ומזומן בכל רגע לתת ידיעות על כך. המטען יישלח לפוניאטובה עם המשלוח הבא. בטראוניקי ובפוניאטובה מקבל כל פועל את מטענו כקנינו הפרטי.

פועלי הזיון היהודים! אל תאמינו למטעים. הם רוצים להסיתכם כדי לגרום תוצאות בלתי נמנעות. ב„מקלטים" אין שום בטחון ואין החיים בהם אפשריים. הוא הדין בעבר האריי. עצם אי־הבטחון והבטלה יהרסו את רוחם של פועלי הזיון, הרגילים בעבודה. אני שואל מכם: מדוע באים אלי העשירים היהודים מהרובע האריי ומבקשים ממני לקבלם לעבודה? יש להם כסף למדי כדי לחיות ברובע האריי, אולם אין בכוחם לשאת ולסבול חיים כאלה. מתוך הכרה גמורה אני מייעץ לכם: סעו לטראוניקי, סעו לפוניאטובה, כי שם אפשר לחיות, שם תשארו עד סוף המלחמה. הארגון היהודי הלוחם לא יעזור לכם: הבטחותיו — הבטחות שווא. מוכרים לכם בכסף רב מקומות מחבוא, ואחר כך יגרשוכם אל הרחוב ויעזבוכם לנפשכם. למודי־נסיון אתם במעשי־ההונאה האלה. האמינו רק למנהלי המפעלים הגרמנים, הרוצים לנהל יחד אתכם את הייצור בפוניאטובה ובטראוניקי. קחו עמכם גם את נשיכם וילדיכם, כי גם עליהם פרושה דאגתנו!" (לפי „חורבן ומרד של יהודי וארשה", מאת מ. ניישטאט, דף 95—96).

הפניה לקהילה

נסיונם של טאבאנס ושותפיו לפתות את היהודים — נכשל.

ואז פנו הגרמנים לראש הקהילה היהודית, המהנדס ליכטנבוים, בדרישה שהקהילה תקח עליה את התפקיד של פינוי היהודים מהעיר.

ליכטנבוים פנה לד"ר יצחק שיפר, ובאמצעותו התקיימה התייעצות בין הארגון והקהילה. בהתיעצות נדחתה הצעת הגרמנים וליכטנבוים ענה לגרמנים: „אין שלטון הגיטו בידי, כאן שולטת ממשלה אחרת".

הגיטו עצר את נשימתו. הוא ידע שקצו מתקרב. וידע שהפעם יעמוד על נפשו.

המערכה האחרונה

בליל ה־18 באפריל החלה המערכה האחרונה של וארשה היהודית, אותה מערכה אחרונה שמוצאה היה ברור מלכתחילה. מלחמה של קומץ אנשים שבלבם בערה אש נקמה וחובת הכבוד כלפי עצמם וכלפי הנרצחים הנקיים מפשע, כנגד הארגון האיום ביותר שקם לחבר רוצחים שהשתתפה בה אומה שלימה.

לא באקראי בחרו הגרמנים ביום זה: זה היה יום הולדתו של היטלר, וקלגסיו של ראש המרצחים הביאו לו מתנה, את שארית הפליטה של יהדות וארשה, קרבן דמים.

אלה מלוחמי הגיטו שניצלו מתארים בדברים פשוטות, מהלך הקרבות של המערכה הטראגית:

„בשתים בלילה העמידו הגרמנים משמרות צפופים של גרמנים, אוקראינים ולאטבים — משמר לכל 25 מטרים — סביב חומות הגיטו. יחידים, שנים־שנים ושלושה שלושה, נכנסים החיילים הגרמנים אל שטחי הגיטו הבלתי מיושבים, כדי להפתיע את הלוחמים ואת התושבים. בשעה 2.30 מגיעות ההודעות הראשונות של הצופים על ריכוז חטיבות צבאיות גרמניות גדולות בשטח הגיטו. ב־4 בבוקר תפסו אנשי הארגון את עמדותיהם, כשהם מוכנים כולם לקבל כהלכה את פני האויב. ב־6 בבוקר פורצים אל הגיטו המרכזי אלפיים אנשי ס. ס. מזויינים טאנקים, תותחים קלים מהירי קלוע, שלוש מכוניות עמוסות תחמושת ואמבולנסים. עם חטיבות הס. ס. מופיע כל המטה של „ההעברה", המורכב מקציני ס. ס. וגיסטאפו: מיכאלסון, האנטקא, בארטאציקו, מיראצ'קו, הופלה, בראנד ומאנדא. היהודים נעלמו. כולם נמצאים ב„בונקרים" ובמנהרות מתחת לפני האדמה או במחבואים אחרים. על פני האדמה נמצאו רק אנשי הארגון. הלוחמים נתרכזו בשלוש עמדות־מפתח החוסמות את המבואות אל הרחובות הראשיים בגיטו. ההתרגשות הראשונה פרצה ברחוב נאלבקי. שתי קבוצות הגיטו עליה מאחורי מתרסים. הקרב נגמר בנצחון הלוחמים. הגרמנים נסוגו והשאירו פצועים רבים.

אותה שעה התחולל קרב עיקרי בהצטלבות הרחובות מילא וזאמנהוף. הלוחמים מאחורי המתרסים בכל ארבע פינות הרחוב, התקיפו את הטור הראשי הגרמני שנכנס אל הגיטו.

הגרמנים נכנסו לגיטו דרך השער גנשה־זאמנהוף ומגמת פניהם היתה לככר מוראנוב. הקבוצות המזויינות של הארגון היהודי הלוחם שעמדו ליד השער, נתנו להם להכנס, בלי לפתוח באש, ורק משהגיעו לפנת זאמנהוף־מילא פתחו עליהם באש. בכל דרך נסיגתם הותקפו הגרמנים הן על ידי הקבוצות האלה והן על ידי הקבוצות שחסמו להם את הדרך.

אחרי היריות הראשונות מאקדח אוטומאטי וזריקת רימונים קולעת בשורות הצפופות של הס. ס. נתרוקנו הרחובות. המדים הירוקים נעלמו. נחבאו בחנויות ובשערי הבתים הסמוכים. נשמעות רק חילופי יריות בודדות. לאחר רבע שעה הופיעו טאנקים ונתקרבו אל עמדות הלוחמים. בקבוקי תבערה, שנזרקו בשקט ובדיוק קליעה, פגעו בטאנק. האש התפשטה במהירות בטאנק והוא התפוצץ. המכונה שותקה. אנשיה נשרפו חיים. שני הטאנקים הנותרים נסוגו בחפזון, ואתם נסוגו בבהלה הגרמנים המסתתרים מאחוריהם — תחת ברד רימונים ויריות קולעות. מצד הגרמנים נפלו 200 איש, הרוגים ופצועים. מצדנו — רק לוחם אחד.

כעבור שעתיים העמידו הגרמנים על השטח שבין הגיטאות תותחים קלים ופתחו באש על עמדותינו. אנו עזבנו את העמדות, הגרמנים כבשו אותן. לפתע נזרקו רימונים מהחלונות שמנגד — הבית ברחוב זאמנהוף 29. אחת מקבוצותינו שלא פתחה עד עכשיו באש, כדי לא לגלות את מקום המצאה, התקיפה את הגרמנים זו הפעם השניה באותו המקום. הגרמנים משאירים כ־50 הרוגים. קבוצתנו נסוגה

ללא אבידות. בשעה חמש אחר הצהרים לא היו כבר גרמנים בתחום הגיטו.

היום השני של הפעולה התחיל בריכוז יחידות ס. ס. גדולות, בשטחים שבין הגיטאות וברובע האריי, אולם הכוחות העיקריים אינם יוצאים אל השטחים המאוכלסים. יחידה בת 300 אנשי ס. ס. נגשה בשעה שלוש אחר הצהרים אל מתחת השער של איזור המברשתנים. הנאצים התעכבו רגע וזה הספיק ללוחמים להפעיל את זרם החשמל. מתחת לרגלי אנשי הס. ס. מתפוצץ מוקש. הגרמנים בורחים ומשאירים 80—100 הרוגים ופצועים. כעבור שעתיים הם חוזרים, בזהירות, בטורי קרב. נכנסו 30 גרמנים, אך יצאו רק שנים. הם הותקפו ברימוני יד ובבקבוקי־תבערה. מי שלא נהרג ברימון נשרף חי. רק אז הפעילו הגרמנים את התותחים והרעישו את גוש המפעלים מארבעת צדדיו. אותה שעה הופיעו שני קצינים גבוהים של הס. ס., שקראו ללוחמים לפרוק את הנשק והציעו להפסיק לרבע שעה את פעולות הקרב, שאם לא כן — יפציצו את כל השטח. השיבונו ביריות. פלוגות ס. ס. נתקרבו אל בית־החרושת מצד שני, מעבר רחוב פראנצ'יסקאנסקה. גם הן לא הרחיקו לכת. כמה יריות קלועות מרובים הניסו אותם. ושוב לא היו גרמנים בשטח.

היה זה נצחון גמור שני של הלוחמים.

אותו יום הכריזו בשטח בתי־המלאכה של טאבאנס ושולץ על גיוס מתנדבים למחנות העבודה. אולם איש לא הופיע. כמו בגיטו המרכזי מתחבאים גם פה התושבים במקלטים מתחת לאדמה. הנהלות בתי־המלאכה היו דוחות כל פעם את המועד האחרון לנסיעה של המתנדבים בשעות אחדות. אך גם זה — ללא הועיל. לאחר שההנהלות הודיעו שינקטו אותם אמצעים שנקטו בגיטו המרכזי, התקיפו הקבוצות הלוחמות שרוכזו באותם השטחים פלוגות ס. ס. בעבר האריי, ברימונים ובפצצות. נפלו 40 הרוגים ופצועים רבים. הותקפו גם פלוגות שהתקרבו אל הגיטו המרכזי דרך נובוליפיה — סמוצ'ה.

לפי פקודת ה„פוליציי־פיהרר" (ראש־המשטרה גלובוצ'ניק, שהובא במיוחד מלובלין לזמן ה„אקציה") התחילו הגרמנים ביום השני ל„אקציה" לשלוח אש בגיטו. קודם כל שרפו את הבתים ואת גושי הבנינים, שבהם נתקלו בהתנגדות והם: נלבקי 33, 35, 37, מילא 28, 19, זאמנהוף 28, ואחר כך את כל גוש בתי המברשתנים — זו היתה השרפה הגדולה הראשונה. כתשובה להצתת הגיטו שלחו הלוחמים אש בכל מחסני „וארט־ארפאסונג" ובמחסן בתי־המלאכה שערכם היה עשרות מיליונים זהובים. ה„אקציה" נמשכת, הגרמנים מחפשים אחרי „בונקרים" ומחבואים. בפעולה זו נסתייעו בכך, שהאנשים היו יוצאים בלילות, מחמת להט החום, אל החצרות. העקבות היו מורים לגרמנים את הדרך למחבואים. הם נעזרו הרבה בפעולתם גם במכשירי האזנה ובכלבי־משטרה.

בזמן הזה עברו הלוחמים מתכסיסי התקפה לתכסיסי התגוננות. הם שאפו להציל ככל האפשר, את יושבי המחבואים. נערכה חלוקת כוחות חדשה. להרבה מחבואים נשלחו קבוצות לוחמות.

ביום השלישי לפעולה התחילו קרבנות ההתגוננות באיזור המפעלים של טאבאנס ושולץ. הלוחמים התבצרו בבתים ובעליות הגג ומנעו את הגרמנים מלהגיע

אל המחבואים. יום־יום הגנו הלוחמים במקום אחר על התושבים במחבואים. ביחוד התגעשו קרבות עזים בנובוליפקי 41, בלישנו 78, 76, 74 ובנובוליפיא 67, 69. הקבוצות הלוחמות ערכו לא לבד מלחמת מגן, אלא גם מלחמת תנופה. כל פעם שניסו הגרמנים לחדור אל הגיטו, נהדפו על ידי המגינים הגבורים, והשאירו מאות חללים בשדה הקרב. הגרמנים, שפניהם כוסו כלימה נוכח מפלותיהם המתמידות, הפיצו שמועה, כי בראש מגיני הגיטו עומדים עריקים גרמנים. ואולם הם היו מוכרחים לכבוש את הגיטו. הובאו, איפוא, תותחים כבדים, שהועמדו בככר קראשינסקי, בככר מוראנוב וברחובות שוויינטו־יירסקא ובוני־פראטרסקה. המצור הרשמי של הגיטו החל. מטילי להבות זרעו מות בקרב התושבים. המטוסים שחגו מעל לגיטו הטילו פצצות נפץ ופצצות בערה. אש אחזה בכל הרובע, שהוצת בארבע כנפותיו, ואלפי יהודים ניספו בבערה. יהודים אחוזי יאוש קפצו מהקומות הגבוהות של הבניינים. מי שניצל בקפיצה, נהרג בכדורי הגרמנים. הקבוצות הלוחמות הוכרחו מחמת הלהבות הגועשות לעזוב את עמדותיהן. הן פתחו במלחמה פרטיזאנית מתוך עיי־החרבות, שבהם ארבו לפלוגות הגרמניות. הקרבות נמשכו יומם ולילה ללא הפסקה. הגרמנים הוכרחו לכבוש כל רחוב, כל בית. אך המצב החמיר והלך עד לבלי נשוא. כמעט לא היו אבידות בקרב הלוחמים. אך חסרו להם מקומות סתר וכוחם תש בקרבות שאינם פוסקים, כי כל הגיטו היה למאכולת אש. האספאלט של המדרכות היה לזפת נוזלת, בחום הלוהט נשרף מלאי המזון ובארות המים שנחפרו בעמל רב — נסתתמו בעיי המפולת של הבתים ההרוסים, והרע מכל רע: אזל גם מלאי התחמושת. בקבוצות קטנות שוטטו הלוחמים, חבושי כובעים ולבושי מדים גרמניים, כשרגליהם עטופות סחבות, כדי להשתיק את הד צעדיהם, והתנפלו על הגרמנים, שהופיעו ברחובות, אם כי מספרם פחת והלך. במקום החיילים לחמו עתה מטילי־להבות אש, מטוסים ותותחים, שהועמדו מאחורי חומות הגיטו.

אחרי בירור יסודי של המצב, החליטה מפקדת הארגון הלוחם לשגר שליחים אל העבר האריי, כדי לבוא במגע עם נציגי הארגון הנמצא שם. ערב ה„אקציה" נשלח למטרה זו יצחק צוקרמן במקום אריה וילנר, שנחטף על ידי הגרמנים, נמלט מה„פאוויאק" (בית הסוהר) ונאלץ לחזור לגיטו. בכוחות עצמנו ארגנו פעולת־הצלה. שליח הגיטו, שמחה ראטהייזר (קאז'יק) חזר בליל ה־8 במאי לגיטו, כדי להוציא משם אנשים, אולם הוא איחר את המועד. בעזרת מכשירי־שמיעה מיוחדים וכלבי־משטרה התחילו הגרמנים מגלים את מקלטי היהודים שמתחת לקרקע. ב־8 במאי הקיפו הגרמנים את המקלט הראשי של הארגון הלוחם ברחוב מילא 18 על כל חמשת מבואותיו. לרגל המצב הנואש קרא אריה וילנר את הלוחמים לאבד את עצמם, כדי שלא ליפול חיים בידי הגרמנים. רוב חברי הארגון נפלו במחבוא זה עם מפקדם מרדכי אניליביץ בראש. הצלנו מהגיטו כ־80 איש, שרובם נפלו אחר כך בקרבות ברובע האריי וביערות. קבוצותיהם של יוסף פארבר וזכריה ארטשטיין, שלא הצלחנו לקשור עמם קשרים, עוד נלחמו בגיטו במשך שבועות רבים ואחר כך נעלמו עקבותיהם" (לפי „חורבן ומרד של יהודי ווארשה, מאת מ. ניישטאט, ע"ע 97—101).

איש לא נע ולא זע

כך עלתה יהדות ווארשה בלהבות כעולה תמימה, ואיש מסביב לא נע ולא זע.

ברחובות ווארשה האריים נמשכו החיים כדרכם יומיום. האנשים טיילו בחוץ, אכלו ושתו והסתכלו בשויון נפש במראה הטראגדיה האיומה שבפניה חוורו הסיפורים הדמיוניים על מעשי נירון, שעליהם נתחנכו.

מתוך הנסיון של השנים הקודמות כבר ידעו לוחמי הגיטו שהפולנים לא יחישו להם עזרה, ובכל זאת קיוו בסתר לבם שמא ברגע האחרון והמכריע יתעורר המצפון האנושי, הלאומי, הסוציאליסטי שלהם ואש ההתקוממות תציף את הארץ כולה.

ב־25 באפריל פנו הגיבורים היהודים בכרוז נרגש אל האוכלוסיה הפולנית: „פולנים, אזרחים, חיילי החירות,

לקול רעם התותחים בהם הורס הצבא הגרמני את בתינו, את דירות אמהותינו, נשינו וטפינו, בשאון טרטור מכונות היריה, שאנו כובשים בקרב על הז'נדארמים הגרמנים והס. ס. מוגי הלב; נוכח תמרות העשן ולהבות האש וזינוק הדם של גיטו ווארשה הנרצח — הננו שולחים לכם — אנו, אסירי הגיטו — פריסת שלום לבבית. יודעים אנו, כי בכאב לב ובדמעות של השתתפות בצער, בהתפעלות ובחרדה, הנכם מלווים את סופו של הקרב שאנו מנהלים זה ימים אחדים נגד הפולש האיום.

אפס, כי עיניכם הרואות שהגיטו, על כל צעד ושעל היה — ויהיה גם להבא — מבצר. אנו עלולים כולנו להיספות במאבק זה, אולם לא ניכנע. כמוכם כן גם אנחנו שואפים לנקם ולענוש לאוייב המשותף על כל פשעיו.

זו היא מלחמה למען החירות שלנו ושלכם!

למען כבודכם וכבודנו האנושי, הסוציאלי והלאומי!

אנו ננקום את פשעי אושבינצ'ים, טראבלינקה, בלזיץ, מיידאניק!

תחי אחוות־הקרב־והדמים של פולין הלוחמת!

תחי החירות!

מוות לפולשים הרוצחים והתלייניים!

תחי המלחמה לחיים ולמוות בפולש הגרמני!

הארגון היהודי הלוחם"

גם על כרוז זה לא באה תגובה. טעתה ווארשה היהודית מחדש את הטעות ההיסטורית של אמונה כל שהיא בשכניהם בני עם הארץ. שארית הפליטה הושמדה עזובה וגלמודה, ויד אדם לא הושטה אליה לעזרה.

„הגיטו חדל מלהתקיים"

במשפט ראש הגיסטאפו בווארשה, לודוויג פישר, שהתקיים בבירת פולין בהתחלת שנת 1947, מסר ההסתוריון היהודי ד"ר יוסף קארמיש בעדותו:

„את הפיקוד לחיסול הגיטו קיבל על עצמו מפקד הס. ס. והמשטרה בווארשה הגנרל מאיור יורגן סטרופ.

ב־16 במאי סיים את ה„אקציה" בהריסת בית־הכנסת הגדול ברחוב טלומצקה; ובדין וחשבון להימלר הודיע בתרועת נצחון: „הרובע היהודי של ווארשה חדל מלהתקיים".

הפעם דיבר הכלב הנאצי את האמת. הגיטו הפך לתילי אימים של חורבות בוערות באש.

ניצלו רק 8 בתים: צריפי המשטרה, בית־הסוהר („פאוויאק"), בית־החולים וחדרי עובדיו.

מספר היהודים „שנחטפו" ע"י הגרמנים בימי ה„אקציה" עלה לפי הדין־וחשבון שלהם ל־56.065 איש וביניהם 7.000 הרוגים בימי המרד. נוסף על־כך מצאו את מותם בבתים שעלו בלהבות עוד חמשה עד ששה אלפים יהודים.

אחרי חיסול הגיטו קיבל התליין סטרופ מהימלר אות־הצטיינות חשוב (צלב־הברזל ממדרגה ראשונה).

אכן, לא כל יהודי הגיטו נכנעו. במרתפים ובבונקרים עוד נשארו לוחמים בודדים. ובמשך חדשים רבים חיפשו הגרמנים ובלשו אחרי שרידי הגיטו, שאולי עוד נשארו בחיים.

פלוגות גרמניות הלכו מרחוב לרחוב והפציצו בדינמיט אף את החורבות, שלא להשאיר אף זכר ליהדות ווארשה. ואגב כך חיפשו הגרמנים בהריסות רכוש יהודי, תכשיטים, זהב, כסף. הם רצחו וגם ירשו.

וככלבים ההולכים בעקבות בעליהם באו עתה גם פולנים לגיטו בלילות, וגם הם רצו להתעשר על חשבון הדם היהודי.

נשארו בחיים כמה אלפים יהודים, שהסתירו את עצמם „בצד הארי", ובכיסיהם היו „ניירות אריים". זה היה סך הכל ממה שנשאר מווארשה היהודית. וגם מן השרידים האומללים האלה לא סר פחד המוות כל שעה. המלשינים הפאטריוטים הפולנים ארבו להם בכל פנה, ומסרו אותם לידי הגיסטאפו.

ואלה מהם שנשארו בחיים אחרי שראו מרחוק את רצח אחיהם בסך, נפלו אחר־כך בהתקוממות ווארשה הפולנית, שהתקוממה כעבור יותר משנה אחרי חורבן הגיטו, בשעה שהחיילות הסובייטיים התקרבו לעיר הבירה. אז התייצבו הפולנים תחת פיקודו של הגנרל בור־קומורבסקי נגד הגרמנים. שרידי יהדות ווארשה גם עתה לא עמדו מן הצד. עתה כבר לא לחמו „בעד החופש שלכם ושלנו". הם נתנסו נסיונות טראגיים באחיהם לאזרחות. כבר ידעו, כי אין להם מה לצפות מאבירי החירות הללו. הם לחמו, כדי לנקום נקמה בעמלק, לנקום את דם האבות והאחים.

היהודים הגלמודים והשנואים, שהוכרחו גם בימי ההתקוממות להסתיר את יהדותם, יצאו לקרב האחרון, ואם כי הדגל היהודי לא התנופף מעל לראשיהם, התכוונו גם הם בלבם להמשיך במלחמת היהודים. וגם בשעה שנפלו בקרב שפתותיהם דובבו „שמע־ישראל".

בהתקוממות זו נחרבה גם ווארשה הפולנית. במאוחר נוכחו הפולנים לדעת מה היה שכר בגידתם וידעו שכדורי האויב נועדו גם בשבילם.

ווארשה הפכה לגל חרבות. בעיים נשאר קומץ יהודים. רבים מהם נשלחו למחנות הסגר יחד עם הפולנים. אחרים הסתתרו ביערות ובכפרים פולניים.

לב היהודים לא הוסיף להתרגש נוכח האסון שקרה את הפולנים. אשה יהודיה מספרת על אותם הימים:

„...אנחנו, היהודים שנשארנו בחיים לא הרגשנו את אסוננו. למה לכחד? בלבי פנימה לא יכולתי לדכא את שמחתי. נזכרתי באותם ימים שהגיטו התחנן ליד אחים, ונפגש בשמחה לאיד...

והנה ראיתי איך נשים ואנשים פולנים הולכים בין חורבות ווארשה ובוכים...

לא, לא יכולתי להשתתף בצערם, ושפתי דובבו: כך אנחנו הלכנו, כך אנחנו בכינו, ואתם חייכתם... ואז הרגשתי את הזרות האיומה לווארשה זו, שבה נולדתי, חייתי, שמחתי וסבלתי. אמרתי לעצמי: ברגש זרות זה אי אפשר להמשיך. ווארשה היהודית כבר לא תיבנה"...

נתקיימו הדברים הטראגיים. ווארשה הפולנית מקימה עתה את הריסותיה. העבודה בהקמת העיר החדשה מתנהלת בקצב ובמרץ רב — אותה עיר שנחרבה ונהרסה יותר מכל הערים באירופה שהחריב הצורר הנאצי. יותר משמונים אחוז ממאה מהעיר נהרסו.

אנשים שראו את ווארשה בחורבנה בשנת 1945 אינם מכירים את העיר עכשיו. רחובות שלימים הוקמו. לאורך כל רחוב מרשלקובסקה כבר עומדים בתים חדשים. החנויות מלאות כל טוב, והבריות משתעשעים בתיאטראות ובבתי־קולנוע. ורק ווארשה היהודית נשארה בחורבנה, בגיטו שורר המוות. אין להכיר אפילו את מקומם של רחובות היהודים.

יהודי שבא אל מקום הגיטו, מראים לו: כאן היה נאלבקי וכאן זאמנהוף, וכאן גז'יבוב, וכאן טבארדה. ורק יהודים בודדים נודדים ברחובות, ומשבא לילה הם מפחדים לצאת מפתח ביתם.

ההיסטוריה חוזרת ואינה חוזרת על עצמה. כמו בימיה הראשונים של עדת היהודים בווארשה, מתרכזים כמה אלפים יהודים, מאלה שנשארו או שבו מהמחנות ומרוסיה, בפרבר פ ר א ג ה. אולם אז, לפני קרוב למאתיים שנה חיכו היהודים בפראגה ליום, בו יוכלו להכנס לווארשה, והפעם הם מצפים ליום, שבו יוכלו לעזוב את האדמה הרוויה דם של מיליונים אחיהם.

חורבות בלבד נשארו מן הקהילה הגדולה בכל קהילות הגולה, חורבות גלי־עד להווי של חיי יהודיים במשך דורות, לעמלם, לשאיפותיהם, לפעליהם ולמסירת נפשם על יהדותם. זו היא מצבת זכרון סמלית לגולת ישראל, וצילי האדם המהלכים בין החורבות הללו ועיניהם לדרך, הם סמל יהודי הגולה.

נ ס פ ח

א י ש י ם

בשעת השמדתה של וואַרשה היהודית נרצחו מאות אנשים דגולים, אנשי סגולה ברוחם ובמעשיהם — רבנים ואדמו"רים, סופרים וחכמים, משוררים ואמנים ועסקנים, אנשי מעש ואנשי מחשבה וגדולי הרגש. מבין המאות של המפורסמים, נבחרו כאן ששה — מחוגים שונים, בעלי מעשים שונים, בני עולמות שונים — מבין הטיפוסיים ביותר בהווי־החיים היהודי בוואַרשה ומעצביו. ויהי־נא שרטוטי דמויותיהם סמל מצבה לאפרם ולעפרם הנעלמים, להם ולחבריהם. תנצב"ה והי"ד.

הרב מנחם זמבה

רק בשנים האחרונות לבש איצטלא דרבנן, אחרי שנבחר לחבר בוועד הרבנים בוואַרשה. יהודי וואַרשה הכירו את ר' מנחם כאחד משלהם, שלא נבדל משאר אחיו לא בלבושו ולא ביתר מהלכיו. קאפוטה רגילה וכובע קטן שכיסה על פיאותיו העידו עליו שהוא יהודי פשוט, אחד מהעם, בן וואַרשה היהודית, העממית והחסידית; ולא היה בחיצוניותו ובאורח חייו משום מרחק של כבוד בינו ובין זולתו. ובכל זאת ידעו הכל שר' מנחם הוא גאון התורה בדורו בוואַרשה היהודית, ולא חסכו ממנו סימני הערצה ואהבה.

תולדותיו היו „רגילות", יליד וואַרשה, בן להורים עניים, עילוי שיצאו לו מוניטין בגלל מוחו החריף ובגלל התמדתו הרבה.

בא יהודי עשיר ולקחו לחתן לבתו היחידה.

חותנו העשיר עסק במקח וממכר בחנות הברזל (בפראגה), ור' מנחם ישב והגה בתורה, עד שיצא לו שם בין ה„לומדים" בוואַרשה, ומשם יצא והתפרסם עד שהגיע אף לישיבות ליטא הגדולות. ואף גדולי התורה מליטא הרגילים לבטל את תורתם המפולפלת של למדני פולין, מתבשמים מעמקותו ומבקיאותו של האברך החסידי שנהירים לו שבילי ראשונים ואחרונים, וכל רז לא אניס ליה.

שאלות ותשובות מגיעות אליו מכל קצווי הארץ, ובעודו צעיר לימים הוא מתפרסם כאחד מגאוני פולין.

ר' מנחם לא ידע דאגות פרנסה. חנותו של החותן מספקת פרנסה, והימים והלילות מוקדשים לתורה, והתיבה שבפנת החדר המלא ספרים, מתמלאת כתבי יד מחידושי המחבר הגאוני.

ובעולם התורני מתפרסם הדבר שלר' מנחם יש דרך מיוחדת בלימוד התורה: מזיגה בין דרך ההגיון הליטאי ובין דרך החריפות הפולנית החסידית.

ר' מנחם הוא חסיד. וכשהוא בא בערבים לשטיבל של חסידי גור, הוא משתתף כאחד מצעירי החסידים בסעודות־חסידים, ורוקד יחד עם חבריו את ריקודיהם, ויחד אתם הוא נוסע לגור, וכמותם הוא עומד בדחילו ורחימו ליד ה„שלחן"

ומקשיב לדברי תורה של הרבי. ואם כי אין מבדילים בגור בין איש לאיש, בין למדן ובין יהודי פשוט, מרגישים החסידים בהבדל. הם רואים את סבר הפנים שבו מגיש הרבי יין לר' מנחם, והם שומעים אותו אומר בענין תורני:

— נשאל מר' מנחם שלנו...

מסור לתורה ועוסק בחסידות מצא ר' מנחם בכל זאת פנאי להתענין גם בשאלות ציבוריות העומדות על הפרק, והוא מצטיין גם בשטח זה. אהבת הבריות מלווה אותו גם כאן, ואף הרחוקים מאורחא דמהימנותא מרכינים ראשם לפני גדול התורה.

בגיל העמידה בא מפנה קשה בחייו, המפנה הרגיל: חותנו מת, ור' מנחם צריך ליתן מזמנו למקח וממכר ולדאוג לפרנסה, והוא מחלק את יומו בין חנותו, בשיחה עם הלקוחות על מחירים ועל שטרות, ובין חדרו, ששם ממתין לו רמב"ם מוקשה, הקורא לו מתוך עסקיו לחדרו ומשכיח את המסחר ואת הלקוחות.

באותו זמן נבחר ר' מנחם לפרנס הקהילה, מצד אגודת־ישראל. הוא נשאר גם כאן תלמיד־חכם מורם מעם. אין הוא נושא נאומים, ואוהב שיחה ומימרות שנונות, ואף „מתנגדיו הפוליטיים" מהשמאל מפנים את עיניהם אליו, ופיקחותו מועילה להשקיט את הרוחות.

מאולם הישיבות של קהילת ווארשה עבר ר' מנחם אל ועד הרבנים. ושוב הוא יכול להתמסר כולו לתורה ולעבודה.

ספרו על הרמב"ם, עשה רושם עצום בעולם התורני, וקהילת ווארשה מעניקה לו את הפרס הראשון שניתן לספר תורני. עתה התחיל ר' מנחם מכין לדפוס את כתבי־היד שלו, ולומדי ווארשה ורבניה חיכו בכליון עינים להופעת ספריו. אבל, כבר היתה החרב החדה של הטמאים מונחת על צוארה של יהדות פולין, וגורלו של ר' מנחם היה כגורל כל העדה היהודית בווארשה. הוא רעב והתענה בגיטו. אולם חיוכו הטוב לא עזבו גם עתה. והוא עודד וחיזק את יהודי ווארשה באמונתו, כשהוא יושב יומם ולילה על התורה ועל העבודה ומרביץ תורה בין צעירי ישראל.

פרשת האסונות לא פסחה על ביתו של רבי מנחם. נלקחה ממנו אשת נעוריו, נגזלו ממנו בניו ובנותיו. זקנו הבלונדיני הלבין, ראשו התכופף למטה, ועדיין היו עיניו תקועות בגמרא, וידו לא הפסיקה מרשום חידושי־תורה.

באותם ימים מרים, כשכל אחד חיפש אחיזה, באים אצלו מכירים וידידים מהשנים הטובות; חסידים, שאתם יחד נסע לראש השנה לרבי מגור, רבנים ולומדים, שאתם נשא ונתן בדברי תורה, וסתם יהודים, הזקוקים למדריך שלפניו ישפכו את מר לבם, וכל אחד מספר לו על אסונו. ורבי מנחם, שאסון אחד לו ולהם מוצא בשבילם דברי נחמה ועידוד. החסיד הוותיק מוציא מפיו דברים פנינים מתורת רבותיו, ויהודים מקשיבים ושוכחים לרגע קט את אסונם.

באותם ימים טרופים נפגש רבי מנחם עם לוחמי הגיטו. עדיין היו מבודדים. רבים מעסקני הגיטו התנגדו לדרכיהם ולתכניותיהם. והגאון החסיד, שכל ימיו לא פסק פומיה מגירסה הוא המבין ללבם, והוא פוסק:

מלחמת מצוה...

ותלמידיו הצעירים, בחורי הישיבה ו«אברכי המשי» של ה«שטיבלאך» נצטרפו למחנה הלוחמים, היוצאים לקרב בסיסמה העתיקה: תמות נפשי עם פלשתים.

כך חי רבי מנחם בגיטו ווארשה עד היום האחרון, שבו נשלח יחד עם שארית העדה היהודית הגדולה לדרכו האחרונה, לטרבלינקה.

בעיי החרבות של ווארשה היהודית והריסותיה מתגלגלים כתבי־היד הרבים של גאון התורה בדורו בווארשה היהודית כלשונו של חוצפית המתורגמן בימיו.

הרב יצחק ניסנבוים

הפאטריארך של התנועה הציונית בפולין, המנהיג הרוחני והאידיאולוג של תנועת המזרחי בארץ הוויסלה. חבוש כובע שחור לראשו ולבוש קאפוטה שחורה, שמדתה ארוכה משל מעיל אירופאי וקצרה ממדת הלבוש החסידי, התהלך ר' יצחק עקב בצד אגודל ברחובות ווארשה ההומים, ועוברים ושבים פנו לו דרך: ר' יצחק הולך...

בדייקנות היה בא בערבים לישיבות ועד הקהילה. אשתו, חברתו הנאמנה, ליוותה אותו בדרכו והמתינה לו ביציע עד סיום הישיבה שנמשכה תמיד עד לאחר חצות.

ר' יצחק ניסנבוים היה כבר חולה אנוש. והרופאים הזהירו את מקורביו מפני ההתקפה העלולה לבוא בכל רגע. משום כך ליוותה אותו אשתו לכל מקום, ובארנקה נמצאו רפואות וזריקות לשעת סכנה.

ידידיו בקשו ממנו לא לבוא לישיבות הלילה, אולם ר' יצחק התיחס ברצינות רבה לתפקידו כפרנס קהילת ווארשה, וסירב לשמוע בעצת הרופאים, ואחרי חצות היה חוזר הביתה מהישיבות הסוערות.

*

הרב יצחק ניסנבוים היה מהציונים הראשונים בווארשה. אז, לפני ארבעים — חמשים שנה, היה מספרם מעט מאד. ופחות ממנו היה מספר הציונים החרדים.

ר' יצחק ניהל מלחמה כבדה לאידיאל שלו, מלחמה על הימין ועל השמאל. ותמיד היה נאלץ להיאבק עם ידידים ועם אחים לדעה.

הוא היה יהודי חרד כחסידי ווארשה, והם היו המתנגדים הקשים לתנועה־הציונית. ר' יצחק היה אנוס להשיב להם מלחמה שערה, אם כי לבו ודעותיו היו אתם.

הוא היה אחד מעמודי התווך של התנועה הציונית בווארשה, וחבריו לדעה בציונות היו יריביו בעניני אמונה ודת. וגם נגדם יצא למלחמה.

זה היה תפקיד קשה מאד. קשה ללחום באנשים קרובים, חברים לבית־כנסת אחד, וקשורים במידה מסויימת באותן דעות והשקפות ובאורח־חיים.

ר' יצחק ניסנבוים מילא בכבוד את התפקיד הקשה שהוטל על שכמו. אהבת ישראל שהיתה טבועה בלבו הדריכה אותו במאבקו היומיומי במשך עשרות בשנים.

הוא היה פעיל בשטחים שונים. היה מטיף בבית־הכנסת, נואם באסיפות־עם, סופר והוגה דעות ועתונאי בעל טמפראמנט סוער ועסקן ללא ליאות. ובכל שטחי פעולותיו היה בין הראשונים במעלה ודבריו עוררו תמיד אימון והערצה.

היו לו יריבים ומתנגדים, אולם לא היו לו שונאים — כי גם מתנגדיו ויריביו הוקירו אותו. גם הם ידעו שאין ר׳ יצחק לוחם לא לכבודו אלא לאמונתו ולהשקפתו בלי שמץ של נגיעה אישית. הכבוד רדף אחריו, שהיה מטבעו איש צנוע, נחבא אל הכלים ושונא פרסום. הוא היה אחד המעטים בין עסקני ווארשה שדבריהם היו נשמעים ושבדעותיהם היו מתחשבים בכל החוגים.

מחלת לב כבדה לא נתנה לו בשנים האחרונות לפני המלחמה את האפשרות לפעול ולנאום. בכל זאת הספיק להעמיד מחנה של תלמידים נאמנים לדעותיו ומביתו השפיע על עבודתם ועל דרכיהם. עסקני ווארשה היו באים לביתו להתייעצות בכל העניינים החשובים והקשיבו להוראותיו ולדעתו. ובימים קשים נשאו אליו את עיניהם לא עסקני ה״מזרחי״ בלבד, אלא התנועה הציונית כולה לכל גווניה וזרמיה התיחסה אליו כאל הפאטריארך וכאל ה״ראשון״ במחנה.

*

בגיטו ווארשה היה בית ר׳ יצחק פתוח לרווחה לכל דורשיו. אליו, לאיש הזקן והחולה, באו אנשים צעירים מלאי חיים ומרץ לחפש נוחם ומשען. והפאטריארך הישיש קיבל את פני הבאים בחיוכו הטוב ועמל בשארית כוחו לעודד ולנחם.

ככל יהודי ווארשה סבל מרעב ומעוני, וממסיבות החיים הקשים והמרים. מקורביו וידידיו התפלאו: מנין לוקח הישיש כוח לשאת את המעמסה האיומה, שצעירים נפלו תחתיה? ומפיו לא שמעו אנחה. הוא ספג בקרבו את אנחות ידידיו ומכיריו. ומשהגיעו הימים המטורפים לא איבד ר׳ יצחק את עשתנותיו ובבוז חיבה לבוא המרצחים. והם באו. באו גם לביתו של הפאטריארך בווארשה היהודית, באו בצעקה ובקללה.

ואז קם רבי יצחק והלך. הלך יחד עם העדה היהודית הגדולה. הלך עם ווארשה היהודית בראש מורם לעקידה, ובדרכו האחרונה עוד טרח לנחם ולעודד...

הלל צייטלין

זה היה ביום החמישי של המלחמה, היום החמישי מעת שבני־אדם ראו את השמים יורקים אש.

ביום הראשון חייכה ווארשה והשתעשעה. אנשים עמדו על יד החלונות, התאספו על המרפסות, קונדסים יהודיים ו״שקצים״ טפסו על הגג והסתכלו איך המטוסים ״שלנו״ מתמודדים עם האויב. ביום השני כבר היתה הרגשה לא נוחה. אזעקה כל כמה רגעים. השומרים האיצו בהולכים להסתתר בקמרוני השערים. ובערב נאלצו הבריות לסוכך את החלונות בווילונות עבים. ביום השלישי והרביעי של המלחמה פסקה ווארשה מחייך. קולה של קריינית הרדיו היה שבור ועורר חלחלה בלבבות. האמהות הביטו בילדיהן, ובעיניהן שררה אימה מפני שריקת פצצה נופלת. ביום החמישי כבר תפס הפחד את כל העיר כמו בצבת ברזל. לא

פחדו עוד מהפצצות. הרגישו שמתקרב משהו מעורר זוועה גדולה הרבה יותר. בשעת הצהרים ידעו רק אנשים ספורים בעיר, שהממשלה עוזבת את הבירה, שהצבא נסוג אל מעבר לנהר בוג ושמחר או מחרתיים יונף דגל צלב הקרס הטמא כמו צל שחור על ווארשה.

במעון אגודת העתונאים היהודים ברחוב גראניצ'נה היה מצב הרוחות מתוח. בחפזון שרפו את כל הכתבים החשודים, את רשימות החברים, נתנו למאכולת־אש את הפרוטוקולים של ההחלטה ההיסטורית בדבר החרם על גרמניה של היטלר.

אותה שעה הודיעו גם להלל צייטלין, שהוא נמצא ברשימת אותם עתונאים יהודיים, שלפי הצעת הממשלה היו צריכים לעזוב יחד אתה את ווארשה ולהתחיל בהוצאת עתון יהודי מאחורי החזית החדשה...

הלל צייטלין לא נתן מיד את תשובתו. הוא ביקש שעה להימלך בדעתו ולבסוף השיב: לצערי אין אני יכול לנסוע. חלש אני וחולה, וכיצד אוכל לצאת לדרך כזאת? יסעו נא הצעירים ממני...

— והגרמנים?

וצייטלין השיב: אני יהודי זקן וחולה. איך יכול זקן רצוץ להיות מסוכן בשביל הגרמנים?... וסוף־סוף הרי כולנו בידי אלקים אנחנו...

והוא נשאר, נשאר יחד עם יהודי ווארשה שחשבו והרגישו כמוהו: אילו טענות יכולות להיות לגרמנים עלינו? וסוף־סוף הלא יש אל בשמים ובידו אנחנו כולנו...

אחרי כמה שבועות, הביא הסופר האידי היישריק לווילנא דרישת־שלום מצייטלין. שליחים יהודים בעלי פנים קודרים ועינים נפחדות חמקו ובאו מווארשה לאותה עיר שבה התחיל צייטלין את עבודתו הספרותית.

— מה שלום הלל צייטלין? — הייתה אחת השאלות הראשונות שנשאלו לשליחים מווארשה.

— הזקן הוא ב„התרוממות" (במצב רוח טוב) — ענה היישריק בניב ווארשאי טפוסי.

— במצב רוח טוב? — היו שומעיו נדהמים.

— כן. הלל צייטלין אומר, שהוא שומע את „צעדיו של משיח" והוא מתפלא, שאחרים אינם שומעים...

זה היה דיבור צייטליני ממש. ובאותו רגע ראו השומעים ברוחם את ר' הלל הקשיש כפי שהיו רגילים לראותו במשך שנים רבות מהלך ברחובות של ווארשה. מעיל עליון כהה בעל צוארון זקוף למחצה, כאילו עטף את גופו הרזה, ועל ראשו כובע שחור רחב שולים, שהמיך וירד על פניו, זקנו הלבן, הארוך והרחב, הזרוע „ערוגות" צהבהבות־שחמחמות מבודר ברוח, ראשו גחון כל־שהוא קדימה ועיניו האדמומיות עצומות למחצה. כך היה פוסע פסיעות קצרות ומהירות אל עבר ביתו אשר ברחוב שליסקה הצר, ועוברי הרחוב היהודים היו נסוגים קצת הצדה לפנות לו דרך, ליוו במבטי־אהדה את דמותו הדקה ואיש לאיש היה אומר:

— אתה רואה, הלל צייטלין...

אם כי היה צייטלין „ליטוואק מארץ הליטוואקים", בכל זאת היה הוא חלק מהותי של ווארשה היהודית — ווארשה אחרת, חוץ מהיהודית, לא היתה קיימת בשבילו — ולא היה אפשר לתאר את הרחובות היהודיים בווארשה בלי דמותו האופיינית של הלל צייטלין.

לא היה גבול בין חיי־הציבור היהודים ובין צייטלין. וודאי שכל מה שהיה שם ענין בעתונות ובספרות היהודית מיד עלה וצף שמו של הלל צייטלין.

הוא היה הזקן שבחבורה. בעתונות וגם בספרות, בעברית ואידית כאחת. היה אמן בשתי הלשונות. אהבתו לעברית לא הפריע את דביקותו באידית, ובשתי הלשונות שר את שירתו.

אמנם, „באופן רשמי" לא היה צייטלין משורר. הוא לא חיבר חרוזים. הוא כתב פרוזה על נושאים „כבדים": על פילוסופיה, על מהותה של היהדות, על הרעיון האלוקי ועל החסידות. אבל הפרוזה שלו היתה שירה, כולה שירה. לב לוהט ותוסס הטביע את חותמו על כל שורה שיצאה מתחת ידו, ובו בזמן היה הלל צייטלין עומד במשך עשרות שנים במלחמה בלתי פוסקת יום יום בעמודי העתון האידי. ב„אגרות אל הנוער" קנה את לבם של יהודי פולין.

יודע היה צייטלין כיצד לנגן על כל נימי הלב הרגיש של היהודי בפולין. ביד רחבה היה שואב מהמעינות העשירים של החסידות וספרות המוסר, — היה מוכיח ומסביר, היה בוכה ומתחנן, היה מדבר בסערה, ויודע להסיח גם בקול דממה דקה, לא נשא פני איש והיה מעיר על כל מעשה עוול שנעשה ליהודים, והיה בו העוז לאמור לכל איש ואיש את האמת, כמו שהוא הבין אותה.

על מה ל א כתב צייטלין ? הוא כתב על דברים העומדים ברומו של עולם, ולא היה פוסח על התופעות הזעירות שבזעירות בחיי ישראל. היה כותב על הפוליטיקה הגבוהה ועל תורה, על המפלגות ועל החסידות, על פיוט ועל אנטישמיות, על ארץ יהודית ועל סדרים בחברת „בית־לחם", על החוקה הפולנית ועל עוול שנעשה מצד מוסד זה או אחר ליהודי תלמיד־חכם, על סדרי הבחירות לסיים ועל מחלוקת על כסא־הרבנות בעיירה, ומפעם לפעם היה מפרסם מאמרי־מחקר למדניים על ספר חשוב שהופיע בספרות התורנית, ועל כרך חדש של שירי ביאליק, ועל רבי נחמן מבראסלאב, ועל ה„תניא"...

ובכל מה שהיה כותב היתה מורגשת הנשימה הלוהטת של איש מחפש וחותר ושואף, המעפיל תמיד לעלות יותר ויותר, שלעולם אינו מרוצה במה שהשיג.

מוקירי כשרונות הספרותי של צייטלין היו מבקרים אותו קשה: הוא פורט את הדינר לפרוטות; אילו התרכז בשטח אחד, היה יוצר הרבה בספרות היהודית.

גם הלל צייטלין עצמו ידע על כך, ונצטער על כך. ולא פעם היה מתאונן: העתונות היומית אוכלת אותי... עלי לגמור את ספרי על ה„זוהר"... כבר אספתי חומר כה רב על הקבלה, ואינני יודע מאין אקח פנאי וכוח, בזמן שהעבודה היומית גוזלת ממני מרץ כה רב.

אין זה נכון, ר' הלל — קיבל פעם תשובה — אילו עשית כך, היה לנו מלומד גדול, אבל לא היה... הלל צייטלין.

הלל צייטלין לא היה סופר בלבד. הוא היה ת ו פ ע ה בחיים היהודיים, תופעה מיוחדת שאינה נשנית. וכן היה גם בעבודתו הצבורית. אכן, הלל צייטלין שעבד כל כך הרבה בשדה הספרות, מצא גם זמן להיות עסקן צבורי.

לאיזה זרם ומפלגה השתייך?

קשה לענות על שאלה זו: „הטריטוריאליסטים" יכולים למנות אותו בשורותיהם. ולציונים בודאי יש זכות עליו. ו„המזרחי" יכול בלי ספק לחשוב אותו לאחד מאנשי שלומו. והוא יסד יחד עם פרילוצקי ונומברג את „המפלגה־העממית" והיו זמנים — שהוא חשב את עצמו קרוב מאד לאגודת־ישראל, ועל ז'בוטינסקי כתב מאמרים מלאים התלהבות.

ובאותו זמן עצמו יכולות כל המפלגות הנזכרות למעלה, ובאותו מדה, למנות אותו בין יריביהן. הוא לא חס על הטריטוראליסטים, ולא פעם התנגד בחריפות לפוליטיקה הציונית, והוא התפלמס במרירות עם פרילוצקי, ולא פעם יצא במלחמה עזה נגד האגודה, ולא בקורת חריפה אחת כתב נגד הריביזיוניסטים.

סתירות? בודאי. אבל כל הסתירות הללו יחד עשו את הלל צייטלין. צר היה לו המקום במחיצה של מפלגה ותכניתה. הוא ראה תמיד לפניו את ה י ה ו ד י, ולא את איש המפלגה. לפני עיניו עמד העם היהודי ולא חוגים ומפלגות. ולבו הגיב על כל עוול וסלף וטפשות וצרות־מבט, מבלי לשאול תחילה אם יפגע בחבר המפלגה...

כל ימיו היה מרודף מסערת נפש. סערת נפש קדושה, שלעולם אינה מוכנה להשלים עם המציאות, ואשר רק מטרה אחת לפניה: למעלה, למעלה, רק לעלות...

בשנים האחרונות שלפני המלחמה היה הוא אחד מבין היחידים, שהרגישו מראש את בוא החורבן הגדול ואת האסון האיום. סערת נפשו גברה והלכה. הוא רצה להציל, ולא ראה את הדרך. הוא חיפש עוזרים ולא מצא, והוא התאונן בפני ידידיו ומכיריו: דיבורי הם קול קורא במדבר. אין שומע ואין מבין לי...

הלל צייטלין היה מטבעו בעל אמונה עמוקה. עוד בזמן, שעדיין לא היה חושב את עצמו שייך למחנה המאמינים, לא היה מתכחש לאמונה העמוקה שבקרבו. וזה הרבה שנים היה יהודי אדוק באמונה לא בדעה בלבד, אלא גם במעשה. לפנים היתה דירתו של צייטלין מעון לסופרים ולאמנים. בשנים האחרונות היו באי ביתו יהודי בית־המדרש, חסידים. אתם בלה את זמנו בשיחות על תורה ועבודה.

לפנים היה תיאוריטיקן של תורת החסידות. בזמן האחרון חיפש את חיי החסידות. הוא התקרב אל מעינות החסידות וגם נסע אל אדמו"רים, כדי ללמוד לדרכי החסידים.

ובכל זאת היתה קיימת מחיצה בינו ובין הקהל החסידי. ומחיצה זו גרמה משנה־סבל להלל צייטלין. החסידים לא שכחו את העבר. הם ראו את הסופרים היהודיים כממשיכי דור „ההשכלה", ואף כשראו את הלל צייטלין מהלך עם טלית ותפלין לבית־המדרש, זכרו שהוא מהמחנה ההוא...

וגם הלל צייטלין עצמו לא יכול להשתחרר ממטענו שמלפנים, והוא הרגיש שבינו ובין העדה החסידית עומד חייץ. ובשיחות עם החסידים, וביחוד עם האדמו"ר

האוסטרובצאי ובהתעמקות בספרי חסידים, התאמץ לסלק את המחיצה...

כאחד מיחידי סגולה נדירים, הבין והרגיש בכל נימי נפשו את החסידות, הוא נסחף ונישא על כנפי הרוח החסידית, אבל לחיות בנוסח חסידי היה קשה עליו, ואולי משום כך הופיע רק לעתים כה נדירות חיוך על פניו, אולי משום כך יש בכתביו יותר עצבות מאשר חדוה...

אבל כשניחת האסון הגדול על ראשי יהדות פולין, או, כפי הנראה, נישא צייטלין על כנפי הרוח הלוהטת של החסידות, והוא היה ב„התרוממות" ו„שמע את צעדיו של משיח".

הוא לא היה יחידי באמונתו בביאת המשיח בקרוב.

כשיצא יחד עם יהודי ווארשה לדרכו האחרונה, לדרך טרבלינקה, ליווה שיר המשיח את צבא הקדושים והטהורים.

יאנוש קורצ'אק

דמות נפלאה, דמות מוזרה, דמות זרה בעצם לנוף היהודי בווארשה, ובו בזמן כל כך קרובה, אינטימית, אהובה ויקרה על דלת העם של הרחוב היהודי ונערצה בבתי העשירים, השלוים והשבעים.

יאנוש קורצ'אק.

כינוי ספרותי גויי בהחלט. וברחוב הגויי האירה לו ההצלחה פנים. ספרו הראשון „יליד הטרקלין" עורר „סערה ספרותית". ומה עוד יכול סופר צעיר לאחל לעצמו? הוא היה בין הראשונים בספרות הפולנית המודרנית. הוא היה פדגוג בעל סמכות כבירה לא בפולין בלבד. ספרי־הנוער שלו קראו רבבות ילדים בארצות שונות ובשפות שונות (וגם בעברית). אישיות מוסרית בעלת רמה מיוחדת, ששום איש ושום חוג לא העיז לערער עליה ולהרהר אחריה.

והוא היה מתבולל, מתבולל גמור. זרה היתה לו השפה העברית, ולא פחות זרה ממנה האידית. את ספרי התנ"ך הכיר מתוך תרגומו של כומר פולני. ובו בזמן היה יהודי בכל נימי נפשו ולבבו, יהודי במחשבתו, יהודי בהליכותיו, ואת חייו הקדיש לילד היהודי. ולמענו, למען הילד היהודי, הקריב לבסוף את חייו. הוא חי כיהודי ומת כיהודי, על קידוש השם.

אחד מלמד־ואו של ווארשה היהודית, שעל ילדיו הרבים וחניכיו היקרים הונף גרזן המרצח. ואת שמו וזכרו מעריצים כיום אלפי צעירים, החורשים באדמת ישראל בעמק ובגליל.

*

פרחים שונים ומשונים צצו וגדלו על אדמת ווארשה היהודית. רבים השתוממו: מניין הפרחים האלה ברחובות נאלבקי האפורים? כיצד פרחו בין בתי־המסחר הסואנים? מי דאג לפיתוחם הנפלא? ולא ידעו השואלים, שהגנן המסתורי הוא כוח התורשה היהודי מעמקי דורות של נצח ישראל. הוא לא ינום ולא יישן והוא שומר על גחלת ישראל.

יאנוש קורצ'אק נולד במשפחה יהודית אמידה בווארשה. בניה היו בין

אלה שהשליכו מעליהם את עול היהדות, את התורה ומצוותיה, ונעשו „בני־תרבות" ועשו חייל במסחר ובתעשיה, וגרו בבתים מהודרים, ודיברו פולנית יפה ומצוחצחת.

והם דאגו גם לבנם זה, עשו מה שביכולתם להבטיח לו קריירה בטוחה ומזהירה. אולם אותו בן נזכר פתאום שהוא מגזע קשה־עוף — והתמרד.

רוחות חדשות נשבו אז בווארשה. הן נשבו בחוצות הגויים וברחובות היהודים בבת־אחת. ורוחות עזות אלה לקחו שבי גם את לבו של יאנוש קורצ'אק (שמו האמיתי היה הנריק גולדשמיד), ומאז התחיל בדרכו המיוחדת.

הוא „הולך אל העם". הוא רופא. בנקל הוא יכול להיות מקובל על עשירי ווארשה.

אולם הוא מאס בכספי העשירים. הוא רוצה „לרפא את העם", העם הפשוט, העני והנדכא, וגם לחיות את חיי העוני של העם.

וה„עם" עדיין לא היה בעיניו רחוב קרוכמלנה היהודי, אלא רובע הפועלים הגויי. הוא גר בחדר אחד עם משפחה נוצרית ענית ורעבה.

באותו זמן לא היה יאנוש קורצ'אק מבדיל בין יהודים ונכרים. אידיאל האנושיות היה נר לרגליו. קל לנחש, שהפועלים הנוצרים לא יכלו להבין את התנהגותו המוזרה של „הדוקטור־היהודי". ואי־הבנה גוררת אחריה חשדות וחששות ושמועות משונות.

איך שהיה, הדוקטור לא נשאר שם. הוא בא אל הרחוב היהודי. הוא נפגש עם הילד היהודי. ולילד נתן הוא את חייו מאז ועד יומו האחרון. ולילד היהודי הקדיש את עמלו ואת חייו ואת הקאריירה המזהירה שלו בספרות.

יאנוש קורצ'אק הוא שם מפורסם בספרות. על ספריו כותבים, מתווכחים, לוחמים, מתגוששים. והכל מחכים לספרים חדשים של יאנוש קורצ'אק. והספרים החדשים אינם באים. יאנוש קורצ'אק עסוק בענינים אחרים לגמרי. הוא נעשה לאפיטרופסם של יתומי ישראל. מהרחוב הוא מאספם, במרתפי רחוב מילא הוא חוזר אחריהם, במשכנות העוני בניזקה הוא מוצא את ילדיו.

והעבודה רבה וכבדה. אין כסף ואין בית מתאים, ולא קל הוא לחנך ילדים עזובים. ואז התחיל הרופא המוזר לדפוק על דלתות בתיהם של עשירי ישראל. וכך הוא חוזר אליהם, אל חוגו, אל משפחתו, אל מכיריו וידידיו לשעבר.

עשירי ווארשה מנענעים בראשם. מה קרה „לדוקטור שלנו"? מדוע הוא מתעקש ומסרב לחיות כאדם מן הישוב? ואין הם מעיזים לשאול שאלות, ואינם מעיזים לא לתת כסף. כי אין מסרבים לקורצ'אק. וכשהוא הולך ברחוב עם חיוכו העגום, מסירים גויים ויהודים את כובעיהם.

אין רואים אותו באסיפות, אין שומעים את נאומיו, ואין למצוא אותו בין „נכבדי־העיר". ביראת הכבוד ובהשתוממות מדברים עליו. הוא חי כנזיר, בלי משפחה, יחיד, בודד, בחדר קטן בבית־היתומים שלו. רק אשה אחת, חברה מנוער, אינה עוזבת אותו. גם היא הקדישה את חייה למפעלו של קורצ'אק.

יאנוש קורצ'אק הקדיש את חייו לילד היהודי. אולם הוא לא הסיח את דעתו מהילד הנוצרי, עדיין לא הבדיל בין הגויים ליהודים.

הרחוב הפולני משתולל במעשי גבורה ברדיפת היהודים. הרחוב היהודי מתעורר לחיים לאומיים יהודיים. יאנוש קורצ׳אק עוצם את עיניו. הוא אינו יכול לראות את... המציאות.

והנה קמה פולין לתחיה. חלום דורות נתגשם.

המציאות נעשית קשה מיום ליום. וגם קורצ׳אק מוכרח לראותה. הוא אינו לוחם. הוא אינו מאבד את אמונתו באדם. אולם הוא מתרכז יותר ויותר בסביבה ובאוירה של ילדי ישראל. והוא גם מסכים להיות עורכו של עתון בשביל ילדים יהודים.

והילדים כותבים אליו. הם מספרים לו על „השאלה היהודית" ברחוב, בבית־הספר, השאלה היהודית הבאה לידי ביטוי במכות, בחירופים ובגידופים, וילדים שואלים את רבם ומורם:

— מדוע? כיצד? הלא אתה לימדתנו אחרת?...

חיוכו של קורצ׳אק נשאר, אך נעשה עגום יותר. הוא מנחם את ילדיו, הוא מספר מעשיות נפלאות ומשנן להם:

— להיות ילד טוב... ולאהוב את הבריות, זהו העיקר, ואידך טפל...

ילדי ישראל נתבגרו. הם מגינים על כבוד הרחוב היהודי המורדף. אלפים מתלמידיו נמצאים כבר בארץ האבות, חורשים וזורעים וקוצרים בדמעה וברנה, וכותבים מכתבים נלהבים אל רבם הנערץ.

ובערב, מיוגע מעבודה קשה ועוד יותר מיוגע מהחיים הקשים, משנאת ישראל התולכת וגוברת מיום ליום, פותח יאנוש קורצ׳אק את המכתבים מארץ שטופת שמש, ודמעה נופלת על לחייו...

ובלב התעוררה השאלה: אולי?... אולי מקומי שם?...

והוא בא. לעת זקנה בא ארצה. בא יחידי, לראות ואולי גם לנשום באוירה של הארץ.

ובלבו של היהודי שמחה גדולה ממראות עיניו ועצב עוד יותר גדול: המחנך של שני דורות יהודים עומד אלם לפני ילדי ישראל. אין להם שפה משותפת, והוא יכול לתת לילדים המאושרים והצוחקים האלה במתנה רק את חיוכו הטוב והעגום...

ובלילה הוא „מתגנב" לבית־העלמין של עין־חרוד, ומבקש מבן־לויתו לאמור אתו „קדיש". „קדיש" על מה? קדיש על תקוותיו שנתאכזבו? על עולמו, עולם של טוב ויופי שנחרב?

מי יעיז לנחש מה היה בלבו המלא של הלמד־וואוניק המודרני של ווארשה היהודית בליל ירח בהיר תחת השמים התכולים בארצם של נביאי ישראל?...

הוא חזר לווארשה ובכיסו גרגרי־חול מארץ הקודש, ובלבו תקוה אחת: אולי יזכה עוד לעלות עם י ל ד י ו...

הוא נשאר. היטלר כבר הכין את התקפתו על פולין, ולבני פולין לא היתה אז מצוה גדולה יותר מלהציק ליהודים.

ופעם אחת, ויאנוש קורצ׳אק יושב בטראם. יושב בפינה יהודי זקן עם חיוכו העגום על פניו. לא מצאו פניו חן בעיני קצין פולני צעיר.

יקום היהודי! — הוא מפקד בקול רם וגס.

והיהודי הזקן שולח את מבטו החודר לפניו הצעירים של הקצין, שבודאי קרא את ספריו ל״יאנקים״, ועונה בקול שקט: היהודי אינו רוצה לקום, היהודי לא יקום...

הוצפה יהודית לא־נשמעת כזאת? יהודי זקן מסרב למלא פקודת קצין גבור?! והקצין הרים את ידו. עוד רגע והיא תפול על ראשו השחוח של היהודי הזקן. באותו רגע לחש מישהו באזנו: יאנוש קורצ׳אק...

והקצין קפץ מהטראם...

אולם יאנוש קורצ׳אק הרגיש את המהלומה על ראשו. את רבם דקרו. האם זאת היתה אכזבתו האחרונה? לא. באו ימי הגיטו. קורצ׳אק עמד על משמרתו. הוא היה חסר אונים, אולם הוא להם בשארית כוחותיו בעד ילדי ישראל.

התקרב הרגע הטראגי האחרון. המחתרת רצתה להציל את חייו. לחיי ילדיו לא היה מציל.

והם הפצירו בו: צא, צא אלינו...

הם הפצירו וידעו שקורצ׳אק לא ילך, שהוא לא יעזוב את ילדי ישראל. והוא נשאר אתם, נשאר אתם עד הרגע האחרון ובודאי עד נשימתו האחרונה לא פסק מלשנן להם: להיות טובים. זה העיקר...

דניאל גוז׳יק

דניאל גוז׳יק היה איש שקט וצנוע בחייו ובעבודתו, וגם יציאתו מן העולם היתה בשקט ובענוה.

שבועות אחדים לפני מותו הגיע מכתב מדניאל גוז׳יק, מנהל ה״ג׳וינט״ בווארשה, לארץ־ישראל. קשה היה לקרוא את המכתב. הנשימה נעצרה וערפל כיסה את העינים.

דניאל גוז׳יק לא סיפר כל מה שעבר עליו ומה שעיניו ראו. לא היה פאתוס ולא השתפכות הנפש בשני הדפים הדלים, שנדדו במשך כמה חדשים מחורבות ווארשה היהודית עד לתל־אביב הזוהרת באור שמש. אלה היו דברים פשוטים וצנועים של יהודי ווארשאי פשוט וצנוע, ומכל מלה ומכל אות זועק כאב יהודי עצור, הכאב של אחים ואחיות, של אמהות ואבות יהודים, של ילדים חפים מפשע, כאב שאין לו ניחומים.

כמכת ברזל מלובן צרבו המלים הפשוטות של גוז׳יק. היתה ההרגשה, שהידים מחזיקות בפיסות הנייר לב יהודי קרוע ושותת דם הזועק: מדוע? מדוע עוללו לנו את כל זאת?

ועוד שאלה היתה בדבריו של גוז׳יק: מדוע נותרתי אני?

דבר אחד נשאר לו: להקדיש את חייו וכוחותיו לטובת הנשארים, לעשות הכל כדי לעזור ליהודים...

ולבסוף משאלת־לב — תפלה חרישית: האם עוד יזכה לראות בעיניו את הארץ של כל תקוות ישראל? האם עוד יזכה להשעין את ראשו העייף, לפחות לרגע על אבני הכותל?...

אך הוא לא זכה. דוקא הוא, אותו יהודי שכל כך הרבה לתת וכל כך מיעט לקחת.

דניאל גוז׳יק היה השקט בין שלושת מנהלי הג׳וינט״ בפולין, הצנוע והמתאפק מכולם. בכל פולין הכירו את יצחק גיטרמן. בווארשה הכירו וידעו גם את לייב ניישטאט. על דניאל גוז׳יק לא ידע הקהל אלא מעט מאד. הוא לא נשא נאומים, במסיבות עתונאים לא הופיע, ותמונתו לא נתפרסמה בפומבי אלא לעתים רחוקות. רק אנשים שהכירו את עבודתו הענפה של הג׳וינט בפולין ידעו שדניאל גוז׳יק השקט והצנוע נושא על שכמו את המשא הכבד של העבודה היומיומית האפורה. ועליו, על יהודי שקט וצנוע זה, בעל הלב היהודי הלוהט, הטיל הגורל את המעמסה הכבדה שרק במקרים נדירים נפלה בחלקו של ילוד־אשה: לעזור ולנסות להציל את הקיבוץ היהודי האומלל בפולין, כשעניבת החנק הנאצית כבר נמתחה מסביבו.

את יצחק גיטרמן הטילה בהלת המלחמה הראשונה לווילנה. חברו ניישטאט היה חולה. דניאל גוז׳יק רתם את עצמו יחידי למשוך בעול.

זה היה בימים הראשונים לשהותנו בווילנה. ישבנו, אחדים מאנשי ווארשה, בחדרו של גיטרמן. אימת הבהלה עוד פרפרה בעיני הכל. באים האנשים הראשונים מ״העבר ההוא״. הם מביאים אתם את הנשימה של יאוש. האם ימצא מישהו שיעלה בידו לעשות משהו ולעזור בתוהו־בוהו זה?

וגיטרמן משיב: גוז׳יק נמצא בווארשה; אם אך יהיה בגדר האפשרי, בגבול כוחות אנוש, הוא יעשה; אני מכירו...

אחר ימים אחדים באה ידיעה מגוז׳יק: אני ממשיך; עזרה נחוצה תיכף ובכל מחיר.

יהודים מתנדבים לעזור ולילך בשליחות הקדושה. הם מוכנים לחזור לווארשה בדרך שעל כל צעד בה אורב המוות. הם מוכנים למסור את נפשם בשליחות העזרה. ובחדרי ה״ג׳וינט״ נתפרים בתוך בגדיהם דולרים, לירות, זהב, מארקים גרמניים, זהובים פולניים, וגיטרמן מצווה על האנשים: הכל לגוז׳יק, רק אליו...

חולפים ימים ולילות. הלבבות דופקים: האם יגיעו השליחים לתעודתם?

ולבסוף נתקבלה מגוז׳יק ידיעה קצרה: קבלתי. אנו ממשיכים את העבודה...

באותם ימים היה שמו של גוז׳יק הכתובת המרכזית של יהדות פולין. לא רק מווארשה אלא מהרבה ערים ועיירות בפולין חותרים ובאים אליו שליחים. כל אחד בא בתלונתו, בבשורת איוב בפיו. כולם באים אליו, אל היהודי הצנוע והשקט. הוא מוכרח לספוג בקרבו את כל הצרות, הוא אנוס לשתות יומם ולילה מכוס המרורים עד תומה, והוא מוכרח לעזור. והוא עוזר.

בחדרו אין מפלגות ואין זרמים, אין פוקרים ואין אדוקים, אין ציונים ואין בוגדים. יש רק יהודים. כולם סובלים אותו סבל, כולם נרדפים, כולם מוכים,

ולכולם נחוץ להביא ישע, וכל יהודי חייב לעזור לאחיו. זאת היתה ה"אידיאולוגיה" של דניאל גוז'יק.

בזמנים הראשונים של המלחמה עוד התחשבו הגרמנים ב"ג'וינט". הם שנאו שנאת־מוות את האמריקאים. הם היו לועגים ליהודים, ותוך הכאות ועינויים היו החיילים הגרמנים אומרים להם בלעג: אדרבה, הבה, יושיעכם רוזבלט שלכם!...

אך בכל זאת עוד פחדו לפגוע במוסדות אמריקאניים. אמריקה עוד היתה מעצמה ניטראלית והנאצים חרקו שן, ולא העיזו להפריע את עבודתו של ה"ג'וינט".

וגוז'יק ניצל את ההזדמנות. הוא ידע, שעין פקוחה בולשת אחריו, שמרגלים את כל צעדיו; הוא ידע שיבוא יום והוא יוכרח לשלם בעד הכל, וכמו־כן ידע ששליחותו מטילה עליו לא לשים לב לכל סכנה ושהוא לבדו המוסד שביכלתו לעשות עוד מה שאפשר לעשות.

והוא פתח מטבחי־עם, דאג לרבנים ולתלמידי־חכמים, קירב מלומדים, סופרים ואמנים יהודים, שלח נציגים מביאי עזרה לערים ולעיירות, תמך בחוות להכשרת חלוצים, דאג שהמורים והמחנכים ימשיכו במחתרת את עבודתם בחינוך הנוער היהודי...

והוא עשה עוד משהו. בתוך תחום ד' אמותיה של הגיטטאפו בווארשה ארגן ועדה חשאית של סופרים ועסקנים, לאסוף ולרשום את כל מעשי האכזריות של המרצחים ההיטלראים. אכן, גוז'יק האמין בנצחונו של הצדק על הרשע. והוא רצה שבהגיע יום־הדין לטמאים, ידע העולם את כל פשעיהם, ויזדעזע...

באותו זמן עוד היינו כולנו מאמינים. ובלבם של יהודי פולין היתה אמונה זו חזקה ועמוקה ביותר. על כרחם האמינו — והחזיקו מעמד.

הם, היהודים הפשוטים בווארשה ובערים הסמוכות והמרוחקות, לא ידעו כיצד גוז'יק נאבק עם הצמצום שבאמצעיו, וכיצד היה עליו להתחמק יומם ולילה מפני כלבי הגיסטאפו. הם האמינו ב"פירמה האמריקאנית" של ה"ג'וינט", וחשבו שעוד יש מישהו, שמפני עיניו מפחדים השדים החומים.

והנה פרצה המלחמה בין גרמניה לאמריקה. מעתה כבר יכלו המרצחים להשליך לגמרי את מסוה הבושה מעל פרצופיהם. השלט האמריקני חדל מלהיות קמיע. להיפך, הוא נעשה לסכנה. מחסלים את ה"ג'וינט". גוז'יק טעם פעמים אחדות את טעמו של כלא גיסטאפו. אך את עבודתו לא הפסיק. הוא רק ירד אל המחתרת. עניבת־החנק על צוארה של יהדות פולין הלכה ונתהדקה. המחסור והרעב השתוללו בגיטו. ובכל זאת לא הסתלק גוז'יק מהמערכה.

מניין שאב אמצעים? כיצד היה יכול לקיים את המטבחים העממיים? איך כיסה את ההוצאות של כל המוסדות שנאבקו בשארית כוחם על קיומם?

ואולי לקח גוז'יק אתו את סודו לקבר. אולם דבר אחד ידוע: לגוז'יק התיחסו היהודים עד הרגע האחרון באמון גדול, ויהודים הביאו לו כסף ובטחו רק בזכרונו של גוז'יק...

התקרבה המערכה האחרונה של הטראגדיה היהודית.

באו הגירושים ה"אקציות", קרונות המוות ותאי־הגאז. באגרותיו סיפר

גוז׳יק אך מעט על הימים הנוראים ההם. הכל אבד ממנו, אבדו ידידים, בני־בית, הכל. ואת העבודה לא הפסיק. הנשארים בחיים צריכים מזון וקורת־גג ותעודות אריות מזויפות, ובעד כל זה צריכים לשלם, ושליחותו של גוז׳יק היתה: לעזור.

והנה קרבה שעה שלא היתה של עזרה, אלא של קרב, של מערכה נואשת בלי צל של תקוה. זעקת השבר של הגיטאות נתקלה באזנים אטומות של עולם חסר לב, ואז הלך גוז׳יק אל הלוחמים. הוא האמין, ששליחותו היתה לספק לחם לרעבים וסופו שסיפק רימוני־פצצות ללוחמי הגיטו.

ואחרי ככלות הכל, כאשר כמעט לא היה עוד למי לעזור, באה — ה„ישועה"...

ודניאל גוז׳יק נשאר עומד לפני החורבות של וארשה היהודית, לפני הקברים של שלושה מיליוני יהודי פולין..

והוא שאל את עצמו: מה לו עוד פה? מדוע לא הלך יחד אתם?...

עתה התחילו לבוא יהודים מהיערות, ממחנות, ממרתפי־אנוסים. והאיש השקט והצנוע, שמילא בשנות האסון את שליחות העזרה, רואה, שאסור לו ללכת: הוא מוכרח להמשיך. קומץ זעיר של יהודים נשאר והם זקוקים לעזרתו. „חיי אינם שייכים לי, חיי שייכים ליהודים" — כך כתב באגרתו — והמשיך למשוך בעול.

ובינתיים חזר ונעשה שמו לכתובת המרכזית שאליה פונים מכל קצווי תבל, בהם פזורים יהודי פולין.

ופתאום באה ידיעה קצרה בעתונים: תאונת אוירון, 11 חללים — וביניהם דניאל גוז׳יק.

כך חי וכך מת יהודי צנוע ושקט, שהרבה כל כך לעשות בשביל אחרים ומיעט כל כך לבקש לעצמו.

נח פרילוצקי

נח פרילוצקי היה בקבוצת הסופרים היהודים שממשלת פולין מילטה אותם מווארשה ב־3 בספטמבר 1939. זמן רב לא נודע כלום על גורלו, עד שבישר המשורר הווילנאי א. סוצקובר את הבשורה הרעה שגם פרילוצקי כבר אינו בין החיים.

ב־25 בדצמבר 1940 ראיתיו בפעם האחרונה, בווילנא. ביום המחרת היה עלי לצאת לדרך. נח פרילוצקי מסר לי את חיבורו האחרון שיצא אותה שעה מהדפוס. זו היתה חוברת צנומה מאד מוקדשת לתולדות ראשית התיאטרון היהודי. בחיוך עגום אמר לי: אתה תוציא אל העולם הגדול את הטופס היחיד של יצירתי האחרונה.

לצערי לא קיימתי את דבר השליחות. בשעת בדיקת חפצי בבית־המכס בגמל אודיסה, לא החזיר הפקיד את החוברת למזוודתי, וחזקה עלי האזהרה מפי ידידים, לא לשאול שאלות מיותרות.

באותו יום־חורף לחץ פרילוצקי את ידי ואמר לי: סע לשלום, והלואי שנפגש עוד, הלואי... — ומיד, כאילו נזכר פתאום הוסיף בחפזון: כשתבוא לארץ־ישראל, זכור נא לטובה את אבי הזקן (צבי פרילוצקי, מיסדו ועורכו של ה„מומנט",

נשאר בווארשה), אולי אפשר להוציאו משם ולהציל... הלא את כל חייו מסר למען ארץ־ישראל...

ערפל כיסה את עיניו, ולחיצת ידו גברה. אשתו נגבה בגלוי את דמעותיה. במכתבו ממוסקבה סיפר סוצקובר, כיצד היה פרילוצקי מוטל על רצפת בית־הכלא בווילנה ערום למחצה ומראשו זב הדם. סופו של פרילוצקי מעלה תמונות ומאורעות מחיי היהודים בפולין, שהיו קשורים קשר מהודק בשמו של נח פרילוצקי.

בזכרון עולים ימי הפרץ והסער, שעה שזרח ועלה כוכבו של פרילוצקי. אלה היו ירחי־הדבש של השלום במוצאי מלחמת העולם הקודמת. נדמה היה כי הנה בא אביב־עמים שנתאחר. לפתע הרגישו היהודים את עצמם בגלותם שווים בין שווים. אין הם חייבים עוד להשתחוות ולהחניף. מותר להם להשמיע את קולם כמוהם כזולתם. לא עוד עליהם להיות שקטים ממים ונמוכים מעשב. ונח פרילוצקי היה אז אחד מראשי המדברים של היהודים בפולין. הוא היה הנביא לחיי היהודים בגלות כהווי חיים נורמלי, ונושא דברם.

התיצבויותיו התקיפות והחריפות הגדילו את שמו ברחוב הגויי וברחוב היהודי. העתונות האנטישמית היתה תוקפת אותו בקצף זעם. פופולאריותו היתה רבה בקרב ההמונים היהודים. יהודים פשוטים, שהתמצאו אך מעט במבוכי הפוליטיקה, היו נושאים את עיניהם אליו כלאיש שהיה מיועד להושיעם מכל צרותיהם ודאגותיהם הפרטיות. דירתו ברחוב לשנה נעשתה כתובת לדלת העם היהודית. מהאיזורים המרוחקים ביותר שבארץ היו באים יהודים פשוטים ויהודיות בפיאות נכריות אל נח פרילוצקי, שופכים לפניו את מרירות לבם ומבקשים ממנו עזרה.

נח פרילוצקי לא ידע כיצד לקיים ולשמור זמן רב על הפופולאריות הזאת. הוא יצר בפולין מפלגה חדשה, שנקראה מפלגת העם. ובהתבסמו מההצלחה הרבה נעלם ממנו שאין מבססים תנועת־עם על הסמכות האישית בלבד. הוא לא הביא בחשבון, שמיסודות העממיות היהודית אין לסלק לא את ציון ולא את האמונה. הוא הקל בערכן של שתי תנועות עם גדולות — הציונית והדתית, הנשענות על מסורות עתיקות, על רגשות מושרשים בלבבות, שגדלו והתפתחו ועמדו ומתו מהר את המפלגה שלו מעל פני האדמה.

העתונות היהודית היתה כמעט כולה מכוונת בכוון ציוני. אפילו ה„מומנט", שתמך באישיותו של פרילוצקי, לא יכול לקבל את עמדתו הפוליטית. העתונות החרדית התחילה אז את צעדיה הראשונים, ומובן שגם היא הסתייגה מהמפלגה העממית, שעשתה את הגלות לצדקה וכפרה בתורה והודתה ב„צאנה־וראינה".

ועל כל אלה הצליחו נכלי האנטישמיים לשלול מפרילוצקי את המנדאט שלו בסיים (בנימוק הכוזב שאינו אזרח פולין), וכך נשללה ממנו גם במת הפרלמנט.

מאז התחילה הקריירה הפוליטית של פרילוצקי לרדת במורד ההר. סביבת רחוב לשנה מתרוקנת. להמון כבר יש גבורים אחרים. פרילוצקי משתכח. הוא עושה עוד נסיונות אחדים להתרומם שוב מעל פני השטח, אך כל נסיון חדש נסתיים בכשלון רב יותר.

בשנים האחרונות שלפני המלחמה הזאת כבר היה פרילוצקי רחוק מהחיים

הפוליטיים. הוא הסתגר בחדרי עבודתו והתמסר לחקירות היסטוריות בעלות משקל בחקר השפה האידית, בתולדות האמנות, בספרות ובתיאטרון אצל היהודים. בשיחות עם ידידים היה מצטער על השנים שבזבז בהמולה פוליטית ריקה, תחת לעסוק בדברי עיון.

באותם שבועות, כשקבוצת הסופרים והעתונאים היהודים מוארשה נדדה בערים ובעיירות היהודיות בפולין, נזדמן להם להווכח שהפופולאריות של פרילוצקי לא נשכחה לחלוטין, ואותם יהודים מערי השדה שהיו באים אליו עשרים וכמה שנים קודם לכן עם צרורות צרותיהם זכרו לו את חסדו.

בדמותו הגבוהה ורחבת־הכתפים, ובהילוכו הארטיסטי ההפקרי שוב עורר תשומת־לב והשתאות. אולם במקום במת הנאומים היתה עתה ברשותו רק עגלת־הנדודים.

ווילנה נעשתה מעין ישיבת־קבע לקהל הפליטים. ועדה מצומצמת של סופרים ועתונאים (חברי הועדה היו: נח פרילוצקי ומשה יוסטמן (ב. יאושזון) זכרונם לברכה, ויבדלו לחיים: י. מ. ניימן, ל. שפיזמן, פ. שוואַרץ, והמחבר) נטלה על עצמה את התפקיד הקשה והעגום, לרשום מפי האנשים שחמקו ועברו כמעט יום־יום משטח הכיבוש ההיטלראי של פולין, את כל המאורעות שהתרחשו בערים ובעיירות השונות של מושבי היהודים. לעינינו הלך וגבה ההר של צרות ישראל, של עינויים ובזיונות. לא פעם אזל הכוח, והיה רצון לנוס ולא לדעת עוד, ולא לשמוע עוד.

נח פרילוצקי השקיע בעבודה זו הרבה רגש והרבה ידיעה, ואף ההסתכנות האישית שבדבר לא היתה מועטה. סוכני הגיסטאפו בליטא, חשו כפי הנראה, בדבר, ומזמן לזמן היו משליחים בנו את המשטרה הליטאית לבקר במשרד הוועדה.

משנכנס הצבא האדום בפעם השנית לווילנה נפסקה העבודה רשמית, אך למעשה הלכה ונמשכה. בימים ההם היה כל החומר בידי נח פרילוצקי. הוא נעשה אדם חשוב בעיני השלטון החדש. הקומוניסטים היהודים בליטא לא מצאו ביניהם אישיות בעלת־שם, הלכו והציעו לפרילוצקי את הקתדרה לאידיש באוניברסיטת באטורי בווילנא.

אחרי ימים אחדים נתקבלה מהאוניברסיטה הזמנה באידית, לבוא לפתיחה החגיגית של הקתדרה לאידיש, ובהזמנה היו שורות נוספות מידו של פרילוצקי: הוא מבקש מאד לבוא.

בזה אחר זה דברו פולנים, ליטאים, יהודים. הם דברו בטון הידוע בתחומי השלטון הקומוניסטי. פיהם נטף דבש. אחר כך נשא פרילוצקי את הרצאתו הראשונה. הוא דבר על פרץ ועל שלום־עליכם ועל ה„צאינה וראינה" ועל „תחינות" יהודיות נושנות. לרגעים נתקבל רושם, שבשעת מעשה הוא שולח את מבטו לפנה שם ישבו ידידיו מוארשה, ומחייך.

בסוף הרצאתו באה קידה צנועה כלפי הבעלים החדשים: — הנה באים זמנים חדשים, שאיפשרו להשמיע בין כתלי האוניברסיטה את צלילי השפה היהודית. את הפרופיסור החדש הקיפו ידידיו החדשים. האחרים חמקו ויצאו בחשאי מן האולם.

בסימטאות ווילנא שררה אפלולית. אחר זמן מועט שמעתי גם צעדים מאחורי, נח פרילוצקי אחז בזרועי.

אני מודה לך שבאת — אמר, ומיד שאל ממני: ואתה מה אומר לעשות?

— אני מחכה לדרכיה — עניתי.

— סע, סע מהר ככל האפשר — אמר פרילוצקי בהביטו כה וכה — גם אני הייתי רוצה לראות כבר את כולם ברכבת...

— ואתה? — שאלתי.

— אני? — חזר פרילוצקי, כשואל את עצמו — אני כבר איש זקן... כן, כבר זקנתי... אין עוד כוח להתחיל מחדש... יהיה כמו שיהיה...

עברנו בשיחה לנושא אחר:

מה יהא על החומר שאספנו? השלטון החדש עדיין קיים יחסי ידידות עם „האנשים ההם" ואין לדעת אם החומר שנשלח לאמריקה הגיע אל הכתובת הנכונה. הוסכם ביניגו להצפין את החומר במרתפי „איוא". שעה שנפרדנו חזר פרילוצקי ואמר לי: ואתה סע, הזדרז לנסוע...

הוא לא נסע. הוא נשאר. נשאר גם בשעה שהטמאים התקרבו לווילנא.

התמונה האחרונה של נח פרילוצקי היא מן השעה שהיה מוטל על רצפת בית־הכלא ומראשו זב הדם.

צ י ו נ י ם

לפרק: חיים אי־ליגאליים של יהדות וואַרשה

קרן־הגנה נגד עלילות־שקר

בוואַרשה המטרופולין היה מושב שני „שתדלני־היהודים" — האחד ליהודי פולין והשני — ליהודי ליטא (שהיתה ארץ לחוד מבחינה אדמיניסטרטיבית, והיתה שותפת עם פולין בכתר המלכות. נסיכת ליטא). עיקר תפקידם של השתדלנים היה להגן על היהודים מפני ע ל י ל ו ת־ש ק ר.

עלילת־השקר היתה החרב המתהפכת כל הימים מעל לראשם של היהודים, שאף בשעה שהיתה מכוונת לעושרם של אמידי היהודים, הכתה את היהודים העשירים ופרנסי־הקהילה ואת בני דלת העם ביחד. בבוא אויבי היהודים עליהם בעלילה, היו פרנסי הקהילה הראשונים למאסר ולעינוי כאחראים ל„התנהגותם הישרה" של בני העדה היהודית. מאסר ראשי־הקהל שימש אות לאשמת היהודים — ולחולשתם — ופתח פתח לפרעות ההמון הנוצרי בדלת־העם היהודית.

הנשק היעיל לפרעות היתה תמיד המתועבה בעלילות — עלילת־הדם. כך קרה, למשל, ב־1680 בבריסק. פתאום נעלמה אשה נוצריה מהעיר, ומיד נמצאו „עדים כשרים" שהטילו את האשמה על יהודי בריסק, שרצחו את האשה לצרכים דתיים. חמשה פרנסים נאסרו, וההמון התנפל על בתי היהודים.

חמש שנים לפני זה (1675) פגע הגורל בשלושה פרנסים בקהילות מוהילוב,

אורשה וגורקי בגלל אציל פולני שנמצא הרוג בסביבה. אחרי כל פורעניות מעין זו, יצאו שליחים מיוחדים לווארשה אל השתדלנים והם מיהרו לחצר המלך וב„מתנת יד", כמובן, עשו כל מה שביכלתם כדי להציל את העדה. במקרה מסויים הגיע שליח הקהילות עד האפיפיור לשם הוצאת כתב להגן על היהודים.

לשם כך נוסדה קרן מיוחדת של הקהילות למלחמה בעלילות־שקר.

השתדלנים היו על־פי־הרוב סוכני האוצר של המלך, שבכוח משרתם ניתנה להם זכות־ישיבה בווארשה.

באותה תקופה במחצית השניה של המאה הי"ז היה השתדלן מרקוס נקל, ובנו משה בן מרקוס (מרקוביץ'). במסמכים הרשמיים הם נקראים בתואר היהודים — „כופרים". משפחת מרקוביץ, ירדה מנכסיה עקב המלחמות, ואז קיבלה מהמלך זכיון למסחר במשקאות חריפים.

לפרק: יהודי ווארשה במרד קושצ'ושקא

לתולדות ברק יוסליביץ'

ברק (דוב בער) יוסליביץ' נולד בשנת 1765 בקראטינגן, בזאמוט של ליטא, להורים עניים. בצעירותו היה ה„ספסר" והמשרת כאחד של האפיסקופוס מאלאנובסקי.

היהודי מצא כנראה חן בעיני אדוניו, והוא ליווה את מאלאנובסקי אף בנסיעותיו לפאריס. שם למד ברק לדבר צרפתית ובכלל התרגל להווי חיים של העולם הגדול.

בימי ה„סיים הגדול" גר ברק בפרברה של ווארשה, בפראגה, והיה כבר בעל לאשה ואב לשלשה בנים. בספטמבר 1794 פנה ל„נאצ'לניק" קושצ'ושקא והציע לפניו לארגן את ה„גדוד היהודי".

לפרק: המפלגות והפוליטיקה הווארשאית

קופת גמ"ח — הארגון הראשון של הפועל היהודי בווארשה

צורת הארגון הראשונה של הפועלים היהודים בווארשה נשאה אופי פוליטי למחצה ופילאנתרופי למחצה, וביטויה, משנת 1888 ועד שנת 1893, היתה קופת גמילות־חסדים בין הפועלים לפי מקצועותיהם. מפעם לפעם היו פורצים כבר אז סכסוכים וחיכוכים בין המעבידים והעובדים, והפועלים ראו הכרח לעצמם לייסד קופה לעזרה הדדית במקרה של סכסוך או שביתה. קופות גמ"ח כאלה התקיימו גם בערים אחרות בפולין ורוסיה כגון בלודז', ביאליסטוק, ווילנה, מינסק, ועוד. אולם לא היה קשר בין האגודות, ולא היה קיים ארגון שיאחד את הפועלים היהודיים לא רק בארץ כולה, אלא אף בווארשה לבד.

התעמולה הסוציאליסטית בין הפועלים היהודיים התחילה בהשפעת התנועה הסוציאליסטית הרוסית והפולנית בשנת 1893. ארקאדי קראמר הוציא בווילנה שתי חוברות תעמולה באידיש: „אגרת לתועמלנים" ו„על התעמולה".

התעמולה הסוציאליסטית נפוצה במהירות מעיר לעיר, ובשנת 1897 התקיימה

האסיפה המכוננת של ה„בונד" (אלגעמיינער יידישער ארבייטער־בונד אין רוסלאנד און אין פוילן) בהשתתפות צירים משש ערים: ווארשה, וילנה, ביאליסטוק, קובנה, מינסק, וויטבסק. האסיפה בחרה ב„ועד מרכזי" ובמנגנון מפלגתי. בשנת 1903 עבר מרכז הבונד לווארשה, ובראשון למאי 1905 אירגן ה„בונד" יחד עם המפלגה הפולנית הסוציאליסטית (פ. פ. ס.) הפגנה המונית בווארשה, ובהתנגשות עם המשטרה והקוזאקים נפלו עשרות חללים מבין המפגינים.

עד שנת 1905 היה ה„בונד" המפלגה היהודית הסוציאליסטית היחידה בפולין, עם ועד מרכזי, מנגנון, תעמולה מאורגנת וכו'. בסוף דצמבר 1905 הופיעה מפלגה שניה, מתחרה ב„בונד". בביתו של ראפאלקס (ניר), בנובוליפקי 10, התקיימה האסיפה הראשונה של פועלי־ציון, ובה השתתפו דוד בן־גוריון, יצחק טבנקין, ראפאלקס, בן־ציון ראסקין, שמעון פרושיצקי, ואחרים. באסיפה זו נוסד סניף מפלגת פועלי־ציון בווארשה.

זמן קצר אחרי זה נאסרו ע"י השלטונות טבנקין, ראפאלקס וראסקין.

שתי המפלגות ניהלו את פעולתן בסתר מפני השלטונות כמוהן כארגונים הסוציאליסטיים האחרים ברוסיה ובפולין.

הפעולה הגלויה של המפלגות הסוציאליסטיות בווארשה התחילה בימי הכיבוש הגרמני, ב־1915.

בלי קשר עם רוסיה נעשתה ווארשה מקום המרכז היחיד לפעולותיהן.

מנהיגי ה„בונד" המפורסמים בווארשה היו: ברוניסלב גרוסר, ולדימיר מדם, בייניש מיכאלוביץ, וו. קוסובסקי, כמורנר (לשצ'ינסקי), וו. שולמן.

בשנים האחרונות עברה מנהיגות הבונד לידי הנריק ארליך, ויקטור אלטר — שהומת במאסר ברוסיה, בימי המלחמה — ושלמה מנדלסון, עסקן החינוך האידישאי ואגודת ציש"א.

מנהיגי פועלי־ציון בווארשה היו: זרובבל, זאגן, יצחק לב, בוקסבוים.

האגודה הראשונה של חובבי ציון בווארשה

בתרמ"ב נוסדה בווארשה על ידי רבי שמואל מוהליבר, שהיה אז רב בראדום, האגודה הראשונה של „חובבי ציון".

קדמו למאורע הזה הפרעות ברוסיה בקיץ תרמ"א. המוני יהודים ברחו אז מרוסיה ללבוב ולברודי שבגליציה ורבי שמואל מוהליבר ושאול פנחס ראבינוביץ (שפ"ר) יצאו ללבוב, כדי לעמוד על מצבם של הפליטים. שם נפגשו עם נציגי יהודים מארצות המערב, עם ויניציאנר, שהיה בא־כוחו של הבארון הירש ועם שמואל מונטאגיו (לורד סוויטלינג), נציגם של יהודי אנגליה, שבאו ללבוב לשם העברת פליטים לעבר־לים. לשווא ניסו נציגיה של יהדות פולין להשפיע על מונטאגיו וויניציאנר שיעזרו לפליטי הפוגרומים להתיישב בארץ־ישראל.

הר"ש מוהליבר וש. פ. ראבינוביץ חזרו לווארשה ושם התקיימה אסיפה של נכבדי העיר בנשיאותו של הרב מוהליבר, בדבר ייסוד מושבות חקלאיות בארץ ישראל.

בתרמ"ב בא הרב מוהליבר בשניה לווארשה, ואז נוסדה האגודה הראשונה של חובבי ציון בווארשה. בהתייעצות זו השתתפו שני גדולי התורה בפולין: הרב ר' יוסף בער סולובייצ'יק מבריסק והרב ר' אליהו חיים מייזל מלודז'.

על הפגישה הזאת בין שלושת גדולי פולין בשנת תרמ"ב מספר הרב יצחק ניסנבוים (בספרו "הדת והתחיה הלאומית"): רבי שמואל מוהליבר, הרב סולובייצ'יק והרב מייזל באו לידי הסכם לפנות בקול קורא ליהודי פולין בדבר אגודת "חובבי ציון". הקול־הקורא כבר היה מנוסח, אולם אז בא הרב סולובייצ'יק בהצעה אחרת: במקום לאסוף פרוטות מהמוני העם מוטב לפנות אל מאה אנשים מעשירי ישראל בפולין וברוסיה, ולדרוש מכל אחד מהם תרומה חד־פעמית בסך 10,000 רובל. — ואם יהיה לנו מיליון רובל, אמר הרב סולובייצ'יק, אפשר יהיה לעשות גדולות ונצורות בארץ הקודש.

בלבו של הרב מוהליבר לא היה כנראה אימון רב בעשירי ישראל, כי הוא אמר: — אדרבה, יביא לנו הרב מבריסק את עשרת התורמים הראשונים, ואני מתחייב להביא את התשעים הנותרים.

התייעצות זו בווארשה לא הביאה לידי תוצאות ממשיות; בינתיים הגיעה לווארשה הידיעה על "ביל"ו" ברוסיה, והרבנים נסוגו מלהשתתף במפעל שבו עוסקים "סטודנטים" אפיקורסים.

ציר ווארשה בקונגרס הציוני הראשון במשלחת להרצל

ר' השיל פארבשטיין, מראשי תנועת המזרחי בפולין, היה הציר של ווארשה בקונגרס הציוני הראשון (נחום סוקולוב השתתף בקונגרס כעתונאי). בבאזל נפגש פארבשטיין עם הצירים הדתיים מארצות המערב והם החליטו לדרוש מד"ר הרצל שיצהיר בישיבות הראשונות של הקונגרס הצהרה על יחס חיובי מצד התנועה החדשה לדת־ישראל.

ד"ר הרצל הבטיח לחברי המשלחת למלא את דרישתם. אך ציוני רוסיה הראדיקליים התנגדו לכך, וד"ר הרצל הסתפק בהכרזה כללית באחת מישיבות האחרונות של הקונגרס, שבה נאמר בין שאר דבריו: "...אני יכול להבטיח, כי אין הציונות מתכוונת לפגוע בהכרתה הדתית של איזו שהיא מפלגה..."

הציונים הדתיים לא היו מרוצים מסתמיתה של הכרזת הרצל. אולם, ידוע שהסתדרות ציונית דתית קמה רק אחרי הקונגרס החמישי בכ"ה־כ"ו אדר־ראשון תרס"ב בייסוד המזרחי על ידי הרב יצחק יעקב ריינס בווילנה, כהמשך לפעולת הר"ש מוהליבר בביאליסטוק בתר"ן.

השקל הראשון הוצא בווארשה

אסיפת־היסוד של ההסתדרות הציונית ברוסיה ובפולין התקיימה בביאליסטוק בכ"ב־כ"ה חשון תרנ"ח. חמשים איש השתתפו באסיפה הזאת, והרב ר' שמואל מוהליבר היה מראשי־המדברים. את ווארשה ייצג באסיפה אלעזר קפלן, ועליו הוטל להוציא את ה"שקלים" בשביל יהודי רוסיה ופולין.

על הקשיים, שבו היו נאלצים הציונים הראשונים לעבוד, תעיד העובדה שאת הפרוטוקול של אסיפת היסוד דנו לשריפה, עקב הפחד מפני „עינא בישא" של ממשלת הצאר, וחיברו פרוטוקול בלי שמות המשתתפים, בציון שמות הערים המיוצגות בלבד.

מורשה ווארשה לצדו של ד"ר הרצל נגד המורדים

הקונגרס הראשון בבאזל בחר ב־4 מורשים של ציוני רוסיה ופולין: הרב ר' שמואל מוהליבר (ביאליסטוק), פרופ' מאנדלשטאם (קיוב), ד"ר כהן־ברנשטיין (קישינוב) ועו"ד יאשינובסקי מווארשה.

על המורשים הוטל התפקיד האחראי של ארגון התנועה הציונית ברוסיה ופולין בתנאים בלתי־ליגאליים.

באוקטובר 1903, אחרי הקונגרס הששי (קונגרס־אוגאנדה), התקיימה בחרקוב אסיפת מורשי רוסיה בה נתקבלה החלטה חריפה נגד ד"ר הרצל בגלל עמדתו בשאלת אוגאנדה.

העו"ד יאשינובסקי, מורשה ווארשה, התקיף בחריפות את ה„מורדים" ובשובו לווארשה ייסד את „ועד מגיני ההסתדרות". הועד פנה בקריאה נלהבת להגנת ההסתדרות הציונית מפני המורדים ודרש משמעת חמורה בתוך ההסתדרות בפנים.

ל„קול קורא" של „מגיני ההסתדרות" היה הד רב בין ציוני ווארשה ובביתם של האחים פינקלשטיין (המולי"ם של ה„הינט" בווארשה) התקיימו אסיפות רבות נגד ה„מורדים".

ראשוני הציונים בווארשה

ראשוני הציונים בווארשה, שהניחו את היסודות של התנועה הציונית בווארשה ובפולין כולה, היו נאלצים לעבוד בתנאים קשים מאוד.

עבודה ציבורית מסודרת היתה אסורה בהחלט והזמנת אנשים לאסיפה או לישיבה היתה כרוכה בסכנות חמורות. היה צורך להזמין „חתן וכלה", כדי להסביר לנציגי השלטונות, שהיו גיבורים גדולים בעניינים הללו, את סיבת האסיפה.

נחום סוקולוב, השיל פארבשטיין, אברהם פודלישבסקי, ד"ר טוביה הינדס, העו"ד יאשינובסקי, בוריס סטאבסקי, לייבוש דאווידסון, ד"ר קלומל, היו המציבים והעסקנים הפעילים של הציונות בווארשה, ועסקו המיוחד של אברהם פודלישבסקי היה חילוץ אנשים מתוך צרת השלטון בגלל יחסיו הטובים עם ראש משטרת ווארשה, מייאר.

המשמרת הצעירה של ציוני ווארשה

בסוף המאה הי"ט קמה בווארשה משמרת צעירה של אקדמאים ציונים, מייסדי אגודת הסטודנטים „קדימה". רבים מחברי „קדימה" מילאו בעשרות השנים האחרונות תפקידים אחראיים בחיים הציבוריים של יהדות פולין ובתנועה הציונית. על החברים המייסדים נמנו: יאן קירשרוט, יצחק גרינבוים, משה קרנר, שמעון

זיידמן, ד"ר נח דאווידסון, נחום סירקין, א. הארטגלאס, המהנדס ווינניק, ניר־ראפאלקס, האחים אלכסנדר ויעקב אולשוונגר, נח פרילוצקי.

„קדימה" נוסדה בשנת 1899, אולם עוד לפני זה אירגנה קבוצה זאת אגודת סטודנטים יהודים (Stow. Acad. Żyd.), שעליה נמנו גם סטודנטים מחוגי המתבוללים והסוציאל־דמוקראטים. קבוצה זאת אירגנה כמו־כן את האגודה „ספרות" (בפולנית: Syfrus), שעניניה היו התרבות ושאלות סוציאליות. שתי פעמים בחודש התקיימו בטרקליניהם של עשירי ווארשה המתבוללים הרצאות, מלוות וויכוחים סוערים, שהשתתפו בהם מתבוללים, ציונים, וסוציאליסטים נלהבים. באסיפות אלה עמלה המשמרת הצעירה להחדיר את רוח הציונות בטרקליני המתבוללים.

עבודה מעשית למען ארץ ישראל, לא היתה באותן השנים דבר שבהכרח לציונים. עיקר פעולתם התרכזה איפוא בשטח ההשכלה מצד אחד ובמלחמה נגד המשטר הצארי מצד שני.

כך היו חברי „קדימה" עוסקים בפעולת השכלה אי־ליגאלית לנוער היהודי משכבות העוני בווארשה (Tajne naucz.) בסיטמתה המפורסמת של האינטליגנציה הרוסית המתקדמת של „הליכה אל העם". לאחד מחברי „קדימה" פנה ביום אחד בחור צנום, לבוש קאפוטה ארוכה, עם מכתב המלצה מהעסקן הווארשאי אדולף פרץ, שהעיד שהבחור בא מאמשינוב ושואף להשכלה. שמו של הבחור הזה היה הירש דוד נומברג, נכדו של ר' יחזקאל נומברג, רבה של לודז', וכעבור שנים מועטות נתפרסם כסופר ידוע שם.

לעומת זאת קיבלה „המלחמה בצאר" לפעמים צורה רצינית. אחרי הטבח בהפגנה של סטודנטים בפטרבורג (1898) הכריזו הסטודנטים באוניברסיטאות רוסיה שביתה, וביניהן גם בפוליטכניון של ווארשה, שנקרא על שמו של קיסר רוסיה ניקולאי השני. הגנרל־גוברנטור של ווארשה הנסיך אימסטינסקי, מצא שעה טובה לגבות את חובת המרידה מן היהודים, ופנה באולטימאטום לנשיא קהילת ווארשה, המתבולל הישיש מיכאל ברגסון — נכדה של תמר'ל המפורסמת — שהוא „ישקיט" תיכף ומיד את הסטודנטים היהודים המסיתים את חבריהם הגויים למרוד בקיסר, ואם לאו ירגישו יהודי ווארשה את ידו הקשה של השלטון. מיכאל ברגסון הזמין לטרקלינו את חברי הקהילה ואת הסטודנטים היהודים יחד עם אבותיהם. ראשי־המדברים מצד הנוער המתמרד היו אחד סוציאליסט, אבראמוביץ', ושני ציונים, קירשרוט וקרנר. אבראמוביץ' דיבר בשקט, אולם הציונים „התחצפו". אחד מחשובי ווארשה, אדוארד נתנסון, נעלב מדברי הציונים שהוא משתוקק לאות הצטיינות נוסף מידי הצאר. פרצה שערוריה. הנאספים נתפזרו ולבסוף התחילה הז'נדרמריה ל„טפל" לפי דרכה בשובתים.

ב־1903 הקימה המשמרת הצעירה בווארשה אגודה ציונית חדשה: „התחיה". ל„התחיה" היה כבר אופי סוציאליסטי מובהק ובתכנית שלה נאמר: 1) שהעבודה היא המטרה העיקרית של הציונות; 2) שהפועל הוא האבנגרד של העם; 3) שיש צורך בהשתתפות פעילה בחיים המדיניים בגולה; ולבסוף 4) בטיפוח הלשון

והתרבות העברית. בועד המרכזי של „התחיה" אנו מוצאים את שמותיהם של אנשי „קדימה": יאן קירשרוט, יצחק גרינבוים, זליג ווייצמן, יוסף שפרינצאק, משה קרנר, מ. הורביץ, נח פריילוצקי ויעקב אולשוואנגר.

לקבוצה זו היה בטאון בשפה הפולנית „ווסכוד" (מזרח), שיצא לאור בלבוב ושבהשתדלותו של פודלישבסקי הותר גם בשטח הרוסי של פולין. אולם החל משנת 1905 — אחרי המהפכה הרוסית הראשונה — התחילו החוגים האלה בהוצאת שבועון פולני, בווארשה עצמה, „גלוס ז'ידובסקי", ואחר־כך „ז'יצ'יה ז'ידובסקה'

לתולדות אגודת ישראל

„אגודת ישראל" (שמה הראשון היה „אגודת האורתודוקסים" ואחר כך „אגודת שלומי־אמוני־ישראל") נוסדה בימי הכיבוש הגרמני בעזרתם הפעילה של רבני גרמניה: ד"ר פנחס כהן וד"ר עמנואל קרליבך שבאו לווארשה כנציגי „פרייע פאראייניגונג דער ארטאדאקסישען יודען אין דויטשלאנד" על יד השלטונות הגרמניים בווארשה.

ועידת היסוד הראשונה של האגודה היתה ב־ז־ט טבת תרע"ט (1919), ועל עסקניה הפעילים הראשונים נמנו: הציר לסיים אחר כך אליהו קירשברוין, נחום רוזנפלד, שכנא אברך, יעקב טרוקנהיים, יצחק מאיר לעוין, מנדל קאמינר, משולם קאמינר, אייזיק עקרמן, אלכסנדר זושא פרידמן, ואחרים.

באותו זמן נוסדה על יד האגודה הסתדרות צעירי־אגודת־ישראל ופועלי־אגודת־ישראל, שבראשם עמדו א. ב. עקרמן, יהודה ליב אוריאן, לייבל פרום ואחרים.

לאסיפה המכוננת של האגודה נתפרסם כרוז של האדמור"ים מגור, אלכסנדר, סוכוצ'וב, אוסטרובצה, אוטבוצק, פילץ, סוקולוב, נובומינסק, סטריקוב, פילוב, ראדזין, ראדזומין וראדומסק,ועוד.

האדמור"ים יחד עם גדולי הרבנים היוו את „מועצת גדולי התורה" על יד האגודה.

לפרק: החיים התרבותיים

הסאלון הספרותי שבווארשה

על התפקיד המרכזי שמילאה ווארשה היהודית בשדה הספרות החדשה בעברית ובאידיש כאחד במשך יותר מחמישים שנה מעידה העובדה, שווארשה שימשה אכסניה כמעט לכל הסופרים היהודים בעלי שם שפעלו באותם דורות.

במאספים הספרותיים של ווארשה, „האסיף" (1884—1893), של נחום סוקולוב, השתתפו סופרי ההשכלה: אליעזר צווייפל, שלמה באבר, יעקב רייפמן, אלעזר אטלס, א. שולמן, קלמן שולמן, א. ה. הירש, זאב יעבץ, שמואל יוסף פין, דוד כהנא, י. ל. גורדון, מ. צ. מאנה, ד"ר ש. מנדלקרן, ואחרים.

גם לוח אחיאסף (1893) של אחד העם ו„ספר השנה" של נ. סוקולוב (1900) שימשו במה מרכזית לספרות העברית החדשה.

התפתחותה המהירה של העתונות היהודית הלכה בד בבד עם עבודה מסונפת של הוצאות הספרים בווארשה. ראוי להזכיר את המוליים הוורשאיים: „צנטראל", בן־אביגדור, קלצקין, י. מ. פרייד, בז'וזא, האחים לוין־אפשטיין, ואחרון אחרון — הוצאת הספרים של שטיבל, שהתחילה במוסקבה ועברה אחרי מלחמת העולם הראשונה לווארשה.

בתקופה הראשונה של שגשוג הספרות בווארשה עדיין לא הפרידה „שאלת השפות" בין סופרי עברית וסופרי אידיש, וי. ל. פרץ ונחום סוקולוב והירש דוד נומברג ודוד פרישמן ורבים אחרים שימשו בשני כתרים כאחד.

האישים המרכזיים במלכות הספרות היו: י. ל. פרץ, נחום סוקולוב ודוד פרישמן, ובסביבתם נמצאו יעקב דינזון, אברהם רייזן ומ. ספקטור, ובעל מחשבות ור' מרדכלי, והלל צייטלין וה. ד. נומבורג וי. מ. ווייסנברג וזוסמן סגלוביץ' ואורי ניסן גנסין ומשה סטבסקי, ויואל מסטבוים ואליעזר שטיינמן ואפרים קאגונובסקי, ויונה שפס ומ. בוריישא, ושלמה גילברט, ויעקב שטיינברג ופישל לחובר וישראל שטרן, ואחריהם באה ה„משמרת הצעירה" י. י. זינגר וי. י. טרונק, ואלתר קאציזנה ומלך ראוויץ', ושמעון הורונציק, ורבים רבים אחרים.

וגם שלום אש היושב זה שנים רבות באמריקה נתפרסם בעיירה שלו בווארשה.

היו סופרים בעלי־שם שהם עצמם לא גרו בווארשה, אך יצירותיהם הופיעו בווארשה ששימשה מקשר ביניהם לבין קהל הסופרים.

גם רבים מהסופרים היהודיים ברוסיה הסובייטית ובראשם פרץ מארקיש ומשה קולבאק עברו דרך הבית הספרותי של ווארשה. אף בשדה הפובליציסטיקה היהודית תפסה ווארשה מקום מרכזי. נחום סוקולוב ודוד פרישמן ור' יצחק ניסנבוים וה. ד. נומברג והלל צייטלין ובמדה ידועה גם י. ל. פרץ עיצבו במשך שנים רבות את דעת הקהל. ואחריהם באה ה„להקה הצעירה": נח פרילוצקי, ד"ר יצחק שיפר, יצחק גרינבוים, ד"ר י. גוטליב, ב. יאושזון, טונקלר, יוסף הפטמן, ש. סטופניצקי, ש. הירשהורן, לאזר כהן, בניו של צייטלין אהרן ואלחנן, א. גולדברג, א. איינהורן, הנריק ארליך, ב. שפנר, א. מ. רוגובי, א. ב. אקרמן ורבים אחרים עמדו במשך שנים רבות על המשמר של העתונות היהודית בווארשה יחד עם העורכים ש. י. יאצקאן וד"ר פרילוצקי שהחדירו את העתון לכל בית יהודי.

על הטרקלין הספרותי של ווארשה נמנו גם החכמים רש"א פוזנאנסקי, פרופ' משה שור, מאיר באלאבאן, האחים מוזס וד"ר ע. רינגלבלום ורבים רבים אחרים.

כל אלה יצרו את האוירה הספרותית בווארשה היהודית שהשפעתה היתה גדולה על חוגי המשכילים ועל המוני העם כאחד.

ספרות

א. עברית

ברג, מרי. גיטו ורשה. יומנה של... תרגם מאנגלית יהודה האזרחי... תל אביב תש"י.

גרינבוים, י. בימי חורבן ושואה, ירושלים תש"ו.

גרינבוים, יצחק. מלחמת יהודי פולין 1905 — 1912, וואַרשה 1922.

גרינבוים יצחק. מלחמת יהודי פולניה תרע"ג — ת"ש, ירושלים תש"א.

גרינבוים יצחק. התנועה הציונית בהתפתחותה, ירושלים.

לוינסון אברהם. בראשית התנועה, תל אביב תש"ז.

ליברמן ח. לתולדות הדפוס בוואַרשה. ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס, תש"ג.

מאהלר רפאל. תולדות היהודים בפולין, תל אביב תש"ז.

ניישטאט מלך. חורבן ומרד של יהודי ורשה. ספר עדויות ואזכרות, תל אביב תש"ו.

ניסנבוים יצחק. הדת והתחיה הלאומית. וואַרשה תרפ"ו.

סאמט, שמעון. בבואי למחרת, תל־אביב תש"ז.

פישמן, הרי"ל הכהן. תולדות המזרחי, ירושלים תרפ"ז.

פראגר, משה. יון־מצולה החדש, ספרית רמון.

פרענק, ע. נ. יהודי פולין בימי מלחמות נפוליון, וואַרשה 1921.

פרענק, ע.נ. יהודי פולין בימי מלחמות נפוליון, וואַרשה 1912.

פרענק, ע.נ. לתולדות היהודים בפולין. „התקופה" יג.

שיפר, י. תולדות הכלכלה היהודית, תל־אביב תרצ"ה־צ"ו, פרקים יז, מ־מו.

רינגלבלום עמ. שמואל זביטקובר, „ציון" ש"ג, 246 וכו', 337 וכו'.

ספר הזוועות, בעריכת בנימין מינץ וד"ר ישראל קלויזנר, ירושלים תש"ה.

ב. אידית

זרובבל. בארג חורבן, בואינוס איירס 1946.

טיגעל ז. די וואַרשאווער יודישע גמינע.

מיכאלעוויטש ב. זכרונות פון אן אידישן סאציאליסט, וואַרשה.

מעדעם וול. פון מיין לעבן. ניו־יורק.

סגלוביץ, ז. טלאמאצקע 13. בואינוס איירס 1946.

פרענק, ע. נ. און זאגארדסקי י. ח. די פאמיליע דאוידסאן. וארשה 1924.

פרענק, ע. נ. משומדים אין פולין, וארשה 1924.

צייטלין, אלחנן. אין א ליטעראַרישער שטוב. בואינוס איירס 1946.

רינגלבלום, ע. דאס יידישע טאגצעטל אין וואַרשע. „לאנדקענטניש" 1936.

רינגלבלום עמ. די פוילישע יידן אין אויפשטאנד פון קאשטשושקא — 1734. וואַרשע 1937.

שאצקי, יעקב. געשיכטע פון יידן אין וואַרשה I. ניו־יורק 1947.

שאשקעס, ח. דער וועג צוריק... בואינוס איירס 1946.

שוואַרץ, פ. דאס איז געווען דער אנהויב. ניו־יורק.

שוואַרץ, פ. יוזף פילסודסקי, וארשה 1936.

שולמאן, ב. בלעטלעך געשיכטע פון דער יידישער ארבעטער באוועגונג. וואַרשה.

שטרייגלער, מרדכי. מיידאנעק. בואינוס איירס 1947.
שיפר, י. די קולטור־געשיכטע פון יידן אין פוילן, ווארשה 1926.
שפיזמאן, ל. די יידן אין נאצי־פוילן. ניו־יורק 1942.
אגודת־ישראל. צום וויידער אויפבוי פון דער אגודה אין פוילן... ווארשה תרפ"ו.
„בונד". דער „בונד" אין דער רעוואלוציע פון 1905־1906 לויט די מאטעריאלן פון בונדישן ארכיוו. ווארשא 1930.
די עקאנאמישע לאגע פון די יידן אין פוילן און די יידישע קאאפעראציע. ווארשע.
די קהלה־שטימע 1937־1938. הוצאת הקהלה היהודית בווארשה.
היינט. יובל בוך 1908־1938.
פון לעצטן חורבן. צייט שריפט פאר געשיכטע פון יידישן לעבן בעתן נאצי־רעזשים, מינכען, 1946.
פועלי־ציון אלמאנאך, ווארשה.

ג. לועזית

Apenszlak, J. and Polakiewicz M.: Armed resistance by the Jews in Poland. New York (1944).

Apenszlak, J: The Blak Book of Polish Jewry. New York.

Askenazy, Szymon: Dwa stulecia. Warszawa 1910.

Askenazy, Szymon: W dobie Księstwa Warszawskiego. „Kwartalnik pośw. badaniu przeszłości Żydów w Polsce" I, 1912. P. 1ss.

Askenazy, Szymon: Ze spraw żydowskich w dobie kongresowej „Kwartalnik..." I, 1912.

Bałaban, Majer: Z historji Żydów w Polsce. Szkice i studja. Warszawa 1920.

Baruch, M.: Baryczkowie. Warszawa 1914.

Bornstein, I.: Rzemiosło Żydowskie w Polsce. Warszawa 1936.

Cohn, H. L.: Księga Pamiątkowa szpitala starozakonnych. Warszawa 1903.

Dmowski, Roman and Marshall, Louis, Report of a conversation between ... New York City, October 6, 1918.

Frenk, L.: Testament Judyty Jakubowicz-Zbytkower „Nowe Życie" 1924, p. 377 ss.

Friedlaender, David: Verbesserung d. Israeliten in Koenigreich Polen. Berlin 1819.

Gelber, N. M.: Żydzi a zagadnienie reformy Żydów na Sejmie Czteroletnim „Miesięcznik Zydowski", 1931.

Halpern Leopold: Polityka Żydowska w Sejmie i Senacia Rzeczypospolitej Polskiej 1919 – 1933. Warszawa 1934.

Jastrzębowski Wacław: Gospodarka niemiecka w polsce 1939 — 1944 (Warszawa) 1946.

Jeske—Choinski, T.: Neopici polscy. Warszawa 1904.

Kakowski, Ks. Kardynal: Odpowiedz J. E.... Rabinom Warszawskim. Bialystok (193...)

Kandel, David: Zpinkasu bractwa pogrzebowego praskiego „Kwartalnik... przeszł. Żydów w Polsce" I. 1913.

Kempner, R.: Agonia Kahułu. „Kwartalnik...." I, 1913.

Kirszrot, Jan: Prawa Żydów w Królestwie Polskiem Warszawa 1917.

Kraushar, A.: Kupiectwo Warszawskie. Warszawa 1929.

Luniński, E.: Berek Joselewicz i jego syn. Warszawa 1909

Mark B.: Powstanie w Ghetcie Warszawskim. Moskwa 1944.

Nussbaum, H.: Szkice historyczne z życia Żydów w Warszawie. Warszawa 1881.

Ringelblum, E.: Żydzi w Warszawie. Warszawa 1932.

Rozenthal Jakób: Opis szpitala Starozakonnych w Warszawie. Warszawa 1870.

Rychlinski Stan.: Handel Zagraniczny Królestwa Polskiego w latach 1831 — 1850. Odb. z „Ekonomista" 1929.

Samuel, Sir Stuart.: Report on his Mission to Poland. London (1920).

Schiper I.: Dzieje handlu Żydowskiego na Ziemiach Polskich. Warszawa 1934.

Schiper, I.: Ludność Żydowska w Warszawie, w ciągu 19 stulecia. „Krajoznawstwo", 1935.

Schiper, I.: Samorząd Żydowski „Miesięcznik Żydowski" 1931.

Smolenski, W.: Mieszczaństwo Warszawskie w schytku 18go wieku. Warszawa 1917.

Smolenski, W.: Stan i sprawa Żydów polskich w 18 w. Warszawa 1876.

Weinryb, S. B.: Studien z. Wirtschaftsgeschichte d. Juden in Russland u. Polen. Breslau 1933.

Wierzbowski, T.: Przyileje królewskiego miasta stołecznego starej Warszawy 1376—1772. Warszawa 1913.

Wischnitzer, M.: Projekty reformy w Carstvye Polskom "Pereżitoye" I. 1908.

Klub posłów i Senatorów: Żydowskiej rady narodowej. Biuletyn, 1—5. (1928—30)

Mitteilungen d. Gesamtarchivs d. deutschen Juden. Jahrg. V—VI.

Okupacja Niemicka w Polsce w swietle prawa Narodów. Poznan 1946.

Powstanie w Ghetcie Warszawskim 1943 r. Zbiór dokumentów. Warszawa 1945.

The German New Order in Poland. London (1943).

The Nazi-Kultur in Poland. published for the Polish Ministry of Information... London 1945.

Wytuszczenie praw wolnego mieszkania i handlu Żydów w Warszawie pozwalających, z odpowiedzią na piśmie magistratu, Warszawskiego przeciwko Żydów. 1789. (מצוטט לפי צילום מן העסודים 1-16)

Zagadnienia gospodarcze: Kwartalnik poświęcony zagadnieniom Życia gospodarczego Żydów w Polsce. Warszawa, Red. I. Lipowski, 1935.